

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ

ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი
ТБИЛИСИ

2. 1981

ქურნალი დაარსებულია 1971 წელს, გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал основан в 1971 году, выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო ნ კ ო ლ ე გ ი ა : ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)
პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкрелидзе Т. В., Гвахарია А. А. (секретарь), Дзидзигური Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метревели Е. П., Цайшвили С. С.
Ответственный секретарь Г. А. Глонтя

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შაენე“, ენისა და ლიტერატურის სერია,
1981, № 2

რ ე დ ა კ ტ ი ო ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი : თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19 ტელ. 37-24-07
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19, телефон 37-24-07

გადაეცა წარმოებას 18.II.1981; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.VI.1981; უე 05901;
ქალაქის ზომა 70×108⁷/₁₆; მალალი ბეჭედა; ნაბეჭდი თაბახი 16.80; სააღრიცხვო-
სავაჭრომცემლო თაბახი 15; ტირაჟი 1800; შეკვ. 594; ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წ ე რ ი ლ ე ბ ი

ი. ლ ო რ თ ქ ი თ ა ნ ი ძ ე, იოსებ გრიშაშვილი და თეატრი	5
მ. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, თანამედროვეობის ასახვის სპეციფიკა „გლახის ნაამბობში“	24
გ. შ ა ყ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ალექსანდრე ჭავჭავაძის „მუხამაზი“ ლათინურის შესახებ	36
ლ. კ რ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა ატრიბუციისა და გამოცემის ისტორიის საკითხები	46
ს. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ცენტრალური სიმბოლოს პრობლემა „ვეფხისტყაოსანში“	67
გ. შ ე თ ე კ ა უ რ ი, სალტური ლექსის ექსპოზიციური ფორმულები	73
ც. ყ ი ფ შ ი ძ ე, ს. იორდანიშვილი რედაქტორ-გამომცემელი	88
ნ. თ ა რ გ ა მ ა ძ ე, თოთხმეტმარცვლიანი ტაეპის ორგვარი რიტმი მუხამაზის ტიპის ლექსებში (ქართული მუსიკალური ტაეპი)	102
ლ. ა ხ ბ ა ძ ე, ეფრემ ასურის თხზულებათა ქართული თარგმანების ურთიერთ-მიმართებისათვის	110
ბ. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართული ენის ეტიმოლოგიური ლექსიკონისათვის	126
ქ. დ ა ნ ე ლ ი ა, უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ენაში	139
ც. ხ მ ი ა დ ა შ ვ ი ლ ი, აზერბაიჯანული ენის ხშულთა მეღერობის ხარისხის შესახებ	155

ც ნ ო ბ ე ბ ი და შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

ი. მ ე გ რ ე ლ ი ძ ე, ლიახვის ხეობის წარწერები და სხვა სიძველეები	161
---	-----

კ უ ბ ლ ი კ ა ც ი ა

თ. ს ა ხ ო კ ი ა, ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია	181
--	-----

მ ე ც ნ ი ე რ ის ი უ ბ ი ლ ე

ვ. ა ხ ე ლ ე დ ი ა ნ ი, კონსტანტინე წერეთელი	189
--	-----

კ რ ი ტ ი კ ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ზ. უ დ ა ლ ც ო ვ ა — ა. ალექსიძე, ბერძნული სარაინდო რომანის სამყარო, (XIII—XIV სს.), 1979	191
ახალი წიგნები	192

ფ ი რ ი ლ ე ბ ი

იოსებ ლორთქიფანიძე

იოსებ გრიშაშვილი და თეატრი*

...მშაო ილიკო, სომ იცი თეატრი რა დიდი რამ არის ჩენისთანა დაცემული ხალხითვის, მაგისმეტი ნაციონალიზმის ნიშანწყალი ჭერჭერობით ჩვენ არა ეკაქეს რა. ვე ერთი ადგილია, საცა ჩვენი ენა საჯაროდ ისმის და საჯაროდ მოქმედებს, ესეც საეჭოა, რომ კაცმა თავი გამოიღოს, თორემ თეატრს ხომ სხვა ბევრი სიყვეფე მოსდევს...

(ი. კაპაძეაძე, თბს., ტ. X, 1961, გვ. 97.)

ეს დიდებული აზრია. უღრმესი პატივისცემა და უზადო სიყვარული. რაც თავისებური თანმდევი მაცოცხლებელი ძალა იყო ი. გრიშაშვილის სულიერი კავშირისა თეატრთან. მას ჩვენერგა და გაუღვივდა იმ წლებში. როდესაც მისი მოუსვენარი სული, როგორც თავად ამბობდა: „ახალ ასპარეზს ეძებდა“. ამ ასპარეზად მას მოველინა ეროვნული სულისკვებების ტაძარი — ქართული თეატრი, რომელმაც სულ სხვა ეშხზე მოიყვანა მეოცნებე ქაბუკი და მის ცხოვრებაში არსებითი, შეიძლება ითქვას, გადამწყვეტი როლი ითამაშა, რამდენადაც იმ დროს თეატრს ერის გონებრივი, სულიერი და ეროვნული თვითგაცნობიერების საქმეში წამყვანი ადგილი ეკავა. „ქართული თეატრი. — იგონებდა პოეტი, — თუ შეიძლება ასე ითქვას, ჩემი განვითარების კერა იყო. რაც სკოლამ დამაკლო, ის თვითგანვითარებით შევისრულე. თუ ჩემი გულის შინასკნელში რაიმე კარგი სუფევს, ეს ჩვენი კორიფების სიახლოვის ნაყოფია. როგორც დაკვირვებული ბაღი დავეურებდი ხოლმე ჩვენი არტისტების სიტყვა-პასუხს და გონების ფირფიტაზე გადამქონდა მათი აკარგი. რა ბუმბერაზ მსახობთა შორის ვტრიალებდი: მაკო საფაროვა! ვასო აბაშიძე! ლადო მესხიშვილი! კოტე ყიფიანი! კოტე მესხი! ვალერიან გუნიანო! ნატო გაბუნია! რა ბედნიერი ვყოფილვარ“ (ტ. V, გვ. 169). დამწყები მოღვაწისათვის ქართული თეატრი „ნამდვილი უნივერსიტეტი იყო“ (იქვე, გვ. 308).

კავშირი პროფესიულ თეატრთან სცენისმოყვარეობის გზით გაიბა. მოგონებებში („დავით გულაზიანი“, „მე განაპირა უბნებში“ და „დ. ერისთავი“) გრიშაშვილს ჩინებულად აქვს მოთხრობილი თავისი ცხოვრების ეს პერიოდი.

1907 წლის თებერვალში ვ. გუნიამ გრიშაშვილი ქართული თეატრის სუფლიორის თანაშემწედ მიიწვია (1909—1913 წლის დასაწყისამდე. თეატრში სამსახურის მიტოვებამდე. მას მეორე სუფლიორის თანამდებობა ეკავა). ხუთი წელი ემსახურა გრიშაშვილი დიდი სიყვარულით ქართულ თეატრს. მოკარნახეობის გარდა იგი ხშირად მონაწილეობდა წარმოდგენებში როგორც მსახიობი. მას მრავალი მეორეხარისხოვანი როლი აქვს ნათამაშევი თუ რა როლები შეასრულა მან, ამის დადგენა არ არის ძნელი, რამდენადაც მის არ-

* თავი მონოგრაფიიდან „იოსებ გრიშაშვილი“.

ქიეში დატულია თეატრალური პროგრამები 1906 წლის 28 ოქტომბრიდან (ამ დღეს გრიშაშვილმა კონსტანტინე მჭედლიშვილის სცენისმოყვარეთა დასის მიერ მურაშკოს თეატრში წარმოდგენილ ა. წერეთლის „კინტოში“ შესრულა თათუზას როლი) 1913 წლის 7 თებერვლამდე (როდესაც იოსებმა ქართულ თეატრის წარმოდგენაში „მსხვერპლი“ თამაშა თავისი ბოლო როლი). ეს პროგრამები აკინძულია ერთ ყდაში. მათზე უამრავი გრიშაშვილისეული შენიშვნაა, რაც გამოადგება ქართული თეატრის ისტორიკოსს როგორც უშუალო პირველწყარო. მსახიობობა მისი ანჰლვა არ იყო, რასაც თვითონ კარგად გრძნობდა და არაერთგან აღნიშნავდა: „ვატყობდი ჩემგან დიდი არტისტი არ გამოვიდოდა და ამიტომაც მივატოვე სცენაზე თამაშო“¹.

თეატრმა ბევრი კარგი ჩაუნერგა მას. რაც გრიშაშვილმა სასიკეთოდ გამოიყენა ცხოვრების დიდ გზაზე. „თეატრის ნიჟარაში ხუთი წლის განმავლობაში მისდებოდა კიოხვა ისეთი ავტორებისა. როგორცაა შექსპირი და შილერი, მოლიერი და ვოლდონი. ვიქტორ ჰიუგო და ჰაუპტმანი, ლევ ტოლსტოი და ალ. ოსტროვსკი. მაქსიმ გორკი და ჩეხოვი. დ. ერისთავი და ალ. სუმბათაშვილი, ნ. შიუკაშვილი და ვასილ ყაფიანი. ვალ. შალიკაშვილი და ტრ. რამიშვილი და სხვ. ამ ავტორებმა და მისმა მთარგმნელებმა (მხედველობაში ჰყავს: ივანე მაჩაბელი, ნიკ. ავალიშვილი, გრ. ყიფშიძე და ივანე მჭავარიანი.—ი. ლ.) ფრიად წარუშლელი კვალი დასტოვეს ჩემი ნათელი მიზნების ხელში და განსაკუთრებით ქართული ენის შესწავლის საქმეში... ყველა ამ ფაქტმა ჩაუქრობელი გრძნობის ჩირაღდანი დაჰინთეს გულში და დღესაც, ხანდაზმულს, ეს შედეგები არ მშორდებიან და მათთან ვარ დღევ და დამეც“ (ტ. V, გვ. 252).

ცხოვრების დიდ გზაზე იგი ერთი დღითაც არ ჩამოშორებია ქართულ თეატრს, რომლის ისტორიის დაწერის სურვილი მისი ერთი უპირველესი მიზანი იყო და რომელიც ვერ განახორციელა გადატვირთულობის გამო. თავისი თეატრალური წერილებითა და ჩინებული ნაშრომებით გრიშაშვილი ჩვენი მშობლიური თეატრის ერთ-ერთი გააოქონილი მკვლევარი გახდა, რომელმაც მთამომავლობას დაუტოვა მრავალი საინტერესო მოგონება და პორტრეტი ქართული სცენის ამავდარებზე (მსახიობებზე, სცენისმოყვარეებზე). ქართულ პერიოდულ პრესაში გაბნეულია მისი მრავალი საინფორმაციო წერილი ქართულ თეატრზე. იგი არაერთხელ გვევლინება ახალი დადგმების რეცენზენტად (წარმოიდგინეთ საოპერო დადგმებისაც). მასვე ეკუთვნის ნარკვევები და შენიშვნები ქართული თეატრის ისტორიის საკითხებზე. ამდენად ქართული თეატრის ვერც ერთი ისტორიკოსი ვერ აუვლის გვერდს ი. გრიშაშვილის — XX საუკუნის უბადლო თეატრალის — მემკვიდრეობას.

ი. გრიშაშვილის თეატრალური მემკვიდრეობა პირობითად შეიძლება ასე დაჯგუფდეს: 1. საინფორმაციო წერილები, 2. რეცენზიები ახალ დადგმებზე, 3. თეატრის ისტორიის საკითხები, 4. თეატრალური პორტრეტები, სილუეტები და მოგონებები, 5. გამოკვლევები.

პირველი საინფორმაციო წერილი გრიშაშვილმა 1910 წელს გამოაქვეყნა. რომელშიც ავტორი საზოგადოებას მოუწოდებდა გამოეჩინა ყურადღება

¹ მსახიობობა მარტო ხალისი არ იყო, ის მატერიალურადაც უზრუნველყოფდა მარტოდ დარჩენილ ახალგაზრდას. მუშაობის დასაწყისში „დღეში თამაშობანი“ ყოფილა. (ტ. V, 164.). რასაც შემდეგ მსახიობობის გასაძრკლოდ ემატებოდა და დღეში „მანეთხანგერაინი“ ვახლარა, რაც არცთუ ისე ცოტა იყო იმ დროისათვის.

მ. საფაროვას იუბილესადმი: „ვისაც ამ ოცდაათი წლის განმავლობაში თეატრისათვის თვალუური უღვენებია, რა თქმა უნდა, დღესაც ეხსომება ის ნეტარმოსაგონარი დრო ჩვენი ხელოვნების ზეაღსვლისა. ვასო აბაშიძე, კოტე ყიფიანი, ლადო მესხიშვილი. კოტე მესხი, ნატო გაბუნია და მკო საფაროვისა — აი ქვაკუთხედი ჩვენი ხელოვნებისა... ჩემი წერილის საგანი სულ სხვაა: მადლიერმა ქართველმა ერმა უქმად არ ჩაუტარა ღირსეულ შვილებს შრომა და ღვაწლი. გახსენეთ ლადო მესხიშვილის ავადმყოფობა. ვასო აბაშიძის და ხატო გაბუნიას იუბილები და, დასასრულს, უკანასკნელის დაკრძალვა თუ ყველა ზემოხსენებულნი პირნი იყვნენ ღირსნი ასეთ-ს პატივისცემისა, განა მ. საფაროვისა კი ჩვენი თეატრის ვარსკვლავი არ არის? განა საფაროვას ქალი არ წარმოადგენს გეორგიანს ქართული სცენისას? ამისათვის მივმართავ ქართველ ერს და უმორჩილესად ვახოვ უყურადღებოდ ნუ დასტოვებს თავის ნიჭიერ და ამადარ ქალს, სიცოცხლეში უთხრას მადლობა და ამთავითვე დაადგას მას გვირგვინი, მისგან ღირსეულად დამსახურებული და შესაფერი იუბილე გადაუხადოს. იმედია ეს მოწოდება არ დარჩება ხმად მლაღაღებლისა უდაბნოსა შინა, ვინაიდან ღვაწლი მ. საფაროვის ქალისა თავისთავად მეტად ზეერს ეუბნება ჩვენს სახელს“².

ელისაბედ ჩერქეზიშვილის სასცენო მოღვაწეობის 30 წლისთავის იუბილესადმი მიძღვნილი ვრცელი ანგარიშით წარსდგა იგი ქართველი მკითხველის წინაშე 1916 წლის 5 თებერვალს³.

ცალკეული მსახიობების საღამოებისა და კონცერტების არაერთი ანგარიში აქვს გამოქვეყნებული ი. გრიშაშვილს ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში. მაგალითად, „გიორგი დავითაშვილის საღამო“⁴, „მომღერალ ვარდენ ლორთქიფანიძის კონცერტი“⁵ და ა. შ. საინფორმაციო წერილების მეშვეობით იგი მიმართავდა საზოგადოებას თხოვნით, აღმოეჩინათ დახმარება გაჭირებაში მყოფთათვის: „მეტად ცუდ ამბავს გეწერენ ბაქოდან. ვ. შალიკაშვილი მძიმედ ავად გახდა. ფილტვების სისუსტე — ქლექის ნიშნები აღმოაჩნდა და მუშაობა არ შეუძლიანო... შალიკაშვილს თანაგრძნობა და დახმარება ეჭირება... უქვეყლია, ამ ცოტა ხანში, როგორც თბილისის დასი, აგრეთვე ქუთათურებიც, მოახერხებენ თითო წარმოდგენის გამართვას შრომის უნარ მოკლებულ მსახიობ-ამხანაგის სასარგებლოდ“⁶.

„ხალხს თეატრი უყვარს. ხალხი მოწყურებულია ქართულ წარმოდგენებს, საბუთი გნებავთ? მიბრძანდით „სახალხო სახლში“... და ირწმუნეთ. 13 ოქტომბერს, რომ იტყვიან ნემსი არ ჩავარდებოდა, ისე იყო საცხე დარბაზი. სიმართლე უნდა ითქვას, რომ პიესებიც შესაფერი იდგმება“⁷. მსგავსი ახგარიშები, დადებითი და უარყოფითი მხარეების ჩვენებით, იშვიათი არ არის მის პრაქტიკაში („სახალხო საქმე“, 1920, № 797: „თეატრი და ცხოვრება“, 1926, №14).

სახალხო სახლის (ასე ეწოდებოდა ზუბალაშვილების ქველმოქმედებით

² ს. ს. ს., საზოგადოების საყურადღებოდ, „სახალხო გაზეთი“, 1910, № 102.

³ გ. ელ. ჩერქეზიშვილის იუბილე, „თანამედროვე აზრი“, 1916, № 28.

⁴ გაზ. „ტრიბუნა“, 1922, 7 აპრილი.

⁵ „სახალხო ფურცელი“, 1916. № 501.

⁶ გ. შალიკაშვილის დასწელება, „სახალხო ფურცელი“, 1915, № 452.

⁷ თაეიდან მესამე, „თეატრი და ხელოვნება“, „სახალხო საქმე“, 1920, № 797; ვ. ი., თბილისის თეატრებში, „თეატრი და ცხოვრება“, 1926, № 14 და შ.

1907 წელს აგებულ კულტურულ დაწესებულებას, რომელშიც დღეს ბინა აქვს დადებული კ. მარჯანიშვილის სახელობის აკადემიურ თეატრს) ამოცანებზე ამახვილებდა ყურადღებას თავის ერთ მორიგ კორესპონდენციასში ი. გრიშაშვილი: „დღეს ყველამ ვიცით, რომ ხელოვნება ახალ ფორმებს მოითხოვს, ახალ მეთოდებს. თეატრალურ ხელოვნებასაც ასეთივე მოთხოვნილება აქვს. სახალხო სახლის დრამატული წრე კი ძალიან შორს არის ასეთი განახლებისაგან. ძველი რეპერტუარი, ძველი მეთოდი მუშაობია, პრიმიტიული ქართული სცენისმოყვარეობა. უბრალო „ვაგნოცილებზე“ დამყარებული რეჟისურა. ვასაკვირიც არ არის. რომ სახალხო სახლი ვერ აკმაყოფილებს თანამედროვე აუდიტორიის მოთხოვნილებებს...“ კორესპონდენციის ავტორი მოითხოვს სახალხო სახლის მუშაობის იბრეულ გარდაქმნას⁸.

სრულიად ახალი მოკლენა იყო ჩვენს თეატრალურ ცხოვრებაში მსახიობთა აღზრდის კერის — დრამატული სტუდიის დაარსება, რასაც სათანადოდ გამოეხმაურა იოსებ გრიშაშვილი: „...სტუდიის დაარსებით ახალი ერა იწყება ჩვენი თეატრის ცხოვრებაში. ამერიიდან ჩვენი სცენა ვერ იხილავს ისეთ „მსახიობთ“ და „ხელოვანთ“, რომელნიც ხელსაწიან მოგვაგონებდა ხოლმე. სცენას უკვე გაუჩნდა ის შესავალი გზა, რომლითაც მასში შევა არა ყველა. ვინც თავს სთვლის შემომქმედად. არამედ ის. ვინც მარტო შემომქმედი. ვინც ხამდილი ზელოვანია... ვფიქრობთ, რომ... სტუდიას დანაშარებას გაუწევს ყველა, ვისთვისაც ფირფასია ჩვენი ეროვნული კულტურის აყვავება“⁹.

„სასტუმროს დიასახლისი“ პირველად მოსკოვში ენახე... აღტაცებული დავბრუნდი... მსახიობთა არაჩვეულებრივი თამაში ენახე. იმავე საღამოს ვაფრინე დეპეშა რუსთაველის თეატრში: „სურვილი მაქვს გადმოვთარგმნო „სასტუმროს დიასახლისი“, რომელიც თქვენი მსახიობებისათვის ზედგამოჭრილი იქნება... მოიფიქრეთ“. — წერდა გრიშაშვილი ერთ თავის წერილში¹⁰.

ი. გრიშაშვილი მრავალი თეატრალური რეცენზიის ავტორია. მისი რეცენზიები მოკლე და ლაკონურია. ისინი არ ხასიათდებიან პროფესიული კრიტიკოსის ხედვით და უფრო წმინდა თეატრალის შთაბეჭდილებათა გაზიარებაა. თეატრალისა, რომელიც ზედმიწევნით ფლობდა სცენურ ხელოვნებას, იგი მოურიდებლად მიუთითებდა დადგმის დადებით და ნაკლოვან მხარეებზე, ზოგჯერ უმინშენელო წერილმანისა თუ დეტალის (მაგალითად, გრიშაშვილის ტონი) ჩვენებით. მისი რეცენზიების უმრავლესობა რუსთაველის თეატრის დადგმებს შეეხება.

მისი პირველი რეცენზია მიეძღვნა 1919 წლის სეზონის მორიგ პრემიერას დ. ერისთავის „სამშობლოს“. რომელიც, რეცენზენტის აზრით, „არ არის კლასიკური პიესა. მასში ინტრიგა სუსტობს... ყალბი რიტორიკა, რომელიც

⁸ გ-ი, სახალხო სახლი, გაზ. „ლომისი“, 1922, № 4.

⁹ ტ ფ ი ს ე ლ ი, დრამატული სტუდია, „ტრიბუნა“, 1922, № 310.

¹⁰ გაზ. „რუსთაველის თეატრი“, 1936 წლის 5 აპრილი.

ი. გრიშაშვილმა გოლოდინის „კომედი“ ვარდა ქართულად თარგმნა: ლ. ფულდას „ეირის ჩრდილი“, ბერნარდ შოუს „წმინდა ქალწული (ყანა დარკი)“, ი. პაშეის „ჩაბოსკაცი შევიკი“, ბოშარშეს „ფიგაროს ქორწინება“, ნ. პოკოლინის „თოფიანი კაცი“, მ. დარბონიანის „მეწისქვილე“, მოლერის „ტარტიუფი“, ალ. ტოლსტოის „თხუთმეტი სახელმწიფოს დამპყრობა“ და კ. სიმონოვის „დამელოდე“. ყველა მათგანი წარმატებით იღებებოდა ქართულ სცენაზე.

ოციან წლებში მას თარგმანები კ. მარჯანიშვილის დაკვეთით შეუხრულებია: „სცენაზე აღდგი ფეხი, ვისწორებია ბევრი თარგმანი, ვამობრძმედილი ხარ სცენურ ენაზე, იცნობ მსახიობს, წმინდა ქართული კონსტრუქციით ლაპარაკობ, მიღევი და თარგმნეო“. (ტ. V გვ. 252).

„სამშობლოში“ მრავლადაა გაბნეული, არავითარ გრძნობას არ ჰხატავს, მაგრამ ასეთ პიესებს აქვთ ერთი გამართლება. ეს არის მისი არაჩვეულებრივად დადგმა — მხატვრული შესრულება. თუ ამ მეთოდით ვიხელმძღვანელებთ, პიესას, რასაკვირველია, ბევრი ნაკლი ჰქონდა, მაგრამ დეკორაციები კი, განსაკუთრებით ციხეში, ისეთი კარგი და მხატვრული იყო, რომ „სამშობლოს“ განაახლება მართო ამ ერთი მოქმედებისათვის ღირდა. ეტყობა, ახალგაზრდა მხატვარს ვალერიან სიღამონ-ერისთავს აქვს გემო და წარსულის ცოდნა“. რეცენზიაში ღიღი ადგილი უკავია მთავარი როლების შემსრულებლების (ელ. დონაური, გ. დავითაშვილი, პლ. კორიშელი) თამაშის შეფასებას. აღნიშნულია მათი დადებითი და ნაკლოვანი მხარეები. უკმაყოფილოა რეცენზენტი რეჟისორული ჩანაფიქრის სცენური გადაწყვეტისა¹¹.

რეცენზიაში სუბბათაშვილი-იუჟინის „ლალატი“ დადგმაზე ხაზგასმულია სამი ახალგაზრდა მსახიობის (ალისა ქიქოაძე, ელ. დონაური და გ. დავითაშვილის) წარსაჯება. რეცენზენტი იქვე მკობრივად შენიშნავს: „პირადად მე რუქაიას და დათოს როლში მომწონდა თ. გოგოლაშვილის ვნებური მოძრაობა და ალ. იმედაშვილის მითიური იერი. რასაკვირველია, თუ პარალელს გავაკლებთ, ახალნი... მოისუსტებენ... დონაური და დავითაშვილი ორი ძლიერი ნიჭია და მათ თამაშში თეატრის მოყვარულმა ზადი არ უნდა ეძებოს განგებ. მაღალ შეფასებას აძლევს რეცენზენტი სპექტაკლის რეჟისურას: „წუწუნავამ ისე ხიჭიერად დასდგა „ლალატი“ (განსაკუთრებით ბოლო მოქმედება), რომ ნაყურებელი ციხის აფეთქებასთან ერთად თვითონაც აფეთქდა“...¹².

უკმაყოფილება გამოსჭევივის ა. ცაგარლის პიესის „რაჟ გინახავს, ვეღარ ნახავ“ აღ. ახმეტელისეული დადგმისაღმა მიძღვნილ რეცენზიაში. რეცენზენტი ყოველგვარ წერილმანს აქცევს საგანგებო ყურადღებას, მას არ გამოპარვია ასეთი დეტალიც: „ვინ არ იცის, რომ ქართლში თონე მიწაში ყელამდგა ჩაფლული, კახეთში კი ნახევრად. პიესა ქართლში სწარმოებს. მაშასადამე თონე და ზურაი შესაფერისად უნდა შეეფარდებინათ... გიჟუას როლის შემსრულებლები (ყალიბგაშვილი, გამყრელიძე) შესახედაობით ორივე ტიპიური იყო; ავეტიქა — ვასო აბაშიძე კარგი იყო... მზ. კიაურელს კი ამ როლისათვის ახალგაზრდა ხმა აქვს... კარგი იყო კონტაია, განსაკუთრებით მესამე მოქმედებაში. ნოურავი ძალიან ყუყუჩად იყო დახატული“. დასკვნაში ავტორი წერდა: „ასეთი დადგმა არ არის სასურველი... ცაგარლის პიესა არც ისე ხელწამოსაკრავია... ეამბობდი და ეხლაც გავიმეორებ, თუ რუსეთი ამაყოფს თავისი ოსტროვსკებით, ჩვენი სცენაც ამაყოფს ცაგარლის მაღლიანი ნიჭით და ზოგიერთი მისი პიესა მოითხოვს მხატვრულ სტილს და ყოველი წერილმანის პატივისცემას. სახელით სპექულიაციას კი უნდა ერიდონ ჩვენი რეჟისორები“¹³...

„ვინ არის დამნაშავეს?“ დადგმას გრიშაშვილმა ორი რეცენზია მიუძღვნა (სპექტაკლში მონაწილე ორივე შემადგენლობას). პირველში აღნიშნულია: «მშვენიერი პიესაა, მშვენიერი თამაში. ნაკაშიძის პიესა მართლაც „დრამა“ დრამატიული მომენტებით სავსე... არა ნაკლებ მომხიბლავი იყო დადგმა და თამაში. პიესა საუცხოოდ იყო დადგმული აღ. წუწუნავას მიერ. მსახიობთა

¹¹ დონეუანი, დ. ერისთავის „სამშობლო“, „სახალხო საქმე“, 1919, № 1042.

¹² უჭაქელი, „ლალატი“, გაზ. „სოციალ-დემოკრატი“, 1921, № 37.

¹³ უჭაქელი, „რაჟ გინახავს, ვეღარ ნახავ“, გაზ. „სოციალ-დემოკრატი“, 1921, № 54. „რაჟ გინახავს“, მან მეორე რეცენზიაც მიუძღვნა. იხ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1927, № 5 (ტ. V, გვ. 137).

შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ვ. ანჯაფარიძის (ფატი), ც. წუწუნავას (დედა), ალ. ქორჯოლიანის (ყარამანი) თამაში. ყოველი მათი მოძრაობა შეგხებული და გამიზნული იყო. შეიძლება თამაშად ითქვას, რომ არც ერთი პიესა, თავისი წერილმანობით, არ ყოფილა ისე შესრულებული მსატერულად, როგორც „ვინ არის დამნაშავე?“¹⁴.

ფრიად ორიგინალური და უჩვეულო იყო გრიშაშვილის რეცენზია კ. მარჯანიშვილის დადგმაზე „მწიკე დაბნელება საქართველოში“. რეცენზიის ფორმა, არქიტექტონიკა რაღაც სიახლის შემცველია. თავისი ქვესათაურებით („კასას-თან“, „ფოფი“, „სცენაზე“, „მეორე მოქმედება“, „მესამე მოქმედება“, „მსახიობები“, „კ. მარჯანიშვილი“, „მსახიობის დღე“, „ზურაბ ანტონოვი“). თავისებურია დასაწყისიც: „აუარებელი ხალხი. რუსთაველის თეატრის დერეფანი დაკეცილია: ანშლაგი. ქუჩის შემუშანდზე გამოკრულია განცხადება, რომ იახვრის ორისათვის ყველა ბილეთი გაყიდულია. ხალხი მინც არ იშლება. აღმინისტრაციამ აღადგინა წესიერება და ბილეთების მქონე ხალხი საათის შვიდიდან ემერება თეატრს... ბრწყინვალე შეფასება აქტიორული (ვ. აბაშიძე, ხ. გოციონე, ვ. გაშყრლოძე, პ. კორიშელი, ნ. ჯავახიშვილი, მ. ქორელი, ა. აბელიშვილი, ალ. ქორჯოლიანი, შ. ლამაშიძე, ა. ჭიჭიძე) შესრულებსა: „ყველა კარგი იყო, ყველა! დიდი იყო სპექტაკლის წარმატებაში რეჟისორის ღვაწლი: „ერთმა პოეტმა კ. მარჯანიშვილს ახალი ქრისტე უწოდა. აქ სრულებითაც არ არის გადაჭარბება. ასეთი პიესის ბოლომდე მოსმენას მხოლოდ მარჯანიშვილის ჯადოსნობას უნდა ვუმაღლობდეთ. კ. მარჯანიშვილმა ამ ზერელედ დაწერლ პიესიდან მთელი ეპოქა შექმნა“¹⁵...

კრიტიკულადაა შეფასებული ოსკარ უალდის „სალომეს“ ალ. ანბეგელი-სეული დადგმა: „როგორც თეატრალი, ყოველთვის ეცდილობ, ახლად დადგმულ პიესაში აღმოვაჩინო სიკარგე. დეფექტი კი დავივიწყო, განზე გადავდო. მაგრამ ერთის მხრივ ხელოვნების ინტერესებისათვის და მეორე მხრივ უალდის „სალომეს“ პატივსაცემად, მსურს ორიოდ შენიშვნა გამოთქვა... ჩვენ რეჟისორისაგან ბევრს მოველოდით... არც ერთი მსახიობი არ იღვა თავის დობეზე. არც ერთი მსახიობი არ ლაპარაკობდა მკაფიოდ... მსმენელს მხოლოდ ნიღბი და შრიალი ესმოდა... შემსრულებელთაგან რეცენზენტი გამოყოფდა თამარ ჭავჭავაძეს: „მისმა უკანასკნელმა სცენამ, როდესაც იგი იოქანანის მოკვეთილ თავს უაღერსებს, გვიჩვენა, რომ ამ მსახიობ ქალში იბადება დიდი პოტენციური ძალა“, აკაკი ხორავას (იოქანანი), გ. დავითაშვილის (ახალგაზრდა სირიელი). ხაზგასმით არის მიითვებული ქორეოგრაფის და პიესის თარგმნის დაბალი დონე: „სალომეს მთარგმნელი (პ. იაშვილი. — ი. ლ.) მოიკოტლებს ლიტერატურულ ქართულში... უნდა ვერიდოთ თარგმანს თარგმანს“¹⁶.

დადებითად შეაფასა გრიშაშვილმა აკაკი ფალავას პიერ დადგმული „სამანიშვილის დედინაცვალი“: „როგორია სასცენო განსახიერება? ავტორების (დ. კლიაშვილი, შ. შარაშიძე. — ი. ლ.) და რეჟისორის მიერ დასახულ ამოცანებს მსახიობნი დიდის ოსტატობით ასრულებდნენ. განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ: შ. ლამაშიძე (პლატონი), ა. ვასაძე (კირილე), ალ. ქორჯოლიანი

¹⁴ ს. „ვინ არის დამნაშავე?“ ვაზ. „ტრიბუნა“, 1922, № 149.

¹⁵ ვაზ. „ლომისი“, 1923, № 19 (ტ. V, გვ. 145). „ახალი ქრისტე“ კ. მარჯანიშვილს ი. გრიშაშვილმა უწოდა (იხ. „მსახიობის დღე“, 1923, № 3).

¹⁶ შ. შ., „სალომე“ ჩვენს სცენაზე, ვაზ. „ლომისი“, 1923, № 26.

(ერმალო ქეშელაძე, უ. ჩხეიძე (არისტო), პ. კორიშელი (ბეკინა სამანიშვილი)... სიამტკბილობის ყრუანტელით იქარგებოდა მთელი წარმოდგენა“, — აღნიშნავდა რეცენზიის ავტორი. დიდი მოწონება დაუმსახურებია მხატვრის (ვ. სიღამონ-ერისთავი) ნამუშევარს¹⁷.

რეცენზენტის აღფრთოვანება გამოუწვევია „მსახიობთა ამხანაგობის“ მხიარულ საღამოს, სადაც წარმოდგენილი ყოფილა ტრიფონ რამიშვილის კომედია „სტუმარ-მასპინძლობა“. შექებულია რეჟისორი, მისი ზელწერა და ერუდიცი (კ. ანდრონიკაშვილი) და შემსრულებლები: მის. გელოვანი (ნიკიფორე ატაკუტა), ელ. ჩერქეზაშვილი (მამიდა), ანეტა ქიქოძე (თებორ), ბ. რონელი (დარო), ვ. გამყრელიძე (მიკიტანი), ა. დგებუაძე (ბუსხრიკიძე), აგრეთვე: გ. ფრონისპირელის. ვ. მატარაძის, ლ. ადამაძისა და შ. გომელაურის თამაში. „მთელი საღამო სიცოლის ხეივანში ვიყავით“, — აღნიშნავს დასასრულს რეცენზენტი¹⁸.

პატარა რეცენზიით გამოეხმაურა გრიშაშვილი ნ. შიუკაშვილის კომედიის „ამერიკელი ძაპს“ დადგმას რუსთაველის თეატრის სცენაზე. „ამერიკელი ძაპსი, როგორც ლიტერატურული ნაწარმოები, მადლობას ვერ დაიმსახურებს... რით აიხსნება მისი ასეთი გამარჯვება ქართულ სცენაზე? უპირველეს ყოვლისა არა ფაბულით. რომელიც იოლი, ანეგდოტური ამბავია, არა „შიუკაშვილისებური“ სიტყვათა ააჰამაშებით. რომელიც მთელ პიესაში ძუნწაააა მოცემული, არა ტექნიკური მიღწევებით... არამედ ორიოდე მსახიობის კარგი თამაშით და იეთიმ გურჯის იმ პოპულარული პანკებით, რომელსაც გასარჯებულად ასრულებენ ინტერმედიის კინტოები, ეს ყარაჩოლელების გადავვარებულა მოდგმა“¹⁹...

მის ბოლო გამოძახილად უნდა ჩაითვალოს რეპლიკისებური „უშანგი—იაგო“. „უშანგიმ შექსპირის გენიალობას მიუმატა ერთი ძლიერი ხაზი — აღამიანობა... მეჩე რა კარგად კითხულობს შექსპირის ტექსტს. როგორ უშუალო განცდით წარმოსთქვამს იმ ჩინებულ აზრს, რომ თითქოს „მისი შინ არ ყოფნის დროს, მის სარეცელში, მის მაგივრად ოტელოს დაედო ბინა“. . . ეს პატარა მონოლოგი ისეთი ფაფუკი ტემბრით არის გადმოლერილი ხალხში, რომ მაყურებელი ალტაცებაში მოდის. . . უშანგიმ იაგო გააღამიანა“²⁰.

¹⁷ ს ო გ რ ი, ქართული თეატრი, ვაზ. „ქართული სიტყვა“, 1924, № 24. (ტ. V, 356).

¹⁸ ს ო გ რ ი, მხიარული საღამო, ჟურნ. „ხელოვნება“, 1925, № 1 (ტ. V, 149).

¹⁹ „საბჭოთა ხელოვნება“, 1927, № 6, გვ. 9.

²⁰ „სალიტერატურო ვაზეთი“, 1933, № 4 (ტ. V, გვ. 215).

პოეტის არქივში შემონახულია ჩანაწერი—„ქართული თეატრი“, რომელშიც სიტყვათა თამაში გამოყენებულია იმ პიესების სათაურები, რომლებიც ქართულ სცენაზე დაიდგა: „მართალია, მ არა ვარ „გმირი“, მაგრამ ჩემს ძარლევებში ხომ სჩქედს „კაცო მასაა“? ამიტომ უნდა მოგახსენოთ, რომ არ მიყვარს ამ ტატრთა შორის „ღვარძლი“, რომელიც „ხოკოების დღეს“ ვეაგონებს... რა არის! რა ამბავა! ბოლოს და ბოლოს „აღამიანი სარკიდან“ ხომ არ არის ვაეკეთებული, რომ აიტანოს ეს „უღვარძლი“ „ინტერესთა თამაში“?.

ეხლა, როცა ახალი „აფეთქებლების“ „მახილით“ „ღიანდაგი გუგუნებს“, როცა პარტერში აღარ არის არც ერთი „გააზნაურებული მდამიო“, როცა გუშინდელი „მგლები“ დღეს „ეიარის ჩრდილებსა“ „კევანან, —სცენიდან ნათქვამი სიტყვა „კაკალ გულში“ უნდა ხედებოდეს „დიღების გამფლანგელებს“.

ბერი პიესა მოძველდა, ტყუილად კ არ არის ნათქვამი: „რაც გინახავ, ელარ ნახავთ“, „ღამარა“ როგორც მთელი დღეაკაცი თემსაბჰოს თავმჯდომარედ ავირჩიეთ და „წმინდა ქალწულები“ გრიშაშვილისთვის დაკვითვია. პირდაპირ ვაუგებარია „ღებურტირკახე“ ნაყიდი რომელი.

თეატრალური რეცენზენტი გრიშაშვილი სცენის, მისი მრავალი წერილ-მანის ღრმად მკოდნეა. იგი ვერ იტანს დეტალებისადმი უყურადღებობას, მკაცრია მსახიობის მეტყველების, დიქციის შეფასებისას, მოითხოვს სასცენო მეტყველების მაღალ კულტურას, კრიტიკულია რეჟისორული ჩანაფიქრის განუხორციელებლობის შემთხვევაში და, რაც მთავარია, სავალდებულოდ თვის პართული სცენიდან მშობლიური ენის სიწმინდის ღაცვას. პროვინციული ქარგონი მას ხელოვნების დაქინებდად მიაჩნია.

ოციან წლებში იოსებ გრიშაშვილი არ შემოფარგლულა მხოლოდ ქართული თეატრით, მისი პარიზონტი უფრო ფართო იყო. მას არაერთი რეცენზია აქვს გამოქვეყნებული თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრის დადგმებზე. საბალეტო ხელოვნებაზე.

ი. გრიშაშვილი ერთ-ერთი პირველი პოპულარიზატორია ქართული ეროვნული ოპერისა და მისი ვოკალური ხელოვნებისა. მისი წერილები და რეცენზიები ზ. ფალიაშვილის, დ. არაყიშვილის, ვ. დოლიძის და რ. გოგიაშვილის ოპერებზე სათავეს უდებს ქართული მუსიკალური კულტურის პროპაგანდას ამ თვალსაზრისით მისი დამსახურება ნამდვილად თვალსაჩინოა.

წერილში „ზ. ფალიაშვილის ბენეფისი“ გრიშაშვილი ქართველ მკითხველს უზიარებს თავის შთაბეჭდილებას „აბესალომ და ეთერის“ 25-ე საიუბილეო წარმოდგენაზე და ყურადღებას ამახვილებს კომპოზიტორის მომავალ ბენეფისზე: „...ერთი წლის განმავლობაში „აბესალომ და ეთერი“ შესძლო ოცდახუთჯერ თეატრის ავსება, ეს იმის მომასწავებელია, რომ ოპერის მუსიკა ხალხს ღრმად სწვდება გულში. ასეთი მუსიკა უკვდავია და ხალხის მიერ შემონახული იქნება უწვირფასეს განძად... „აბესალომმა“ დაგვანახა, რომ ბ-ნ ზ. ფალიაშვილს შეუძლიან მუსიკის დარგში მუშაობით ბევრი რამ შესძინოს ჩვენ ღარიბ სამუსიკო ლიტერატურას“. გრიშაშვილი თხოვნიუ მიმართავდა საზოგადოებას სათანადო ყურადღებით მოპყრობოდა კომპოზიტორის ბენეფისი²¹.

1919 წლის 7 დეკემბერს მან გამოაქვეყნა ვრცელი რეცენზია ზ. ფალიაშვილის უკვდავ ოპერაზე: „აბესალომ და ეთერი“ რა საუცხოო ზღაპარია, მშვენიერა გამომხატველი ძველი გმირული ქართველი ბალხის სულისკვეთებასა, მისი კეთილშობილური, მისი რაინდული გრძნობებისა. ეს ზღაპარი ამოქარგულია ათასფურთაგან ძველ ქართულ სინამდვილას კვანძზე და ის წარმტაცია, როგორც ცისარტყელა. ოპერაც... ხომ ცისარტყელაა ჩვენი მუსიკისა!... ზირველიდან უკანასკნელ მოქმედებამდე ეს საუცხოო მუსიკა ბ-ნ ზ. ფალიაშვილისა განა გამომხატველი არ არის ამ მშობლიური ზღაპრისა?.. აბა მოისინინეთ.. ეს მუსიკა თუ არ იგრძნოთ. რომ ბებია ან გაღია ჩონგურიით ხელ-

დაც „ამერიკა ლი ძის“ გამოცვლილი შარვალი ჩვენ თაობას „ოკობ“ უნდა ვამოადგეს? მართლა და მართლა „მზის დაბნელება“ ხომ არ არის?

ჩვენ ახალგაზრდები ვართ, გვინდა სიცოცხლე და „ჰომლია, ჩვენც ვცოცხლობთ“. ჩ-ნ არ ეითო რათ მოხდა რევიზორების „გაურა“ და მაყურებლისათვის „რღევა“. ეს „დაეა“ იმას გაახარებს, ვინც ყველაზე „სულელია“. მხოლოდ ერთი რამ გვინდა ვიკითხოთ: რათ დაიხლართა თეატრის „გუზები“. ვინ გამოიტანა ასეთი მკაცრი „განაჩენი“. რატომ არა გვეავს თეატრში „საქმის ხალხი“. „ვინ არის დამნაშავე?“ აქ გამოხატულია გულმტკიცული იმ განხეთქალების გამო, რომელსაც ადგილი ქონდა ქართულ თეატრში 1927 წ.

²¹ მართლა შეუამდინარელი, ზ. ფალიაშვილის ბენეფისი, „სახალხო საქმე“, 1919, № 694.

ში დაგმდებით საუცხოვო ქართულ ზღაპარს? დე ეს მუსიკა იმდენად ხალხის გულის ამოძახილი იყოს, რომ ქართველი მსმენელი გულის ძვრებით უპასუხებდეს, ხან მშვენიერ ალილოს, რომლის გამოხატულებაც მეოთხე მოქმედებას ქვობტეტი, ხან დასავლეთ საქართველოს ზარი... ხან მოუუყუნე „კახურო“ და „ჩაკრულო“. ოპერა იმდენად ღრმა და სერიოზული ხასიათისაა, რომ ძლიერ დიდ შთაბეჭდილებას სტოვებს მსმენელზე... ეს ხომ დასაწყისია ჩვენი მუსიკალური აღორძინებისა... გუშინ ჩემზე უბედნიერესი კაცი არ მოიპოვებოდა. მეორე მოქმედებაში ისეთი მღელვარება გამოიწვია ჩემში ოპერამ, რომ სიხარულის ცრემლები წამომცვივდა და არც მცხვენოდა, რომ ამოდენა კაცს ასე ამჩიუყდა გული... ამ ოპერაში ხომ მეათასედი და მეათიათასედი არ არის იმ ჰანგთა სიმდიდრისა, რომელიც საქართველოს საუკუნეებს შეუქმნია, ამ ძვირფასი მარგალიტების მოძიენი და შემნახველნი ჩვენი კომპოზიტორებია არიან». რეცენზენტი მალალ შეფასებას აძლევს რეჟისორს, რომელსაც „ასე საუცხოოდ გაუგია და შეუთვისებია სული ამ ზღაპრისა“, ქებას ასხამს ოპერის მხატვრულ გაფორმებას, ყოველივე იმას, რაც „სიუჟეტთან და მუსიკასთან... მშვენიერ პარმონიას ქმნის“. რეცენზენტი ვერ ფარავს თავის აღტაცებას „ბალეტის გამო“, რადენადაც „მუდმივი პრიმიტივობა და ერთფეროვნება, რომელიც ახასიათებდა ჩვენს ქორეოგრაფიას, დამსხვრეულია“²².

ხუთი წლის შემდეგ, 1924 წლის ოქტომბერში გრიშაშვილმა მეორედ გამოაქვეყნა რეცენზია ამ ოპერის კ. მარჯანიშვილისეულ დადგმაზე: „ბოლო წლებში თითქმის ტრადიციული ხასიათი მიიღო „აბესალომ და ეთერა“, რომ სეზონს ყოველთვის ამ ოპერით იწყებენ. ზ. ფალიაშვილის ნაწარმოები სწორედ რომ ღირსია ამ პატივსცემისა... კომპოზიტორმა შესწლო დიდებულ თემის სავსებით დაძლევა. ასე ოსტატურად დამუშავება პარტიტურისა შეეძლო მხოლოდ ისეთ ნიჭიერ ადამიანს, როგორც არის ზ. ფალიაშვილი... მისი „აბესალომი“ ქართულ საოპერო რეპერტუარში დაჩეხა როგორც კლასიკური ოპერა და ის იქნება ყოველთვის გზის მაჩვენებელი ეროვნული მუსიკის შემოქმედებისა... ოპერა დადგმულია კ. მარჯანიშვილის მიერ... მე მგონია, რომ „აბესალომის“ დადგმა საერთოდ კ. მარჯანიშვილის დადგმებში პირველია. ფანტასტობა ამაზე შორს ვეღარ წავა, რასაკვირველია, აქ დიდი დაბმარება აქვს გაწეული დ. შევარდნაძეს²³ თავისი შესანიშნავი ესკიზებით, რომელიც გადაღებულია ქართულ ფრესკებიდან და სადაც სჩანს დიდი ცოდნა ქართული არქიტექტურის, სტილის და ეპოქის. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მეორე და მესამე მოქმედების დეკორაცია... ვერ ვიტყვი, რომ თვით ოპერის შესრულებამ ისეთივე კარგი შთაბეჭდილება დასტოვა, როგორც დადგამ. პერსონალურ შესრულებას არა უჭირდა. პარტიტების აღმსრულებელნი ყველანი ძველები იყვნენ, გარდა ეთერისა, რომელსაც მღეროდა ახალგაზრდა მომღერალი ქალი მამამთავრიშვილი. მომღერალს ჭერჭერობით ვერ აქვს კარგად დამუშავებული პარტია. ყოკალური და სცენური გადმოცემა ვერ არის გაბედული... შამამთავრიშვილის ექნება მომავალი. რბილი, ლარიილი სოპრანო, ზომიერი ტემპერამენტი — ყოველივე ლაპარაკობს იმაზე, რომ იგი თავის დროზე კარგი აღმასრულებელი იქნება. აბესალომს მღეროდა ლ. კავ-

²² ი. გ. ზ. ფალიაშვილის „აბესალომ და ეთერი“, „სახალხო საქმე“, 1919, № 699.

²³ ლაპარაკია მხატვარ დიმიტრი შევარდნაძეზე (1896—1937), რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს ხელოვნების მუზეუმს. მასვე ეკუთვნის თბილისის უნივერსიტეტის ემბლემა.

სამე. მარხის პარტია ლამაზად შეასრულა გაბამიძემ. ვენაძეს ეტყობა წარმატება. მას კარგი ტემბრის ბარიტონი აქვს. მართალია მისი ხმა დიდი დიაპაზონისა არ არის, მაგრამ ისეთ ძნელ პარტიას, როგორც მურმანისაა, მღერის მუსიკალურად. ექსპრესიით და მისი მოსმენა ამ პარტიაში სასიამოვნო იყო. ვველანზე სუსტი იყო ხორო. ანსამბლებში ტონი ხშირად იყო შეშლილი... დირიჟორობდა დახელოვნებული მანესტრო ივანე ფალიაშვილი²⁴.

ოპერა „დაისმა“ გრიშაშვილის საგანგებო ყურადღება დაიმსახურა: „დაისმა“ უკვე დიდი პოპულარობა მოიპოვა. ეს არაა გასაკვირი. „დაისი“ ილუსტრაციაა ჩვენი ხალხურ-პანგებისა. ქართული მელოდიკა ზ. ფალიაშვილის პარტიტურაში წარმოდგენილია დიდი ეფექტებით და საესეებით დაკულია ქართული მუსიკის კანონები. დრამატუზის მხრივ „დაისი“ უთუოდ მოცხატებს. მასში არავითარი კვანძი არ არის და ამიტომაც ოპერა ცოტა არ იყოს დაუსრულებელია შთაბეჭდილებას სტოვებს. განსაკუთრებით „დაისის“ უკანასკნელი მოქმედების პირველი ნახევარი მიუღებელია მხატვრული და სცენიურობის მხრივ. სამაგიეროდ ყოველივე ამას ოპერა ისე იდის ისეთი ადგილებით, როგორც არის პირველი მოქმედება მთლიანად, მეორე მოქმედების მაროს არია, გრანდიოზული ანსამბლი და უკანასკნელი მოქმედების ცხარე რიტმიულ მოძრაობაზე აგებული ინტერმეცო და ფინალი. მხოლოდ განსვენებული სახალხო არტისტის ვანო სარაჯიშვილის მალხაზის პარტიის გაპროვინების შემდეგ „დაისი“ გარდაიქცა სარეპერტუარო ოპერად... განახლებულ „დაისში“ მალხაზის პარტიაში გამოვიდა ახალგაზრდა მომღერალი ქუმსიაშვილი. პირველი შთაბეჭდილება მომღერლიდან ძალიან კარგია. კარგად უქირავს თავი სცენაზე... კარგა ვადმოგვეცემს მუსიკალურ ადგილებს — ნიუანსებს. „თავო, ჩემო“ იმღერა ექსპრესიით. სწორე რიტმიული დენით წარიმართა ფინალის სცენა... მაროს მღეროდა პაპოვა... არია „შუქურ ვარსკვლავო“ შეასრულა დიდი გრძობით. აქ იყო მელანქოლიური ტანჯვა, სიყვარულიც და სევდაც. ასეთი ვირტუოზულობით რომ შეასრულო ეს ადგილი, უსათუოდ დიდი არტისტი უნდა იყო... რაც შეეხება უკანასკნელი აქტის კაეშნიან „მწუხარ“, აქ პაპოვა საესებით ავირგვინებს ოპერას. დიდი ექსტაზით ჟღერს მომღერლის ხმა... კარგა შეასრულა მომღერალმა ვენაძემ კიაზოს პარტია... კარგები იყვნენ: ისეკი (ცანგალა) და თუმანიშვილი (ტატო). კარგია გუნდები, მეორე მოქმედების ანსამბლში იძლევა დიდ სიმძაფრეს. წარმატებას ხელს უწყობს მხატვრული გაფორმება და დირიჟორის ხელოვნება²⁵.

წერილში ზ. ფალიაშვილის იუბილეს გამო“ გრიშაშვილი მოკლედ და გასაგებად ვადმოგვეცემს ქართული საოპერო ხელოვნების ფუძემდებლის ბიოგრაფიულ ცნობებს და მის დამსახურებას ქართული მუსიკალური კულტურის განვითარებაში²⁶.

ვიქტორ დოლიძის „ქეთო და კოტეს“ გრიშაშვილი ორი რეცენზიით გამოეხმაურა. პირველში იგი წერდა: „კოტეს როლს კარგად ასრულებდა ივანე სარაჯიშვილი, რომელიც ამ პარტიაში საუცხოვო იყო. პირველ მოქმედებაში გამოტოვებული იქნა კოტეს მშვენიერი არია, ამბობენ სარაჯიშვილის დაღლილობის გამო, მაგრამ მე მეშინიან, რომ ეს კუბიურები ქრონიკულად არ გადა-

²⁴ არმან დიუვალ, „ახესალმ და ვთარი“, ჟურნ. „ხელოვნების დროშა“, 1924, № 4.

²⁵ არმან დიუვალ, „დაისი“, „ხელოვნების დროშა“, 1924, № 7, გვ. 13.

²⁶ ჟურნ. „ხელოვნება“, 1925, № 14, გვ. 6.

²⁷ ერთელი, „ქეთო და კოტე“, „სახალხო საქმე“, 1920, № 990.

იქციონ მსახიობებმა²⁷. მეორე რეცენზიაში ფართო ადგილი აქვს დათმობილი ამ ოპერის განხილვას: „ეს ოპერა იმდენად პოპულარული შეიქმნა, რომ ის მოსკოვშიაც დაიდგა რუსულ ენაზე. ამრიგად, მას უცხო ენაზე, როგორც ქართულ ოპერას, პიონერობა ხვდა წილად. მიზეზი უწინარეს ყოვლისა უნდა ვეძიოთ. რასაკვირველია, არა მის მუსიკალურ შინაარსის ღირსებაში, არამედ იგივე ხელსაყრელ სიტუაციაში. აქვ. ცაგარლის „ხანუმაზე“, რომლის ფონზე იმლება მთელი კომისიი. . . დიდი შეცდომა იქნებოდა, რომ ოპერის ასეთი პოპულარობა მხოლოდ აქვ. ცაგარლის და ან ნიჭიერი რეჟისორის ალ. წუწუნაეას დადგნით აიხსნას, არა. აქ ვ. დოლიძესაც დიდი ღვაწლი მიუძღვის, მუსიკალური მასალის მხრივაც ახალგაზრდა კომპოზიტორის მიერ ბევრი რამ არის გაკეთებული. დაე „ქეთო და კოტე“ როსსინის „სველილეი დელა-ჯის“ ვაქლენის ქვეშ იყოს დაწერილი, მაგრამ ეს სრულებით არ ართმევს ავტორს ოპერის ორიგინალობას. „ქეთო და კოტეში“ კი არის ადგილობრივი კოლორიტის ხაზები. არის მოხდენილი. დამახასიათებელი ლამაზი ჰანგები. კარგად მღერის ქეთოს პარტიას კალანდაძე. . . სასიამოვნოა ნიჭიერი მომღერალი და მსახიობი ლადო კავსაძე. მისი ხმის ტემბრი სათუთია და ნაზი. . . კარგ შთაბეჭდილებას ახდენენ: ვენაძე (თავადი ლევანი). ნეიმანი (ბარბარე), ტიპიურია ქურხული (საქო) და კურბატოვი (სიკო). შეუდარებელი არიან სერგეევი (ჩინოენიკი) და ბარხუდაროვი (პრისტაევი). ძნელია საერთოდ მიმიური მოქრობით ადამიანის სულის გადმოცემა, მაგრამ სერგეევი ცეკვით და ბარხუდაროვი იმიტაციით აღწევენ ამას. . . კარგად დირიჟორობდა მელიქ-ფაშაევი“²⁸.

ერთ-ერთი პირველი გამოცხადება გრიშაშვილი ახალგაზრდა კომპოზიტორის რევაზ გოგინაშვილის ოპერის — „ქრისტინეს დადგმას: „ოპერას მრავალი ხაკლი აქვს, როგორც სცენიურად, ისე მუსიკის მხრივ. „ქრისტინე“ უფრო სცენებია. ვინემ მთლიანი ოპერა. ახალგაზრდა კომპოზიტორს შეეძლო ესარგებლნა მრავალი ხალხური მასალით, რომელიც ეშხსა და სერიოზულობას მისცემდა ამ ოპერას, როგორც სჩანს, ქართველურის დაუდევრობით არ უსურვებია ავტორს. ეს კი საწყენია, რადგან ჩვენს მაესტროს ნიჭი ემჩნევა. . . ოპერაში არ არის ერთი მთლიანი ძარღვი, ყველაფერი თითქოს შეკვეთით ხდება: სოფლის ქალები შემოვლენ, ერთს წაიმღერებენ და ისევე გავლენ... „ქრისტინე“ გურული ცხოვრების ანარეკლია და ოპერაში ერთი გურული პანგიც არ არი! . . . თუ ოპერა სუსტია, გაენდით ავტორს, უჩვენეთ ნაკლი. . . სუსტი ოპერა არ უნდა დაიდგას სახელმწიფო თეატრში. . . რ. გოგინაშვილი ჭერსულ ახალგაზრდაა, მას რჩევა რომ მიეცეს... იგი მეტ სარგებლობას მოუტანს ნელოვებებს“²⁹.

გრიშაშვილმა უყურადღებოდ არც დ. არაყიშვილის „თქმულება შოთა რუსთაელებზე“ დატოვა. განახლებული დადგმის შესახებ იგი წერდა: „ავტორს ორ მოქმედებიანი ოპერა სამ მოქმედებიანად გადაუკეთებია. ეს მოქმედება კი არა, უფრო სურათია. სურათში მხოლოდ დუეტია შოთასი და ნინოსი, რომელიც სასიამოვნო მოსასმენია. კულისებში კი, როგორც ფარდის ახლისას, ისე ჩამოშვებისას, ისმის ურმული. ურმულს მღეროდა სარაჯიშვილი. სარაჯიშვილის ურმული საუცხოოა, მაგრამ შოთა და ურმული კი როგორღაც ვერ ეგუება ერთმანეთს. . . არ შეიძლება ჩვენი აღმფოთება არ გამოეთქვათ იმ უნი-

²⁸ არმან დიუეაღ. „ქეთო და კოტე“, ჟურნ. „ხელოვნება“, 1925, № 6, გვ. 10.

²⁹ ი. გ. ოპერა „ქრისტინე“, გაზ. „ტრიბუნა“, 1921, № 94.

ქო უსისტემობაში, რომლითაც გაგვიმასპინძლდა რეჟისორი. ჩვენში რეჟისორის სახელის მოხვეჭა იოლი საქმე ყოფილა! ყველას შეუძლიან თურმე, ვინც ბასიდან ვერ არჩევს ტენორს, ირეჟისორის ოპერაში!... სწორედ ეს იყო მიზეზი, რომ გუნდი ასცდა ორკესტრს და ერთი კაჟაფონია იყო სცენაზე, რომლის მოსმენის დროსაც ავტორიც კი იფარავდა ყურებს. ახლა ბალეტი! შეიძლება ძორდინი დიდი არტისტი იყოს, მაგრამ ვულწრფელად ვურჩევთ თეატრის დირექციას, მეორედ ნუ გაგვიმასპინძლდება ასეთი ბალეტით!... ერთი სიტყვით ბალეტი წყალწყალა და ვულგარული იყო. დ. არაყიშვილის მუსიკის შესახებ ორი აზრი შეუძლებელია, მაგრამ არა მგონია ასეთი შესრულებით დაიხტერესოს ქართველობა, როგორც ეს „ეთერიზმა“ ხოლმე. დასასრულს არ შეიძლება არ ვუსაყვედუროთ ჩვენს კომპოზიტორებს, რომ ქართულ ოპერებს ლიბრეტო არ უვარგათ. კარგად და სცენისათვის შემუშავებულ ლიბრეტოს კი დიდი მნიშვნელობა აქვს ოპერის სისრულისათვის. შეიძლება ზოგიერთი ოპერა ადგილ-ადგილ საუცხოოც იყოს, მაგრამ ქართველმა საზოგადოებამ უნდა იცოდეს, რომ იგი ოპერაზე მიდის და არა რომელიმე საინტერესო საკონცერტო განყოფილებაზე³⁰. ამ ოპერას გრიშაშვილი მეორე რეცენზიითაც გამოეხმაურა. იგი აღნიშნავდა: „თქმულება“ პირველი ოპერაა, რომელმაც გაარღვია რკალი ჩვენ მუსიკალურ ფრონტზე. 1919 წლის 5 თებერვალი ჩვენი საოპერო ხელოვნების ისტორიაში აღინიშნება განსაკუთრებული თარიღით. ეს ის დროა, როდესაც პირველად დაიდგა ორიგინალური ქართული ოპერა... განვლო რამდენიმე წელმა და ჩვენი საოპერო რეპერტუარი გაიზარდა და გამდიდრდა. „თქმულებას“ მოჰყვა „აბესალომი“, „ქეთო და კოტე“. „ლულა“, „დაისი“. „ქრისტიანე“ და „დედა და შვილი“ (ლევო ფალიაშვილის ერთმოქმედებიანი პიესა). 15 მარტს დადგმულმა „თქმულებამ“... კვლავ განმძტიკცა აზრი, რომ ქართული ოპერა დიდ შემოქმედებით გზაზე სდგას... დ. არაყიშვილის მდიდარ და ლამაზ მუსიკას არა აქვს კარგი ლიბრეტო, არავითარი დრამატიული ნასკვი, მოქმედების განვითარება აქ არ არის და მეტად ხელს უშლის კომპონისტის მიღწევებს... მშვენიერი შთაბეჭდილება დასტოვა მომღერალმა ქალმა დანელიანმა (ნინო), რომელსაც კარგ ხმათან ერთად აქვს დიდი მუსიკალობა და დაკვირვება, მის გადმოცემაში არ იკარგება არც ერთი მუსიკალური ფრაზა... შოთას პარტიას მღეროდა ლ. კავსაძე... იგი ვოკალური ხელოვნების მხრივ დამაკმაყოფილებელი იყო. მკრთალი შთაბეჭდილება დასტოვა ელიოზიშვილმა (აბდულ-არაბი). მის გადმოცემაში არ არის ტემპერამენტი, მაღალი რეგისტრები კარგი აქვს... კარგია ვოლჩანეცკაია (თამარ დედოფალი). დადგმა მიზანსცენების მხრივ არ არის დამაკმაყოფილებელი³¹.

დიდი სიყვარულითა და პატივისცემითა მოხსენებული გრიშაშვილის მიერ მისი ახლო მეგობრები, ქართული საოპერო და ვოკალური ხელოვნების ბრწყინვალე წარმომადგენლები — ვანო სარაჯიშვილი (წერილში „გახსენება“, „თეატრი და ცხოვრება“. 1924 წ., № 16) და სანდრო ინაშვილი (მოგონება-მილოცვაში, ტ. V, გვ. 225): „ვანო და სანდრო — განუყრელი სახელებია ქართული ოპერის ისტორიისათვის. ვანო და სანდრო ერთ ტოტზე მობმული ორი

³⁰ უჭავრელი, „თქმულება შოთა რუსთაველზე“, „ტრიბუნა“, 1921, № 106.

³¹ არმან დიუვალ, „თქმულება შოთა რუსთაველზე“, ეურნ. „ხელოვნება“, 1925, № 12.

ვარდია, ორი თვალის ერთი სინათლეა. ხალხს ლეგენდად გადაჰქცევია ამ ორი შესანიშნავი მომღერლის ეშხი და ჭავჭავი“.

პლასტიკური ხელოვნება — ბალეტი გრიშაშვილის გატაცებისა და ზრუნვის საგანი იყო. განსაკუთრებით აღელვებდა მას ქართული ბალეტის ბედი. „ქართული ბალეტი რომ რიგიანად მოეწყოს, ამას შემოქმედების გარდა, დიდი დრო და მუშაობა სჭირია“, — წერდა იგი წერილში „ქართული ბალეტი“³².

„გოგიას სიზმარი“, რომელიც 1922 წლის 6 აპრილს წარმოუდგენიათ ოპერის თეატრში, გრიშაშვილს „ქარგ საბალეტო სიუჟეტად“ მიუჩნევია, მაგრამ „არა სცენიურად განსახიერებულად“, რაც, მისი აზრით, არ იძლევა საბაბს „სულ უარყოფითად მოვექცეთ ქართული ბალეტის იდეას“. „გოგიას სიზმარში“ მუსიკა ნაკლებია, მუნჯური სცენები კი ბევრი. მუსიკალური ვარიაციები უეჭველად უნდა ჩაემატოს მას... თუ სერიოზულად დააყენებენ სტუდიაში სწავლის საკითხს, მაშინ მომავალი ქართულ ბალეტს უეჭველად ექნება³³.

საბალეტო სტუდიას, მის საქმიანობას გრიშაშვილი სერიოზულად უდგებოდა. მას გამოქვეყნებული აქვს წერილები თბილისში არსებულ და მოქმედ სბრთი ლისიციან-აზარპეტიალის ცეკვის კერძო სკოლაზე, რომლის მასწავლებელი „ცდილობს შექმნას ახალი მიღწევები ქორეოგრაფიის სწავლებაში“ (ამ სკოლას სტუმრად სწევდა ცნობილი მოცეკვავე ქალი აისადორა დუნკანი, რომელსაც სბრთის სწავლების მეთოდები არ მოსწონებია და დემონსტრაციულად დაუტოვებია დარბაზი)³⁴. ამ კერძო სასწავლებლის გარდა თბილისში მოქმედებდა მ. ი. პერინის საბალეტო სტუდია, რომელიც ამზადებდა საბალეტო ხელოვნების კადრებს. ამ სტუდიას დიდი ღვაწლი მიუძღვის ბალეტის ქართული ოსტატების აღზრდაში. ამ სტუდიის საქმიანობას გრიშაშვილმა ორი წერილი უძღვნა³⁵, რომლებშიც ყურადღება გამახვილებულია სტუდიის კარგ მიუშაობაზე და გამოთქმულია იმედი: „უდავოა ის ფაქტი, რომ მომავალში თბილისს ეყოლება თავისი პირველი საბალეტო არტისტები, რომელთა დოსტატებაში დიდი დამსახურება მ. ი. პერინის მიუძღვის“. ამ სტუდიაში აღიზარდნენ: ლ. ჩიკვაძე, ვ. ნადირაძე (ვრონსკი), ლ. გვარამაძე, მ. ბაუერა, ლ. ბეგთაბეგიშვილი, ი. ალექსიძე და საქვეყნოდ ცნობილი ვ. ჭაბუკიანი და სხვები... გავიდა ათეული წლები და გრიშაშვილის მიერ ნაქებმა ვ. ჭაბუკიანმა მსოფ-

³² უ ქ ა ვ რ ე ლ ი. ქართული ბალეტი, ვაზ. „ტრიბუნა“, 1922, № 188.

³³ ბალეტს, როგორც პლასტიკურ ხელოვნებას, გრიშაშვილი ადრევე მოუხიბლავს. წერილში ილია ზურაბიშვილისადმი (1915 წლის 17 მაისის თარიღით) იგი წერდა: „ეს ეს არის დებურული ბალეტოვანი... დიდებული იყო. საუცხოოდ ცეკვავდა ქალბატონი გელცერი, ისეთი მოქნილი ტანი აქვს, ისეთი მარმარა სვეტები, ისეთი გაშოლტილი მკლავები და მთლად ისეთი ამსუბუქებულ-ჰაეროვანია, რომ შევვიღე ცაში აყავხარ ვარდისფერ ფიქრებს. ისე გამოიტაცა, რომ უნ ბურ მეც ვირბეოდი... ეს მე მაშინ შევიტყუე, როცა ჩემმა მეზობელმა ქალმა ზოდინი მომიხიბა: „მეხეობოდ-მეხახუნებოდიო!“ ხომ გამოვიცდია, ილია, ასეთი შემთხვევა: მაგალითად, კარგი მსახიობი როცა ტირის, შენც უნებურად თვალები გიყუყუნდება, ან თუ იციან, შენც გიცთვლივებს სახე, ასეა ყოველთვის... და აქ ჩა სპირია, რომ როცა ეს ბალეტინა როკავდა და ცვილივით ჩამოქნილ ტანს აკლანებდა, მეც უნებურად გვ ლევით ვირწოდი, კარგი იყო, კარგი და მეც ვ სწრაფვი შევატყობინო ეს ჩემი აღტაცება“ (ი. გრიშაშვილის არქივი, II, 91).

³⁴ კ ა შ ი დ ე ა რ დ ა ნ ო ლ ლ ი, დუნკანა აზარპეტიალის სკოლაში, „ტრიბუნა“, 1923, № 585.

³⁵ ეურნ. „ხელოვნება“, 1925, № 10 (ტ. V, გვ. 411); Sogri, პერინის საბალეტო სტუდია, ეურნ. „ხელოვნება“, 1925. № 17.

ლიო დიდოსტატის სახელი მოიპოვა და ჭადოქრული ხელოვნებით მილიონობით თაყვანისმცემელი დაატყვევა, ხანდაზმულ პოეტს აღფრთოვანებით აღსავსე გამოძახილი გამოაქვეყნებინა ბალეტ „ოტელოს“ ნახვის შემდეგ: „უტექსტო „ოტელო“ ვერ წარმომედგინა, მაგრამ ვ. ჯაბუკიანის სასახელოდ, რომელიც ამ სპექტაკლში მთავარი ძარღვი არის, უნდა ითქვას, რომ თავისი ბრწყინვალე ტექნიკით მან უშუალოდ განგვაცდევინა ოტელოს სულიერი ტანჯვა... პირველი შემთხვევაა, რომ საყვარელი არსების მკვლელა აღტაცებით მიიღო მაყურებელმა. ეს კი დიდი მსახიობის წარმატებაა“ (ტ. V, გვ. 412).

ქართული ხალხური ცეკვის სილამაზე და მომხიბვლელობა მსოფლიოს ძრავალ ხალხს გააცნო საქართველოს სსრ ცეკვის დამსახურებულმა ანსამბლმა სსრკ სახალხო არტისტების ნ. რამიშვილისა და ი. სუხიშვილის ხელმძღვანელობით. ანსამბლის წარმატებებს გულთბილად მიესალმა საქართველოს სახალხო პოეტი (ტ. V, გვ. 413).

არმან დიუვალის ხელმოწერით მან გამოაქვეყნა რეცენზიები თბილისის საოპერო თეატრის დადგმებზე: „აიდა“, „პუკის ქალი“, „ფაუსტი“, „დემონი“, „ლაკმე“, „კარმენი“, „წინასწარმეტყველი“, „რუსლან და ლუდმილა“. „ტოსკა“, „ტრავიატა“. „სევილიელი დალაქი“, „ეკვენი ონეგინი“, „სოფლის პატიოსნება“, „ჯამბაზები“, „ბორის გოლუნოვი“ და „რაგოლეტო“³⁶. ცალკე წერილით გამოეხმაურა იგი მომღერალ მიგაის (ს. ი. მიგაი), 1888—1959, უსსრ და რსფსრ სახალხო არტისტი, ბარიტონი) საგასტროლო სპექტაკლებს³⁷.

იმისათვის, რომ წარმოდგენა გექონდეს, თუ როგორ აფასებს გრიმაშილი ხელოვნების ისეთ რთულ დარგს, როგორც არის ოპერა, მრავალი გამოქვეყნებული რეცენზიიდან მოვიყვანთ ზოგიერთს: „ვერდის „აიდაში“ მელოდიები ზღვასაღივთაა მოვარდნილი. ამ ოპერაში იმდენი გრძნობაა ჩაქსოვილი, რომ ხან ეკონია ეს მუსიკალური კასკადი დაუსრულებელი ტკბილი ჰანგების ხმებით, მართლაც, გასაკვირია აწორედ ვერდის ნიჭი: აქ კომპოზიტორი ერთი და იმავე დროს იძლევა ცხარე მელოდიების ეკვალტაციას და გასაკვირველ ტექნიკურ მიღწევებს. ამ ოპერით ვერდემ მსოფლიო სახელი მოიპოვა. როგორც მელოდისტის და დიდი კომპოზიტორის, რომლის ტექნიკური საშუალებანი და მუსიკალური ხერხი არ ჩამოუვარდება თვით რიხარდ ვაგნერის მუსიკალურ დრამებს, „აიდაც“ ისეთივე მხატვრული დრამაა, როგორც „ლეონარდინი“ და „ტანგეიზერი“ და შეიძლება ამ ოპერებზედაც ზოგიერთი ღირსებით მაღლა იდგეს. ექვოტეურობა, კოლორიტი და სტილი „აიდაში“ წარმოდგენილია დიდ მხატვრულ ჩარჩოებში. დიდებული ანსამბლები, მაგალითად. ეულკანის ტაძარში და მეორე მოქმედების მეორე სურათში. ეს ანსამბლები ამ ოპერას ხდის ერთ-ერთ უმშვენიერეს მუსიკალურ ნაწარმოებად მსოფლიო საოპერო ხელოვნებაში. ჩვენს საოპერო სცენაზე ეს ოპერა ყოველთვის კარგა მიდიოდა და დღესაც, სიმათლე უნდა ვსთქვათ, მშვენიერად სრულდება ახალი ძალების მიერ“. რეცენზიაში დადებითადაა შეფასებული მთავარი პარტების შემსრულებლების (სედკო—აიდა, მოსინი—რადამისი. ქარცივაძე — ამონასრო, ტოვსტოლუესკაია — ამნერისი, ისეკვი—რამფსია და ბლაგობრაზოვი—ფარაონი) სიმღერა და თანაში. „გუნდები „აიდაში“ კარგადაა დაძუშავებული და კარგად უმკლავდება ის „აიდას“ ძნელ ანსამბლებს.

³⁶ ეურნ. „ხელოვნების დროშა“, 1924, № 5, გვ. 17—19; ეურნ. „ხელოვნება“, 1925, № 3, გვ. 10—11; „ხელოვნების დროშა“, 1924, № 6, გვ. 15—17.

³⁷ ეურნ. „ხელოვნება“, 1925, № 13, გვ. 6.

ივ. ფალაშვილის ეტყობა ეს ოპერა უყვარს, რომ ასეთი ექსპრესიით შესძლებია ვერდის პარტიტურის ამეტყველება³⁸.

„მასკანის „სოფლის პატიოსნება“ თავისი ინტერმეტოთი წარმოდგენს ტიპიურ იტალიურ ოპერას... ის პატარა ოპერაა, მაგრამ აქაც მოსჩანს სამხრეთის ტემპერამენტი. არის მელოდიური ადგილები, კარგი ადგილები, ცხელი, ექზალტიური. საერთოდ ოპერა მელოდრამატიულია და მომღერლებისაგან მოითხოვს ნერვების დაკიმვას. სუსტია ტურიდუა—სტრუტოვ—ბარატოვი. სედენკო (სანტუცა), ვოლჩანეცკაია (ლოლო) და ქაშაკაშვილი (ალფიო) კარგი განმასახიერებელნი არიან ამ პარტიებისა“³⁹.

1927 წლის 15 აპრილს რუსთაველის თეატრის დარბაზში წარმოდგენილი იყო უ. ჰაიბეკოვის „ლეილა და მეჯნენი“. ამ ოპერაში მონაწილეობის მისაღებად ბაქოდან თბილისს ეწვივნენ სანახანუმა (ლეილა) და სარბსკი (მეჯნენი). ოპერამ გრიშაშვილის მოწონება დაიმსახურა⁴⁰.

არც ოპერეტა დარჩენილა მისი ყურადღების გარეშე. 1922 წელს მცირე რეცეზხიაში გრიშაშვილმა შეაფასა კომპოზიტორ სიდნეის ოპერეტა „გეიშა“ (ანუ „არაჩვეულებრივი შემთხვევა ერთ იაპონურ საჩაიეში“) თბილისის ოპერის თეატრის სოლისტების შესრულებით.⁴¹

ქართველი სცენისმოყვარეთა პირველი ნაბიჯების ამსახველია გრიშაშვილის შოგოხება-ნარკვევი „მე განაპირა უბნებში“. მასში მოთხრობილია მის მონაწილეობაზე თვითმოქმედი სცენისმოყვარეთა წრეების მიერ თბილისის გარეუბნებში (ზარფუხი, ორთაქალა, ძაღლის უბანი, ავლაბარი და სხვ.). გამართულ წარმოდგენებში.

საინტერესოა წერილით გამოეხმაურა გრიშაშვილი სახალხო თეატრის 30 წლისთავის იუბილეს .

ახალ, რევოლუციურ საქართველოში, ჩასახულ და განვითარებულ რევოლუციური თეატრის (ხელმძღვანელი კობახიძე) მოკლე ისტორიულ მიმოხილვას გვთავაზობს გრიშაშვილი წერილში „რევოლუციური თეატრი საქართველოში“⁴².

რევოლუციური ეპოქის შესაფერი რეპერტუარის უქონლობაზე ესაუბრება მკითხველს გრიშაშვილი წერილში „ქართული დრამატურგია (გაკვირით)“: „არა აქვს ქართულ თეატრს თანამედროვე, რევოლუციონური ეპოქის შესაფერი რეპერტუარი. ცხადია, ამას თვით ჩვენი რეჟისორებიც აღნიშნავენ. ხშირად მსმენია რეჟისორ კ. მარჯანიშვილისაგან: „-- რა ვქნათ, არ არის თანამედროვე აიესები, დასწერეთ, მიიტანეთ და დავდგამთ“. ამ სიტყვების მთქმელის გულწრფელობაში ვერაინ შეიტანს ეჭვს... მაშ, საჭირო ყოფილა ფიქრი ქართული დრამატურგიის შესახებ. საჭირო ყოფილა ცდა და ზომების მიღება თანამედროვე დრამატურგიის შექმნისათვის... მასალები არის, საჭიროა მათი დამუშავება. ეს უნდა ესმოდეთ ჩვენს დრამატურგებს... ვინ უნდა მიაქციოს ამ საკითხს მთავარი ყურადღება? რასაკვირველია, იმ ორგანომ, რომელიც განაგებს რესპუბლიკის მასშტაბით მხატვრულ ცხოვრებას. ეს არის მთავარი სახელოვნო

³⁸ „ხელოვნების დროშა“, 1924, № 5.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ ს ო გ რ ი, თურქული ოპერა, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1927, № 6 (ტ. V, 408).

⁴¹ უ ქ ა ე რ ე ლ ი, „გეიშა“, „ტრიბუნა“, 1922 წ., № 197.

⁴² ფ ი რ უ ზ ი, სახალხო თეატრი, „ქეილი“, 1923, № 11—12. (ტ. V, გვ. 140).

საბჭო, რომელმაც უნდა ეცადოს გამოძებნოს საშუალებები თანამედროვე დრამატურგიის შესაქმნელად“⁴³.

ი. გრიშაშვილი ავტორია თეატრალურ მოღვაწეთა პორტრეტებისა და სილუეტებისა, სიყვარულით გამთბარი მისასაღმებელი სიტყვებისა, მეტად საინტერესო მოგონებებისა თეატრის ამაგდარებზე.

პირველი პორტრეტი მან გამოაქვეყნა ვალერიან გუნიანზე, როგორც მისმა „ყოფილმა მოწაფემ და მისგან ნაამაგარმა“. იგი იძლევა ვ. გუნიას შემდეგ პორტრეტს: „ვალ. გუნიან... მეტად იშვიათი და თავისებური კაცია... მტკიცე ხასიათის მქონე და შეუკრეველი ნებისყოფის პატრონი. იგი უშიშრად და მოურიდებლად მილაჭუნებს ცხოვრების გზაზე და აქეთ-იქით არ იხედება. ...არ უყვარს ბევრი ლაპარაკი და თუ ლაპარაკობს — მოკლედ, მკაფიოდ, ხმამაღლა ...მეტად ტბილი და ენაწყლიანი მოსაუბრეა... ბუნებით მეტად მკრძნობიერი და ბავშვურად გულწრფელი. უცხოს ძალზე გულჩახვეულ და მიუჯარებელ კაცად ეჩვენება... მაგრამ საკმარისია კაცი დააკვირდეს, გამოელაპარაკოს, გამოეხმაუროს და მაშინათვე გადაგეშლება მისი მოსიყვარულე გულის სინაზე და წარტეობა...საქმე გარჯით და ნუშაობით კეთდება!“ ხშირად ოტყვის ხოლმე და. მართლაც. მე ჯერ მნახველი არა ვარ გუნიანებური მუშაობისა! მუშაობა თავდავიწყებამდე, ქანცის გამოღვევამდე. . . ბუნებით დი ესტეტიკოსი და გონებით მახვილი კრიტიკოსი, იგი მალე გრძნობს ხოლმე სხვის ღირსება-ხაკლოვანებას და ანიტომ არც საკვირველია. თუ იგი მწერლობისა, ხელოვნებისა თუ სასცენო დარგში სწრაფად წიაგნებს ხოლმე ნიჭიერ დამაინანს... აკაკი წერეთლის იუბილეს აზრი და ინიციატივა პირველად ვ. გუნიამ აგრძნობინა საზოგადოებას... არავისთვის საიდუმლოს არ შეადგენს. თუ როგორი მამობრივი სრულწავა-მფარველობით მიეგება იგი ნიჭიერ ასალგაზრდობის პირველ ნაბიჯებს... როგორც მწერალმა და დრამატურგმა ვ. გუნიამ ძთელი ხანა შექმნა ჩვენს ცხოვრებაში. მისი პიესები, ნათარგმნი თუ გადმოკეთებულნი, აგერ 25—30 წელწაღია ქართული თეატრის განძს შეადგენენ... მისი პიესები ყოველთვის დროის შესაფერია, მიზანშეწონილი და ეროვნული ინტერესებით გაელენილი. უბრალო ვოდვეილებიც კი ყოველთვის დღიურ ჭირ-ვარამს ეხება... არ არის ჩვენში არც ერთი ჟურნალ-გაზეთი, რომელშიც ვ. გუნიას არ ეთანამშრომლოს. ჯერ ისევ ივანე მაჩაბლის „დროებაში“ და მერე ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“ იბეჭდებოდა მისი ფრიად საინტერესო კრიტიკული წერილები, ხოლო მისი რეცენზიები, „ვალიკოიას“ ფსევდონიმით დაბეჭდილნი, თითქოს სადღესოდ არიან დაწერილნი, იმდენი ცოცხალი სიბრძნე და საქმის ცოდნა შიგ გატარებული. ვ. გუნიას გამოცემანი ყოველთვის წმინდა ეროვნული, მეტად იდეურნი და გარკვეული მიმართულებისანი იყვნენ. ორქოფობის სასტიკმა მტერმა და მოძულემ არავითარი კომპრომისი არ იცოდა. ვინ იცის რით გათავდებოდა მისი ჟურნალისტობა, რომ მოავრობას სულ არ აეკრძალა მისთვის რედაქტორ-გამომცემლის უფლება...რაც უფრო მეტი დრო გავა, მით უფრო ნათლად გამოჩნდება, გამოამჟღავნება თუ რაოდენი სამსახური გაუწია ვ. გუნიამ საზოგადოებრივი აზროვნების ჩამოყალიბებას და ეროვნული ინტერესების სწორ შეგნებას ჩვენში“...

მეტად გულთბილი მოგონება — „მამულის სიყვარულით“ — მიუძღვნა ი. გრიშაშვილმა ვალერიან გუნიას 1963 წელს (იხ. ტ. V, გვ. 264).

⁴³ ს., ქართული დრამატურგიისათვის, „ხელოვნების დროა“, 1924, № 7.

⁴⁴ გაზ. „ზვირთი“, 1916, № 51, გვ. 1—2.

ასევე დიდი სიყვარულითაა დაწერილი მისი პორტრეტები კოტე ყიფიანზე, ვალერიან შალიკაშვილზე და ლადო მესხიშვილზე.

„კოტე ყიფიანი შვილი იყო „მეორე დიმიტრი თავდადებულისა“ დიმიტრი ყიფიანისა...კოტეს პატარობიდანვე ეტყობოდა დიდი ნიჭი ენების შესწავლისა... შემდეგ მუსიკის, მხატვრობის... 1866 წელს დიმიტრიმ კოტე პეტერბურგს წაიყვანა, სადაც სამხატვრო აკადემიაში ვიღებინა, მაგრამ გარეშობებამ დაამტკიცა, რომ მასში იყო უფრო ძლიერი ნიჭი ადამიანის სულის ხატვისა სცეხაზე... პორტრეტის ავტორის მიზანია მოკლედ და არსებითად გადმოსცეს კ. ყიფიანის დამსახურება როგორც მსახიობისა. ლექსიკოლოგისა (რომელსაც ეკუთვნის „რუსულ-ქართულ-ლათინური საბოტანიკო ლექსიკონი“ და „რუსულ-ქართული აკადემიური ლექსიკონი“) და დრამატურგისა (ისტორიული პიესების: „ეკა გურული“, „სოტნე დაღანა“, „ბედი ქართლისა“, „ორი მამა“, „ვახუშტი სპასალარი“ და სხვ. ავტორი) და მთარგმნელისა. ოსპლის შიერ ხათარგმნი პიესების რაოდენობა 50 აღემატება“¹⁵.

ვალერიან შალიკაშვილის თეატრალური მოღვაწეობის პარალელურად ი. გრიშაშვილი განააჯურობებულ ყურადღებას ამახვილებს მის ლიტერატურულ-დამსახურებაზე. 1904—5 წლებში „ივერიის“ თანამშრომლად ყოფნისას მან „ვალეო გურულის“ ფსევდონიმით გამოუქვეყნებია მოთხრობები და ნოველები. როგორც გრიშაშვილი შენიშნავს, „მისი ბელეტრისტული ნიჭის ნამუქარი რომ შეიკრიბოს. ერთი მოზრდილი ტომი გამოვა“¹⁶.

„ლადო მესხიშვილი ბუნებრივად ნიჭი იყო — პირდაპირი. უმეშვეო. ლადო ჩვენი ხელოვნების მალარობი „ქვიშიან ოქროს“ ჩამოგავდა, რომელიც გრძნობათა მდინარეში საკუთარი ინტუიციით ირეცხება...ლადო მესხიშვილის ზეადი სული ვერ იცხრილებოდა რეჟისორის ვიწრო საცერში, მისი ნიჭისათვის თეორიის მძიმე არტახები აბრეშუმის ნაზი ძაფი იყო...ლადო ჩვენი ეროვნული თავმოყვარობა! და ალბათ, ამიტომ არის. რომ მას საქართველოს საზღვრებიდან ასე ადვალად ვერ ვისტუმრებდით...ლადო ერთადერთი ფენომენი იყო ჩვენს სცენაზე და ქართულ ხელოვნების ტაძარში ლადო მესხიშვილის ცარიელი სავარძელი მის აჩრდილს უკავია“¹⁷.

„ქართული თეატრის განაფხული“ უწოდა მან კ. მარჯანიშვილს „იმიტომ კი არა, რომ იგი პირველად განაფხულზე ჩამოვიდა საქართველოში, არა! მას მოჰყვა საბჭოთა ქართული თეატრის განაფხული, ქართული თეატრის აყვავილება, ქართული თეატრის ვარდობის თვე. კ. მარჯანიშვილის წარმოდგენები — ეს სიცოცხლის დღესასწაული იყო, სიხარული და აღტაცება, ფერადი და მღერადი. კოტე — თეატრის რევოლუციონერი, დიდი ფანტაზიის ოსტატი!... მოულოდნელობა და განცვიფრება! — აი მისი შემოქმედების ძირითადი შეგრძნება... კოტე ახალი ფორმების დაუცხრომელი მაძიებელი იყო. მისი მიზანსცენები ნოველებივით იწერებოდა“¹⁸.

1924 წელს ქართველმა საზოგადოებამ დიდი მადლიერებით აღნიშნა სახალხო მსახიობის ნიკო გოცირიძის სასცენო მოღვაწეობის 30, ხოლო 1926 წელს დამსახურებული მსახიობი ქალის ელისაბედ ჩერქეზიშვილის — 40 წლისთავი.

¹⁵ უკაე რ ე ლ ი. კ. მესხი, „სოციალ-ფედერალისტი“, 1921, № 43 (ტ. V, 210).

¹⁶ გრიშაშვილის არქივი, 1—1776 (ტ. V, გვ. 210).

¹⁷ ვახ. „ხომლი“, 1923, № 5. 1950 წელს მან კვლავ გაიხსენა დიდ მსახიობთან თავისი შეხედრები (ტ. V, გვ. 157—170).

¹⁸ „ახალგაზრდა კომუნისტი“. 1924, № 10 (ტ. V, გვ. 171—176).

ორივე ამ ამავდარის დამსახურებას მოუძღვნა ნარკვევები ი. გრიშაშვილმა („ნიკო გოცირიძე“, ტფ., 1924; ტ. V, გვ. 189—209, და „ელისაბედ ჩერქეზი-შვილი“, ტფ., 1926)⁴⁹.

პორტრეტებში გრიშაშვილის მიზანია დაიკიროს, მოხაზოს უმთავრესი შტრიხი იმ მოღვაწისა, რომელზედაც იგი გვესაუბრება.

პატარა სილუეტებში ჩამოქრწა ი. გრიშაშვილმა სახალხო მსახიობების— ხინო ჩხეიძის („სახალხო საქმე“, 1919, №711; ტ. V, გვ. 279), ვასო აბაშიძის („ტრობუნა“, 1922, №12). შალვა დადიანის (გაზ. „ლომისი“, 1923, №23; ტ. V, გვ. 277) და მანონ კორინთელის („ხელოვნება“, 1925, №22, გვ. 12) აქტიორული და რეჟისორული ღვაწლი.

ძველმა სცენისმოყვარემ საიუბილეო თარიღებთან დაკავშირებით მეგობრული მისასალმებელი სიტყვებით (მეტად საინტერესო მოგონებებით) მიმართა სახალხო სცენის ერთ-ერთ დამაარსებელს გიორგი ჯაბაურს, სახალხო სცენის მსახიობებს: სონა გოგაშვილს, გიორგი ფირუშიანს, მარო მდივანს, ვიქტორ მაჭარაძეს, მსახიობ ალექსანდრა კორინთელს, საქართველოს სახალხო არტისტს პავლე ფრანგიშვალს, საბჭოთა კავშირის სახალხო არტისტებს ვერიკო ანჯაფარიძეს და სანდრო ინაშვილს, ქართული ხალხური სიმღერების ცნობილ შემსრულებელს, სახალხო არტისტს მარო თაზნინიშვილს (იხ. ტ. V, გვ. 219, 304, 224, 227, 292, 301, 306, 212, 295, 303).

1923 წელს, ახალი თეატრალური სეზონის მოახლოვებასთან დაკავშირებით, გაზეთმა „სომლმა“ (№ 1) გამოაქვეყნა იოსებ გრიშაშვილის ვრცელი ინტერვიუ ქართველ რეჟისორებთან (ე. მარჯანიშვილი, მ. ქორელი, აკ. ფალავა, ალ. ასნეცელი, კ. ანდრონიკაშვილი). ქართველი საზოგადოება, რომელიც დღემდე იყო დაინტერესებული ჩვენი თეატრის გამარჯვებით, მისი მომავლით, ამ ინტერვიუთი გაეცნო ქართული თეატრის მესვეურების მიზნებსა და სურვილებს 1923/24 წლების თეატრალური სეზონისათვის.

იოსებ გრიშაშვილმა ქართული თეატრის ისტორიოგრაფიაში თავისი დიდი ღვაწლი იმიტაც უკვდავყო, რომ მან შთამომავლობას დაუტოვა ფრიად სოლიდური გამოკვლევები, როგორცაა: „ავქსენტი ცაგარელი“ (1936), „ილია და ქართული თეატრი“ (1937), „ალექსანდრე ყაზბეგი როგორც მსახიობი“ (1944), „ივანე მაჩაბელი და ქართული შექსპირიანი“ (1948), „ქართული ესტრადის მოკლე მიმოხილვა“ (1948), მათში პირველწყაროებზე დაყრდნობით სამსჯავრობზეა გამოტანილი ჩვენი ეროვნული თეატრალური ცხოვრების მრავალი საინტერესო საკითხი. საკვლევი მასალის ზედმიწევნით ცოდნამ, ფართო ერუდიციამ ამ ნაშრომების ავტორს საყოველთაო აღიარება მოუპოვა.

იოსებ გრიშაშვილი და თეატრი დიდი თემამ და, იმედია, მომავალში მას არაერთი მკვლევარი შეეხება.

⁴⁹ 1953 წელს გრიშაშვილმა ძველი პლედის ამ დიდებულ წარმომადგენელს მშვენიერი მოსაკონარი უძღვნა (ტ. V, გვ. 177—188).

И. П. ЛОРДКИПАНИДЗЕ

ИОСИФ ГРИШАШВИЛИ И ТЕАТР

Резюме

В жизни И. Гришашвили театр сыграл важную роль. «Грузинский театр, — вспоминал он, — если можно так выразиться, был очагом моего развития... театр для меня был настоящим университетом». В феврале 1907 г. по приглашению В. Гуния он начал работать суфлером грузинского театра, где проработал вплоть до февраля 1913 г.

Благодаря своим театральным письмам, статьям и монографическим очеркам, И. Гришашвили стал одним из лучших исследователей родного театра. Он оставил большое наследие (насыщенные информацией статьи, публиковавшиеся в периодической прессе с 1910 года, рецензии на новые театральные постановки, портреты выдающихся деятелей грузинской сцены, монографические исследования: «А. Цагарели» (1936 г.), «И. Чавчавадзе и грузинский театр» (1937 г.), «Ал. Казбегн как артист» (1944 г.), «И. Мачабели и грузинская шекспирiana» (1948 г.).

В работе уделяется внимание еще мало изученному материалу: впервые рассматриваются письма И. Гришашвили информационного характера, рецензии на постановки грузинского театра («Родина», «Измена», «Иные нынче времена», «Кто виноват?», «Затмение солнца в Грузии», «Саломе», «Мачеха Саманшвили», «Гость и хозяин», «Американский дядя» и др.).

В конце 10-х — начале 20-х годов он опубликовал множество рецензий на постановки тбилисского театра оперы и балета под псевдонимом Арман Дюваль («Аида», «Пиковая дама», «Фауст», «Лакме», «Кармен», «Пророк», «Руслан и Людмила», «Тоска», «Травната», «Севильский цирюльник», «Евгений Онегин», «Сельская честь», «Пяцы», «Борис Годунов» и «Риголетто»).

И. Гришашвили был одним из первых популяризаторов грузинской национальной оперы и вокального искусства. Заслуживают внимания его статьи и рецензии на оперы З. Палиашвили («Абесалом и Этери», «Данси»), Д. Аракишвили («Сказание о Руставели»), В. Дolidze («Кето и Котэ»), Р. Гогнишвили («Кристине») и о балетном искусстве, в частности, о развитии национального балета. И. Гришашвили был глубоким знатоком сцены, сторонником высокой культуры сценической речи и художественного воплощения режиссерского замысла.

В работе охарактеризованы театральные портреты И. Гришашвили (В. Гуния, Л. Месхишвили, В. Абашидзе, Н. Чхеидзе, Ш. Дадияни и др.). Установлены его многочисленные псевдонимы.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ჭარბული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის საბჭოთა ლიტერატურის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ჭარბული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

მანანა ტყეშელაშვილი

თანამედროვეობის ასახვის სპეციფიკა „გლახის ნაამბობში“

„გლახის ნაამბობს“ ი. ჭავჭავაძე პირმშოს უწოდებდა და განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა თავის შემოქმედებაში. ამ მოთხრობის პირველი ვარიანტი ეკუთვნის სტუდენტობის პერიოდს. 1859 წელს. მაგრამ ავტორის მიერ რამდენჯერმე იქნა გადაამუშავებული. 1863 წელს. როცა ილიამ მისი „საქართველოს მოამბეში“ დაბეჭდვა განიზრახა, ეს ნაწარმოები სიუჟეტურ-კომპოზიციურად ისე გადაახალისა, რომ ხელმეორედ დაწერას უდრიდა.

„საქართველოს მოამბის“ პირველი ნომერი არსებითად ამ მოთხრობით იხსნება. იგი გამოქვეყნდა მ. ჭიშკრიძის ფსევდონიმით. სათაურს ქვემოთ მითითებულია: „პირველი ხუთი თავი ჯერ არ დაბოლოებული მოთხრობისა“. მაგრამ პირველი ვარიანტი, რომ რამდენიმე წლით ადრე ჰქონდა ავტორს დაწერილი. ამას, სხვათა შორის, ადასტურებს ილიას ბიოგრაფის გრ. ყიფშიძის ცნობაც: „ნათქვამებულა ახალგაზრდობაში, როცა ილია ჯერ ისევ რუსეთში იყო და სწავლობდა“.

როგორც ჩანს, ეურნალის გამოცემის პერიოდში მწერალმა მეორე ვარიანტის დასრულება ვერ მოასწრო. უთუოდ, არც იმის იმედი ჰქონდა, რომ ცენზურა მომდევნო ნაწილების გამოქვეყნების ნებას დართავდა. 1863 წელს დაიბეჭდა პირველი ხუთი თავი.

ილიას მოწინააღმდეგეები ცდილობდნენ საქმე ისე წარმოედგინათ, თითქოს დაუმთავრებლობის გამო ამ მოთხრობამ ჯეროვანი როლი ვერ შეასრულა ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაში. ეს თვალსაზრისი კემპარიტებას არ გამოხატავს: ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ანტიბატონყმური სულიესკვეთება გამოსკვივის პირველივე თავებიდან: ამასთან ამ ნაწარმოებს ორგანული კავშირი აქვს ეურნალში მთლიანად გამოქვეყნებულ „კაცია ადამიანთან?!“ და „კაკო ყაჩაღთან“; ისიც გავიხსენოთ, რომ მაშინდელ საცენზურო პირობებში მხატვრული ნაწარმოების დაუსრულებლობა იდეური შემოქმედების გაძლიერების ხერხი იყო. „სოვრემენიკი“, მაგალითად, ხშირად ბეჭდავდა ნაწარმოებებს ხელოვნურად გამოტოვებული თავებით. „გლახის ნაამბობმა“ მკითხველზე ამ სახითაც რომ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა, ამის საბუთად საკმარისია გავიხსენოთ ა. წერეთლის 1864 წლის წერილი „რამოდენიმე სიტყვა ჩონგურს...“ „ჩემის აზრით, მისი (ი. ჭავჭავაძის. — მ. ტ.) „კაცია ადამიანი?!“ და „გლახის ნაამბობი“ ობოლ მარგალიტებად რჩებიან ჩვენს ლიტერატურაში“.

1872 წელს ეურნალ „ერებულის“ რედაქციის თხოვნით ილია გატაცებით შეუდგა „გლახის ნაამბობის“ მომდევნო თავებზე მუშაობას და მალე წარმატებით დაასრულა ის. თუ რამდენად პოპულარული იყო ეს მოთხრობა, იქიდანაც ჩანს, რომ 1873 წ. „ერებულის“ რედაქციამ იგი ამონაბეჭდის სახით ცალკე წიგნად გამოუშვა, ხოლო 1879 წელს ხელმეორედ გამოვიდა.

„გლახის ნაამბობი“ კომპოზიციურად ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი I—VI თავებში წარმოდგენილია წამყვანი გმირის სულიერი მომწიფების, იდე-

ური ჩამოყალიბების სურათი. ამ ნაწილში სიუჟეტის განვითარებაზე უფრო საყურადღებოა მოძღვრის მოსახერხებელი. რომლებიც ახალ ნაკადად იჭრება გმირის სულიერ ჩამოყალიბებაში.

მეორე ნაწილში გაშლილია სიუჟეტის ძირითადი ჩიპარტულებანი. VII—XII თავები, ასე ვთქვათ. მოთხრობის თეორიული ნაწილის I—VI-ის მხატვრული ხორცშესხმაა. ორივე ნაწილს. მაშასადამე მთლიანად ნაწარმოებს, ერთი იდეა ამოძრავებს — სოციალური უთანასწორობის ვარდუვალე მოსპობის იდეა. ყველა დანარჩენი საკითხი ამ პრობლემასთან არის დაკავშირებული.

„გლახის ნაამბობი“ ქართველი გლეხი კაცის ისტორიაა. იგი გამოიჩენეა მემუარული სიპართლით და უშუალოდით. რადგან ვლესკაცის ცხოვრება მასში ვანცდელი და დანახულია ყმაგლეხის თვალთ ვაბოიელი თვითონ გეიყვება თავის მძიმე თავგადასავალს: მწერალი თითქმის არ ხანს. ცდილობს ყველაფერი დაინახოს და შეაფასოს დაჩაგრული ვლესის თვალთ.

ნაწარმოები დაწერილია საგლეხო რეფორმის წინ. ამ რეფორმისთვის მხარდასაქვრად, მისი წარმატების რწმენით. იმის იმედით, რომ რეფორმა ბედნიერებას მოუტანს სოფლის მშრომელ მოსახლეობას. ხელს შეუწყობს ქვეყნის საერთო აღორძინებას. მოთხრობაში ჰირდაპირ არს ნათქვამი: „ღმერთო! მოსავალი მოდის და გულმართლად მოამკვეინე ყოველ მუშაკსა“.

„გლახის ნაამბობში“ მწეოალმა დიდი რეალისტული სიპართლით გადაგვიშალა ბატონყმური წყობილების სიძკაცე და დროშობმულობა საქართველოში, როგორც „კაცია ადამიანი?!“ და „კაკო ყაჩაღი“. „გლახის ნაამბობი“ პოლემიკური ხასიათის ნაწარმოებია. პასუხია იმ ჰირთადმი, რომლებიც 50-იან 60-იან წლებში ცდილობდნენ დაემტყიციებინათ. თითქოს. ბატონყმურ წყობილებას საქართველოში მამაშვილური ხასიათი ჰქონდეს. მწერალი ცხოვრების სურათების ვადმოცემით არ კმაყოფილდება. სოციალური სინამდვილის არსს გვიხსნის აგრეთვე ფსიქოლოგიური ანალიზით. მახვილი მნიშვნელებით. გლეხკაცთათვის ბატონყმობის სიმძიმე ერთ მცირე ნიუანსშიც კი მოელი თავისი სიცხადით არის გამოვლინებული. მოძღვრის კითხვაზე ვაბოიელი ვიუგებს: „ყმა ვახლავარ. ნლედელმა უგემურად ვაიქნია თავი. თითქო შეწუხდაო.“

— რაც უნდა იყოს, მე და შენ კაცები ვართ. ღვთის შვილები“.

მაგრამ ი. ჰავჭავაძე ასეთი ემოციური დეგრესიებით როდი კმაყოფილდება: იგი უშუალო სურათებში წარმოგვისახავს მამინდელი სოციალური სინამდვილის არსს, ეხება ყმაგლეხის ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს. მისი დამცირებისა და დევნის გამოხატულებებს სხვადასხვა სფეროში. ჩვენ წინაშეა ცხოვრების მცოდნე. ხალხის ვაქირვებით გულმოკლული და მის ბედნიერებაზე მეოცნებე შემოქმედი. იგი მთავარ მოქმედ გმირს ისეთ ტყვილებზე ალაპარაკებს, რომლებიც კონდენსირებულად ვადმოსცემენ სოციალური ცხოვრების არსებით ნიშნებს, ან ისეთ ამონაკვესს. იმდაგვარ: ვანმზხოვადებელ სიტყვას წარმოაქმევიენებს, რომ მთელი უბედურების მიზეზი ნათელი ხდება. ზოგჯერ თითქოს აზრი დამთავრებული კი არ არის. მაგრამ ეს დაუმთავრებლობა კიდევ უფრო ინტენსიურს ხდის სათქმელს.

„გლახის ნაამბობში“ ვანუყოფლადაა წარმოდგენილი მშრომელი კაცის როგორც ფიზიკური, ისე სულიერი ტანჯვა. ეს მნიშვნელოვანი სიახლე იყო. ეს იყო პასუხი მათ მიმართ, ვინც ყმაგლეხს ადამიანად არ თვლიდა. მის ტანჯვას ცხოველის ტანჯვასთან აიგივებდა.

ი. ჰავჭავაძემ ამ მოთხრობაშიც წარმოაჩინა ის სიმახინჯეები, სოციალური

უკუღმართობანი, რომლებიც ეწინააღმდეგებოდა ზნეობის ელემენტარულ მოთხოვნებს, თვით ქრისტიანული სარწმუნოების ნორმებს, რყენიდა საზოგადოებას, აბრკოლებდა მის ზნეობრივ ამაღლებას: „ბატონი რომ სადილიდან ჩამოჩამოიღ ნესვის ქერქს მომიგდებდა, მაშინვე მუხლზედ საკოცნელად კინწისკვრით წამაბარბაცებდნენ, აჰან კი ობოლს, ოხერს, ძმობა დამიპირა, ყმასთანა, რომელსაც, როცა კი ბატონი შოიწადინებს, ქოფაჟ ძალღზედაც გასცელის. მოდი ნუ მოიდრეკ იმის წინ მუხლსა“.

პიროვნების დამამცირებელი ეპიზოდებით, რომლებიც ფიზიკურ და სულიერ დაკნინებას ერთდროულად გამოხატავენ, თავიდან ბოლომდე საესეა ეს ნაწარმოები. „მე ვიშვლიბე ქუდი და როგორც სალდათი უფროსის ისე გამოვეტომე“: „წელში ვერ გავსწორებულვარა, პირუტყვისავით მალლა ვერ აგვიხდენია, სულ დედამიწას დაკეურებთ, თითქო ჩვენი ბედი იქ დაკარგულა და ვეძებთო, ვინ ჩვენ და ვინ წივნი!...“

მწერალი შესაბამისი სოციალურ ფუნქციას აკისრებს პეიზაჟს. ყოფით სურათს, ეთნოგრაფიულ დეტალს. ასეთი ადგილები ხელს უწყობენ საზოგადოების კლასობრივი უთანასწორობის მეტი ინტენსივობით წარმოდგენას. „თუ იქნებოდა, ისიც ხანდისხან ზურგწაშდარი, გამკლევებული გლეხაკის ცხენი. რომელიც უილაჯობით შორს ვერ წააუღიჯო“. „ის საბძელი იყო აყრილის კაცისა, ან ამოწყვეტილია. თავმინებებული და პატრონსავით დავრწყებული“.

მკვლევრები, სრულიად საშარტლიანად, ყურადღებას ამახვილებენ პეპიას მხატვრულ სახეზე, რადგან მასში ყველაზე კონცენტრირებულად არის გამოქანდაკებული ქართული ქმაგლების სოციალური მდგომარეობა, ბუნება და ბედობა.

პროფ. მიხ. ზანდუცელი კომპლექსური ანალიზის საფუძველზე დაასკვნის: „ცმის აუტანელი, დამცირებული, შეგინებული მდგომარეობა რომ უფრო მწვევედ შეაგნებინოს მკითხველს, ი. ჭავჭავაძემ, აღწერს რა პეპიას უფლებაყრილ მდგომარეობას, ამით ცდილობს ვააგებინოს მკითხველს, რომ პეპიას მდგომარეობა ტიპიურია. ამიტომ ბოლშეარეულ გაბროს მწერალი ასე წარმოათქმევენება: „ღმერთო! რამდენი ამისთანა ცრემლი იღვრება ამ შენგან გაჩენილ დედამიწის ზურგზედ, მაგრამ სიავე დაძიანისა აქამდის არ ჩაირეცხა“. და ეს აღმფთვება, რა თქმა უნდა, თვით ავტორისაა. რომელიც მოხდენილად, დროზე იჭრება სიუჟეტის განვითარებაში. მომზიდველად ავსებს მას ისე, რომ არაპეტუტ ტვირთავს მას, არამედ ექსპარესისაც ანიჭებს“¹.

საყურადღებო მოსაზრებას გამოთქვამს ამ საკითხის გარშემო მკვლევარი გ. ზაუტაშვილი. მისი აზრით, პეპია მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მოთხრობის სიუჟეტის განვითარებაში; მიაჩნია, რომ ეს სახე უფრო რელიეფურადაა ნაჩვენები, ვიდრე დავითი. რასაც შემდეგი არგუმენტებით ასაბუთებს: „დავითის სახის ჩვენება მეტ ფერებს არ მოითხოვს: საკმარისია იმისი მითითება, რომ იგი ბატონია, ნამუსდაკარგული და რომ თამრო მოეწონა“. პეპიას სახის ხატვის დროს საჭირო იყო მწერალს ეჩვენებინა ამ გლეხის უნდობლობა როგორც დავითის, ისე გაბროსადმი, რათა ამით ხაზი გაესვა ადამიანთა ურთიერთობის უკუღმართობისათვის, შემდეგ, არა ნითითება ამ ურთიერთობის თავისებურებაზე, არამედ წარმოსახვა, ჩვენება, და ბოლოს აუცილებელი იყო ყველა იმ

¹ მიხ. ზანდუცელი. „ლია ჭავჭავაძის მხატვრული ოსტატობა, თბილისი, 1968, გვ. 159.

მდგომარეობის ჩვენება, რომლებშიც იყო იგი საციმბიროდ გამგზავრების შემდეგ“.

პეპიას ყველა სხვა პერსონაჟზე მეტი ყურადღება ექცევა. მასში შენიშნულია როგორც მხატვრული ინდივიდუალიზების, ისე ტიპიზაციის პრაქციული თვისებები. პეპიას სახეში გამოხატულია ფართო გლახური მასების მებატონეებისადმი უნდობლობისა და პროტესტის განწყობილებანი. პეპია ზიზღისა და ექვის თვალით უყურებს გაბროს. როგორც მებატონის კაცს: „შენის ბატონის პატრონს რა საქმე უნდა გქონდეს, თუ არ სულის წასაწყენდი“.

მწერლის სიმპათია მთლიანად ყმაგლეხობის მხარეზეა. იგი სამართლიანობის, თანასწორობის პათოსითაა გამსჭვალული. საერთო სულისკვთებასთან ერთად ამას ადასტურებს ცალკეული გამონათქვამებიც: „გაბროელი, მართალაა. ღარიბი ბიჭია, მაგრამ გლახეკაცო ღარიბობით არ დაიწუნება“; „შეჩვეული ქირა ურჩევნია მაგისთანა თავჩელს კაცსა შეუჩვევარ ღვინსა“.

გლახის ცხოვრება ტიპურია არა მარტო როგორც ყმაგლეხისა, არამედ როგორც ნათხოვრისაც, რაც ამ დროისათვის სოფლის მოსახლეობის განაგებების შედეგად ფართო ხასიათს იღებდა. 50-იანი წლების პოეზიასა და პროზაში ეს თემა მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს. ამის გამოძახილია ი. ჭავჭავაძის „მუშა“. აქ ილიამ გააღრმავა ეს სიუჟეტური მოტივი, გადმოგვიშალა მისი მასაზრდოებელი სოციალური მიზეზები და წარმოგვიდგინა ცოცხალ-მხატვრულ სახეებში (გაბრო და თამრო). ნათხოვრობის სოციალურ საფუძვლად მიჩნეულია ბატონყმური წყობილება. ეს კიდევ უფრო მეტად აღრმავებს ამ სასეთა ტიპურობას: „ავდეგ და აქეთ წამოვედი. გზაზედ, რაც ტანისამოსი მქონდა, ამ რუსის ფარაქაზედ გავცვალე და ერთი თუმანიც საართო ავიღე. ორ-თეგნაჩვევარი ამით ვირჩინე თავი. აქ რომ მოვედი, სიარული ვეღარ შევიძელ. იმიტომ რომ ფეხები დამიწყულულდა, დამიჩირქდა და დამისკდა. აი, ხომ ჰხედავთ, ბოლოს მატლიც დამეხვია. ამ საბძელამდინ, როგორც იყო, მოვადწეე და ამ ჩარდაჩქვეშ შევაფარე თავი. ვზის პირია, ხალხის ფეხი აქ არ მოსწყდება და თითო-ორთა კეთილი კაცი ხან პურს მაწვდის ხოლმე და ხან წყალს“.

ამავე დროს „გლახის ნაამბობს“ აკლია ის გამახვილებული რეალისტურა დეტალიზაცია, რომლითაც „კაცია ადამიანი?“ გამოირჩევა. კლასობრივი ანტიგონიზმისა და სოციალური ბრძოლის უშუალო სიმწვავეით ამ მოთხრობას ერთი მხრივ ბადალი არ მოეძებნება მწერლობაში, მაგრამ ამავე დროს, ეს სიმწვავე ერთგვარად შერბილებულია აბსტრაქტული ჰუმანიზმის (შესაძლოა „ქრისტიანული ჰუმანიზმის“), დამოდვრის, „სოციალური დიდაქტიკის სულისკვეთებით“. ეს ტენდენცია გამოხატულია არა მარტო მოძღვრის სახეში. მოძღვრის ხასიათში, არამედ საერთოდ ნაწარმოების მთლიან გააზრებაში, სახეების განლაგებასა და ლირიკულ ინტონაციაში. გავიხსენოთ პასაჟი მღვდლისა და გაბროს დიალოგიდან: „— ეენაცვალე შენს დამწერსა! აი, ბატონყმობა თუ იყოს — ამისთანა

— მოგწონს? — მკითხა მღვდელმა

— აბა რა?

— მართალი ხარო, — მიბრძანა იმან ნაღვლიანად. — უარესს ევა სჯობია“.

ეს ტენდენცია ლიტერატურულ კრიტიკას შეუმჩნეველი არ დარჩენია. ამის თაობაზე „კრებულში“ მოთხრობის დაბეჭდვისთანავე გამოითქვა საყურადღებო მოსაზრებანი (ა. ცაგარელი, ნ. ნიკოლაძე და სხვ.). მას შემდეგ პოლემიკა აღარ შეწყვეტილა და იგი დღემდე გრძელდება. აქ მივეუთითებთ, რომ კიტა აბა-

შიძისათვის ეს მოვლენა წარმოადგენდა „რომანტიულ ელემენტებს“ რეალისტურ ნაწარმოებში. „ავტორი ხშირად ჩაურევს ხოლმე თავის ფიქრსა და გრძნობას... თვით მისი მოძღვარი და გაბრო უფრო პოეტის აზრისა და სურვილის გამოხატეული სიმბოლოა, ვინემ ცოცხალი ტიპი ჩვენი ცხოვრებიდან ამოღებულია. გაბრო უფრო უმაღლეს სასწავლებლადან გამოსულ ახალგაზრდასა ჰგავს, მეტისმეტი ფაქიზი ნერვებისა და გრძნობების მქონეს, ვიდრე იმ დროის გაუთლებელ მოუხეშავსა და ცხოვრებისაგან დაბეჩავებულ გლეხის შვილს“².

მთლიანი კონცეფცია მაინც სოციალური სინამდვილას ობიექტური ანალიზიდან გამომდინარეობს. პროლოგისა და ეპილოგის შეხშიანება რამაც იმთავითვე მიიპყრო კრიტიკოსებისა და მკვლევართა ყურადღება. სწორედ ამ შეხშიანებაზეა აღმოცენებული. ავტორის რეპლიკას მოთხოვნის დასაწყისში მონადირისაგან მოკლულ ირემზე („ისიც კარგია, ჩემო პარტუტკო, რომ იქა კედები, სადაც დაიბადე“) ეპილოგში ორგანულად ეხმიანება გაპარელოს ცხოვრების უკანასკნელი ეპიზოდები. გონიერი. შრომისმოყვარე. ბატონისანი ყმა გლეხი მშობლიური კუთხიდან სადაც შორს მიუსაფარ კვდება. ამ აღმზიანის ბედი პარტუტკთან შედარებითაც კი საზარელია.

„გლახის ნაამბობს“ რამდენიმე პარალელური სანა და პოტივი აქვს, პრობლემა სხვადასხვა მხრიდანაა მოსინჯული და შეფასებული. მაგრამ ნაწარმოების ძარღვი სოციალური უკუღმართობის მხილვაა. ყველა კომპონენტი, სახეები მიხნად ისახავს ბატონყმური წყობილების უკუღმართობისა და უსამართლობის წარმოდგენას.

მართალია, დათყო იშვიათ თანაგრძნობას იჩენს ყმა გაბროსადმი, მაგრამ ეს გრძელდება მანამ, სანამ გარდაცვლილი მამა „ტახტზე“ აბრძანდებოდეს და სრულ ძალუფლებას იგრძნობდეს. როგორც კი საყვარელი ყმა მის წუთიერ სურვილს წინ აღუდგება, იოლად გასწირავს მას. თითქოს იგი, როგორც პიროვნება არცთუ ისე მოუთმენელია, მაგრამ მისი სოციალური მდგომარეობის ადამიანი არ შეიძლება კეთილი და ბატონისანი იყოს. მისი ბოროტება სოციალური ბოროტებაა. ის საძაგელი და მიუღებელია, როგორც თავისი სოციალური წრის წარმომადგენელი. ვერც კი გრძნობს, რომ ბოროტებას სჩადის. სინდისის ქენჯნას მაშინაც კი არ განიცდის, როცა გაბრო თავის უნაამუსობას წააკლავს; თითქოს სიმართლეს შეეწირო, საზიზარა და შესაბუნებელია თვით სოციალური სისტემა, ანტიმორალის საფუძველი. ბატონყმობა განსახიერებს თვითნებობასა და უთანასწორობას.

პროფ. შ. რადიანი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ „გლახის ნაამბობი“ გამსჭვალულია ბატონყმური ურთიერთობის მძაფრი მხილებით. ი. ჭავჭავაძე არ ალამაზებს, არ ჩქმალავს მჩაგვრელთა და ჩაგრულთა ინტერესების შეუთანხმებლობასა³.

იყო დრო, „გლახის ნაამბობი“ ზოგიერთ ლიტერატორს არ მიაჩნდა გამახვილებული სოციალური მხილების ნაწარმოებად. ამასთან დაკავშირებით. პროფ. ვ. კოტეტიშვილი პოლემიკური სიტყვებით ამბობდა: „ზოგიერთები ამტკიცებენ, ამ მოთხრობაში ბატონყმობის წინააღმდეგ კი არ არის ვალა-

² კიტა აბაშიძე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის შესახებ, თბილისი, 1970, გვ. 267.

³ შ. რადიანი, მეცხრამეტე საუკუნის ქართული ლიტერატურა, თბილისი, 1967, გვ. 146.

შკრება, აქ მომრიგებელი მოსამართლის სილუეტი დგას, რომ ყმები და ბატონები შეარიგოს. იბრძვიან შეყვარებული გაბრა და დათიკო და მათი წოდებრივი სხვადასხვაობა არაფერს ნიშნავს. ეს ისეთი აბსურდია, რომ სერიოზული კრიტიკის მოცდენა არ ღირს, მარტო „შეყვარებაზე“ რომ იყვეს საუბარი, განა საჭირო იქნებოდა მეტოქეებად ბატონისა და ყმის გამოყვანა? ან რა საჭირო იყო პეპას წყევლის სიტყვები, რომელსაც იგი ბატონს უგზავნი, ან რად უნდოდა გლეხკაცს ბედის კრულვა და თვით ღმერთის უარყოფაც? — „ჩვენსკენ არც ღმერთი ყოფილაო“ და „ქვეყანა თქვენკენ არისო“. ვინ არის ეს „ჩვენ“, „თქვენ“? ამაზე პასუხის მიცემა შეუძლებელია, თუ ისე არ შევხედოთ საკითხს, როგორც უკვე მოვიხსენიეთ⁴.

რა თვალსაზრისითაც არ უნდა შევხედოთ, სრულიად აშკარად ჩანს, რომ მოთხრობაში წარმოსახული მთელი ტრაგედია ბატონყმური უსამართლობითაა გამოწვეული. მწერალი არ კმაყოფილდება მხატვრული განზოგადებითა და ლირიკული ჩარევით; იგი პუბლიცისტურ შეფასებას აძლევს შექმნილ სიტუაციებს: „ჩვენ თითონ სულეერთა მეუფენი... ერთი ერთმანეთს არ ვეთმობთ“. ის თამრო აღარ ვარ... მე ახლა ავლაბრის უნამუსო ვარ, შემობრალე და დამიტირე მე ბედშავი“.

მოთხრობაში „კაკო“ პოეზიური გმირი კოლა, რომელიც „გლახის ნაამბობის“ დათიკოს წინამორბედი. სასტიკად ეპყრობა მოურავს და ყმებს.

„გლახის ნაამბობში“ მწერალი ყურადღებას ამახვილებს სოციალურ მხარეზე. ა. კენჭოშვილის სიტყვით მწერალი დათიკოს ხასიათის მხოლოდ ერთ მხარეს აქცევს ყურადღებას: ზნეობრივ გადაგვარებას, რომელიც ყმებისადმი თავაშეებულ დამოკიდებულებაში გამოიხატა. იგი ფეოდალიზმის ტიპური ნაშრომა. ლუარსაბისაგან განსხვავებით გააღთრებით იცავს თავის უფლებებს და სიცოცხლეს სწირავს მას.

დათიკოს დანაშაული სოციალური ცხოვრების უკუღმართობიდან გამომდინარეობს, ადამიანთა თანასწორუფლებიანობა, კლასობრივი პრივილეგიისა და მასზე დამყარებული აღზრდის ნაყოფია. მწერალმა რთულ, ფსიქოლოგიურ ხასიათში გამოავლინა პიროვნებისა და გარემო წრის მიმართების ეს თავისებურებანი. გაბრიელი მიმტევებლურად გვიხანიათებს დათიკოს დანაშაულის უმთავრეს მიზეზს. ეს შეიძლება არა სოციალურ, არამედ ფიზიოლოგიურ პათოლოგიადაც გავიგოთ, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც პათოლოგია წოდებრივი პრივილეგიიდან, მასზე აღმოცენებული აღზრდიდან, კანონის წინაშე არათანასწორუფლებიანობიდან მომდინარეობს. დათიკოს კანონის არ ეშინია, კანონი მას იცავს. მეკლევარი გ. ზაუტაშვილი არგუმენტირებულად დაასკენის, რომ „ზაქროს ბატონი ბატონის უფლებებს სხვა მიმართულებებში ავლენს, ლუარსაბის სხვა მიმართულებებში დათიკო სხვა უფლებას იყენებს“⁵.

„გლახის ნაამბობში“ ი. ჭავჭავაძემ პირველად დასვა და ღრმად გაანალიზა როგორც პუბლიცისტური, ისე მხატვრული საშუალებებით წოდებათა შორის „ხიდჩატეხილობის“ პრობლემა, რომელიც ორა ათეული წლის შემდეგ მთელი სისრულით, კლასიკური სრულყოფით გამოისახა „ოთარაანთ ქვრივში“.

⁴ ე. კოტეტიშვილი, რჩული ნაწერები, წიგნი პირველი, ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX), თბილისი, 1959, გვ. 320.

⁵ გ. ზაუტაშვილი, ილია ჭავჭავაძის მხატვრული სტილის ზოგიერთი საკითხი, თბილისი, 1969, გვ. 44.

„ხილჩატეხილობა“ ი. ჭავჭავაძის პროზასა და პუბლიცისტიკაში ფართო სოციალური დატვირთვის გამომხატველი ცნებაა და იმ დროს მძაფრი საზოგადოებრივი ელერალობა ჰქონდა არა როგორც წოდებათა შორის მორიგების თვალსაზრისით, არამედ კლასობრივი შეურიგებლობით, ანტაგონიზმით. ავტორი მოქმედებას ისე წარმართავს, რომ უსამართლობით გაქვლილ პერსონაჟთა ცნობიერებაში „ხილჩატეხილობას“ აღმოჩენითი ხასიათი აქვს. გაბროს კლასობრივ გამოფხიზლებას გამოხატავს მისი აღსარება: „მაშინ რა ვიცოდი სულელმა, რომ უფროს-უმცროსობაში სიყვარული სიზმარია? რა ვიცოდი, რომ ბატონსა და ყმას შორის სიყვარულის ხიდი არ გაიდება? ეგრე ყოფილა ქვეყანა-ზედა, ცალს თურმე ცალმა უნდა უცალოს!... ეს რომ მცოდნოდა, ღმერთსა ვფიცავ და ჩემს მამა-პაპის სალოცავსა, გულში ნაღველას ჩავიწურავდი და იმის სიყვარულს კი იქ არ გავიტარებდი. მაშინ რა ვიცოდი?“

„გლახის ნაამბობში“ კიდევ არაერთგან გვხვდება: „ხიდი ჩატეხილია“, „ხიდი მაშინ ჩატყდა“. მთელი მოთხრობა ამ თვალსაზრისის თავისებური ილუსტრაციაა.

მოთხრობაში წამოჭრილი ყველა საკითხი — სიყვარული, მეგობრობა — უშუალოდ არის დაკავშირებული სოციალურ ურთიერთობათა ხასიათთან.

მწერალმა ძირითადი იდეის გამოსაკვეთად შექმნა ყმისა და ბატონის ურთიერთობის ახალი მოდელი, რომელიც ამ ნაწარმოებს, საერთოდ, სოციალური ანტაგონიზმის სურათს, მნიშვნელოვნად განასხვავებს „კაცია ადამიანისა?“ და „კაკო ყაჩაღისაგან“. დათიკო და გაბრიელი ძმებივით თანაშერდილნი არიან; ამავე დროს დათიკო ლუარსაბის მსგავსი პატრიარქალური და გაუნათლებელი მტარავალი როლია. მას განათლება მიუღია. პროფ. ვ. კოტეტიშვილი შენიშნავდა, „ი. ჭავჭავაძის, რომ მხოლოდ „კაცია ადამიანი?“ დაეწერა, სურათი ცალმხრივი გამოვიდოდაო, მასში არ იქნებოდა აღნუსხული ამ ინსტიტუტის ყველა მთავარი მომენტი.

„გლახის ნაამბობის“ მებატონენი გარეგნულად ჩვეულებრივი ადამიანები არიან, ერთი შეხედვით გულმოწყალენიც: დათიკო ნასწავლი, განათლებული, ახალ ცხოვრებას ნაზიარევი კაცია, მაგრამ მათი ყმების მდგომარეობა არსებითად არაფრით არ განსხვავდება სხვებისაგან.

ბატონყმობის საწინააღმდეგო მწერლობის ამ მხარეს ვ. ი. ლენინი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა: „ჩერ კიდევ ნეკრასოვი და სალტიკოვი ასწავლიდნენ რუსეთის საზოგადოებას მებატონე-მემამულის განათლების შელამაზებული და მოკაზმული გარეგნობის ქვეშ დაენახა მისი მტაცებლური ინტერესები, ასწავლიდნენ ზიზღს ასეთი ტიპების ფარისევლობისა და უსულგულოობისადმი“.

დათიკოსა და გაბრიელის სამკედრო-სასიცოცხლო შერკინება გამომდინარეობს დათიკოს, როგორც ტიპური მებატონის, არსებითი ნიშან-თვისებებიდან. იგი თავს იჩენს არა მარტო თანაშერდილისადმი დამოკიდებულებაში, არამედ ადამიანებისადმი მისი ურთიერთობის მთელ კომპლექსში. გაბრიელი მთელის სიმძაფრით ბოლოს გრძნობს და გვიზიარებს ამას. „არ ვიმეტებდი, თორემ აღრევე იყო ჩემის ხელისაგან გასანიავებელი. ქვეყანა წამურტლა და აქამდისიც მიკვირს, რომ ამ მართლად მურტალს ქვეყანაზედ კაცი როგორ არ გამოჩნდა, რომ თოფი ეკრა და მიწასთან გაესწორებინა“.

დათიკო არც კი გრძნობს, რომ ბორბტებას ჩადის; საკუთარი „კანონიერი“

უფლების შეგნებით, მშვიდად ეუბნება გაბროს: „ქალი ჩემია“. როცა გაბრო კლავს, დათიკო არც მაშინ განიცდის სინდისის ქენჯნას.

შთაბეჭდილება გვრჩება, რომ იგი დარწმუნებულია თავის სიმართლესში. ნაწარმოებში პრობლემის ასეთი გააზრება მიზნად ისახავს, მკითხველი იმ დასკვნამდე მიიყვანოს, რომ დათიკო ზიზღისა და შეჩვენების ღირსია იმდენად, რამდენადაც საზიზღარი და შესაჩვენებელი უსამართლო საზოგადოებრივი წყობილება, თეთნებობა და უთანასწორობა, რომელსაც ის განასახიერებს: ეს არის მწერლის რეალისტური შემოქმედებითი მეთოდის ტრიუმფი.

გაბრიელი და მოძღვარი ქართული მწერლობის ჰუმანიტარული მონაპოვარი არიან. ინტელექტუალური ნერვი, ცხოვრების არსებითი მხარეების გაცნობიერება, ქცევის ანალიზი გარემოსადმი და საკუთარი თავისადმი კრიტიკული დამოკიდებულება მათ განსაკუთრებულ ადგილს ანიჭებს ჩვენს ცხოვრებაში. ამ სირთულემ წარმოშვა აზრთა სხვადასხვაობა მათი ფსიქოლოგიური და სოციალური დამაჩერებლობის გაგებაში. მწერალი უთუოდ გრძნობდა დიდ სიძნელეს და პასუხისმგებლობას, რასაც ამ ხასიათების ხორცშესხმა ითხოვდა. გრძნობდა, რომ ამ შემთხვევაში ემპირიული მასალა, შიშველი, ცხოვრებისეული ფაქტები სანდო და საიმედო ვერ იქნებოდა, წარმოსახვა ერთდროულად უნდა დაეყარებოდა ფაქტებსაც და ოცნებასაც. ლიტერატურული პასუხისმგებლობის შეგნება, სიფრთხილე და ამავე დროს მხატვრული სიტამამე თავიდან ბოლომდე თან გასდევს ამ სახეებს და თუ მათი სრულყოფა შესაძლებელი გახდა, უწინარეს ყოვლისა იმის წყალობით, რომ შემოქმედი ორგანულად გრძნობდა მათ ცხოვრებისეულობას, საზოგადოებრივ და ლიტერატურულ აუცილებლობას, ასეთ ხასიათებზე მკითხველის მოთხოვნილებას. ეს გარემოება თავისთავშივე შეიცავს იმ შეხედულებების უმართებულობასა და უნიადგობას, რომლებიც ლიტერატურულ კრიტიკაში საერთოდ „გლახის ნაამბობისა“ და კერძოდ აღნიშნული სახეების გარშემო გამოითქვა. მთელ ამ სიუჟეტურ ხაზზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ ი. ჰავეჯაძემ მოსალოდნელად თვლიდა, რომ გაბრიელისა და მოძღვრის სახეები პოლემიკის საგანი გახდებოდა და მათი არგუმენტირებისათვის მხატვრულად მყარი ნიადაგი შეუშვალდებია. შემოქმედი რეალისტური მხატვრობის დახვეწილი ტაქტით წარმოგვიდგენს მეტროპოლ ყმაგლესს, რომელსაც ნაწარმოებში მთხრობლის ფრიალ რთული, ინტელექტუალური როლი აქვს დაკისრებული და მალალი ადამიანური იდეალების განმასახიერებლად გვევლინება. მწერალს დეტალები შერჩეული აქვს ფაქიზად, ბუნწად, სრული დატვირთვით. გაბრიელის შინაგანი და ვარე სამყარო გაშუქებულია არა აღწერით, ხელგამილი რეალისტური თხრობით. არამედ სხარტი, პოულოდნელი ფსიქოლოგიური ნიუანსებით, რომელთაც სჭირდება არა უბრალოდ დანახვა, არამედ წვდომა. ერთგან ნათქვამია: „ვკითხე მე... სწორედ გითხრა ... მეტიც მეგონა ... ეს ისეთი შესვენებით და ჭოქმანობით მითხრა, თითქო სიტყვა არ დაათავაო... — აი, დედაე, მიუბრუნდა უცბად მღვდელი დედაბერი, — წუხელ, რომ გოთხარი — გაბრიელი — ეს არის. თოთხმეტი თუ თხუთმეტი წლისა ყოფილა“. ეს დეტალი ერთბაშად გვაგრძნობინებს, რომ გაბრიელი დაბადებითვე იშვიათი ადამიანია, განსაკუთრებული ნიჭით, ინტელექტით. სულით გამოირჩევა. ამავე დანიშნულებისაა აქა-იქ ჩართული რემარკები, რეპლიკები და მინიშნებები: „გული მორბილებული მქონდა პატარაობითვე“; „შენ, ჩემო გაბრიელ. შევარდენი ყოფილხარ, მე და შენ ცალკე უნდა ვიაროთ: სხვა შევირდები ტაატით მიდიან, შენ კი მირბი“; „— სადაური ხარ? — რაჟველი. შენა? — მეც ვუთხარი, სა-

დაურიცა ვარ. — რაქველი? მამ მოჯამაგირედ იღებენ? — დავუმატე მე. დი-
აღ, სომეხთან ვდგევარ. შენა?"; „ბატონის კაცის შვილი მამისა კი არ არის ბა-
ტონისა, მაგრამ ის კურთხეულისშვილი სხვა გულის პატრონი იყო“.

როგორც ირკვევა, ი. ჰავეკეაძის „გლახის ნაამბობშიც“ ფართოდ გამოუ-
ყენებია ზეპირი გადმოცემები, თანამედროვე ცხოვრების ცალკეული ფაქტები
და ადგილობრივი პრესის მასალები, გაბრიელი ჰყვება: „დიდი ალყაფისკარე-
ბიანი სომხის სახლი იყო. იქ ხშირად მინახავს ერთი მოზრდილი იმერლის ბი-
ჭი, უფრო სალამოს ხნობით გამოდიოდა. დაჯდებოდა კარების ღირეზედ და
სულ რალაც ხელნაწერს კითხულობდა“.

ვფიქრობთ, მწერალს ამ შემთხვევაში გამოყენებული აქვს შემდეგი ადგი-
ლი 1858 წლის მარტის „სალაყბო ფურცლიდან“. რომელსაც ის კარგად იცნო-
ბდა და აფასებდა: „ამ სიარულში ჩემის გულის სასიამოვნოს შევეფეთე, ვნახე
უცებ, ზის ერთის დუქნის კარზედ ხაბაზი, უძევს მუხლზედ ცისკარი და კითხუ-
ლობს მალღივ ხმით... შემოხევეიან გარშემო დუქნის მეზობელნი და უნდა ნა-
ხთ. თუ რა სასოებით უვლებენ ყურსა“.

ჩვენს მოსაზრებას კიდევ უფრო ადასტურებს ის გარემოება, რომ დაუმთავ-
რებელ წიგნობა „კაკო“, რომელიც „გლახის ნაამბობის“ წინარე ვარიანტს
წარმოადგენს, „სალაყბო ფურცლის“ ციტირებული ადგილი თითქმის სიტყვა-
სიტყვითაა მოყვანილი. როცა კაკომ ყველაფერი მიაღაგა, გამოვიდა და და-
ჯდა ქუჩის გარეთ; მიიხედა იქით მარჯვნივ და დაინახა ბიჭები შეგროვებულან
და რალაცას ყურს უვლებენ ყუარღლებით. ამას ეგონა ზღაპრებს ამბობენო და
მოყვარული ზღაპრისა კაკო მაშინვე მივარდა იქ. მაშინ ნახა, რომ ერთი იმე-
რელი ბიჭი იჯდა და კითხულობდა რალაც ხელნაწერსა. გაუხარდა, გაუხარდა
ცნობისმოყვარე კაკოს, რომ ის ბიჭი წიგნს კითხულობდა, მიუჯდა გვერდით და
დიღხანს იჯდა იმასთან მოწინებით მზირალი“.

ეს გარემოება იმით შეიძლება აიხსნას, რომ „კაკო“ და 1858 წლის მარტის
„სალაყბო ფურცელი“ ქრონოლოგიურად დიდად არ არის დაშორებული და
მწერალს ეტყობა უშუალო შთაბეჭდილებით თითქმის უცვლელად შეუტანია
აღნიშნული ეპიზოდი.

ანალოგიური დეტალები ადასტურებს, რომ ი. ჰავეკეაძის ამ ნაწარმოებს,
მის სახეებსა და იდეებსაც ღრმად ჰქონდა ფესვი გამდგარი სინამდვილეშიც, მი-
სი ძირითადი ხაზები მთლიანად ცხოვრებისეულია, ეროვნული და ხალხური.
ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ჯერნალ „კრებულში“ გამოქვეყნებული ნ. ნი-
კოლაძის წერილი, რომელშიც „გლახის ნაამბობის“ შესახებ კრიტიკული შენი-
შვნებია გამოთქმული (ილიას რეალიზმიდან გადახვევა უსაყვედურეს, იმის გა-
მო, რომ გლეხი გაბრიელი მეტისმეტად მგრძობიარე, გულჩვილ ადამიანად გა-
მოიყვანა და მაღალფარდოვნად აამეტყველა), საფუძველს მოკლებულია. მწერა-
ლმა მართალი სოციალური და ფსიქოლოგიური ფონი შექმნა, ნათელი მოტი-
ვები წარმოაჩინა გმირის სახის დამაჯერებლობისათვის. გაბრომ საფუძველიანი,
გონებრივი და ზნეობრივი აღზრდა-განათლება მიიღო მღვდელთან. ეს ზნეო-
ბრივად წმინდა, მტკიცე ხასიათის, ინტელექტუალურად და სულიერად ამაღლე-
ბული სახე ავტორს აუცილებლად სჭირდება ნაწარმოების მხატვრული იდეა-
ლის ხორცშესასხმელად. მისი მიზანი იყო დაენახებინა საზოგადოებისათვის,
რომ უსამართლობით განაწამები გლეხი მაღალი ღირსებითაა შემკული და მი-
სი ფეხქვეშ გათელვა ბუნების სამართალს ეწინააღმდეგება. ნ. ნიკოლაძე სწო-
რად მიუთითებს, რომ ეს იყო რეფორმის წინა პერიოდის რუსული ლიტერატუ-

რის ტენდენცია, მაგრამ მხედველობიდან რჩება ის მყარი, ეროვნული ნიადაგი, ფაქტების პიედესტალი, რომელზედაც მწერალმა თავისი გმირი გამოაქანდაკა. ჩვენი აზრით, მწერალმა არ გაიზიარა კრიტიკოსის ეს შენიშვნა და სწორედ ამას უნდა ნიშნავდეს მისი კატეგორიული განცხადება ნ. ნიკოლაძისადმი წერილში: „დე, მაგ პირმშომან ბებან, ისე იაროს ქვეყანაზედ, როგორც თავდაპირველ შობილა“.

შემოქმედს სერიოზულად უფიქრია გაბრიელის, როგორც პიროვნების ჩამოყალიბების წინამძღვრებზედ. მან იგი დაუმეგობრა განათლებულ, ქველმოქმედ მღვდელს. ყველაფერი რომ ამით ამოიწურებოდეს, გმირი მართლაც ხელოვნური გამოვიდოდა, მაგრამ ეს ყველაფერი არ არის; იგი გაბრიელის ცხოვრების, განვითარების ერთ-ერთი მორიგი ეპიზოდია, ფართო მხატვრული პლანის ერთ-ერთი კუთხეა. „რომელმაც სხვა ეპიზოდებთან და მონახაზებთან კავშირურთიერთობებში მეტი ეფექტით უნდა გამოაყენოს მწერლის ჩანაფიქრი“. მღვდელი მწერლის იდეალის გამომხატველია, გაბროს ცხოვრებაში ერთადერთი ნათელი და კეთილი სულია. მართებული არ არის მოსაზრება, თითქოს მოძღვარი მხოლოდ „გაბროს გასანათლებლად იყოს შემოყვანილი მოთხრობაში“. გაბროს ბატონები კეთილი ადამიანები არიან. ესეც მხატვრული პლანის ერთ-ერთი კუთხეა, რომლის როლი მხოლოდ თხზულების საერთო გააზრებაში შეიძლება წარმოვისახოთ. დაშვებულ გამონაკლისებს უაღრესად ტიპურ განზოგადებამდე მიყვავართ და გამონაკლისების ფუნქციაც ამით ხდება ცხადი. გაბრო ვერ იხსნა ვერც მღვდლისაგან შეიწინაღობა ცოდნამ და მორალმა, ვერც ბატონებთან „კეთილმა ურთიერთობამ“. ცოდნამ და ზნეობრიობამ კიდევ უფრო გაამწვავა და გააღრმავა მისი უბედურება, რადგან გაფაქიზებული სული განსაკუთრებულად ვანიცდის ყოველგვარ უსამართლობას, ადამიანური ღირსებების ოდნავ შებღალავსაც კი. იშვიათი. ინდივიდუალური შტრიხების შერჩევით მწერალმა მიაღწია გავრცელებულის, არსებობის კონცენტრირებულ ასახვას.

ნ. ნიკოლაძე არარეალისტურად აცხადებს გაბროს, რის არგუმენტებადაც მიაჩნია, რომ ყმაგლეხი „ყოველი ღირსებით და უმანკოებით აღვსილა“, პათეტიკურად ლაპარაკობს. გარკვეული ეთიკური ნორმებით ხელმძღვანელობს. მოთხრობაში გაბრიელის ეს თვისებები სტატიკური კი არ არის, არამედ ხასიათის განვითარების სხვადასხვა მომენტს გამოხატავს, რაც ნათლად ადასტურებს, რომ მწერალი გამიზნული მიკერძობებით კი არ ხელმძღვანელობს და, როგორც ნ. ნიკოლაძეს ეგონა. ტრაფარეტს კი არ გვთავაზობს, არამედ გვიჩვენებს, როგორ ვითარდება პერსონაჟი, როგორ იქცევა სხვადასხვა გარემოებაში, როგორ იცვლება მისი ხასიათი, როგორია მისი რეაქცია განსხვავებულ გამღიზიანებლებზე. ერთი სიტყვით, ეს მოდელი კი არ არის, ადამიანის წინააღმდეგობებით აღსავსე გზაა. ამრიგად. საქმე გვაქვს არა ყმაგლეხის გაიდუღების შაბლონთან, რომელსაც ნ. ჩერნიშევსკი გულისხმობდა და რასაც ნ. ნიკოლაძე „გლახის ნაამბობს“ მიაწერს. არამედ რთული წინააღმდეგობებით აღსავსე ხასიათის განვითარებასთან.

ნ. ნიკოლაძე „გლახის ნაამბობში“ „ცინგლიანობით“ მწერლობის გავლენას ხედავს. შეუძლებელია იმის უარყოფა, რომ დიდი ქართველი კრიტიკოსის ამ სტატიას სერიოზული მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული კრიტიკული რეალისმის დამკვიდრებისათვის. იგი ლახვარს სცემდა სინამდვილის რეალისტური ასახვის გაიოლებას, მოითხოვდა ღრმა სოციალური შრეების გაშუქებას. პრი-

ნციპულად სწორი იყო მისი დებულება: „ასეთი მწერლობის გაცნობისას მკითხველი სიმათიას გრძნობდა გლუხეჯაცობისადმი, მაგრამ ის იყვარებდა არა ნამდვილ გლუხეჯაცობას, ცოცხალ გლუხს კი არა, იდეალური გლუხის „პეიზაჟების“ სურათს... და როცა შემდეგში ცხოვრება იმას ხალხთან აახლოვებდა... მის წინ „პეიზაჟების“ და იდეალური გლუხების მაგიერ ნამდვილი გლუხეჯაცი დადგებოდა მისი ნაკლოვანებებით, მისი უგუნურობით და ცხოვრებით გაფუჭებული... ის ვეღარ ცნობდა თავის „საჯარელ გლუხეჯაცის“ სურათს, ის ფიქრობდა — ეს წამხდარი, უსინდისო, ბინძური და უგრძნობელი ქმნილებაა და არა გლუხეჯაციო; ის იზიზღებდა იმას“⁷.

ნ. ნიკოლაძე ფაქტიურად აცნინებდა „გლახის ნაამბობის“ წინშეწელობას. სოთხათედა „შეუფერავ რეალიზმს“. იგი იქამდე მიდიოდა, რომ წერდა: „ჩვენს წინ ახალგაზრდა, გამოუცდელი, გზაგამოურჩეველი მწერალი დვას, რომელსედაც ჭერ კიდევ უცხოეთის მწერლობას გავლენა აქვს, რომელსაც შიბაძვა თავი... ან ვერ აღვიღებია და რომელიც სხვისი კლოთი, სხვისი ენით ლაპარაკობს“.

„გლახის ნაამბობის“ ანალიზი, მისი ოსტატურად გამოძერწილი ტიპური სახეების შესავლა ცხადყოფს ნ. ნიკოლაძის შეხედულების სრულ უნიადაგობას, თითქოს ამ მოთხრობაში მწერალი ბაძაძეს ისეთ ნაწარმოებებს, სადაც „გადაკიდულ-გადაშორული სულის ნაწილით აბედავდა ხოლმე ან გამოეთქვა, ცოტაოდენ მაინც გაეხსენებინა მკითხველისათვის ეს გულის წადილი“.

კრიტიკოსი იქამდე მიდის, რომ „ბატონყმობის საქმის სიყვარულის ასპარეზზე გადატანას“ მოძველებულ ხერხად თვლის; ეს იმ დროს, როცა აღნიშნული სოციალი იხევე, როგორც ცხოვრებაში, არც ხელოვნებასა და ლიტერატურაში არ კარგავს მარადიული მნიშვნელობა როლს, კერძოდ ამ მოთხრობაში რელიგიური და წარმოგვიჩენს პერსონაჟთა ხასიათს, ბატონყმობის მანკიერებებს და ორგანულად შეესაბამება თვითმყოფ შინაარსს. მწერალს შეეძლო ეხვეწებინა „გადაკიდულ-გადაშორებულ გლუხთა სახეებიც და გლუხთა წრიდან გამოსული კეთილშობილი რაინდული სულის და მაღალი ზნეობის ისეთი პირებიც, როგორც გაბრეული იყო. ქართული ცხოვრების სინამდვილე იმლეოდა ისე, როგორც ვრცელ მეორის სინამდვილეს. ამის მაგალითად თუნდაც იმ ფაქტის მოშველიება კმარა, რომ ილ. ჭავჭავაძის ყმაგლეხი მაისურაძე შესანიშნავი მხატვარი. ინტელიგენტი იყო. ასეთ შემთხვევებში მწერლის არჩევანს განსაზღვრავს არა სოციალური რეგლამენტი და კრიტიკოსის დოგმები, არამედ მხატვრული ნაწარმოების ჩანაფიქრის ხასიათი და სიუჟეტის ხორცშესხმის ამოცანები.

ჩვენ იმ თვალსაზრისზე ვდგავართ, რომ ორივე შემთხვევაში შესაძლებელი იქნებოდა არსებული საზოგადოებრივი ცხოვრების ბუნების გახსნა. მთავროვნე, მგრძნობიარე. გულმართალი გაბროს საზე უფრო ფართო პლანშიც კი ამხელს სოციალურ უსამართლობას, გვიჩვენებს არა მარტო ბატონყმობის, არამედ ყოველგვარი ჩაგვრის, უთანასწორობისა და პრივილეგიის ბოროტებას, წარმოგვისახავს კაცთმოყვარეობის მაღალ ჰუმანისტურ იდეალს.

ნ. ნიკოლაძის „შეუფერავი რეალიზმის“ თეორიასთან დაკავშირებით პროფ. ა. კენჭოშვილი სამართლიანად მიუთითებს: „ი. ჭავჭავაძის „გლახის ნაამბობი“ მიზნად ისახავდა ეჩვენებინა ყოველი გლუხობის არა მხოლოდ ერთი მხარე — მისი დაბეჩაუება ბატონყმობისაგან, არამედ დაეხატა გლუხების მაღალი ზნე-

⁷ ს. კ. ა. ნ. დ. ე. ლ. „გლახის ნაამბობი“, „კრებული“, 1873, № 5—6.

ობრივი სახე, ეჩვენებინა მისი ადამიანური ღირსებანი მჩაგვრელ კლასებთან კონტრასტულ დაპირისპირებაში: ამაზე იგი სწორედ „გლახის ნაამბობის“ გამოქვეყნების პირველ დღეებში სწერდა თავის მეუღლეს: „ჩემი არსება ისეა აგებული, რომ ამ უბრალო გულზვიადობას მოკლებულ მოკვდავებში ყოველთვის ნაკლები ქუჩყი და სალი აზრი მეგულება. ვიდრე ზოგაერთ ბატონში. რომლის შთამომავლობით კეთილშობილური სისხლი გულზვიადობას შეუღლებია“⁸.

ი. ჰაუკვაიძემ „გლახის ნაამბობში“ გვიჩვენა მეტროპოლი ემაგლენის ტიპი, რომელსაც მორალურად, გონებრივად ღრმად გააზრებული აქვს თავისი საქციელი. იგი ახალი დროის დაჩაგრული კლასის გმირია. მას შეგნებული აქვს თავისი სოციალური მდგომარეობა და ტანჯვითა აქვს მოპოვებული წილებრივი უთანასწორობის მოსპობის აუცილებლობის იდეა. ბუნებით მოკრძალებულა, სათნო, მორწმუნე კაცი ამაყად აცხადებს: „შიგ მარცხენა ძუძუში დამბაჩა დავეცი“. მწერალს დიდი დამაჯერებლობითა აქვს ემაგლენის კლასობრივი ცნობიერების ჩამოყალიბების ისტორია, მისი ძლიერი და სუსტი მხარეები. იგი არსენას ლექსის სიტყვებში პოულობს გაბროს საქციელის გამამართლებელ საბუთს: „მდიდარს ართმევ, ღარიბს აძლევ, ღმერთი როგორ წაგახდენსა“. ცხოვრებაში მღვდლის რელიგიური ქადაგებანი საწინააღმდეგო ზნეობრივ შინაარსს იძენს; ცხოვრება უფრო მკაცრი და სამართლიანი დამრიგებელია. „ის დალოცვილი ღვდელი, --- ამბობს გლახა, --- ხშირად მარიგებდა ხოლმე, რომ მტერსაც პატივი უნდაო, მეც ვამბობ, მაგრამ მაგას მარტო ენა ამბობს, გულში კიდევ სხვა ბალაში ტრიალებს... სულ ტყუილია, მაინც ადამიანს მტერი არ შეყვარებია“.

მწერლის სიდიადე ის არის, რომ მან თავისი დროის სინამდვილის ფართო ასპარეზზე, ჩავერისა და უსამართლობის სამყაროში წარმოგვისასაა ზნეობრივად სრულყოფილი ადამიანის იდეალი. ეს ადამიანი ფეხქვეშ გათელილი ხალხის წრიდანაა გამოსული. ეს ფაქტი თავისთავად გვიდასტურებს, რაოდენ შორსაა ი. ჰაუკვაიძის რეალიზმი სინამდვილის ფოტოგრაფირებისა და ნატურალისტური ცოდვებისაგან, რომელსაც მას სწამებდნენ.

М. Ш. ТКЕШЕЛАШВИЛИ

ОСОБЕННОСТИ ОТОБРАЖЕНИЯ СОВРЕМЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ И. ЧАВЧАВАДЗЕ «РАССКАЗ НИЩЕГО»

В работе дается анализ первенца художественной прозы великого грузинского писателя И. Чавчавадзе «Рассказ нищего»; выявлено, как отразилась в этом произведении жизнь Грузии дореформенного периода; показано, какой отпечаток накладывает на воплощение художественного вымысла историческая обстановка. В судьбах главных героев произведения находят отражение характерные черты социально-политической и экономической жизни эпохи, психология, мораль, нравы и обычаи отдельных социальных слоев.

⁸ ი. ა. ე ნ კ ი ვ ი ლ ი. ი. ჰაუკვაიძე—მხატვრული შემოქმ. საკითხები, თბ., 1962, გვ. 158.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ეურნალისტიკის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

გიორგი შაჟულაშვილი

ალექსანდრე ჰავაშავაძის „მუხამბაზი ლათაიურის“ შესახებ

ალექსანდრე ჰავაშავაძის დამოკიდებულება აღმოსავლურ ლიტერატურულ ტრადიციებთან ქართულ სალიტერატურო კრიტიკაში აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს.

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ აღმოსავლურ სალექსო ფორმებს, რომლებითაც უხვად სარგებლობდა ჩვენი პოეტი, და ზემოაღნიშნულ დამოკიდებულებას აღმოსავლურ მხატვრულ სიტყვასთან მხოლოდ თემატურ-იდეური თვალსაზრისით განვიხილავთ. აღმოჩნდება, რომ პოეტის თხზულებათაგან აღმოსავლურ სამყაროსთან ყველაზე მეტ სიახლოვეს იჩენს ლექსი „მუხამბაზი ლათაიური“, რომელიც ჩვენ ლიტერატურათმცოდნეობაში ინტერპრეტირებულია, როგორც: 1. XIX საუკუნის ქართველი საზოგადოების ერთი ნაწილის ეთიკური ნორმების მძაფრი კრიტიკა; 2. ლექსი ეპიკურესტული; 3. ლექსი ანაკრონტიკული; 4. გრძნობის პრიმატის აპოლოგია; 5. ლექსი აღმოსავლური ლიტერატურული ტრადიციების შემცველი¹.

რადგანაც „მუხამბაზი ლათაიური“ პოეტის ლიტერატურული ორიენტაციის თვალსაზრისით ერთგვარ გზაჯვარედინად არის მიჩნეული, ჰუნებრივია, აღნიშნული ლექსი საფუძვლიანად უნდა იქნეს შესწავლილი, რაც, ჩვენი აზრით. ლექსის არა მხოლოდ შინაარსობრივ, იდეურსა თუ ესთეტიკურ ანალიზს, არამედ „ლათაია“ სიტყვის ეტიმოლოგიურ ძიებას, მის სემანტიკურ ცნებათა დადგენასა და სათაურის ლექსის შინაარსთან შეპირისპირებას გულისხმობს. ეს უკანასკნელი იმიტომაც არის საჭირო, რომ თავისი მნიშვნელობით მრავლის მომცველი „ლათაის“ სხვადასხვაგვარი გაგება ლექსის სხვადასხვაგვარად აღქმის მიზეზად იქცევა ხოლმე. ლექსის ასეთი კვლევის შედეგი, თუ ის ღირებული იქნება, ხელს შეუწყობს ალ. ჰავაშავაძის შემოქმედების სრულყოფილად შესწავლას, რაც თავის მხრივ მე-19 საუკუნის ქართული მხატვრული აზროვნების განვითარების რთულ პრობლემატიკას უკავშირდება.

წერილში ორი საკითხია წარმოდგენილი: 1. „ლათაია“ სიტყვის ეტიმოლოგიური ანალიზი; 2. ლექსის სათაურის შეპირისპირება მის შინაარსსა და გააზრებასთან.

ქართული ენის ლექსიკონებსა თუ სხვა სახის თხზულებებში ლათაია ასეა განმარტებული:

1. ზღაპარი, არაკი?; 2. არაკი, იგავი, ანეკდოტი, მიკიბულ-მოკიბული, მოწმახული, შეთხზული ამბავი?; 3. მიდებულ-მოდებული, მიკიბულ-მოკიბული. უსაბუთო ლაპარაკი⁴.

გიორგი ერისთავი კომედიაში „გაყრა“, ლათაიას ხმარობს როგორც იგავს, ქუეის დამრიგებლურ სიტყვას⁵.

დავით რექტორი უფრო დეტალურად განმარტავს ჩვენთვის საჭირო სიტყვის მნიშვნელობას და ცნობასაც გვაწვდის მისი წარმომავლობის შესახებ: „ლათაია თათრულია: გარდმოვლით გიობა, გინა კრიტიკა“; „მუხამბაზი ლათაიური,

ესე იგი გაციცხვითი, გინა გიობითი, უწოდებენ ევროპელნი კრიტიკას. თათრული ლექსია“⁶.

ი. გრიშაშვილი „ლათაის“ პარალელურად „ლათაი“ ფორმას იძლევა და ამბობს: იგი ნიშნავს თამამ, თავხედურ, მიკიბ-მოკიბულსა და უსაბუთო ლაპარაკს⁷.

მოხმობილი მასალის საფუძველზე საძიებელი სიტყვის გენეზისისა და ეტიმოლოგიის დადგენა სიძნელეს აღარ წარმოადგენს. დ. რექტორის მითითება — ლათაია თათრული ლექსიათ (ლექსი ძველ ქართულში სიტყვის სინონიმი იყო) — და ი. გრიშაშვილის მიერ ფიქსირებული „ლათაიხ“ ფორმა იმის საბუთს იძლევა, რომ სიტყვა აღმოსავლური ენების ლექსიკურ ფონდში ვეძიოთ.

არც იმის გარკვევაა ძნელი, თუ თათრებად რომელი ერი იგულისხმება. მართალია, ქართველები თათრებად ზოგადად მაჰმადიანებს, უფრო კი სპარსელებს, მიიჩნევენ⁸. მაგრამ მოგვიანებით საქართველოში თათრებს დღევანდელ აზერბაიჯანელებს უწოდებდნენ. ეს დ. რექტორის მიერ შედგენილი ერთ-ერთი ანთოლოგიიდანაც კარგად ჩანს. დ. რექტორმა ანთოლოგიაში შეტანილ ავტორთა პოეტურ ნიმუშებს ნაკლებად გაცნობიერებული მკითხველებისთვის კომენტარები დაურთო, მიუწერა ხმა, ჰანგი, სალექსო ზომა და სხვა: „ეს სპარსული“, „ეს არაბული“, „თურქთა ხმათა ზედა სათქმელი“ და ა. შ.⁹ კომენტარებში ჩამოთვლილია ისტორიულად მეზობელი ყველა ის ქვეყანა, რომლებთანაც საქართველოს ურთიერთობა ჰქონდა, ნახსენები არ არის მხოლოდ აზერბაიჯანი, რომლის ეკვივალენტად „თათრები“ უნდა ვიგულისხმოთ. ამის გარდა, ზემოხსენებული „ლათაიხი“ აზერბაიჯანული ენის სალიტერატურო *Латаји* სიტყვის დიალექტური ფორმაა. ეს უკანასკნელი კი არაბული *لأطي* „ლათაიჟუ“ ლექსიკური ერთეულისგან არის მიღებული (1. სიმავლიე, ს. ფაქიზე, დახვეწილობა; 2. ანეკდოტი, ხუმრობა, მახვილსიტყვაობა)¹⁰. რომლის ბოლოკიდური $\text{ჰ} - \text{ჟ}$ — აზერბაიჯანულში შეცვლილია $\text{ლ} - \text{ჰ}$ თანხმოვნით. ამგვარი ფონეტიკური პროცესი ბუნებრივი და კანონზომიერია საზოგადოდ თურქული ენებისათვის.

მაგალითად: აზ. $\text{Ф-аф-ыр} > \text{х-афыр}$ — ლარბი, არარას მქონე; $\text{Ф-хыдыл} > \text{х-хыдыл}$ — თხილი; $\text{Шо-ф-ер} > \text{Шо-х-ер}$ — შოფერი¹¹.

მამასაღამე, დ. რექტორის მიერ აზერბაიჯანულად მიჩნეული „ლათაია“ არაბული წარმომავლობის სიტყვაა, რომელიც მცირეოდენი ცვლილებებითა და ნიუანსებით მთელ რიგ აღმოსავლურ ენებში, მათ შორის აზერბაიჯანულშიც, დამკვიდრებულა. როგორც ჩანს, ქართული ენის ლექსიკურ ფონდში მან აზერბაიჯანული ენის მეშვეობით მოიკიდა ფეხი¹².

ქართული „ლათაია“ სემანტიკურად თითქმის იდენტურია არაბულ-სპარსულ-თურქულ-აზერბაიჯანული ენების „ლათაიჟ“-ისა. ერთგვარ სიშორეს იჩენს დ. რექტორისეული განმარტება — იგი „გიობის“ ფარდიაო. საბაჰ მიხედვით, გიობა არის „გმობა, გინა ძაგება, გინა ბოროტად ხსენება“¹³.

შესაძლოა „არაკში“, „იგავში“ იყოს გმობის, ძაგების გააზრება, მიოუმეტეს, რომ მათი აღეგორიული და დიდაქტიკური ხასიათი გამიზნულია აღამიანის ნაკლოვანი მხარეების სამხილებლად, მაგრამ ფაქტი ის არის, რომ იგი ნათლად არ ჩანს.

აღნიშნული იყო, რომ თურქული ენებისთვის დაზარალებულა კვილბაგის-მიერი ყ-უ ზ — Ф — ბგერის ფონეტიკურ ლ -სა და უფულარულ х -ში გ-დასვლა — $\text{Латајџ} > \text{Латаји}$ — „ლათაიჟ“ > „ლათაიჰ“. ბოლოკიდური ჰ-ს დაკარგვა კი ქართული-

სათვის კანონზომიერი პროცესია. ასეთ ვითარებაში „ლათაი“ ფორმამ ქართულ ნიადაგზე მიიღო „ლათაიას“ სახე. ქართულ ენაში ანალოგიური ბაგალითები ბევრია, მაგალითად: 1. სპარს. **آغلا** „ქალაღა“, აზერბ. **Kalaf-ağ** (წმინდა შალის დიდი მოსახვევი); ქართულში „ქალაღაა“; 2. სპარს. **آرايى** „დარაი“, აზერბ. **darajay** (წმინდა შალის ქსოვილი); ქართულში „დარაიაა“. 3. სპ. **آعى** „რობაი“, ქართულში „რობაიაა“. 4. სპ. **شاه ماهى** „შაჰ მაჰი“ (სამეფო თევზი), ქართულში „შაჰაია“ და სხვა.

დასკვნის სახით იმის თქმა შეიძლება, რომ ქართული „ლათაია“ აზერბაიჯანული ენის მეშვეობით მიღებულია არაბული „ლათიფე --- ლათაიფ“—იდან და მასში ნათლად და გამოკვეთილად „გიობის“ სემანტემა არ ჩანს.

თუ ზემომოყვანილი მსგელობა და დასკვნა მართებულია, მაშინ „მუხამბაზი“ ლაზურის“ შესახებ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრება ნაკლებ-დამაკვირებელი აღმოჩნდება. მხედველობაში გვაქვს ქართული ლიტერატურათმცოდნეობაში ფართოდ გავრცელებული შეხედულება --- „მუხამბაზი ლათაიური“ პოეტის თანამედროვე საზოგადოების იმ ნაწილის მძაფრ კრიტიკას წარმოადგენს, რომელიც თავისი ცხოვრების საუკეთესო დროს ღვინის სმვაში კლავდაო. ეს მოსაზრება აღნიშნული ლექსის დ. რექტორისეულ კომენტარებს ეყრდნობა.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „ივანეში“, „არაქში“ ჩანს „გიობის“ გააზრება და „ლათაიაც“. გიობა იყოს, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია ლექსი „მუხამბაზი ლათაიური“ გაციცხეთად მივიჩნიოთ.

აღ. ქავჭავაძის ლექსის ლეიტმოტივი თავდავიწყებაა. კონკრეტულად, თავდავიწყება ღვინით. თრობით. აქ ხაზი უნდა გაესვას მას, რომ ღვინო და თრობა არა თავშეკცევისათვის, არამედ თავდავიწყებისათვის. ლექსის არსი ეს არის:

1. მთვრალს, ღვინონასვამს სიცივე არც აშინებს და არც ახსოვს;
2. ომში გონიერი. ბრძენი საქმის აწონ-დაწონითა და სიფრთხილით დაილუპება. მთვრალი კაცი კი, რომელსაც გონი დაკარგული აქვს, უკეთ იბრძვის. მთვრალი ივიწყებს საფრთხეს;
3. გონიერი ომის საშინელებას, სიკვდილის რეალურ საფრთხეს წინასწარ განსჭვრეტს, რაც გაბედულებას დაუკარგავს. ღვინისგან გონწართმეული კი ყოველგვარ მოსალოდნელ საფრთხეს ივიწყებს, რის მეშვეობითაც გამარჯვების მეტი იმედი აქვს;
4. ბრძენი, გონიერი სიკვდილზე ფიქრობს. ეს ფიქრი ტანჯვია წყაროა. მთვრალი, ლოთი სიკვდილს ივიწყებს, ნაკლებ იტანჯვის და ბედნიერია;
5. სატრფოს უნახაობა ოხვრა-ვარამს აშრავლებს. მთვრალი სატრფოს ივიწყებს და ამით ტანჯვას იცილებს.

თავდავიწყება, გაქცევა, პასიური წინააღმდეგობა წუთისოფლის წარმატების წინაშე — ეს არის ლექსის დედააზრი. რაც შეეხება დ. რექტორისეულ კომენტარებზე აკვებულ მოსაზრებას, ლექსი გიობითიაო, ძნელი სარწმუნოა. იმის გაზრდა, რომ შინაარსობრივ-აზრობრივი მხარე სათაურს არ ესადაგება, არც იმის უცილობელი დადასტურება გვაქვს, სათაური თვით პოეტისეულია თუ არა. ლექსის ავტოგრაფი არ არსებობს. ზოგიერთ ხელნაწერში ლექსი საერთოდ დასათაურებული არ არის (N 238ა, II 101), ზოგში კი მხოლოდ „მუხამბაზი“ აქვს მიწერილი (N 2455). სამ ხელნაწერს შემოუნახავს ჩვენთვის საინტერესო დასათაურება. ესენია: S 1512, S 105, A 1408¹¹. აქედან პირველი დ. რექტორის მიერ შედგენილი, გადაწერილი და კომენტარებული კრებულია:

მეორე ხელნაწერის ლექსის „მუხამბაზი ლათაურის“ ავტორი დ. რექტორია, ხოლო მესამე ხელნაწერი ქრონოლოგიურად ორივეზე გვიანი ჩანს, რაც იმის შესაძლებლობას იძლევა ვიფიქროთ, რომ ლექსი დასათაურებულია S 1512 ხელნაწერის მიხედვით.

უნდა გათვალისწინებულ იქნეს შემდეგი გარემოებაც: არაერთი უზუსტობაა დ. რექტორისეულ კომენტარებში. მაგალითად, ჩვენ ლექსს დ. რექტორის ხელით „მუხამბაზი“ აწერია, მაგრამ ვერც შაირის. ვერც ტაეპისა და ვერც მარცვალთა რაოდენობის თვალსაზრისით ვერ აკმაყოფილებს იმავე კრებულში მოცემულ განმარტებას მუხამბაზისას, რომელიც დ. რექტორისავე ეკუთვნის¹⁵.

უზუსტობანია თვით ალ. ჰავკავაძის ავტოგრაფებშიც. ამით ჩვენ იმის თქმა გვსურს, რომ ლექსის დასათაურება ჰემმარტ სურათს ეკუთვნის და ლექსის შინაარსთან სრულ თანხმობაში ვერ არის.

„მუხამბაზი ლათაურის“ არსია თავდავიწყება, სიკვდილის შიშით გაქცევა რეალური ცხოვრებიდან: თავდავიწყების საშუალებად მოძებნილია თრობა. ყოველივე ეს ნათლად და გამჭვირვალედ მოჩანს ლექსში. მიღებული მოსაზრების თანახმად კი ლექსი კრიტიკულია და გაიკცხულია ქართველი საზოგადოების ერთი ნაწილი. რომელიც ღვინის სმამი ლეედა სიციცხლის დღეებს. მაშინ უნდა დაეუწვათ, რომ ქართველი საზოგადოების ამ ნაწილს აწვალებდა „მუხთალი სოფლის“ ხანმოკლეობა, ამ ნაწილში მელანქოლიურ. შემაშფოთებელსა და შემაძრწუნებელ გუნებაგანწყობილებას ფესვი ჰქონდა გამდგარი (ასეთია, მაგალითად, გრ. ორბელიანის ჰედონისტური ლირიკა). ასეთ შემთხვევაში საძიებელია წარმავლობის ფილოსოფიის გზა და ის სოციალურ-პოლიტიკური ეპოქალური მიზეზები, რომლებიც ასახრდობდნენ ზემოაღნიშნულ გუნებაგანწყობილებას. არისტოკრატი პოეტის გამკიცხავი ლექსის ობიექტი — საზოგადოების რაღაც ნაწილი — უნდა ნაგულისხმევი იქნეს განსაზღვრულ სოციალურ ფენაში, რომლის არაეთიკურ მოქმედებას პოეტის ყურადღება მიუქცევია. მაშინ, შესაძლია, ვივარაუდოთ, რომ ასეთ ობიექტურ სოციალურ-პოლიტიკურ პირობებზე ვიგულისხმობთ იგივე მოვლენები, რამაც წააშოშვა ქართული რომანტიკული მიმდინარეობა. ამ პერიოდისთვის მხოლოდ ეს მოვლენებია საგულისხმებელი. მაგრამ საზოგადოების იმ ნაწილის კრიტიკოსი ალ. ჰავკავაძე ვერ იქნებოდა. ალ. ჰავკავაძე ქართულ მხატვრულ სიტყვიერებაში რომანტიზმის ოფიციალური მეკვლეა და ქართველი საზოგადოების რომელიმე ნაწილში თუკი ასეთი გუნებაგანწყობილება სუფევდა. მაშინ პირველყოვლისა თვით ალ. ჰავკავაძე არა მგმობელი. არამედ მისი მატარებელ-გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით გვგონია, რომ ალ. ჰავკავაძის „მუხამბაზი ლათაურის“ კრიტიკული ხასიათისა არ უნდა იყოს.

კრიტიკული და გიობითია დავით რექტორის ამავე სათაურის მქონე ლექსი. რომელიც, რაგორც ჩანს, მას ალ. ჰავკავაძის გავლენით დაუწერია, მხოლოდ სხვაგვარი გააზრება მიუტყა. ამის გამო ამ ორ „ლათაურის“ შორის განსხვავება უფრო მეტია. ვიდრე მსგავსება¹⁶.

დ. რექტორის „მუხამბაზის“ პერსონაჟი. ისევე, რაგორც ალ. ჰავკავაძის ლექსისა, ბრძენს ეკამათება წუთისოფლის არსის, ცხოვრების მიზნის რაობაზე. მხოლოდ, თუ ალ. ჰავკავაძის პერსონაჟისათვის ღვინო და ლოთობა არა ფიზიკური გრძნობების დაქმყოფილების. არამედ სიკვდილზე ფიქრისაგან თავის დახსნის საშუალებაა. დ. რექტორის „ლათაურის“ პერსონაჟისათვის ეს ქვე-

ყანა მარტოოდენ სიამოვნების ვულგარული შეგრძნებების წყარო — სმა-ჰამა და მრუშობაა, რომლისთვისაც არ ერიდება არც ქურდობას. არც კაცისკვლას. ალ. ჭავჭავაძის ლექსის „გმირის“ შემეცნებას სულ სხვაგვარი ფილოსოფიურ-ეთიკური კანონები კვებავს, დ. რექტორის „ლათაიურის“ „გმირის“ ეთიკა პირუტყველ სწრაფვამდეა დასული. დ. რექტორის ლექსის პერსონაჟი ათი მცნების არსებითი დებულებების — არა აც-ჰკლა. არა იპარო. არა იმრუშო. არა ცილსწამო... — დარღვევით ცხოვრობს. დ. რექტორის ლექსში მარტივი ალფაბოდიური ხერხია გამოყენებული და სრულიადაც არ არის ძნელი ლექსის „გიობითი“ ხასიათი დაჯინახთ.

ანელია გადაპრით ითქვას ლექსის შინაა-სსა და ღაათათურებას შორის არსებული შეესაბამების მიზეზი რა არის. ერთი კი გასათვალისწინებელია, რომ ქართულ ხელნაწერებში გაბნეული ლექსები და თვით ალ. ჭავჭავაძის თხზულებანი სხვადასხვა ხელნაწერში სხვადასხვა სათაურითაა წარმოდგენილი. ამის გამო წერდა მკვლევარი აკ. კენჭოშვილი: „... ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ალ. ჭავჭავაძის 24-მდე ლექსის სათაური „ხმების“ მიხედვით შეიძლება თვით ავტორს კი არ ეკუთვნოდეს, არამედ მხოლოდ გადაშერთ“-17.

ალ. ჭავჭავაძე ეპიკურეისტ პოეტად არის მიჩნეული. ეს მოსაზრებაც მეტნაკლებად „მუხამბაზ ლათაიურს“ ეყრდნობა. მაგრამ ეს ლექსი ეპიკურეს ფილოსოფიურ ნააზრევს არ ექვემდებარება. ალ. ჭავჭავაძის ლექსში ვინება უარყოფილია როგორც წინააღმდეგობა სიამოვნებისა თუ ბედნიერებისაკენ მიმავალ გზაზე:

დავეხსნათ ცოდნის ძებნასა. ღვაწი სჯობს ყოველ მცნებასა.
ბრძენი სულ სიკვდილსა ფიქრობს და ლოთი გამარჯვებასა¹⁸.

ეპიკურეს მორალისა და ეთიკის საფუძველთა საფუძველი, ბედნიერებისა და სიამოვნების ერთ-ერთი ქვეყნარტი გზა გონიერება და სიბრძნეა¹⁹. „მუხამბაზი ლათაიური“ კი ეპიკურეს მოძღვრების საპირისპირო იდეას ქადაგებს. შესაძლოა, ალ. ჭავჭავაძის პოეზიის არასწორი შეფასების მიზეზი თავის დროზე ეპიკურეს ფილოსოფიური ნააზრევის არასწორი გაგებისა თუ ეპიკურესა და არისტოტელის მოძღვრებათა ერთმანეთში აღრევის შედეგაც იყოს. ყოველ შემთხვევაში დღეისათვის ალ. ჭავჭავაძის „მუხამბაზი ლათაიურის“ ეპიკურეისტი გაუმართლებლად უნდა ჩაითვალოს.

ზოგიერთი ქართველი მკვლევრის მიხედვით ალ. ჭავჭავაძე ანაკრეონტელი პოეტია, მაგრამ უკანასკნელი პერიოდის გამოკვლევებმა ცხადყო, რომ ალ. ჭავჭავაძე „ვარდულებულიანის“ მომღერალი პოეტი არ იყო. მისი შემოქმედება ამსახველია მე-19 საუკუნის საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრებისა. ეს დასკვნა მიღებულია ღრმამეცნიერული კვლევისა და პოეტის შემოქმედების საფუძვლიანი შესწავლის შედეგად, რაც თავისთავად უწყააღდებს ალ. ჭავჭავაძის „ანაკრეონტულობას“. მართლაც, ანაკრეონტის პოეზია ლიტერატურის ისტორიაში შეფასებულია როგორც მსუბუქი, დროის ტარების, სიყვარულისა და უზრუნველი ცხოვრების აპოლოგია. ანაკრეონტის პოეზიამ არ იცის საზოგადოებრივ-მოქალაქეობრივი თემატიკა²⁰.

ერთი კი უნდა აღინიშნოს, ანაკრეონტის პოეზიის ზოგიერთ ფრაგმენტში (ფრ. 44)²¹ ჩანს არა მხოლოდ უზრუნველობა, არამედ ზრმად მელანქოლიური განწყობილება, წუთისოფლის წუთიერების ტრაგედული აღქმა: „ჰედარა გავხდით, თმა გამოითორდა, ნეტარი სიკვამლე გაქრა. კბილებიც დამიბერდა, ტბილი სიციოცხლის ცოტადა დამრჩა. ამიტომ ვტირი გულმღულარედ. რადგან მეშინია

სიკვდილისა. საზარელია ჰადესის მღვიმე, საშინელია მისკენ მიმავალი გზა, ვინც კი ერთხელ იქ ჩავა, ველარ დაბრუნდება“²².

ანაკრეონტის პოეზია ფრაგმენტების სახით შემოგვრჩა. თუ კი ანაკრეონტის საღაღობო და განცხრომის პოეზიას საფუძვლად ზემოაღნიშნული განწყობილება უდევს, მაშინ ალ. ჰაველინის „ლათაიური“ ანაკრეონტულობის ზოგი ელემენტის დანახვა შეიძლებოდა, თუმცა ამ შემთხვევაშიც კი ალ. ჰაველინის „ანაკრეონტულობა“ მაინც აღმოსავლური კლასიკური ლიტერატურის გზით შეიძლებოდა ახსნილიყო.

გვგონია, რომ ალ. ჰაველინის „მუხამბაზი ლათაიური“ ჩვეულებრივი აღმოსავლური განწყობილების ლექსია, რომელსაც თავისი მნიშვნელობით არ შეუძლია განსაზღვროს პოეტის ლიტერატურული ორიენტაცია ან კრედო. ჩვეს პოეტს ცხოვრება მოუხდა მეტად რთულ სოციალურ-პოლიტიკურ ეპოქაში, მისი ლიტერატურული შეხედულებანი ჩამოყალიბდა არაერთი და ორი კულტურის შეთვისების საფუძველზე და, ბუნებრივია, პოეტის შემოქმედებითი კრედოც, ლიტერატურული ორიენტაციაც და ესთეტიკური სამყაროც უნდა შეფასებულ იქნეს არა ერთი-ორი პოეტური თხზულების, არამედ მთლიანი შემოქმედებისა და ეპოქის, მათ შორის აღმოსავლური კულტურისა და ლიტერატურის შესწავლისა და გამოყენების საფუძველზე. ეს უკანასკნელა ალ. ჰაველინის ცხოვრებისა და შემოქმედების კვლევისას ჯერ კიდევ სუსტად არის წარმოდგენილი და ქართულ სალიტერატურო კრიტიკაში არსებულ აზრთა მრავალსახეობაც მისი მიზეზით უნდა ხდებოდეს.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ა ი

1. ამ მკვლევართა შრომების ჩამოთვლა, სადაც ამ საკითხზე საუბარი, შიორს წაგვიყვანდა. აღნიშნულ მოსაზრებათა ერთგვარი კლასიფიკაცია საქართველოში ჩატვალეთ.
2. ძველი საქართველო, ტფილისი, ტ. II, 1913, იხ. დართული ლექსიკონი.
3. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, IV, თბილისი, 1955.
4. ვ. ბ ე რ ი ძ ე, სიტყვის კონა, СПб., 1912.
5. ვ. ე რ ი ს თ ა ე ი, თხზულებანი, თბილისი, 1966, გვ. 198.
6. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. ევქელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი S 105, 99r; S 1512, გვ. 264.
7. ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, თხზულებათა პირველი კრებული. ტ. III, თბილისი, 1966, იხ. დართული ლექსიკონი.
8. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბილისი, 1969, გვ. 42-43.
9. იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი S 105, S 1512.
10. Б а р а н о в, Х. К., Арабско-русский словарь, М., 1957.
11. Ш и р а л и е в, Ш. Ш., Об одном редком фонетическом явлении Ф>H, встречаемом в говоре азербайджанского языка, «Доклады Аз ССР», 1961, Т. XVII, № 5. Ш и р а л и е в, Ш. Ш., О звуке «h» в азербайджанском языке, труды АГУ им. С. М. Кирова (сер. филологич.), вып. 5, Баку, 1945.
12. არ არის გამორიცხული, რომ ქართულ „ლათაიურ“ მეორე წყარო იყოს აზერბაიჯანული ლათაიურ-ლათაირ“-ს ტყუილი, რომელიც ნიშნავს ეცენურს, უზრდელ, გაუთვალისწინებელ, უტიფარ, კაღვიურსა და თავებდურ ლაპარაკს (Азербайжан дилинин диалектоложу лугути, Баку, 1964). ამ ვარიანტის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის ფაქტი, რომ „ლათაირ“-ს ქართულ მნიშვნელობებში ლათაიურ „ლათაირ“-ის ცნებაც გვაქვს. ამის გარდა „ლათაირ“-ის „ლათაი“-დ გარდაქმნის ფონეტიკური პოთენციუმი უმტკივნეულოდ მიიღიანებოდა. აზერბაიჯანული ენის დიალექტებში სიტყვის პოლოკიდური p-ს დაკარგვა

- ჩვეულებრივია; ხოლო დარჩენილ ფუძეზე) ქართული „ა“ ხმოვნის დართვა ტექსტში მოყვანილი საილუსტრაციო მასალის ანალოგიურია. ეს ვარაუდით შენიშვნებში იმიტომ გამოვიტანეთ, რომ ი. კრიშაშვილის მიერ მოყვანილი „ლათიან“ ფორმა, რომელიც ფაქტურად ქართული „ლათიანს“ გენეზისზე მივვითითებ, უკავშირდება „ლათიან“-ს და არა „ლათიან“-ს.
13. სულხან-საბა ორბელიანი. ქართულ ლექსიკონი, თბილისი, 1884.
 14. აღნიშნული ხელნაწერები ეკუთვნის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდს.
 15. S1512, გვ. 63r—64v. პრაგა, დ. კობიძე აღნიშნულ ლექსს კატეგორიულად არ მიიჩნევს შესაძაბად.
 16. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი S 105, გვ. 99r—100v.
 17. აკ. კენჭიშვილი. აღ. კავთაძე (ცხოვრება და შექმნილება), თბილისი, 1953, გვ. 43.
 18. იქვე, თბილისი, გვ. 6.
 19. მ. გოგბერიძე. ფილოლოგიის ტოპოა, თბილისი, 1941, გვ. 169; თ. კუკავა, დემოკრატე, ეპიკოსე, ეპოქტეტა, წერილება, თბილისი, 1939, გვ. 24—39; Г о м и е р и Т., Греческие мыслители, СПб., 1913, гв. 157—187; Гю й о М., Мораль Эпикура и ея связь с современными учениями, СПб., 1899.
 20. Р а д и г, С. П., История древнегреческой литературы, М., 1940, гв. 109—111; К р у а з е А. и М., История греческой литературы, СПб; 1912, гв. 160—163; ს.: შ ა ვ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ანტიკური ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1971, გვ. 109—129; История греческой литературы, под ред. С. П. Соболевского (и др.), т. I, М.-Л., 1946 და სხვ.
 21. ს. შავულაშვილი. ანტიკური ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 197, გვ. 126.
 22. იქვე.

Г. П. ШАКУЛАШВИЛИ

О СТИХОТВОРЕНИИ А. ЧАВЧАВАДЗЕ «МУХАМБАЗИ ЛАТАИУРИ»

Резюме

Перекрестком литературной ориентации Ал. Чавчавадзе принято считать стихотворение «Мухамбазы латанури». Но этимологический анализ слова «латана» показал, что его семантическое понятие и, исходя из этого, заглавие не отражают содержания стихотворения.

Не имея автографа названного произведения, можно считать сомнительным, что заглавие стихотворения принадлежит автору.

Следовательно, традиционно существующее соображение, согласно которому «Мухамбазы латанури» критикует этические нормы определенной части грузинского общества XIX века, не обосновано. Стихотворение отличается обыкновением восточным настроением, и оно не может определить литературную ориентацию поэта.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის
ინსტიტუტის თურქოლოგიის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის ცენტრისგან „სა. კიქიაშვილი“

ლივან ზრელაშვილი

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა აბრიჯაციისა და გამოცემის ისტორიის საკითხები

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა გამოცემა საერთოდ და თხზულებათა სრული კრებულისა კი კერძოდ იყო არის და იქნება განსაკუთრებული მოვლენა, რადგან დიდი ილია ეპოქის შემქმნელია ქართული კულტურის ისტორიაში. დღემდის პ. ინგოროყვას ეკვლავს დიდი ამაგი დასდო მწერლის ნემკვიდრობის გამოშვეურებას. ჭეჭეჭის მიერ გამოცემულ ათრომეულში მრავალი ტექსტოლოგიური სავსება იქნა გადაწყვეტილი. მაგრამ, როგორც ჩანს, ჭეჭეჭი კიდევ ბევრი რამ არის შესასწავლი. ამ მხრივ ნეცნიერებს წინაშე მდგომი ამოცანის შესრულება განსაკუთრებით საშურია დღეს. რადგან დღის წესრიგში უფასო ილიას თხზულებათა სრული კრებულის ახალი აკადემიური გამოცემის განხორციელება. ვფიქრობთ, უკვე დაწყებულ დიდ საქმეს ხელს შეუწყობს ჩვენი შრომა.

კ. კეკელიძის სახ. სელნაწერთა ინსტიტუტში, თ. სახოკიას ფონდში, დაცულია ამ მოღვაწის მიერ შექმნილი „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“¹. ჩვენ შევისწავლეთ იგი სხვადასხვა კუთხით: გავარკვიეთ თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ ურთიერთობა როგორც პ. ინგოროყვას მიერ გამოცემულ ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა ათრომეულთან, ისე გაზ. „ივერიის“ ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიასთან. იგი შეკუდარეთ აგრეთვე თვით გაზ. „ივერიას“.

1. „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“, რომლის ტექსტსაც აქვე ვაქვეყნებთ, წარმოადგენს ცალხაზიან რვეულს, რომელიც სიძველის ბეჭედს ატარებს (ხაზები უკვე შეუმჩნეველია). „ბიბლიოგრაფია“ მოიცავს მწერლის 1889-1905 წლებს ნაწერებს. თ. სახოკიას თავის შრომა დაუწყია იქიდან. სწადა შეჩერდნენ ისინი, ვინც ავტორთან ხელშეკრულებით, ე. ი. ილიას დავალებით, აწარმოებდნენ მის თხზულებათა სრული გამოცემისათვის წინასწარ სამუშაოებს, — კერძოდ კი ცნობილი გამოცემელი ვარლამ კილაძე და თვით წ. კ. გ. საზოგადოება ი. მანსვეტაშვილის ხელმძღვანელობით (ამაზე ქვემოთ). „ბიბლიოგრაფიაში“ აღრიცხულია სულ 388 ერთეული, აქედან 253 „მეთაური“ და 133 „ფელეტონი“. „მეთაურების“ წინ წითითებულია გაზეთის ნომერი, ხოლო შემდეგ კი ნაწარმოების დასაწყისი. ყოველი წლის დასაწყისში დასმულია მისი აღმწერელი რიცხვი. ასე, მაგ.:

„ივერია“, 1889.

№ 1. მეთაური, იწყება: „დაღვდა ახალი წელიწადი და ნება გვიბოძეთ. ასე გიკვლით“.

• ააგვარად არის მოკმეული „ფელეტონები“ აღრიცხვაც, მაგ. № 173, 179 ფელეტონი. „წყარული ჭეჭეჭისთან“. „სფირიდონ ჩიტორელიძე“ თა სხვა. თ. სახოკია, როგორც „ბიბლიოგრაფიიდან“ ჩანს, თავის „შრომისათვის

¹ „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიაზე“ მოგვითხა თ. სახოკიას ასულმა თინათინ სახოკიამ, რომელსაც უღრნესი მადლობა მოვახსენებთ.

სარგებლობდა საკუთარი ცოდნით, დოკუმენტური წყაროებითა და მეგობარი ძველი მოღვაწეების კონსულტაციებით. 1889 წლისათვის ბიბლიოგრაფს უსარგებლნია გაზ. „ივერიის“ სარედაქციო კომპლექტით, რომელშიც ზოგიერთ „მეთაურ“ წერილს მიწერილი აქვს ილია ჭავჭავაძის ინიციალები. როგორც ცნობილია, ეს კომპლექტი თავის დროზე ეკუთვნოდა წ. კ. გ. საზოგადოებას. ხოლო ამჟამად კი დატყუილია კარლ მარქსის სახ. სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში. აღნიშნული კომპლექტიდან თ. სახოკია, მაგ., აკეთებს ასეთ აღრიცხვას: „№ 7. მესაური, იწყება: ყველაზედ უწინარეს საცნობელი ეს არის, რომ საგლეხკაცო ბანკი (ბოლოს ფანქრით აწერია ი)“. აღსანიშნავია. რომ ამ კომპლექტის მიმართ ბიბლიოგრაფი ილიას ინიციალებს არ ჯერჯერ და აღრიცხავს სხვა ხელმოუწერელ „მეთაურებსაც“: ნაშასადამე, „ივერია“ კომპლექტის გარდა მას ჰქონდა სხვა წყაროებიც.

თედო სახოკია, როგორც გაზ. „ივერიის“ ძველი თანამშრომელი, ჩანს, უშუალოდ იყო ბევრი რამის კერძი. მაგ., იგი თავის მოგონებებში ვრცლად ეხება შიო არაგვისპირელის ბოგრაფიიდან ერთ მომენტს — მწერლის სასაქლაოზე მუშაობის დროს სპანდარაიანის მიერ „ტრეხინაანი“ ღორების ხორცის ბაზარზე გაყიდვას — და წერს: „ილია ჭავჭავაძემ 1897 წლის „ივერიაში“ №№ 85, 86, 88, 89 და 90 თითოეული გაზეთის ცალკეკრდიანი მეთაური უძღვნა ქალაქის სასაქლაოზე მომხდარ საქმეს, სააშკაოაოზე გამოიტანა ქალაქის გასაგეობის მელაძუობა, ყოველი მათი დასაგმობი საქციელი და ამ საქმეში მონაწილეობა კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა“². მკვლევარი უშუალოდ იცნობდა „ახალმოსულის“ ფსევდონიმით ილიას კამათს ნ. ყორღანიასთან და არჩილ ჯორჯაძესთან. რაზეც მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი ილიაზე მოგონების ხელნაწერში³.

თ. სახოკია, ჩანს, იმდენად ზედმიწევნით იცნობდა „ივერიას“, რომ. მოგონებების მიხედვით, მოსაუბრეს (თვით პ. ინგოროყვას მიერ მწერლის თხზულებათა ათტომეულის პირველი გამოცემის შემდეგაც) ილიას ნაწერებზე „ივერიის“ მიხედვით მიუთითებდა: „ერთხელ თედომ, — წერს ალ. სიგუა, — ჩამაწერინა 1897 წლის გაზეთ „ივერიის“ ნომრები (№№ 53, 61, 67, 65, 68, 80, 86, 88, 89, 90, 91, 95) და მითხრა — აქ ხელმოუწერლად დაბეჭდილი მოწინავე წერილები ილიას ეკუთვნის. წაიკითხე და გარეგებ, ვინ იყო ილია ჭავჭავაძე: ყოველი მისი მოწინავე წერილი, გარდა თავისი მებრძოლი საზოგადოებრივი მნიშვნელობისა. წარმოადგენს მხატვრულ შედეგს, ქართული ენის მთავარი ძარღვი აქ სკეპსო“⁴. პატივემუღმა ალ. სიგუამ ჩვენს შეკითხვაზე, როდის ჰქონდა ადგილი ამ ფაქტს, გვითხრა, რომ ეს მოხდა 1934 წელს. მართლაც, ყველა აღნიშნული „მეთაურები“ თ. სახოკიას შეტანილი აქვს თავის „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიაში“.

როგორც მოგონებებიდან ირკვევა, თ. სახოკიას ბოლომდის ახლო ურთიერთობა ჰქონდა სხვა ძველ მოღვაწეებთან. ბიბლიოგრაფის ცხოვრების წესი ისეთი იყო, რომ თითქმის ყოველდღე შეეძლო დაეზუსტებინა მათთან საკითხები: „ბ-ნი თედო საერთოდ ძალიან ორგანიზებული პიროვნება იყო, — იგო-

² თ. სახოკია, ჩემი საუკუნის აღმჩანებები, თბილისი, 1954, გვ. 210.

³ თ. სახოკია, ილია ჭავჭავაძე, გვ. 23, კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, თ. სახოკიას ფონდი, № 309.

⁴ ალ. სიგუა, წერილები და პორტრეტები, თბილისი, 1955, გვ. 48.

ნებს ნინო ნადირაძე. ... მეგობრები მას ბევრი ჰყავდა. კერძო ყველა დღე განკუთვნილი ჰქონდა უახლოესი მეგობრებისათვის: კვირა — ვ. ბარნოვი, ორშაბათი — კალისტრატე ცინცაძე, სამშაბათი — ალ. მიქაბერიძე, ოთხშაბათი — პროფ. ე. შალამბერიძე. ხუთშაბათი — შიო დედაბრიშვილის ოჯახი, პარასკევი — ი. გუნცაძე, ორშობიანი წლებიდან კი ს. ცაიშვილი, შაბათი — ნიკ. ყაყრაიშვილი⁵. როგორც მოგონების ავტორი აღნიშნავს, იგი თ. სახოკიას იცნობდა 1925 წლიდან.

ცხოვრების აღნიშნული წესის მქონე მოღვაწე მანამდის, ცხადია, ხშირად შიონახსულვდა სხვა თავის ძველ მეგობრებსაც, კერძოდ ალექსანდრე და გრიგოლ ყაფშიძეებს, რომლებიც თბილისში ცხოვრობდნენ ბოლომდის. „ა. ყიფშიძეს ვიცნობდი 1891 წლიდან“⁶, — წერს თ. სახოკია, ხოლო გრ. ყიფშიძეს ნეკროლოგში ასე მიმართავდა: „საუკუნოდ იყავნ ხსენება შენი. საუკრავლო ძმაო და ძვირფასო მასწავლებლო“⁷. მკვლევარი რომ ამ მოღვაწეების კონსულტაციებითაც სარგებლობდა, ჩანს თ. სახოკიას მიერ 1921 წელს შედგენილი „ვაჟა-ფშაველას თხზულებათა ბიბლიოგრაფიიდან“⁸, სადაც ავტორი ერთგან პირდაპირ მითითებას აკეთებს: „რამე-რუმე მთისა (დაბეჭდილია კორესპონდენციისებური სამი ფელეტონი. აწერია „მწარია“, ვაჟასი უნდა იყოს. მაინც გ. ყიფშიძეს უნდა ეკითხოს — 24, 25, 27“⁹. (უკანასკნელი რიცხვები გაზეთის ნომრებს აღნიშნავს. — ლ. ჭ.). კონსულტაციების კვალი „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიასაც“ ატყვია. ავტორს 1902 წლისათვის ამოუწერია „მ. ტფილისელის“ წერილებიც, მაგრამ შემდეგ ისევ გადაუხზავს. ცხადია, ეს საკითხის გარკვევას გულისხმობს. „მ. ტფილისელს“ სხვა ხელით მიწერილი აქვს „მ. მანაბელი“.

როგორც „ვაჟა-ფშაველას ბიბლიოგრაფია“¹⁰, ისე „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ გვიჩვენებს, რომ თ. სახოკია ფრთხილ კვლევა-ძიებას აწარმოებდა. იგი აღრიცხავდა მხოლოდ იმ ნაწარმოებს, რომლის შესახებ დანამდვილებით იცოდა, სხვა საკითხებს კი უწერდა „საეჭვოა“ და არკვევდა ძველ მოღვაწეებთან ერთად. უკანასკნელის მაგალითები უკვე მოვიყვანეთ, პირველზე კი მიგვითითებენ ბიბლიოგრაფის მინიშვნებანი: „1889 წ., № 13 ფელეტონი, ამბავი ყბადასალები და წყალწასალები — პოლემიკა «Тиф. листок»-ის მწერლებთან, აწერს ივერიელი (მე ილიასად მიმაჩნია)“, ე. ი. სხვების შესახებ ყოველგვარი ეჭვის გარეშე იცოდა, რომ აღრიცხული ნაწერები ილია ჭავჭავაძეს ეკუთვნოდა. თ. სახოკიას როგორც სიფრთხილზე, ისე ბიბლიოგრაფის აღლოზე მიგვითითებს „ვაჟა-ფშაველას ბიბლიოგრაფიაც“. ფსევდონიმ „მწარაისთან“ მიწერილი „საეჭვოა“, როგორც ცნობილია, ჩვენს დროში გამართლდა. ს. ხუციშვილმა დაამტკიცა, რომ მკვლევრის მიერ აღრიცხული „რამე-რუმე მთისა“ ბაჩანას (ნიკო რაზიკაშვილის) ნაწარმოებია და არა ვაჟა-ფშაველასი¹¹. მას „საეჭვოა“ აქვს მიწერილი სხვა შემთხვევაშიც; აი ისინი: „1884 წ., „მეგობრების საუბარი ჩვენს ახლანდელ მდგომარეობაზე“ (აწერია „გორი.

⁵ ნინო ნადირაძე, მოგონება, კრ. „თუღო სახოკია“, თბილისი, 1969, გვ. 75.

⁶ თ. სახოკია, ჩემი საუკუნის აღმანიები, თბილისი, 1969, გვ. 211.

⁷ იქვე, გვ. 138. (ხაზი ჩვენია. — ლ. ჭ.)

⁸ თ. სახოკია, ვაჟა-ფშაველას ... ბიბლიოგრაფია, გვ. 8, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი. თ. სახოკიას ფონდი, № 307.

⁹ ს. ხუციშვილი, ვაჟა-ფშაველას ერთი წერილისათვის, „ლტერატურული საქართველო“, 1973, 2 მარტი.

ლ. ზარათელი“ (საეკვოა)“, „1885 წ. თიანეთი (კორესპ.). აწერია მგელა ხინკალაქამიაშვილი (საეკვოა)“, „ხმა მთიდან. კორესპ. (აწერია მგელა ხინკალაქამიაშვილი, საეკვოა)“. თ. სახოკიას ეს ეპიგრაფიკა გარდაიქმნა. „ლ. ზარათელი“ საერთოდ უარყოფილ იქნა. ხოლო „მგელა ხინკალაქამიაშვილი“ ვ. აბრამიშვილის გამოკვლევით აღმოჩნდა ნ. ხიზანიშვილის ფსევდონიმი¹⁰. ყოველივე ეს მიგვითითებს, რომ უპრეტენზიოობითა და პატიოსნებით ცნობილ თ. სახოკიას სახით ფრთხილი და შეუცდომელი ალღოს მქონე ბიბლიოგრაფთან გვაქვს საქმე. ამას ემატება მისი კონსულტაციები ძველ მოღვაწეებთან. რაც ამ მკვლევარს მიერ შედგენილ ბიბლიოგრაფიებს ღირსეულ მეცნიერულ ღირსებას ანიჭებს. კერძოდ ილიას თხზულებათა „ბიბლიოგრაფია“ საწილად აღიქვამს ქმნის მწერლის თხზულებათა გამოცემისათვის.

„ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიის“ დასრულებას გათვალისწინებდა ილიას მისი შედგენის თარიღსაც აქვს მნიშვნელობა. „ბიბლიოგრაფია“, სამწიფხაროდ, უთაროლოა: თუმცა მას გააჩნია რეალური რომელთა საშუალებით ხერხდება დაასლოებით სუსტი თარიღის დადგენა. თედო სახოკიას „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ ჩვენს ახლო წელსვე 1921 წლამდე ამას უვადობა უნდა შედგევი გარემოებანი: როგორც უკვე აღნიშნულს გვაქვს, თედომ 1920—1921 წლებში შეადგინა ვაჟა-ფშაველას თხზულებათა ბიბლიოგრაფია, რომელიც დათარიღებულია 1921 წლით¹¹. ქალაქის სიძველით ეს ორი შრომა ერთი დროისა ჩანს. „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ უფრო ძველადაც კი გამოიყურება — რეალურ აღარ აჩნია ხაზები. ილიას თხზულებათა „ბიბლიოგრაფიაში“ გსადაგზა ჩანიშნულია ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოებები, რაც საჭირო აღარ იქნებოდა ვაჟას „ბიბლიოგრაფიის“ არსებობის შემოსუვეთაში. მაგ., 1889 წლის „ივერიაში“ ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა აღრიცხვის დროს № 45-ის „მეთაური“ წერილის შემდეგ ჩაწერილია. „ჩვენი სოფელი (სურათი)“ ვაჟა-ფშაველასი, № 45. მე-3 გვ.: ეს ჩანაწერი „ბიბლიოგრაფიის“ ავტორს შემდეგ ფრჩხილებში ჩაუსვა¹² და გადაუხაზავს. ასევე: 1890 წლის ილიას თხზულებათა აღრიცხვის დროს „ივერის“ მე-20 ნომრის „მეთაური“ წერილის შემდეგ ჩაწერილია: „ამავე მე-20 №-ში ვაჟას „პატარა სენა“¹². ორივე აღნიშნული ნაწარმოები ვაჟას „ბიბლიოგრაფიაში“ თავის ადგილზე ზის. მიგვაჩნია, რომ ამ „ბიბლიოგრაფიის“ არსებობის შემთხვევაში მსგავსი ჩანიშვნები საჭირო აღარ იქნებოდა.

ზოგიერთი გარემოება მიგვანიშნებს იმაზე, რომ თედო სახოკიას „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ არსებობდა პავლე ინგოროყვას მიერ განხორციელებული ილიას თხზულებათა ავტომედიის პირველი გამოცემის წინ. მაგ., როგორც ცნობილია, პ. ინგოროყვას 1927 წელს „სფირიდონ ჩიტარელიძე“ ილია ჭავჭავაძის ფსევდონიმად მიაჩნდა. რის გამო „საქართველოს მოამბეში“ დაბეჭდილი „სფირიდონისა და თადეოზის ბაასთან“ ერთად „ივერიაში“ დაბეჭდილი ერთი წერილიც მწერლის თხზულებათა მეოთხე ტომში შეიტანა; მაგრამ მკვლევარმა ს. ხუნდაძისა და სხვების მიერ მიტოვებული

¹⁰ ვ. აბრამიშვილი, ვაჟა-ფშაველას ერთი ფსევდონიმი, „ლიტერატურული საქართველო“, 1969, 31 ოქტომბერი.

¹¹ თ. სახოკია, ვაჟა-ფშაველას თხზულებათა ბიბლიოგრაფია, ვ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, თ. სახოკიას ფონდი, № 307.

¹² თ. სახოკია, ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია, ვ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, თ. სახოკიას ფონდი, № 309.

ახალი ცნობების გამო შეხედულება შეიცვალა და მომდევნო ტომში საკითხის შესახებ სპეციალური შენიშვნა დაბეჭდა, სადაც უარყო თავისი პირველი შეხედულება. ეს გარემოება იმ დროს ყოველი კულტურული ადამიანისათვის ცნობილი იყო. მიუხედავად ამისა, თედო სახოკიას თავის „ბიბლიოგრაფიაში“ გაზ. „ივერიაში“ სფირიდონ ჩიტორელიძის ხელმოწერით დაბეჭდილი პუბლიცისტური წერილები უყოყმანოდ აქვს შეტანილი. ვფიქრობთ, „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ 1927 წლის შემდეგ რომ შეედგინა თედო სახოკიას, მონაწილე მეცნიერულ ფაქტზე რეაგირებას მოახდენდა. თედო სახოკია პაველ ინგოროყვას აზრს, ჩვენი აზრით, უპეველად იცნობდა, რადგან გამოცემის შენიშვნებიდან ჩანს, რომ მკვლევარი ამა თუ იმ საკითხის, კერძოდ ატრიბუციის, გარკვევის დროა მასაც მიმართავდა. იმავეზე მოგვითითებს ისიც, რომ თედო სახოკიას მემკვიდრესთან — თინათინ სახოკიასთან ახლაც ინახება თედოს ნაქონი ილიას თხზულებათა პაველ ინგოროყვასეული გამოცემის ტომები, რომლებზეც თედო სახოკიას უმუშავია კიდევ.

თედო სახოკიას „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ რომ ილიას თხზულებათა აღნიშნულ გამოცემაზე ადრე არსებობდა, მოგვითითებს სხვა გარემოებანიც. თ. სახოკია 1889 წლის თხზულებათა აღრიცხვის დროს წერს: „№ 13. ფელეტონი. ამბავი ყბადასალები და წყალწასალები. პოლემიკა «Тиф. Инсток»-ის მწერლებთან. აწერია ივერიელი — მე ილიასად მიმაჩნია“. აქ „ბიბლიოგრაფიის“ დათარიღების თვალსაზრისით საყურადღებოა შემდეგი: რატომ წერს თ. სახოკია კატეგორიულად „მე ილიასად მიმაჩნია“, როცა ეს პუბლიცისტური წერილი 1928 წელს პ. ინგოროყვას ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა IX ტომში შეტანილი აქვს არტემ ახნაზარის დასტურის მიხედვით. ტომში პ. ინგოროყვას დამოწმებულ აქვს ა. ახნაზარის ნიშანდობლივი ჩვენება: „მეორე პამფლეტი „ამბავი ყბადასალები და წყალწასალები“ ხელმოწერილი „ივერიელის“ შესევდონიზით, — წერს მკვლევარი, — რომ ილიას ეკუთვნის, ეს დააპოწმა ივერიის თანამშრომელმა არტემ ახნაზარმა: ჩვენს შეკითხვაზე პატივცემულმა არტემ ახნაზარმა გადმოგვცა, რომ იგი აწარმოებდა გაზ. ივერიაში ფელეტონების განყოფილებას და კერძოდ ეს პამფლეტი ილიამ მის ივერიაში ყოფნის დროს დაწერა და კორექტურაც მასთან გაასწორა“¹². ვფიქრობთ, ამ პირდაპირი მითითების დაბეჭდვას შემდეგ თ. სახოკია კატეგორიულად ვეღარ დაწერდა, რომ „ივერიელის“ შესევდონიზით დაბეჭდილი წერილი „ამბავი ყბადასალები და წყალწასალები“ მას მიაჩნდა ილიას ნაწარმოებად. ასეთი შენიშვნა სხვა „დასტურის“ არსებობას ან ამ ნაწარმოების ილიას თხზულებათა გამოცემაში არსებობას გამორიცხავს.

პ. ინგოროყვას 1929 წელს ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა პირველი ტომის ბოლოს „ილიას შესევდონიზებში“ გარკვეულად აქვს ჩაწერილი: „ფირიუზა — მოწერილი აქვს მარტო ერთს პუბლიცისტურ ლექსს: „ორხმიანი საახალწლო ოპერეტი“. ტომში ლექსი დაბეჭდილია 332—343 გვერდებზე; ხოლო თ. სახოკია თავის „ბიბლიოგრაფიაში“ 1895 წლის თხზულებათა დასაწყისშივე წერს: „№ 4 დაბეჭდილია საახალწლო ექსპრომტი და შიგ ილია ჭავჭავაძეცა“. ეს ნაწარმოები კი სწორედ „ორხმიანი საახალწლო ოპერეტი“ა. დასკვნა: მამასადავმე თ. სახოკიას მიერ „ბიბლიოგრაფიის“ შედგენის დროს დაბეჭდილი არ იყო საერთოდ პ. ინგოროყვას გამოცემა: წინააღმდეგ შემთხვე-

¹² ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. IX, თბილისი, 1938, გვ. 398.

ვაში წარმოუდგენელი ისეთი ბიბლიოგრაფი და დიდი პასუხისმგებლობის ზეონე მოღვაწე, როგორც თ. სახოკია იყო, რომ არ დაინტერესებულყო, რა მიაჩნდათ მის თანამედროვე გამომცემლებს ილიას ფსევდონიმებად, და ისე დაეწყო მწერლის ბიბლიოგრაფიის შედგენა. მან უბრალოდ არ იცოდა, რომ „ფორუზა“ ილიას ფსევდონიმი იყო და ბიბლიოგრაფიაშიც ის ჩაწერა. რაც იცოდა. ყველა ფაქტი, ჩვენი აზრით, გვიჩვენებს, რომ თ. სახოკიას „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ არსებობდა პ. ინგოროყვას მიერ ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა პირველი გამომცემის განხორციელებამდე და თ. სახოკიას მიერ „ვაჟა-ფშაველას თხზულებათა ბიბლიოგრაფიის“ შედგენის უწინარეს, ე. ი. 1920 წლამდის.

ვფიქრობთ, ზოგიერთი ფაქტი თარიღის უფრო დაზუსტების საშუალებასაც იძლევა. თ. სახოკიამ კარგად იცის, რომ „ახალმოსული“ ილია ჭავჭავაძის ფსევდონიმა. მას „ბიბლიოგრაფიაში“ შეტანილი აქვს ამ ფსევდონიმით არჩ. ჭორჯაძის წინააღმდეგ გამოქვეყნებული წერილები, მაგრამ არაა შეტანილი ნოე ქორდანის წინააღმდეგ მიმართული პუბლიცისტური ნაწერები. ეს გარემოება მიგვაჩინა იმის ნიშნად, რომ „ბიბლიოგრაფიას“ შედგენის დროს ნოე ქორდანია უკვე სხტლმწიფოს მეთაური იყო, რასაც თ. სახოკიამ ნაშრომში ანგარიში გაუწია. ამდენად „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“ დავათარიღეთ 1917—1920 წლებით. ამ ფაქტს, ჩვენი აზრით, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს, რადგან იმ დროს თ. სახოკიას „მასწავლებელი“ გ. ყიფშიძე თბილისში იყო და მკვლევარს მასთან კონსულტაციის მიღება ყოველთვის შეეძლო. რომ აღარაფერი ვთქვათ „ივერიის“ სხვა ძველ თანამშრომლებზე, რომელთაც კვირაში რომელიმე დღეს უუქველად ინახულებდა.

II. „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიის“ პ. ინგოროყვას მიერ გამოცემულ ილიას თხზულებათა ათტომეულთან შედარებამ გვიჩვენა: 1889—1905 წლებიდან პ. ინგოროყვას „ათტომეულში“ შეტანილი აქვს 102 ხელმოწერილი „მეთაური“ ვაზ. „ივერიისა“ და აგრეთვე „ფელეტონები“, მათში შედის ხელმოწერით გამოქვეყნებული ნაწერებიც, როგორცაა „ქვათა ლაღადი“ და სხვა. ე. ი. თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ 386 ერთეული ყოველ შემთხვევაში ადასტურებს „ათტომეულის“ მასალას, რომლის ატრიბუცია (ცხადია, გარდა ხელმოწერილი „ფელეტონებისა“) პ. ინგოროყვამ მოახდინა სხვა წყაროების საშუალებით: კვლევა-ძიებით და ძველი მოღვაწეების, მათ შორის თვით თ. სახოკიას, დასტურით. ეს გარემოება, ჩვენი აზრით, თ. სახოკიას მიერ შედგენილი „ბიბლიოგრაფიის“ ღირსებაზე მიგვანიშნებს. იქ შეტანილ ნაწერებს ილია ჭავჭავაძეს მიაკუთვნებდა არა მარტო თ. სახოკია, არამედ მკვლევარი პ. ინგოროყვაც და ის ძველი მოღვაწეებიც, რომელთაც ამა თუ იმ საკითხის გარკვევის დროს მიმართავდა შეცნიერი (არ. ახნაზარი, გ. ლახიშვილი, თ. სახოკია და სხვა). თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ ტექსტში ნაწარმოებები, რომლებიც შესულია „ათტომეულში“, აღნიშნული გვაქვს ერთი ვარსკვლავით.

ზოგიერთ შემთხვევაში შეინიშნება განსხვავება თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიას“ და პ. ინგოროყვას მიერ გამოცემულ „ათტომეულს“ შორის. რამდენიმე „მეთაური“ „ათტომეულში“ შეტანილი აქვს პ. ინგოროყვას და არ არის აღრიცხული თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიაში“. მაგ., 1889 წლის „ივერიის“ მეხუთე ნომრის მოწინავე და მეცამეტე ნომერში დაბეჭდილი „არ გათვთრდება ყორანი“ თ. სახოკიას შეტანილი არა აქვს თავის „ბიბლიოგრაფიაში“, მაგრამ ირკვევა, რომ ეს შემთხვევითობაა. პ. ინგოროყვა მათი ატრიბუციის გამო

წერს: „ხუთი წერილი 1889 წლისა (18, 19, 23, 34. 35) აღნიშნულია ილიას ინიციალებით გაზეთ „ივერიის“ სარედაქციო კომპლექტში 1889 წლისა, № 2651“¹⁴. იგივე არის აღნიშნული ივერიის 245 ნომრის „მოწინავეს“ შესახებ, რომელიც პ. ინგოროყვას გამოცემაშია და არა აქვს აღრიცხული თ. სახოკიას. იგივე გამოირკვა 1891 წლის 167-ე ნომრის, 1893 წლის 28-ე ნომრის, 1894 წლის №№ 189, 201 ნომრებს, 1895 წლის № 11, 245 ნომრების, 1897 წლის 190—225 ნომრების შესახებ. ისინი არ არის აღრიცხული თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიაში“, მაგრამ სათანადო დასაბუთებით — სარედაქციო კომპლექტის ჩვენების თუ ძველი მოღვაწეების დასტურის საფუძველზე — „ათ-ტომულში“ შეტანილი აქვს¹⁵ პ. ინგოროყვას. ეს გარემოება, ვიმეორებთ, მიგვიანიშნებს თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ ღირსებაზე, რადგან მასში მოცემულია თ. სახოკიასათვის უდავოდ ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებები, ხოლო რაც დანამდვილებით არ იცოდა, არ შეუტანია. რაც შეეხება შემთხვევებს, როცა სარედაქციო კომპლექტზე სათანადო მითითებების შქონე ნაწარმოებია გამოტოვებული. ეს, ცხადია, გამოთრეწილ მასალაზე — ბიბლიოგრაფიულ ლაფსუსზე შიგვენიშნებს და არა იმაზე, რომ ისინი თ. სახოკიას სადავოდ მიაჩნდა“¹⁶.

III. თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ ვაზ. „ივერიის“ ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიაში: „შედარებამ შემდეგი სურათი მოგვცა: 1889—1900 წლების ფარგლებში ცნობილ ბიბლიოგრაფებს, თ. შავჭავჭავაძის და სხვებს ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიაში“ პ. ინგოროყვასაკან განსხვავებით ი. ჭავჭავაძის თხზულებებზე აღრიცხული აქვთ კიდევ 81 „მეთაურა“ წერილი და 92 ფელეტონი. თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფია“ ადასტურებს 57 „მეთაურს“ და 80 ნომრის „ფელეტონს“.

ყურადღებას იქცევს ამ ბიბლიოგრაფებს შორის არსებული ვანსხვავებაც. იგი წარმოდგება ზოგ შემთხვევაში იქიდან, რომ თ. სახოკიას გარკვეული მოსაზრებით მასალა განგებ არა აქვს აღრიცხული. მან იცის, რომ „ახალმოსულის“ ფსევდონიმით თუ ხელმოწერის გარეშე, „პატარა საუბრები“ ი. ჭავჭავაძის არის, მაგრამ ტოვებს იმ წერილებს, რომლებიც მიმართულია ნოე ყორანისა წინააღმდეგ. ეს ცხადია, ბიბლიოგრაფის პრაქტიკული მოსაზრება იყო 1917—1920 წლებში. განსხვავება ნაწილობრივ აიხსნება გაზეთის კომპლექტის არასისრულით ან რაიმეს ყურადღებიდან გამორჩენით, რადგან მკვლევარს, მაგ., აღრიცხული არა აქვს 1899 წლის გაზეთის 230-ე ნომერში დაბეჭდილი ილია ჭავჭავაძის სიტყვა, რომელიც მან წარმოთქვა ბარონ დე-ბაისთან შეხვედრის დროს; ასევე, თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიაში“ არ არის ილიას სიტყვა თეატრის 50 წლისთავეზე, რომელიც დაბეჭდილია 1900 წლის „ივერიის“ მე-4 ნომერში. აქვეა გამოტოვებული ი. ჭავჭავაძის დეპეშა ივანე თარხნიშვილისადმი (№ 4C) და ილიას წერილი რედაქციის მიმართ, რომელშიც მწერალი მადლობას უხდის მათ, ვინც კითხულობდა მისი ჯანმრთელობის ამბავს, ასეთი შემთხვევები, რასაკვირველია, ბიბლიოგრაფიული ლაფსუსებია და არა ის, რომ

¹⁴ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, ტ. VIII, თბილისი, 1957, გვ. 359.

¹⁵ იქვე, ტ. IX, გვ. 320.

¹⁶ სარედაქციო კომპლექტთან დამოკიდებულებაში პ. ინგოროყვას და თ. სახოკიას ბიბლიოგრაფიის შორის განსხვავება დამაფიქრებელია. 1920 წლის შემდეგ მოწინავეებს „ი“ ხომ არაინ დაუმატა. მოულოდნელია, რომ ასეთი წერილი თ. სახოკიას გამორჩენოდა.

თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფია“ არ ადასტურებს „ანალიტიკური ბიბლიოგრაფიის“ მასალას.

„ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიის“ და თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ მკითრე განსხვავება „ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიაში“ აღრიცხული მასალის უწყობის საფუძველს არ იძლევა. თ. მაჭავარიანისა და სხვა ბიბლიოგრაფების ვარაუდები ანგარიშგასაწივე მოსახრებაზე არიან დამყარებულნი და მკვლევარს მათი აზრისადმი დადებითად განაწყობს. მაგ., თ. სახოკიამ, როგორც ჩანს, წესტად არ იცოდა, „ივერიაში“ ფსევდონიმა „ივერიელი“ ნამდვილად იყო თუ არა ილია ჭავჭავაძისა. ამიტომ იგი, როგორც სწემით გეჰონდა აღნიშნული სათანადო წერილის ბოლოს წერს: „მე ილიასად მიმჩნია“.

დასახელებული ფსევდონიმიდან გამომდინარე დამოკიდებულება ბოლო დრომდის გრძელდება. პ. ინგოროყვამ აღნიშნულ ნაწარმოებში შეიტანა „ათოტმეულში“ „ივერიელი“ ი. ჭავჭავაძის ფსევდონიმიდან დასახელა, მაგრამ „ათოტმეულში“ არ შეიტანა ამ ხელმოწერით გაზ. „ივერიის“ „მეთაური“ წერილები. რომლებიც დაბეჭდილია 1894 წელს (№№: 21, 22, 23). პლ. კეშელავამ ამ ფაქტს უწრადლება მიაქცია და „ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიაში“ ეს პუბლიცისტური წერილები საშარლოადა აღრიცხულია, როგორც ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებები.

„ივერიელისადმი“ ეჭვის საფუძველი არ არსებობს, როცა დაიბეჭდა „ამბავი ყბადასალები და წყალწასალები“, იმავე ხანებში ეურნ. „თეატრმა“ დაბეჭდა კარიკატურა, რომელზეც გამოხატული ლომი, („ივერიელის“ წარწერით) თათით სრესს «Тигр. Листок»-ის თანამშრომლებს— „ვანოს“ და „დ. კეზელის“— სახეებიან ორთავიან ურჩხულს¹⁷. ეს ფაქტი ი. ჭავჭავაძის ავტორობაზე მიგვითითებს. ამდენად სწორია პლ. კეშელავას ვარაუდი, რომელიც ფსევდონიმა და წერილის სტილთან ერთად შინაარსსაც ეყრდნობა. პუბლიცისტური ნაწარმოების თემა კახეთის რკინიგზის საკითხია, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე არა მარტო დასტრიალებდა, არამედ შეძლებისდაგვარად მეურვეობდა კიდევ. ყოველი წერილის განხილვა შორს წავიყვანდა, თუმცა ისინი სულ ერთი ათეულით განისაზღვრება. ვფიქრობთ, სწემით ეს განსხვავებანიც თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ ღირსებაზე მიგვითითებენ. ზგი აღრიცხავდა მხოლოდ ისეთ მასალას, რომლის შესახებ ყოველგვარი ეჭვის გარეშე იცოდა, რომ იგი ილია ჭავჭავაძეს ეკუთვნოდა. †

ამრიგად, თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ „ივერიის“ „ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიასთან“ შედარება გვიჩვენებს: ძველი მოღვაწის მიერ შედგენილი „ბიბლიოგრაფია“ წერილობითი დასტურია იმ ნაწარმოებისთვისაც, რომლებიც თ. მაჭავარიანმა, პლ. კეშელავამ და სხვებმა გაზ. „ივერიაში“ მიაკუთვნეს ილია ჭავჭავაძეს. მეორე მხრივ გამოცდილი და დიდი ბიბლიოგრაფიული აღიარება მქონე მკვლევრები თავისი მიგნებებით უეჭველს ხდიან თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ ღირსებას.

„ანალიტიკური ბიბლიოგრაფიის“ მასალა, რომლის ავტორად თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფია“ ი. ჭავჭავაძეს ასახელებს, „ბიბლიოგრაფიის“ ტექსტში ორი ეარსკვლავით გვაქვს აღნიშნული.

IV. გაზ. „ივერიასთან“ თ. სახოკიას „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიის“ შედარებამ გვიჩვენა შენდევრ: 1869—1905 წლების ფარგლებში თ.

¹⁷ ეურნ. „თეატრი“, 1889, № 5.

სახოკიან „ბიბლიოგრაფია“ ძირითადში შეიცავს თოქმის ყველა იმ „მეთაურს“, რომლებიც ხელმოუწერლად არის გამოქვეყნებული. როგორც ზემოთ, დავინახეთ, სხვადასხვა მიზეზით გამორჩენილია ზოგიერთი „მეთაური“, მაგრამ ისინიც შემთხვევით არის გამოტოვებული. ირკვევა, რომ ეს „მეთაურები“ სხვა წყაროების მიხედვით — პ. ინგოროყვას, თ. მაჭავარიანის და პლ. კეშელაძის გამოკვლევებით — ილია ჭავჭავაძეს ეკუთვნის. აქ ყურადღება გვინდა შევაჩეროთ ისეთ ხელმოუწერელ წერილებზე, რომლებიც გაზ. „ივერიის“ სხვა „ბიბლიოგრაფიებთან“ შედარების შემდეგ, საერთოდ რომელიმე ავტორზე აღურიცხავნი ღარჩნენ. ასეთი აღმოჩნდა სულ შვიდი წერილი: 1889 წელს გაზეთის 140-ე, 220-ე და 230-ე ნომრების „მეთაურები“, 1890 წლის 59-ე ნომრის მეთაური და 1893 წლის 206-ე, 207-ე და 250-ე ნომრის მეთაურები. ჩვენი აზრით, ეს წერილებიც ილია ჭავჭავაძეს ეკუთვნის და შემთხვევით დარჩნენ ბიბლიოგრაფების ყურადღების გარეშე.

1889 წლის 140-ე ნომრის „მეთაური“ ეხება ჯორდანო ბრუნოსათვის იტალიაში ბეგლის აგებას და ამ ფაქტზე პაპისა და შთავრობის რეაგირებას. წერილს აქვს მხატვრული შესავალი: „ამჟამად პოლიტიკის ცა ცოტად თუ მეტად წარბ-შეკრულია, — წერს ავტორი, — თუმცა გაზეთები დაბეჭდილებით, გადაწყვეტულს ვერას ამბობენ, წვიმად წამოიქუხებს ეს ხშირი ღრუბელი, თუ მშვიდობიანობის ქარი ამოვარდება სიიღვანემ და გაჰფანტავს“ მას. ბოლოს განსაზღვრულია გაზეთების ამბების მნიშვნელობა იტალიის პოლიტიკური მოქმედებისათვის. „ეს შინაური უთანხმოება, — წერს ავტორი, — ცოტად თუ ბევრად-კი ხელს უკრავს იტალიას და ნების არ აძლევს საერთაშორისო პოლიტიკაში თამაშად გაეროს“ ელჟრობთ, მხატვრულ შესავალთან ერთად წერილის მთელი სტილი. განსაკუთრებით აქ მოყვანილია მწერლის საქციედიკური გამოთქმები: „ხელს უკრავს“, „თამაშად გაეროს“, აგრეთვე „ცოტად თუ ბევრად-კი“. ილია ჭავჭავაძის ავტორობაზე მიგვიითობენ.

იმვე წლის 220-ე ნომრის „მეთაური“ ეხება საქართველოში თავდაზნაურობისათვის სახელმწიფო ბანკის დაარსებას. ავტორი ადარებს არსებულ სათავადაზნაურო ბანკს სახელმწიფო ბანკს და ბოლოს აღნიშნავს კრედიტის არსს: „კრედიტი... წერს იგი. — რაც უნდა სუბუქი იყოს, მაინც ტვირთია და ტვირთი. ტვირთს. რაც უნდა სუბუქი იყოს, ზიდვა უნდა და სწორედ აქ არის ის ფონი, რომელიც წინდაუხედავს არჩობს“. როგორც ვხედავთ, წერილი ეხება ისეთ თემას, რომელიც ილიას პუბლიცისტიკაში მუდმივად იყო ნაცვლობის საგანი. მოყვანილი ციტატაც და წერილის მთელი შინაარსიც ილიას ცნობილი კონტრაქტია: თავდაზნაურობას ღუპავდა უყარათობა და არა ბანკის კრედიტი. უკანასკნელი გონიერა გამოყენებით ფონს გასვლას და არა „დაარჩობას“ ურჩევდა ქართველ მემამულეებს ილია ყოველთვის. ამდენად, ვიტივიობო, ეს ხელმოუწერელი ნაწარმოებიც ი. ჭავჭავაძის კალამს ეკუთვნის.

მესამე „მეთაური“ ამ წლისა (№ 230) ეხება რუსეთისა და გერმანიის იმპერატორებს მოლაპარაკებას და გაანალიზებულია ამ მოვლენაზე იტალია-ავსტრიის რეაგირება. ავტორი წერს: „რასაკვირველია, თ. პანშარკი ეს გენოზის კაცი გერმანიისა... მეტისმეტად მოხერხებულია ყოველ ამისთანებში, მაგრამ მოხერხებასაც თავისი სასუცარი აქვს, რომელს იქით ყოველივე შემძლებლობა ადამიანისა უქმნია. ჩვენს ფიქრთ, ზემოხსენებული ამბავი, ნაუწყი გაზეთებისაგან, დასაჯერი არ არის და ნათქვამია მარტო იმისათვის, რომ ჭერ ხანად საქირია მაგისი თქმა, რადგანაც უამისოდ გერმანიას ცოტა არ იყოს,

აბრუ გაუტყდება ევროპაში“. გამოთქმები: „შემძლებლობა“, „ჭერ ხანაღ“, „მაგისი თქმა“, „სოტა არ იყოს, აბრუ გაუტყდება“ და საერთოდ თვით ზისმარკის შეფასება („ეს გენოსი კაცი გერმანიისა“), ვოქრობთ, ილია ჭავჭავაძეზე მიგვითითებს. ეს გამოთქმები და ზისმარკის შეფასებაც ორგანული ნაწილია ამავე თემაზე დაწერილი (ძალიან ბევრი) სხვა წერილებისა, რომლებიც უდავოდ ილიას კალამს ეკუთვნის.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა. ბიბლიოგრაფიებისა და კვლევა-ძიების გარეშე დარჩენილია 1890 წლის 58-ე ნომრის „მეთაური“. იგი ეხება ისევე გერმანიის კანცლერის - ბისმარკის სამსახურიდან განთავისუფლებას. წერილის სტილი ილიაზე მიგვითითებს. ილია „ივერიის“ დაარსებიდანვე საჭიროზე მეტ ყურადღებასაც კი უთმობდა „რკინის კანცლერის“ მოღვაწეობას (ამაზე იმ დროს მიუთითებდნენ კიდევ), ამიტომ უცნაურაც კი იქნებოდა, რომ ბისმარკის კარიერის დასასრული მწერლის ყურადღების გარეშე დარჩენილიყო. ამ „მეთაურის“ ილიასადმი კუთვნილებაზე მიგვითითებს 63-ე ნომრის მოწინავე წერილიც, რომელიც შეტანილი აქვთ თ. სახოკიასა და სხვებს ბიბლიოგრაფიებში. ეს ორვე წერილი ერთ ოემას ეხება, 63-ის „მეთაურში“ ავტორი უბრუნდება 58-ე ნომრის მოწინავე წერილის საკითხს. ამ წერილებს შორის სხვა განსხვავებაც არ შეიმჩნევა; პირიქით, პირველი უფრო აქტიურებს ი. ჭავჭავაძის სტილს, წლების განმავლობაში ამ საკითხით დაინტერესებას და ახალი უქტით გამოწვეულ განცდას.

1893 წლის „ივერიაში“ მხოლოდ ერთი ხელმოწერილი წერილია, რომელსაც „ბიბლიოგრაფიები“ და მკვლევრები ილია ჭავჭავაძეს არ მიაკუთვნებენ. ან უკეთ იწერა: „ნაწამობად არ არის აღრიცხული. წერალი ეხება წინაუღებდა, ამ სათავადაზნაურო ბანკმა კრედიტი ვალად სათურქესტანოს მხარესაც აქცია. ავტორს წინადადება მისაღებად მიიჩნია და საჭიროდ სცნობს. შესწავლილ იქნეს იქაური ვითარება. ვუკრობთ, საკითხს აქვს პრაქტიკული მხარე — ბანკის მიერ კრედიტის ვალად გაცემის საზღვრების გაფართოება, რომელიც თავიქლომარის ან გამგეობის კომპეტენციაში შედიოდა. ამიტომ წერილის ავტორად ილია ჭავჭავაძე უნდა მივიჩნიოთ, საკითხის დადებითად გადაწყვეტა წინასწარ მხოლოდ მას შეეძლო. ამ შეხედულებას მხარა უქვერს ნაწარმოების სტილი, თემა ხომ ილიას ნაწერების საყოველთაოდ ცნობილი თემაა.

V. თ. სახოკიას „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიაში“ 3. ინგოროყვას გამოცემისა და „ანალტიკური ბიბლიოგრაფიისა“ განსხვავებით ილიას ნაწარმოებად დასახელებულია გაზ. „ივერიის“ კიდევ 64 „მეთაურა“ წერილი. მათი ცალ-ცალკე განხილვა შორს წაგვიყვანდა. ისინი ისეთივე ხასიათის ნაწარმოებებია, როგორც იყო ზემოთ განხილული შვიდი „მეთაური“, ილიას ნაწარმოებებად სავსებით რომ არ არის აღრიცხული. ამ თხზულებათა ენა, სტილი, თემა და სხვა კომპონენტები აშკარად მიგვანიშნებენ, რომ ისინი ილიას ნაწერებია და თ. სახოკიას სამართლიანად აქვს აღრიცხული. ის გარემოება, რომ თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ უდიდესი ნაწილი დღეისთვის ნახევარსაუკუნოვანი კვლევა-ძიებით უკვე დადასტურებულია, აღნიშნული 64 „მეთაურის“ ილიასადმი კუთვნილების თავდებოვა. საფუძველი არა გვაქვს, რომ არ ვერწმუნოთ ამ ძველი მოღვაწის მიერ შედგენილ „ბიბლიოგრაფიაში“. მას დღევანდელ მკვლევართან შედარებით, როგორც დავინახეთ, მუშაობისათვის დიდად ხელსაყრელი პირობები ჰქონდა: თ. სახოკია თვითონ იყო „ივე-

რისს“ ყოფილი თანამშრომელი და ახლო ურთიერთობა ჰქონდა სხვა ძველ თანამშრომლებთანაც, რომელთა კონსულტაციებით უსარგებლია „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიის“ შედგენის დროს.

ჩვენი აზრით, გაზ. „ივერიის“ ხელმოუწერელი მოწინავე წერილების ატრიბუციის საკითხი თანამედროვე დონეზე ახლებურად დგება: რადგან ყოველი „მეთაური“ დოკუმენტურად ილიას სახელს დაუკავშირდა, დასამტკიცებელია არა ის, ეს წერილები ეკუთვნის თუ არა ილია ჭავჭავაძეს, არამედ ის, რომელი მათგანი არ ეკუთვნის „ივერიის“ რედაქტორს. ჩვენ პირადად 1889—1900 წლების ფარგლებში ასეთი ხელმოუწერელი „მეთაური“ არ გვეგუფლებად; ისინი ყველა როგორც დოკუმენტური ჩვენებით, ისე შინაარსობრივად თუ ენობრივ-სტილური ნიშნებით ილიას ნაწარმოებებია. მიგვაჩნია, რომ ილიას თხზულებანი როგორც „ივერიაში“ დაბეჭდილი. ისე არქივებში დაცული ყველა ხელმოუწერელი მეთაური წერილი.

თ. სახოკიას „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფია“, ვფიქრობთ, „ივერიის“ „მეთაურების“ ატრიბუციის მიმართულებით ქართული ფილოლოგიური აზრი განვითარებასაც ადასტურებს. ცნობილია, პ. ინგოროყვას შემდეგ თ. მაჭავარიანმა და პლ. კეშელავამ დაიწყეს „ივერიის“ ხელმოუწერელი მოწინავე წერილების ი. ჭავჭავაძის ნაწარმოებებად აღრიცხვა „ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიაში“. მათი შეხედულებანი 1962 წლის დეკემბერში განხილვა მეცნიერთა კოლექტივმა. კამათში მონაწილეობა მიიღეს: პ. კანდელაკმა, ვლ. ზამბახიძემ, ს. ხუციშვილმა, ა. კენჭოშვილმა, შ. გოზალიშვილმა, ა. გაჩეჩილაძემ და სხვებმა. მათ ძირითადად მიიღეს ბიბლიოგრაფების დასკვნები, მაგრამ კვლევა-ძიების აუცილებლად გავრძელების საჭიროებაც მოითხოვეს. შეხედულება, რომ ხელმოუწერელი მოწინავეები ილია ჭავჭავაძეს ეკუთვნის, გამოთქვა შ. გოზალიშვილმა, რომელიც, რამდენადაც ვიცით, ამ აზრს დღემდის ადგას. მაგ., მკვლევარმა აღნიშნა: „მოწინავეები, რაც ხელმოწერილი არ არის, უეჭველად ილიას კალამს ეკუთვნის“. მაგრამ იქვე ვლ. ზამბახიძემ შენიშნა: „საბუთებით უნდა დამტკიცდეს“¹⁸.

თ. მაჭავარიანისა და პლ. კეშელავას ჩიერ ახლადგამოვლენილი ნაწერების ატრიბუცია, ნართლაც, გავრძელდა. აკად. გ. ჯიბლაძემ ბიბლიოგრაფების პირ ილიას ეკუთვნილებად მიჩნეული ნაწერები მწერლის მსოფლმხედველობის გაშუქების დროს გამოიყენა თავის მონოგრაფიაში „ილია ჭავჭავაძე“¹⁹. ნ. შალუტაშვილმა წიგნში „ილია ჭავჭავაძის უცნობი წერილები თეატრის შესახებ“ სტილური ანალიზით გაამაგრა ბიბლიოგრაფების შეხედულება. ი. ლორთქიფანიძემ სპეციალურად შეისწავლა 1891—1892 წლების „ივერიის“ მოწინავეები და დაასკვნა, რომ ამ წლებში რედაქტორის მიერ მოწინავე წერილების ხელმოუწერლად ბეჭდვა წესად ჰქონიათ ამ ვაზეთში²⁰. დღეს თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ შესწავლა გუჩივენებს, რომ სწორი ყოფილა ჯერ კიდევ იონა ძუენარჯვას მიერ 1886 წელს მოწოდებული ცნობა, რომ „„ივერიაში“ ორ-სამ მოწინავე სტატიის გარდა, რაც რამ პოლიტიკური და სხვა არაპოლიტიკური სტატიები იყო. სულ ილიასი არის“ა. „ორი-სამი მოწინავე“ ეს არის

¹⁸ ილია ჭავჭავაძის უცნობი ნაწერებისადმი მიძღვნილი სხდომების ოქმები, 1962 წ. 27 დეკემბერი, გვ. 7, კ. მარქის სახ. საქართველოს რესპუბლიკური ბიბლიოთეკის არქივი, № 26.

¹⁹ გ. ჯიბლაძე, ილია ჭავჭავაძე, თბილისი, 1966.

²⁰ ი. ლორთქიფანიძე, ილია ჭავჭავაძის თხზულებების გამოცემის სრულყოფისათვის, „ლიტერატურული საქართველო“, 1980 წ. 15 თებერვალი.

რუსული პრესიდან გადმოღებული „მოწინაეები“, რაც ჩვეულებრივ აღნიშნულიცაა გაზეთში.

თუ ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა მომავალ აკადემიურ გამოცემაში, არსებული გამოცემებისაგან განსხვავებით, თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიაში“ დასახელებულ (24) ერთეულსაც შეეიტანო (გვერდის ავლის უფლება უკვე აღარ გვაქვს), ცხადია, ახალი გამოცემა 4—5 ტომით გაიზრდება.

„ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიაში“ ყურადღებას იქცევს ფსევდონიმებით გამოქვეყნებული ნაწარმოებები. როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, „ვერაულს“ შესახებ თ. სახოკია წერს: „ფელეტონი, ამბავი ყბადასალები და წყალწასალები (პოლემიკა «Тифл. Листок»-ის მწერლებთან, აწერს „ივერიელი“ (მე ილიასად მიჰაჩნია)“. სხვა შემთხვევაში მასალა ასეა აღრიცხული: „№ 88, ფელეტონი, წერილები სხვადასხვა რავინდარამ (წერილი პირველი), აწერია სფირიდონ ჩიტორელაძე“; „№ 89, იგივე“, „ფელეტონი, წიგნი გადაღმიდან, სფირიდონ ჩიტორელიძის“; „№ 178, 179, ფელეტონი, წერილი მეგობართან“, „სფირიდონ ჩიტორელიძის“; „ფელეტონი: ნიკოლოზ ბარათაშვილი (პატარა ეტუდი ერთის წერილიდან ამოღებული), ქვეშ აწერია XXX და ფანქრით ილია ჭავჭავაძე“; „1895, № 4 დაბეჭდილია საახალწლო ექსპრომტი და შიგ ილია ჭავჭავაძეა“; „1902, № 21, ფელეტონი, გომართელის ფილოსოფია და არჩილ ჭორჯაძის ფსახოლოგია, აწერს „ასალმოსულა“; „№ 44 ფელეტონი: არაპატარა საუბარი. ახალმოსულა“, 1891 წელს 117-ე ნომრის მომდევნოდ თ. სახოკიას ამოუწერია „მანოელიძის“ „მეთაურები“ და 202-ე და 208-ე ნომერში დაბეჭდილია „ქართული თეატრი“, რომლებიც შემდეგ გადაუხაზავს. 1891 წლის 275-ე ნომრის შემდეგ ბიბლიოგრაფს ჩაწერილი აქვს: „სოფრომ მგალობლიშვილს ფსევდონიმთაგანი (კიკია, „პროვინციელი“-ის. ივერია, 1892, № 72, „ხმა პროვინციიდან.“)“ 1900 წლის 95-ე ნომრის შემდეგ ამოწერილია 1902 წლის ივერიის მეთაურები შემდეგი ნომრებისა: 1, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 140. ყოველ ნომერს საერთოდ მიწერილი აქვს ტექსტის დასაწყისი. ბიბლიოგრაფს, ჩანს, საკითხის გარკვევის შემდეგ გადაუხაზავს. ასევეა 1902 წლის 44-ე ნომრის შემდეგ, სადაც ამოწერილია „მ. ტფილისელის“ წერილები „სოფელი და სოფელნი“, რომლებიც შემდეგ კვლავ გადახაზულია. „მ. ტფილისელს“ სხვა ხელით მიწერილი აქვს „მ. მაჩაბელი“.

როგორც ვხედავთ, თ. სახოკიამ ილია ჭავჭავაძის ზოგიერთი ფსევდონიმი დანაპდვილებით იცოდა. როგორიცაა: სფირიდონ ჩიტორელაძე და***, ხოლო ზოგის შესახებ კი, კერძოდ „ივერიელის“ მიმართ, ვარაუდი აქვს გამოთქმული. თ. სახოკიასათვის ჭერ ცნობილი არ ყოფილა, რომ „ფირუზა“ ილიას ფსევდონიმი იყო, რადგან „ორხმიანი ოპერეტკა“ აღრიცხულია როგორც მასალა მწერლის შესახებ.

„ბიბლიოგრაფიაში“ მკვლევარს პირველად „მანოელიძის“ (არტემ ახნაზარის) და „მ. ტფილისელის“ (მ. მაჩაბელის) წერილებიც კი შეუტანია, მაგრამ შემდეგ კვლევა-ძიებით, ძველ მოღვაწეებთან კონსულტაციებითა ვაურკვევია და დაუზუსტებია ისინი. ამრიგად, ვფიქრობთ, ცხადია, რომ თ. სახოკიას „ბიბლიოგრაფიის“ სასიით საქმე გვაქვს „ივერიის“ ძველი თანამშრომლების კოლექტიური ცოდნით დადასტურებულ დოკუმენტთან.

„ბიბლიოგრაფიაში“ დასახელებული ფსევდონიმებიდან ჩვენს ფილოლოგურ მეცნიერებაში შექმნილი ვითარების მიხედვით განსაკუთრებულ ყურად-

ლებას იპყრობს ფსევდონიმი „სფირიდონ ჩიტორელიძე“, სხვა შრომაში განვითარებული გვაქვს შეხედულება, რომ სფირიდონ ჩიტორელიძე როგორც „საქართველოს მოამბეში“, ისე გაზეთ „ივერიაში“ ილია ჭავჭავაძის ფსევდონიმია. ამდენად მიგვაჩნია, რომ თ. სასოკიამ ფსევდონიმი სამართლიანად შეიტანა თავის ნაშრომში. გაზ. „ივერიის“ ძველ თანამშრომელს, რომელიც (თავის მასწავლებელ გრ. ყიფშიძესთან და სხვებთან კონსულტაციებით) სპეციალურად მუშაობდა ილიასა და ვაჟას ბიბლიოგრაფიების შედგენაზე. ჩვენი დასტური. რა. საკვირველია, არ სჭირდება: მაგრამ, როგორც ცნობილია, ამ საკითხში ზოგიერთი მკვლევრის პოზიციის გამო შეუძლებელიც შესაძლებელი ხდება. ამდენად იძულებული ვართ დოკუმენტები და რამდენიმე მოსაზრება წარმოვადგინოთ. შრომის ამ ნაწილის დასასაბუთებლად.

სფირიდონ ჩიტორელიძის ფსევდონიმით ყურნ. „საქართველოს მოამბეში“ და გაზ. „ივერიაში“ გამოქვეყნებული ნაწერების შესახებ შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის XIII სამეცნიერო სესიაზე წაკითხული მოხსენების თეზისებში აღნიშნული გვაქვს: „გაზ. „ივერიაში“ სფირიდონ ჩიტორელიძის ნაწერების რეალიები ცალმხრივად არის შესწავლილი. მათში მოიპოვება მ. ყიფიანის ავტობიოგრაფიის როგორც სასარგებლო, ისე გამოპრიცხველი ფაქტები. პირველი ნამდვილი ავტორის დაფარვისათვის გამოყენებული საშუალებანია. ხოლო მეორე სახის ფაქტები კი გვიჩვენებენ, რომ თხზულებათა ავტორი თბილისში მყოფი ილია ჭავჭავაძეა და არა ვლადიკავკაზში (ძაუჯი-ყაუში) მყოფი მ. ყიფიანი“²¹. ამ ჩვენ ეგულისხმობდით შრომის იმ ნაწილს, სადაც მსჯელობა გვაქვს იმის შესახებ, რომ რეალიების შინაარსი და მისი დოკუმენტური შესწავლა გვიჩვენებს: პუბლიცისტური წერილებისათვის ბოლოს მიწერილი „ძაუჯი-ყაუ“ (ყაჯაყი). სადაც იმყოფებოდა მისი. ყიფიანი. რეალურ მნიშვნელობას მოკლებულია და გამოყენებულია მხოლოდ ნამდვილი, თბილისში მყოფი ავტორის დასაფარადად. ტექსტის რეალიები შესწავლილი უნდა იქნეს მწერლის ნიერ განკებ შექმნილი წინააღმდეგობის გახსნის გზით. ამ თვალსაზრისით გაანალიზებული გვაქვს მრავალი რეალია, რომელთაგან ამჯერად წარმოვადგენთ მხოლოდ ერთს.

1889 წელს გაზ. „ივერიის“ 88-ე ნომერში სფირიდონ ჩიტორელიძე ერთ-ერთი კონცერტის რეცენზიის გამო აკრიტიკებს იაკობ სვიმონიძეს, ე. ი. იაკობ გოგებაშვილს, და წერს: „**კუმ ფეხი გამოყო, მეც ნახირ-ნახირაო, უნდა მარაქაში გარევა.** ერთი ყური დაუგდეთ იაკობ სვიმონიძეს (51. „ივერია“ 1889), **მუზეკალურს კრიტიკოსსა, როგორ იშმაწნება.** ისეთს ალტაცებაში მოუყვანია დარდაკოვის (ტარტაკოვის. — ლ. ჭ.) სიმღერას. რომ ცხელდება მორეულივით ჰბოდავს... ფაფა. ფაფლუქს. ფაფუქს ამსგავსებს დარდაკოვის ხმას. ამას გარდა სტერეომეტრიულს საწყაოთი ჰზომავს დარდაკოვის სიმღერის ღირსებასა და ისე ლუწურტად და უგემურად აქებს. რომ მგონია ისიც არ დაეჭვება, რომ თვითონ ავტორსაც მოსწონებოდეს იმისი სიმღერა! ან კი რაში გამოიყენებს დარდაკოვი ქართულ ქებას. რუსულად რომ დაეწერა. მაშინ იქნება დარდაკოვის გაზეთი წაეღო თან და **განთქმულ მუსიკალური კრი-**

²¹ ლ. ჭ. რ. ლ. ა. მ. ი. ლ. ყ. ყ. რ. „საქართველოს მოამბეში“ და გაზ. „ივერიაში“ სფირიდონ ჩიტორელიძის ფსევდონიმით გამოქვეყნებული ნაწერების ატრიბუციის საკითხი. შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის XIII სესიის შეჯამება. თბილისი, 1972, გვ. 10.

ტიკოსის ნათქვამით თავი მოეწონებია ვისთვისმე, თუ არა, რა გამოვიდა, თუ-
კი ვერაფერში გამოიყენებს დარდაკოვი თავის მოარშიყის ჭიკჭიკს. ასეთი
არეულობა არის ჩვენს პატარა ქვეყანაში. სვიმონიძეებს, ბერიძეებს, ქორი-
აძეებს თავის სამშობლოსი ვერა გაუგიათ რა და სხვას რას გაიგებენ²¹.

ჩვენ კვლევის დროს მხედველობაში ვიღებთ ი. გოგებაშვილისა და მიხ.
ყიფიანის როგორც ურთიერთობას, ისე მათ დამსახურებას ქართული კულტუ-
რის წინაშე; აქ გასათვალისწინებელია აგრეთვე თვით ილიას დამოკიდებულე-
ბა ამ მოღვაწეებისადმი. მიგვაჩნია, რომ არც მ. ყიფიანი იკადრებდა ი. გოგე-
ბაშვილის გამოლანიღვას და არც ილია დაუბეჭდავდა სხვას ამ ლანძღვას თა-
ვის გაზეთში. მ. ყიფიანს არ შეეძლო „დედა ენის“ შემქმნელისათვის უპასუ-
ხისმგებლოდ ეთქვა: „კუმ ფეხი გამოყო, მეც ნახირ ნახირაო, უნდა მარაქაში
გარევა“, „ცხელბამორეულივით ჰბოდავს“. „იწნაწნება“. „ლუყურტად და
უგემურად აქებს“, „განთქმული მუსიკალური კრიტიკოსი“, „თავის მოარშიყის
ჭიკჭიკს“, სვიმონიძეს არაფერი გაეგება თავისი სამშობლოსიო და სხვა.

ფაქტის დოკუმენტურ მხარეს როცა ვსწავლობთ, ირკვევა, რომ მიხ. ყი-
ფიანი თავისუფალი აღნიშნული ბრალდებისაგან, რომელსაც უყენებს მან ზო-
გიერთი მკვლევარი. კონცერტი, რომლის გამოც სფირიდონ ჩიტორელიძე ლან-
ძღავს ი. გოგებაშვილს, შედგა 1889 წლის 5 მარტს. წ. კ. გამაჟრცელებელი
საზოგადოების ფონდში დაკულია მიხ. ყიფიანის მიერ გამგეობისათვის ძა-
უჯი-ყაუდან გამოგზავნილი მიმართვები, რომელთა შორის ერთ-ერთი დათარი-
ლებულია 1889 წლის 6 მარტით. მიხ. ყიფიანი გადალმიდან თხოულობდა ქეით-
რების ათი წიგნაკის გაგზავნას²². ვფიქრობთ, გასაგებია პატივცემული მკვლევ-
რებისათვის, რომ 5 მარტს იგი თბილისში კონცერტს ვერ დაესწრებოდა. მით
უარესი, ე. ი. მიხ. ყიფიანმა „ძაუჯი-ყაუდან“ იაკობ გოგებაშვილი გამოლან-
ძღა იმ კონცერტის გამო, რომელიც არც მოუსმენია და არც უნახავს; ასეთი
რამ ჭერ არ მომხდარა და ნამდვილად უსამართლოდ აწუნებენ მკვლევრები
უპატიოსნესი კაცის სულს.

აღნიშნული სახის წინააღმდეგობა ახასიათებს „ივერიაში“ დაბეჭდილი
წერილების სხვა რეალიებსაც; 1889 წლის „ივერიის“ 85-ე ნომერში გამო-
ქვეყნებულ წერილში ავტორს წერს, რომ ნ. გაბუნიას ჩვენებური სიმღერების
კონცერტი „მე თითონ ვნახე ქართულს თეატრში“ და „გაოცებული დავრჩიო“.
კონცერტი ქართულ თეატრში შედგა 7 თებერვალს, მიხ. ყიფიანს კი სწორედ
ამ დღეს ხელმოწერით რეზოლუცია აქვს დადებული საბუთზე ძაუჯი-ყაუში²³.
არის შემთხვევა, როცა სფირიდონ ჩიტორელიძის წერილებში რეაგირებაა ჭერ
დაუბეჭდავ წერილებზე. ჩვენ კვლევის დროს უწრადლება მივაქიეთ იმასაც,
რომ სადავო ნაწარმოებები იბეჭდებოდა ტექსტში დასახელებული „ივერიის“
ნომრების გამოსვლიდან 5—6 დღის შემდეგ, მაშინ როდესაც მარტო ფოსტის
წასვლა-მოსვლას ათ დღეზე მეტი უნდოდა. იქიდანვე ჩანს, რომ წლის ბოლო
თვეებში მიხ. ყიფიანი თითქმის მეორე დღეს კავკავში კითხულობდა თბილისი-
დან გაგზავნილ „ივერიას“. თვით მიხ. ყიფიანის მიმართვები, რომლებიც გამო-
გზავნილია წ. კ. გ. საზოგადოების გამგეობისადმი, მიღებულია აქსიმუმ თო-
თხმეტი, საშუალოდ რვა და მინიმუმ 5 დღეში. ფოსტის წასვლა-მოსვლის გათ-

²² საქართველოს სსრ ციკა, ფონდი 481, ანაწ 1, საქმე 206, გვ. 1, 21.

²³ ჩრდილო ოსეთის ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 242, აღწ. 1, საქმე 657,
გვ. 5, 7, 9, 10.

ვალისწინებით „ივერიის“ პუბლიცისტური წერილები, როგორც რეალები გვიჩვენებენ, არც ერთი არ შეიძლებოდა დაეწერა მის. ყიფიანს. ამ კვლევა-ძიების ჩატარების შემდეგ ვაკეთებთ დასკვნებს, რომ პუბლიცისტური წერილების ბოლოს მოწერილი „ძაუჭი-ყაუ“ თუ სათაურები „წერილები გაღალმინდგან“ და სხვა რეალური მნიშვნელობისა არ არის და გამოყენებულია მხოლოდ თბილისში მყოფი ნამდვილი ავტორის — ილია ჭავჭავაძის — ვინაობის დასაფარავად²⁴.

როგორ ხსნიან რეალებს და როგორ ხვდებიან ამ მიმართულებით მიმდინარე კვლევას საწინააღმდეგო თვალსაზრისის ავტორები. „ივერიაში“ დაბეჭდილ წერილებში გვხვდება... ინდივიდუალური თვისების მატარებელი გამოთქმები, — წერს ი. ლორთქიფანიძე, — „ის სტერეომეტრიულის საწყაოთი ჰზომავს დარდაკოვის სიმღერის ღირსებას“... ამ სპეციფიკურ გამოთქმას, როგორც სტილისტურად დამახასიათებელს, ატრიბუციისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება (ილიას ლექსიკაში მსგავსი ცნებების ხმარება არ გვხვდება)²⁵.

„სფირიდონ ჩიტორელიძის“ ფსევდონიმით არც ერთი ისეთი წერილი არ დაბეჭდილა „ივერიაში“, — წერს დ. გამეზარდაშვილი. — რომლის მიხ. ყიფიანისეულობის რაიმე არგუმენტი, ან თუ გნებავთ, საფუძვლიანი ვარაუდი საექვოდ ღდიდეს. ამ წერილების უმეტესობას (ხაზი ჩემია. — ლ. ჭ.). გარდა იმისა, რომ მათ ახლავთ საგანგებო მითითება დაწერის ადგილის „ძაუჭი-ყაუ“ შესახებ, შინაარსობრივადაც აშკარად ამჩნევიათ, რომ ისინი თბილისიდან მოცილებით არიან დაწერილი და გამოგზავნილი; შეეახსენოთ ისიც, — შენიშნავს მკვლევარი ალ. კალანდაძის მიმართ, — რომ მიხ. ყიფიანი კავკავში მუშაობის დროს მოწყვეტილი არ ყოფილა თბილისის ცხოვრებას. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, მას სამსახურებრივი მოვალეობაც კი იძულებულს ხდიდა, მკიდრო კონტაქტი ჰქონოდა თბილისთან, კერძოდ, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასთან და მის მესვეურებთან²⁶.

ერთი წუთით დავეჯეროთ პატივცემულ მკვლევრებს. დაეუშვათ, რომ მართალია ი. ლორთქიფანიძე, როცა ის წერს: „სტერეომეტრიულის საწყაოთი ჰზომავს დარდაკოვის სიმღერის ღირსებას“ მხოლოდ მიხ. ყიფიანს უნდა ეთქვა და არა ილია ჭავჭავაძეს, მაშინ ისიც ხომ მართალი უნდა იყოს, რომ იმავე მიხ. ყიფიანს შეეძლო ეთქვა იაკობ გოგებაშვილისათვის, შენცა ხარ რა, „კუმ ფეხი გამოყო, მეც ნახირ-ნახირაო“ და სხვა საღანძღავი სიტყვები. ყოველივე ეს უნდა დავიჭეროთ მიხ. ყიფიანის ნათქვამად იმ კონცერტის შესახებ, რომელიც მას არც მოუხმენია და არც უნახია. ასეთი შეუძლებლობა რომ უნდა დავიჭეროთ, ფიქრობს დ. გამეზარდაშვილიც, რომელიც წერს: „მიხ. ყიფიანი კავკავში მუშაობის დროს მოწყვეტილი არ ყოფილა თბილისის ცხოვრებას“. ჩანს, მკვლევრები ყველაფერის დაჭერებას მოვლთხოვენ: უნდა დავიჭეროთ, რომ მიხ. ყიფიანი 5 მარტს დაესწრო ტარტაკოვის გამოსათხოვარ კონცერტს, იმავე დამეს გადაეწო ჩერ ისევ ჩაკეტილ ჭვრის უღელტეხილს და, რადგან წ. კ. გ. საზოგადოებაში ქეთრების წიგნაკები დაავიწყდა, კავკავში ჩასვლისთანავე 6 მარტს დილით მომართვა გამოუგზავნა გამგეობას, არიქათ

²⁴ ლ. ჭ რ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ე ტ რ ნ. „საქართველოს მოამბეში“ და გაზ. „ივერიაში“ სფირიდონ ჩიტორელიძის“ ფსევდონიმით გამოქვეყნებული ნაწერებია ატრიბუციის საკითხი, ეურნალისტიკის საკითხები, III, თბილისი 1961. (აქვე გვაქვს მოცემული საკითხის ისტორია).

²⁵ ი. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ე ბ ე კ ე თ ე ნ ის ფსევდონიმი — „სფირიდონ ჩიტორელიძე“, ეურნალისტიკისა და თეორიის საკითხები, VI, თბილისი, 1978, გვ. 494.

²⁶ დ. გა მ ე ზ ა რ და შ ვ ი ლ ი, ვ ა ნ ს ა ჯ ა კ ა ე მ ა ნ პ ი რ უ თ ე ნ ე ლ მ ა ნ, თბილისი, 1980, გვ. 63.

ქეთრები გამოვიგზავნეთო, შემდეგ კი დალილი დაქდა წერად იაკობ გოგებაშვილის ლანძღვისა.

დასახელებულ მკვლევართა მსჯელობიდან თუ გამოვალთ, უფრო მეტი უნდა დავიჭიროთ. მიხ. ყიფიანს ხომ სასწაული უნდა მოხდინა, რომ ერთსა და იმავე დროს — 7 თებერვალს — თბილისში ნ. გაბუნიას კონცერტსაც დასწრებოდა და ძაუჯი-ყაუში საბუთზეც მოეწერა ხელი. ასეთი ორად გაჭრა ბუნებაში არ ხდება და ამიტომ კვშმარტებასთან საერთო არაფერი აქვს პატივემული მკვლევრებს წარმოდგენებს. ილიას, რომელიც მიწების გამოიქნაზე წლების განმავლობაში მუშაობდა. არაფერი ესწავლებოდა ელემენტარული მათემატიკური ტერმინებს. სფირიდონ ჩიტორელიძის მიერ გაზ. „ივერიამი“ დაბეჭდილ პუბლიცისტურ წერილებში. თუ მათი რეალიების წინააღმდეგობას გამოვიკვლევთ. უხვი ფაქტები მოიპოვება იმისათვის, რომ დავრწმუნდეთ: მათ ავტორობასთან საერთო არაფერი აქვს მიხ. ყიფიანს. ისინი ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებებს წარმოადგენენ, აქედან კი წყდება „საქართველოს მოაზრების“ წერილის საკითხაც. რადგან. როგორც დ. გამეზარდაშვილიც ამბობს, ჩიტორელიძე წერს. „ბაასი“ მე დაეწერეთ.

იაკობ გოგებაშვილს კონცერტზე დასწრების გარეშე კავკაიდან არათუ მიხ. ყიფიანს შეკადრებდა ლანძღვას. თვით თბილისში მყოფ ილიას მიმართაც საფიქრებელია: რატომ და როგორ გააკრიტიკა მან თავისი თანამებრძოლი იაკობი ასეთი გამეტებული მიმართვებით. ამ საკითხზე ვრცელი მსჯელობა გვაქვს სხვა შრომაში (იხ. დასახელებული შრომა). აქ ვიტყვი მხოლოდ. რომ ტექსტი რედაქტორის უფლებამოსილებას (რამდენადმე უფლებაზე გადაჭარბებასაც კი) ამეღაენებს, რადგან, ვარდა იაკობის გამეტებისა. ტარტაკოვის გვარი გადაკეთებულია „დარდაკოვად“. სხვას ასეთ წერილს რედაქტორი არ დაუბეჭდავდა. ხოლო თვითონ კი საამისოდ ნამდვილი მიზეზი უნდა ჰქონოდა. ირკვევა, რომ ილიას, მართლაც. ჰქონდა ამის მიზეზი. იაკობ გოგებაშვილმა ადრე გამოთქვა ილიას საწინააღმდეგო გაუმართლებელი აზრი, რომელსაც ჩიტორელიძეს ამოფარებულმა ილიამ მკაცრი პასუხი გასცა. ი. გოგებაშვილი გაუჩუმდა მას; ჩანს, გაარკვია თუ ვის ეყუთნოდა მის წინააღმდეგ მიმართული წერილი. ილიას ცნობილ ნაწარმოებებთან სადავო წერილების შეპირისპირება გვიჩვენებს, რომ მწერალი ჩიტორელიძის ფსევდონიმით პუბლიცისტურ წერილებს წერდა სხვა ნაწარმოებებში დასმული საკითხების დამატებითი პოპულარიზაციის-განმარტების მიზნით (იხ. ზემოთ ხსენებული ჩვენი შრომა.).

საწინააღმდეგო თვალსაზრისის მკვლევრები „ივერიამი“ დაბეჭდილი სფირიდონ ჩიტორელიძის პუბლიცისტური წერილების რეალიებს პირდაპირი მნიშვნელობით იგებენ: ისინი ფიქრობენ, რომ რადგან წერილებს „ძაუჯი-ყაუ“ აქვს ბოლოს მიწერილი. ავტორიც კავკაში უნდა ყოფილიყო. როგორც დავინახეთ. ამ ნიშანს არავითარი რეალური მნიშვნელობა არა აქვს. იგი მხოლოდ რეალური ავტორის დაფარვის საშუალებაა. მკვლევრების შეცდომა წარმოდგება იქიდან, რომ ისინი ვერ სწვდებიან ტექსტის რეალიების წინააღმდეგობრივ ხასიათს, რომლის ახსნაშია კვშმარტების მიგნების გზა. შეცდომას იწვევს ის გარემოებაც, რომ კვლევის დროს მხედველობიდან არის გამოტოვებული ილია ჭავჭავაძის მიერ ქართულ პუბლიცისტკაში დამკვიდრებული წარმოსახულ ადრესატთან მცდარ რეალიების მოპარტყევაზე მიწერის თუ მიწერ-მოწერის ხერხი; ეს ხერხი განსაკუთრებით ფართოდ იყო გამოყენებული გაზ. „ივერიამი“. ბაშირ-ფენდი თბილისიდან თბილისში წერდა წერილებს ჰამზას,

ხოლო ვაჟა-ფშაველას კი მიწერ-მოწერა კქონდა თავის მეგობარ ექვთიმესთან. 1893 წელს „ივერიაში“ დაბეჭდილია „თეირანიდან ტფილისს, წერილი მეგობართან“, რომელსაც ხელს აწერს „შენი მარად ერთგული ჰამზა“. წერილის პასუხიც დაიბეჭდა „ტფილისიდან თეირანს“, რომელსაც ხელს აწერს „ბაშირ-ეფენდი“. ამ პუბლიცისტურ წერილებში განქიქებულია ვაზ. „კეალის“ მიმართულება²⁷.

არასერიოზულობა იქნებოდა, რომ ჰამზა და ბაშირ-ეფენდი თეირანში ან თბილისის თათრებში ვეჭებნა. რადგან მსგავსად „ძაუჯი-ყაუსი“ წერილები თეირანიდანაც იწერება. მართლაც, როგორც ვ. აბრამიშვილმა დოკუმენტურად დაამტკიცა, „ბაშირ-ეფენდი“ ნ. ხიზანიშვილის ფსევდონიმა²⁸. „ჰამზაც“ ქართველია, ჩვენი აზრით. ილია ჭავჭავაძე: მაგრამ აქ ამას მნიშვნელობა არა აქვს, მთავარია, რომ ამ მიწერ-მოწერას აწარმოებენ თბილისში მყოფი პირები. აი, ეს პუბლიცისტული სერხი, რომელიც განსაკუთრებული რელიეფურობით ამ მასალებში ჩანს, გამოყენებული აქვთ ვაჟა-ფშაველასაც და სფირიღონ ჩიტორელიძესაც, ანუ ილია ჭავჭავაძეს. როგორც თეირანს, ისე ძაუჯი-ყაუს არავითარი რეალური მნიშვნელობა არა აქვთ.

ამრიგად, „ივერიაში“ დაბეჭდილი სადავო წერილების შინაარსი, მათი რეალიების წინააღმდეგობების დოკუმენტური გახსნა გვიჩვენებს, რომ თ. სახოკიას სავსებით სპარაულიანად აქვს შეტანილი სფირიღონ ჩიტორელიძის ნაწერები მის მიერ შედგენილ „ილია ჭავჭავაძის ნაწერთა ბიბლიოგრაფიაში“.

²⁷ შენი მარად ერთგული ჰამზა, თეირანიდან ტფილისს, წერილი მეგობართან; ის. ავრთვე: ბაშირ-ეფენდი. ტფილისიდან თეირანს, ვაზ. „ივერია“, 1893, №№ 41. 45.

²⁸ ვ. აბრამიშვილი. ნიკო ხიზანიშვილის ფსევდონიმები, ეურნ. „მადნე“, ვნისა და ლიტერატურის სერია, 1970 წ., № 4, გვ. 66.

Л. П. ЧРЕЛАШВИЛИ

ВОПРОСЫ АТРИБУЦИИ И ИСТОРИИ ИЗДАНИЯ СОЧИНЕНИЙ ИЛЬИ ЧАВЧАВАДЗЕ

Резюме

В работе изучены историко-литературные вопросы, связанные с трудом Т. Сахокия «Библиография сочинений Ильи Чавчавадзе». Автор считает, что все произведения, представленные в этой «Библиографии», должны войти в будущее академическое издание сочинений И. Чавчавадзе. В связи с этим по сравнению с предыдущими изданиями оно увеличится на четыре—пять томов.

Л. Чрелашвили подготовил к изданию указанную выше «Библиографию». В труде представлены также неизвестные архивные материалы. По мнению Л. Чрелашвили, эти документы еще раз подтверждают, что спurious псевдоним «Спиридон Читорелидзе» принадлежит Илье Чавчавадзе.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტთა ტექსტოლოგიის განყოფილება წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

СУЛХАН ЖОРДАНИЯ

ПРОБЛЕМА ЦЕНТРАЛЬНОГО СИМВОЛА
В «ВИТЯЗЕ В ТИГРОВОЙ ШКУРЕ»

«Красота, которую я прозреваю
своим умственным взором, радостна,
победоносна и могуча, и она
покорит весь мир!»

Къеркегор

Шота Руставели — вершина духовной культуры грузинского народа. Поэма его является шедевром мировой поэзии. Научное изучение бессмертной поэмы началось с ее появления в печатном виде в 1712 году¹. Однако наиболее плодотворному всестороннему анализу поэма подверглась после установления в Грузии Советской власти.

Руставели — апологет красоты, любви, дружбы, патриотизма². «В истории мировой литературы, включая позднее средневековье, — пишет И. Абашидзе, — трудно подыскать другое произведение, в котором внутренний мир человека был бы раскрыт с такой глубиной и с таким совершенством. Одновременно, редко встречаем мы художника с таким самозабвением увлеченного и очарованного духовной и физической красотой человека. В поэме Руставели находим настоящий культ человеческой красоты»³.

На протяжении веков разношерстные реакционно-консервативные круги, в основном, церковно-клерикальное общество, ожесточенно боролись с поэзией Руставели, с поэзией посягавшей на человеческую жизнь и радости⁴. «Неизбежно оставаясь, в целом, на почве средневековой идеологии, — пишет в связи с этим П. А. Шария, — Руставели делает опрокинутый шаг вперед в сторону преодоления церковно-религиозного мракобесия»⁵.

Исследователи поэтики «Витязя в тигровой шкуре» едины в утверждении особой высокохудожественности слога Руставели. По словам А. Г. Барамидзе, «Вепхисткаосани» представляет собой такой памятник, в котором достигнуто высшее совершенство единства формы и содержания. Ученый отмечает метафоричность основополагающим

¹ А. Г. Барамидзе, Шота Руставели, Тб., 1975, с. 3 (на груз. языке).

² См. цит. произв., с. 117—145.

³ И. Абашидзе, Слова, дороги, образы... Тб., 1971, с. 42 (на груз. языке).

⁴ А. Г. Барамидзе, указ. раб., с. 456.

⁵ П. А. Шария, Творчество Руставели на фоне творчества его великих современников. В книге: «Проблема эстетики и теории литературы», Тб., 1979, с. 226; см. также на груз. языке: К. Гамсахурдия, Критика, I, Тб., 1956, с. 18; М. И. Дудучава, Эстетические воззрения Шота Руставели, Тб., 1966, с. 116—117; Э. Г. Хинтибидзе, Мирозеркальные проблемы в поэме Руставели «Вепхисткаосани», Тб., 1975, с. 364—365.

признаком слога поэта⁶. Наряду с исследованием языка поэмы, сделанным А. Г. Барамидзе, следует отметить и глубокий вздумчивый анализ «Вепхисткаосани» в этом ракурсе, исполненный Ш. И. Глонти, Г. Н. Джибладзе, Г. Л. Асатиани, Ш. В. Дзидзигури и другими исследователями⁷.

Особый интерес представляет анализ взаимосвязи поэтики «Вепхисткаосани» с предшествующими и современными ей художественными произведениями. В общей формулировке данная взаимосвязь была охарактеризована, как «пересечение всех трех разновидностей развития искусства — символической, классической и романтической»⁸. Была отмечена также связь тропов Руставели с тропами разнообразных памятников, например, Библии, «Висрамиани» и, особенно, творчества Чахрухадзе⁹.

Анализ системы тропов «Витязя в тигровой шкуре» показывает, что наиболее часто используемой в поэме единицей плана выражения является слово «солнце». Впервые оно употреблено в третьем четверостишии. Этот троп проходит сквозь всю поэму и в последний раз встречается в таком микроконтексте:

«В этот день Автадил сидит как владыка и высочайший правитель.

Пригож Тариэл, сидящий рядом с ним;

Нестан-Дареджан, изумляющая глядящих на нее, сидит с Тигатиц,

Казалось, что небо опустилось на землю и сошлись четыре солнца»¹⁰

Если рассматривать его изолированно от всего художественного произведения, единица плана выражения направлена на признак красоты главных героев поэмы — Тариэла, Нестан-Дареджан, Тигатиц и Автадила. В основном они и являются планом содержания (называемом) тропа, в котором планом выражения (называемым) служит солнце. В контексте поэмы это вполне логично, так как еще во вступлении Руставели утверждает, что красота является характерным для безумно влюбленных, для миджнуров:

23. «Миджнuru подобает быть с виду красным, словно солнце».

На протяжении поэмы солнце используется для характеристики людей то в составе поэтического сравнения, то единицей плана выражения метафоры. Вот несколько примеров:

45. «Дева, подобная солнцу, глядит на всех...»

89. «Мои глаза ослеплены, будто солнцем».

130. «Затем вернись, лев, соединишь я с тобою — солнцем, а ты со мной».

138 «О солнце, разлука с тобой быстро скажется на мне...».

104. «Я, солнце, этой разлукой принудил себя увянуть».

⁶ А. Г. Барамидзе, указ. раб., с. 278.

⁷ Ш. И. Глонти, Проблема специфичности художественного языка «Витязя в тигровой шкуре», Сухуми, 1961; Г. Н. Джибладзе, Эстетический мир Руставели, Тб., 1956; Г. Л. Асатиани, От «Вепхисткаосани» до «Бахтриони», Тб., 1974; Ш. В. Дзидзигури, Наследие языка грузинских классиков, Тб., 1971 (все работы на груз. языке).

⁸ Г. Л. Асатиани, указ. раб., с. 14.

⁹ Ш. И. Глонти, указ. раб., с. 87—114.

¹⁰ Здесь и далее подстрочный перевод С. Иорданияшвили.

959. «Ему, прекрасному, как солнце, шкото не может нанести урона».
1518. «Идем, я сосдишо тебя, лъза, с солнцем, войдем быстрее!»

Ассоциируя прекрасное в человеке с солнцем, поэтическая фантазия Руставели постоянно возвращается к великому светилу. Естественно, что высокая частотность использования тропа «солнце ≈ человек» в рамках одной поэмы не может не повлиять на его предсказуемость, повизну и, естественно, на вносимую им в текст эстетическую информацию. Для того, чтобы троп не потерял оригинальность, самобытность, автор поэмы с удивительным мастерством обновляет его. Одним из способов обновления тропа является изменение, модификация плана выражения, при неизменности плана содержания. Неоднократно красота человека обозначается соперничеством с солнцем. О Тинатин говорится:

34. «Когда она подросла (наилась), она затмевала солнце».
38. «Дай царствовать той, кем солнце покорено».
51. «Тинатин затмевала солнце, а солнце подражало Тинатин».
66. «Поклялся он жизнью Тинатин, которая была краше солнца».
101. «Она (Тинатин) соперничала с солнцем».
286. «Нине послала меня та, с которой ни солнце, ни эфир не могут сравниться».

Красота Нестан-Дареджан тоже неоднократно выражается способом соперничества человека с солнцем, в котором красота человека выходит неизменным победителем:

377. «Той, на которую даже солнце стеснялось смотреть:
От нее, лучи которой затмевают даже дневной свет».
548. «Солнце не могло освещать окрестности ярче, чем она».
1417. «Та, что столь же светлее солнца, сколь хрусталь светлее смолы!».

Соперничество красоты героев поэмы с красотой солнца иногда искусно переплетается с развитием тропа в других направлениях, усиливающим впечатление всеобъемлемости и наглядности. Троп в таких случаях обогащается новыми признаками, эстетическими атрибутами. Они могут быть связаны с впечатлением, с физическим воздействием красоты человека на созерцающих его, с детализацией, конкретизацией эффекта действия красоты на окружающую реальность, с невозможностью описания ее человеческим языком. Вот какое развитие находит рассматриваемое явление в устах Фатыман, когда она рассказывает о красоте Нестан-Дареджан:

1119. «Солнцу было бы достаточно, если бы оно могло сравниться с нею красотой».
1120. «Когда депа повернулась в мою сторону, лучи упали на скалу,
Сияние ее ланит разлилось меж землей и небом;
Я прищурила глаза, не могла доле глядеть на нее, как на солнце».
1124. «Клянусь, поскольку она солнце, солнцу не пристало быть солнцем.
Кто может выдержать ее свет, кто может передать ее черты!».

Порой эффект, создаваемый рассматриваемым тропом, заключается не в его распространенности, а в употреблении его в таком контексте, где он как-то особенно живо, ярко и выпукло «смотрится». Рисуя такие, как будто бы реальные, а не моментальные, воображаемые картин-

ны. Руставели с необыкновенной пластичностью заставляет читателя не только слышать о красоте человека, но и видеть ее. Иногда это достигается путем контраста и описанием эффекта влияния красоты человеческой на созерцающих ее. Иногда путем неожиданного помещения солнце-человека в необычайно конкретное, но логичное, в рамках разума, положение:

685. «Горделиво посещаю солнце на троне».

Такие тропы как-то особенно запоминаются и врезаются в память. Сравните с этим такой библейский образ, тоже интересный тем, что объект мысли уиден в необычайной аллегоричной, но яркой перспективе: «И увидел я одного Ангела, стоящего на солнце».

Солнце на троне и ангел на солнце — здесь поэтическому воображению нет где раздвинуть крылья. А вот и в самом деле ослепляющий своим неестественно ярким светом троп:

1213. «В одну очень темную ночь мы двигались полем.

Посередине поля вдруг вспыхнул яркий свет;

Мы сказали: «Неужели это солнце, спустившееся на землю?».

1214. «Одни сказали: «Это утренняя заря», другие говорили: «Это луна»;

Из сияния послышался голос, говорящий нам».

Данный троп примечателен еще и тем, что он как-то особенно убедительно направляет интеллект читателя на ожидание появляющегося из сияния божества. Путники в поэме тоже думали, что имеют дело с неземным созданием. Однако из сияния слышен голос человека, женщины, красавицы Нестан-Дареджан. План выражения развернутого тропа очень напоминает некоторые пассажи Библии и древнегрузинской агнографической литературы, но в отличие от них, он направлен не на бога, его посланников и святых, а на посюстороннее существо. Уже было отмечено, что Руставели часто обращается к солнцу, как к единице плана выражения тропового мышления. Показательным является тот факт, что при обновлении тропа «солнце≈человек», который в своей простейшей форме иногда в контексте поэмы не выделяется особой экспрессивностью, автор часто обогащает его смысловую структуру признаками, так или иначе связанными с понятием света. О Тинатин говорится:

33. «Мироосвещающее светило, к солнечной группе (системе) причисленное».

43. «Да озарит она всех, как лучезарное солнце».

673. «Тинатин, светилу немеркнушему:

Она смелее солнца стала излучать сияние».

676. «Автандил, лев из львов, поклонился ей, солнцу солнц.

Лицо ее сияло ярче, чем свет небесный».

700. «Однако, о солнце, уподобясь для меня полному светилу».

Сравните с этим характеристику Нестан-Дареджан:

1506. «Молит и она, (Нестан—С. Ж.) та, что походит на солнце, источающее лучи, Та, что является моим светом, моей зарей, рассеивающей мрак».

1200. «Сгинул луч, который, как солнце, освещал поля!»

531. «Была она словно солнце на земле, или полная луна».

Несомненно, такие развернутые более или менее тропы являются носителями большей эстетической ценности, ярче сверкают в языковой ткани поэмы, чем простое уподобление человека светилу. Сопоставим для наглядности несколько примеров. Вот примеры употребления рассматриваемой модели в ее элементарной форме. О царе Парсадане и его супруге говорится:

306. «Станом—лев, ликом солнце».

313. «Царь и солнцеподобная царица были бездетны».

Сравните с этим усложненные, обогащенные семантическими признаками, варианты. Вот описание красоты Нестан-Дареджан:

387. «Под ним сидела она, ликом подобная солнцу, струящему нежное сияние».

Постпозитивная определительная конструкция конкретизирует «солнце», придает тропу больше выразительности и самобытности. Даже такие элементарные дополнения тропы признаком оживляют его:

531. «Была она словно солнце на земле».

1173. «Тариэл, это сияющее солнце, засмеялся и сказал».

Однако вернемся к понятию света. Если внимательно просмотреть цитируемые нами примеры, то нетрудно будет заметить, что из разнообразных признаков солнца на красоту человека спроецирован один признак — это признак свет. Можно предположить, что глубинной структурой всех этих тропов, метафор и сравнений является структура «свет ≈ красота». Если при обновлении тропы солнце — человек Руставели неоднократно прибегает к признакам, непосредственно связанным с глубинной структурой, то было бы вполне закономерным, если бы при дальнейшей эксплуатации архетипа он с целью нарушения монотонности постоянно повторяющегося тропы заменил основную единицу плана выражения непосредственно связанным с ней семантическим признаком. Руставели неоднократно использует этот поэтический прием и достигает желаемого результата. Обратите внимание на разнообразие предметов, излучающих свет, и на разнообразие их сочетаний в поэме. Очень часто единицей плана выражения выступает «луна»:

105. «Сияет ее лицо подобно луне в полнолуние».

119. «Лунноликая, стройная как кипарис».

121. «Своим сиянием она затмевала луну»—

говорится о Тинатин. А вот и характерное сочетание двух светил:

207. «Вот, взгляды, он едет, подобный солнцу и луне»—

это о Тариэле. Несравненно более экспрессивными в поэме являются развернутые тропы с луной, как единицей плана выражения:

260. «Увидели луну (Тариэла—С. Ж.), выходящую из реки, разливающую свет».

278. «Тариэл пошел ему навстречу; они оба были похожи на солнце

Или на луну небесную, чей безоблачный свет расстилается по долине».

401. «Появилась луна (Нестан-Дареджан—С. Ж.), заливавшая все вокруг лучами». Об освобожденной из Каджетской крепости Нестан-Дареджан читаем:

1406. «Увидели, что луна, выпущенная змеей, встретилась с солнцем».

В поэме нередко встречаем совместное употребление нескольких предметов, источников света. Вот сочетание звезды с солнцем и луной:

1523. «Солнечная и лунная, с какой звездой сравнивая!».

Оригинальным представляется сравнение Таризла со звездой в таком динамичном тропе:

1322. «Автадил соскочил с коня, казалось, он мчится за звездой».

Редко Руставели обращается к искусственным источникам света. Троповое употребление «лампады» и «свечи» встречаем в 1505 и в 977 четверостишии, соответственно:

«На лице Таризла промелькнул отблеск, ярче мерцания лампы».

Руставели не довольствуется простой, нетроповой констатацией превосходства Автадила над Придоном и поэтому обращается к поэтическому сравнению. Все четверостишие как бы представляет перевернутую шрипку, в которой сперва речь идет на уровне логики разума, а затем на уровне логики воображения, поддерживающей сказанное в абстрактной форме:

«Какому витязю дано сравниться в Придоне!»

Однако ему (Автадилу—С. Ж.) присущи такие достоинства, которых не знает другим.

Солнце делает незримым светила, сходясь с ними,

Свеча не дает света днем, ее лучи светят ночью».

Иногда Руставели основной единицей плана выражения тропа использует предмет «луч»:

1247. «Под вечер он (Автадил—С. Ж.) проснулся, рассыпал свои лучи по полям».

455. «Я отложил их, как дар для той, лучи которой меня освещали».

369. «Солнечный луч (Нестан.—С. Ж.) писал: «О лев!».

134. «Роза моя не завянет, твои лучи щедро освещают ее».

Сравните с этим употребление в плане выражения предмета «сияние»:

1493. «Щеки Тинатин вспыхнули утренним сиянием».

501. «...дочь, в сиянии ее мы недостатка не испытываем».

108. «Сияние его освещало Вселенную и край света».

Довольно своеобразна и следующая метафора, в которой основным признаком плана выражения является «блеск», а признак солнца выступает постпозитивным определенном к нему:

472. «Увидев блеск ее щек, подобный солнечному свету, я содрогнулся!».

Сравните с этим и такое:

64. «Блеск его белых зубов озарил поля».

Средоточием света в тропе иногда является и «молния»:

121. «Та, несравненная, (Тинатин.—С. Ж.) сидела хмурая и была красива, как молния».

135. «Белые зубы их блестели, как белая молния».

202. «Мы глядели на него, едва могли вынести свет его молний (глаз—С. Ж.)».

Гипербола, необыкновенное увеличение качества, признаков своих героев и разнородных явлений, как уже можно было в этом убедиться, судя по рассмотренным примерам, является излюбленным поэти-

ческим приемом Руставели. Как бы утверждая, что его поэтической фантазии предела нет, Руставели говорит:

278. «С ними (с их станом—С. Ж.) не мог сравниться и тополь;
Они были подобны семи светилам,—с чем я еще могу их сравнить!».

После этих слов автор в процессе развития сюжета сравнивает своих героев (как у нас была, частично, возможность увидеть это) с самыми разнообразными высокохудожественными феноменами. Привлекает внимание в этом отношении и троп «утренний час≈красота» в следующем сложном сращении метафоры и сравнения:

315. «Я превосходил солнце красотой, как утренний час—сумерки».

В некоторых тропах единицей плана выражения выступает инвариантный признак, признак архетипа:

338. «Ныне погас тот свет, затмевающий солнце!».

В этом тропе свет — это красота Нестан-Дареджан, и погас он потому, что Тариэл не видит ее, похищенную. Узнав о том, что Азтадил тайно оставил флотину с целью помочь Тариэлу, царь Парсадан восклицает:

812. «Куда ты ушел и где скрыл столпы света?!».

Источник света может и не быть назван, но он имплицитно и в том случае, когда речь идет о его воздействии на созерцающего, хотя из контекста бывает ясно, какой источник имеется в виду:

10. «Ослепленные ею очи мои жаждут вновь узреть ее».

Рассмотренных примеров, пожалуй, достаточно для того, чтобы показать, каким разнообразием единиц плана выражения пользуется Руставели для постоянного обновления своего наиболее часто употребляемого архетипа «свет≈человеческая красота». Подобное обновление тропа играет важную роль в художественности поэмы. Редко, но с большим мастерством автор выходит за пределы пластичности, воображимости «солнечного» тропа. Тариэл говорит о своей возлюбленной:

414. «Блеск ее лучей разливается, подобно свету, в моем сердце».

Это нехарактерный для Руставели троп. Обычно и планом содержания и планом выражения тропа у него выступают конкретные, зримые предметы. Данный троп абстрактен. Красота, свет, блеск не может разливаться в душе, невозможно представить луч, проникающий в сердце. Однако нам могут возразить, что можно представить эмоцию, радость, разливающуюся в сердце человека от созерцания красоты возлюбленной. Тогда структура тропа осложняется. «Блеск ее лучей» в подобном случае будет сложной семантической единицей: «Красота, стимулирующая радость». Однако и при подобном истолковании значения тропа «красота, изливающаяся в сердце» этот абстрактный, невообразимый момент не устраняется полностью, а сосуществует в тропе, наряду с понятием радость. Какой бы интерпретации не подвергся данный троп, он все-таки ни в какой мере не может изменить характер общей картины поэтической семантики «Витязя в тигровой

шкуре», которая является манифестацией хотя и гиперболничных, но зримых, пластичных, осязаемых тропов. Сила тропового мышления Руставели заключается не в абстрактных метафорах и сравнениях, а в конкретных, в таких, как этот:

412. «Свет, солнцем струившийся из эфира, был мной».

Свет солнца и луны, молнии и звезд, лампад и свечей, сияние, блеск всех светочей вселенной в совокупности нужны были Руставели для того титанического акта, который он совершил. Замкнутый над Грузией купол христианского неба разомкнулся и человек увидел новое небо, развернутое над миром. Для этого прорыва в иное небо и в иной мир нужно было много, очель много света, больше, чем излучало небо Библии. В «Витязе в тигровой шкуре» весь свет вселенной перенесен в человека. Человек, а не бог освещает вселенную. Он сам освещает себе путь и ему не нужны больше библейские светочи. Над ним алкионическое небо Руставели. Не бог ослепляет созерцающих своей красотой, а красота человека ослепляет созерцающих его. Все тускнеет, все блекнет при свете человеческой красоты, и свет бога и сияние реального солнца. От библейского бога и богочеловека древнегрузинской агнографической литературы Руставели приходит к утверждению нового явления — явление это **солнце-человек**. Солнце-человек любит и ненавидит, дарует жизнь и убивает, прощает и карает. Ничто человеческое ему не чуждо. Свет и красота. Прекрасное и солнце. Потоки света выплескиваются за все границы руставелевской стихии, которая держится на вере: «Красота мир спасет».

Понятие красоты, увиденной через призму солнечного пропа, явление гораздо более сложное, чем то, о котором шла речь при анализе вышерассмотренных примеров, планом содержания которых выступал признак телесной красоты. Уже в этих примерах порой нам было трудно говорить только лишь о физической красоте, настолько другие признаки, единицы плана содержания, вплотную примыкали к этому понятию. Телесная красота в системе тропов поэмы является основным стержнем плана содержания, но сводить идеальную сторону архетипа **свет** ≈ **красота** всецело к физическому феномену в контексте поэмы Руставели было бы непозволительным упрощением, вульгаризацией сложней, рафинированной структуры плана содержания рассматриваемого тропа. Проследим за модификацией его содержания в контексте поэмы. В **Сказе о Ростеване царе арабов** о Тиматиане говорится:

39. «Ее деяния, как и ее блеск красоты, проявляются подобно солнцу:

Щенки льва равны, самцы они или самки».

Из микроконтекста ясно, что в данном случае значением тропа солнце является деяние, нечто управляемое интеллектом, разумом. Солнцу, свету в таком случае приписывается духовный признак. Это подтверждается и последующим за тропом афоризмом: женщина по интеллекту равна мужчине. Сравните такую интерпретацию тропа со следующим примером:

49. «Так же, как розу и навоз солнце равно заливает лучами, —
И тебе пусть не надоест быть милостивой и к великим (знатым) и к малым
(простым)!».

Из этого тропа видно, на каком основании реальному солнцу приписывается признак справедливости, духовного начала, разума. Этот троп по своему содержанию перекликается с вышерассмотренным. Персонификация солнца в поэме производится на основе разнообразных качеств. Солнце справедливо, ибо оно одинаково греет всех, но оно же и мощественно управляет всеми светилами космоса. Отсюда аналогия: солнце-человеку тоже повинуются подчиненные. Под пером Руставели эта мысль преобразуется в такую форму:

134. «О солнце, ибо бог сотворил тебя солнцем,
Повиноюя тебе все небесные светила, какие только есть.»

В контексте поэмы аналогичное использование архетипа «свет ≈ человек» повторяется, и вместе с этим понятие красоты телесной в ассоциации с небесными светилами становится неотъемлемой частью понятия духовной красоты. Духовная красота человека, эксплицитно выражаемая таким тропом, конкретно заключается в мудром, справедливом деянии. Автандил пишет своим поданным:

166. «Пусть светит (Шармади) над всеми вами, как
солнце, пусть не заморозит розу, не даст ей
увянуть (т. е. будет справедлив и добр к поданным).
А всех провинившихся пусть растопит, как воск».

В данном случае один признак солнца — тепло как бы рассматривается с двух различных ракурсов: с одного ракурса оно может греть, т. е. благоденствовать, с другого — жечь, растапливать, т. е. карать, а способность солнца светить идентифицируется с разумным руководством людьми, правлением, государством. Карающей справедливостью следует считать и значение тропа солнце в следующем контексте:

234. «Солнца (Тариэла.—С. Ж.) нет со мной, это ты знаешь,
потому так облажаешь меня»—

говорит Аснат Автандилу, подразумевая мощь своего друга. На могущество Тариэла намекает и Автандил:

224. «Разве он не солнце небес!»—сказал Автандил,
Вдыхая аромат мирта, похищенный ветром (у витязя),
Ему (витязю) убить льва было так же просто, как льву убить козла».

Силу физическую и рассудительность следует видеть и в содержании того тропа, где Тариэл говорит хатайцам:

452. «Я—солнце—не сжег вас, знаете, оставил вас —неопаленными».

Сравните с этим троп, в котором Тариэл обращается к разгневанной Нестан:

523. «Солнце, (раз) опалило ты меня, спали дотла».

Рассматриваемый троп приобретает значение мощи, силы и тогда, когда он употребляется в одном синонимическом ряду с такими понятиями:

1305. «Написал: «Величайший Придон, счастья исполненный царь царей,
Мощью сердца льву подобный, солнце, расточающее лучи,

Ниспосланный свыше, могущественный, проливающий потоками кровь врагов!».

Использование солнца, света в значении разума и мощи человека согласуется с тем пониманием сущности реального солнца, которое выражено в поэме устами Автандила. Направляясь к Придону, Автандил так беседует с реальным солнцем:

946. «Солнце, молю тебя, всемогущего над всеми могущественными,
Ты, которое возвышаешь униженных, воцаряешь их, даруешь счастье.
Не разлучай меня с моей возлюбленной, не обращай мой день в ночь».

Показательным в цитированном потоке ассоциативного мышления является противопоставление «дня» «ночи», которое можно интерпретировать как контрастное сопоставление счастья и несчастья. В самом деле, в поэме неоднократно встречаем троны, планом выражения которых является свет и тьма, а планом содержания счастье и несчастье соответственно. Тайный уход Автандила расценивается в его стране, как исчезновение солнца, т. е. несчастье. Ростовану сообщают об этом так:

811. «Солнце (Автандил — С. Ж.) не светит более нам, погода перестала быть ясной!».

Сравните с этим следующее:

816. «Они говорили: «Мы, несчастные, повержены во тьму,
ибо небесное солнце (Автандил.—С. Ж.) ушло от нас!».

Счастьем, радостью расценивается и прибытие Тариэла, войском Нурадина-Придона:

604. «Они хвалили меня: «Солнце, вы несете нам хорошую погоду!».

В поэме встречаем и более косвенное уподобление солнце-человека счастьем. Царь Парсадан говорит о Тариэле:

468. «Он может озарить сердца глядящих на него, какими бы мрачными они ни были».

Иногда встречаем и обратное явление. Автор говорит о радости, уподобившейся свету:

402. «Мрак моего сердца развеялся, радость вознеслась столбом света».

379. «Радость осветила мне темноту, погасли сжигавшие меня огни».

Однако чаще плачем выражения трона выступает свет, солнце, а счастье и радость имплицитно.

36. «Что это за свет, которому сопутствует тьма?»!

Мое чадо, которое краше солнца, посадим владыкой».

144. «Коль снова вас увижу,—бог этим озарит мне мрак».

280. «Не убивайте себя, не затемняйте (омрачайте) солнца вашим мраком (горем)».

303. «Сидел, словно солнце в тучах, долгое время не излучал света».

Нельзя без восхищения пройти мимо такого метафорического описания счастья и радости, вызываемого видением возлюбленной, которое исходит из уст Тариэла:

408. «Ты будешь светом моих глаз, для взгляда солнцем будешь».

409. «Ты окутываешь меня своими лучами, озаряя все мрачное сердце».

Понятия красоты, счастья и радости и безотносительно рассматриваемого тропа — взаимосвязанные и взаимопроликающие явления. К этим же понятиям примыкает и понятие любви, любимой. Именно такое истолкование тропа диктует следующее его употребление:

372. «Что еще может сделать для тебя солнце? Ведь я превратила мглу в зарю!».

Эти слова, адресованные Таризлу Нестан-Дареджан, следует истолковать так: «Что еще может сделать для тебя твоя любимая (любовь), ведь я превратила твою скорбь (несчастье) в радость (счастье)». В тех случаях, когда солнце употребляется как обращение к адресату письма, план содержания тропа наполняется смыслом любимый(-ая), возлюбленный(-ая):

375. «Солнце, так как ты восходишь для меня светозарно».

Это обращение Таризла в письме к Нестан-Дареджан. Мы не уйдем далеко от истины, если перефразируем его так: «**Любимая**, так как ты мое счастье, радость моя». Обращает внимание следующее явление. Когда рассматриваемый троп в конкретном словесном окружении реализует данное значение, например, значение «возлюбленная», то остальные значения тропа, такие, как физическая и духовная красота и счастье не элиминируются полностью, а имплицитно реализуются значением. Имплицитированные значения в таких случаях являются смысловыми оттенками, как бы приращенными к смысловому ядру. Естественно, что подобное обогащение плана выражения рассматриваемого тропа стабилизируется, оформляется в процессе развития художественного произведения. Было бы неправильно утверждать, что в первых же случаях использования архетипа «свет ≈ человек» план содержания тропа предполагал такое богатство смысловых признаков. На протяжении определенного времени, до тех пор, пока Руставели не употребил троп в значении счастья, возлюбленной, силы и разума план содержания его ограничивается значением телесной красоты:

«Миджиуру подобает быть с виду красивым, словно солнце».

Факт приращения смысловых оттенков остается в силе даже в тех случаях, когда излучающий свет предмет использован в далеко отстоящем от признаков красоты и счастья значении. В основу тропового употребления света, как уже было отмечено, Руставели кладет разнообразные признаки. Интересным в этом отношении является такое использование «луны». Авторитет рассказывает Нурадиг-Придону о Таризле:

989. «Как луна, он беспрестанно странствует, не останавливаясь,

Он сидит на подаренном тобою коне».

Здесь, как видим, от луны, как предмета объективной реальности, Руставели выделяет признак постоянного движения и переносит его на человека, подчеркивая этим, в первую очередь, экзальтированное от горя психическое, душевное состояние Таризла, а затем и ничем не измеримое стремление его найти возлюбленную и спасти, освободить ее. Красота и сила Таризла в данном тропе уходят на задний

план, но не элиминируются полностью, а имплицитуются, превращаются в оттенки значения. Сила и мужество Тариэла выступают значением аналогичного тропа всего на несколько четверостиший раньше:

982. «Он убил их запросто, сражение не было ему в тягость:

Оним перебил руки и ноги, другие испустили дух;

Тогда только узнали, что нельзя было луну совратить с пути».

Эти два тропа являются хорошим примером того, как великий художник слова один признак предмета — движение применяет для художественной характеристики другого предмета в двух противоположных аспектах: **горя** и **силы**. Эти тропы вполне согласуются с той характеристикой Тариэла, которая развернута на страницах «Витязя в тигровой шкуре». Однако сравните в этом отношении с данными тропами такое явление. Разгневанный тайным отъездом Автандила, царь Ростеван спрашивает:

811. «Ушло ли солнце, непостоянством уподобившись луне? (не останавливаясь, как луна)».

Если рассматривать этот троп с точки зрения высшей переводческой точности, то придется констатировать, что он не воссоздает смысл соответствующего тропа в оригинале. Здесь не место пространным рассуждениям о проблемах художественности и точности **подстрочного перевода**, но обойти полностью данный, конкретный пример не считаем уместным в связи с исследуемой нами проблемой. Каждый троп в истинном художественном творчестве, если он не «украшение» в самом деле, а выражение содержательной сути его, многочисленными смысловыми нитями связан как с другими тропами произведения, в своей совокупности составляющими систему, а не механическое объединение единиц, так и с темой, действующими лицами подлинника. Поэтому и рекомендуется переводчикам прежде, чем начинать перевод, хорошо изучить оригинал. Руставели не мог назвать Автандила **непостоянным**, ибо данное слово в русском языке имеет негативный смысловой оттенок (ср., например, непостоянный в любви), а в рассматриваемом контексте даже имплицитует нечто вроде предательства Автандилом Ростевана. Исходя из содержания поэмы и взаимосвязи данного тропа с остальными, и, в первую очередь, с тропами, соотносящими движение **луны** с непоколебимой решимостью помочь другу в несчастии и неотвратимости этого решения, его следовало переводить так: «Ушло ли солнце, дневной бег которого остановить нельзя?». Замена луны солнцем в данном случае будет гораздо менее ущербным, чем уподобление Автандила непостоянному человеку¹¹. В связи с анализом плана содержания рассматриваемого явления надо будет отметить следующий момент. В поэме **солнце** несколько раз употребляется в значении **жизнь**. Например, в обращении к Парсадану Тариэл говорит:

556. «Клянусь твоим солнцем (твоей жизнью), я далек от того, чтобы добиваться твоей дочери!».

¹¹ Следует отметить, что подстрочный перевод «Велихикаосани» исполнен на очень высоком уровне и рассматриваемый пример является исключением.

В другом примере это значение приобретает такой омысл:

439. «...оба они простились с солнцем (умерли)».

Из вышесказанного не следует, конечно, думать, что в поэме реальному солнцу вовсе нет места, или что божественный свет — незнакомое для Руставели понятие. Мы встречаем употребление солнца и света и в таких значениях.

Но это капля в море по сравнению с тем количеством уподобления человека и его разнообразных признаков свету, которое встречаем, в среднем, чуть ли не на каждой странице поэмы. Характерно для «Вепхисткаосани» как то, что в нем высокохудожественным солнечным тропом владеют как сам автор, так и самые разнообразные персонажи произведения, так и то, что эти тропы адресованы не только главным героям поэмы. Так, например, купец Усен не менее красноречив при восхвалении своего царя, чем Аснат в своей хвалебной речи к богу:

1156. «О великий властелин,

Простирающий лучи с неба, солнце, посылающее жизнь всему сущему!».

В стихотворении «Поэма тигра» Галактион Табидзе говорит о Руставели как о человеке, который был больше, чем гениальный поэт:

«Поэт был судьей и больше—
 Был ураганом, был потрясением,
 Был мировой силой—
 не существовали для него препятствия—
 Его любили, как надежду».

Так выразил свое отношение к автору «Витязя» поэт. И, в самом деле, Руставели был не просто поэтом. Он был создателем новой идеологии, нового миропонимания посредством поэтического слова. Через призму своего «солнечного» тропа, который в контексте поэмы развивается, набирает силу и, перерастая в величавый символ, достигает невероятных размеров экспрессивности, его духовное око видит мир обновленным, воспринимает его как эстетическое явление, в центре которого стоит человек-поэт, человек-философ. Поэтому, наверное, многие характеры его поэмы говорят символами. Архетип «свет ≈ человек» радикально меняет глубинную структуру поэтической семантики древнегрузинской художественной литературы новым поэтическим мышлением. Разнообразные символические реализации этого архетипа в каждом конкретном контексте имеют одно значение, но глаголят о чем-то более значительном и серьезном, намекают на что-то неисчерпаемое и беспредельное, как если бы великий поэт слил такие понятия как красота, разум, сила, любовь, счастье, справедливость в одно целое.

Отдел комплексных теоретических проблем Института мировой литературы им. М. Горького

Представил Институт истории грузинской литературы им. Ш. Руставели АН Грузинской ССР

გიორგი შეთაყური

ხალხური ლექსის ექსპოზიციური ფორმულები

ხალხური სიტყვიერების დეფინიციურ მომენტს შემოქმედებითი პროცესის მიხედვით კოლექტიური და ინდივიდუალური საწყისების გარკვეული ურთიერთშეხამება განაპირობებს, სადაც დომინირებული როლი კოლექტიურ საწყისს განეკუთვნება. კოლექტიურ საწყისში კი ტრადიციულობა იგულისხმება, მასში ე. წ. ფოლკლორული მემკვიდრეობითი ფაქტორი საკმაოდ ფართო გაქანებითა და მასშტაბურობით მოქმედებს. ეს ყოველივე რეალურად მიაჩნება იმ მრავალსმობიერად გარემოებას, რომ ხალხური სიტყვიერება თაობებისა და ეპოქების მიხედვით რაღაც იზოლირებულ კარხაეტილ. ერთმანეთისათვის დაუკავშირებელ ფოლკლორულ ნაწარმოებთა მექანიკურ ჯამს კი არ წარმოადგენს, არამედ იგი თავიდან ბოლომდე გენეზისისა და ევოლუციის თვალსაზრისით ერთ საერთო ლოგიკურ მაგისტრალურ ხაზს ექვემდებარება. აქ ხალხური სიტყვიერი ხელოვნების საუკუნეობრივი ინერციის გამოვლინება ფოლკლორის იმანენტურ ბუნებას მთელი თავისი სიყვადითა და კოლორიტულობით წარმოაჩენს. ამავე დროს ფოლკლორის კოლექტიურობასა და ტრადიციულობაზე განსაკუთრებულ აქცენტს აკეთებს.

ხალხური სიტყვიერების კოლექტიურობა და ტრადიციულობა კონკრეტულად მუდმივ ანუ სტერეოტიპულ ფორმულებში ვლინდება, რაც თავის აქტიურ გამოყენებას პოულობს, კერძოდ, ცალკეულ ხალხურ პოეტურ ტექსტებშიც. აქ ლექსში ძირითადად სტრუქტურული განლაგების მიხედვით გვხვდება სტერეოტიპული ანუ ტიპური (ტრადიციული) ფორმულის სამი სახეობა—ექსპოზიციური, მედიალური და ფინალური ფორმულები.

ექსპოზიციური ფორმულა ტიპური ფორმულის ყველაზე უძველეს პოპულარულ სახეობას შეადგენს. იგი ხალხური პოეზიის ნიმუშებში ფართოდ არის გავრცელებული და როგორც თემატიკური, ისე სტრუქტურული ნაირფეროვნებით ხასიათდება. როგორც სახელწოდება გვიჩვენებს, ექსპოზიციური ფორმულა ლექსის შესავალში მონაწილეობს და, ამრიგად, გარკვეული საწყისი კომპოზიციური დანიშნულება აქვს მისადაგებელი; ლექსი „მისით იწყება“, მაგრამ იგი მხოლოდ წმინდა კომპოზიციურ ელემენტად არ გვევლინება. ხალხური წყობილსიტყვიერი ნაწარმოების შექმნის პროცესში ექსპოზიციური ფორმულა მნიშვნელოვან რიტმულ-ინტონაციურ ფუნქციას ასრულებს. ეს ფუნქცია არცთუ იშვიათად მთქმელის შესაბამისი პოეტური განწყობილების შექმნით, მასში „სალექსო სიმის“ პირველსაწყისი „შერხვეით“ გამოიხატება, რომელსაც ლექსის მთელი შემდგომი რთული ორკესტრირება მოსდევს. ლექსის ექსპოზიციურ ნაწილს „პოეტური ნაპერწკლის“ პირველდამთების როლი, ანუ განწყობის თეორიის ცნობილი ტერმინი რომ ვიხმაროთ, ინსპირაციის როლი ეკისრება.

ექსპოზიციური ფორმულა ლექსის ერთგვარი ლირიკული პრელუდიაა, რომელიც ლექსის მთელ ორგანიზმზე თავის უძლიერეს შემოქმედებას ახდენს. მასში აღებული ინერცია ლექსს ბოლომდე გაჰყვება. აქ იგულისხმება კომპოზიციური, რიტმულ-მელოდიური, ვიბრაციული, დაბულერი და სხვ. ფაქტორები.

აქ მხედველობაშია მისაღები აგრეთვე ის მომენტი, რომ, რადგანაც ექსპოზიციური ფორმულა (ისევე როგორც ტრადიციული ფორმულის სხვა სახეები) მხოლოდ ერთი ფოლკლორული ნაწარმოების სიუჟეტთან არ არის დაკავშირებული და ხშირად სხვადასხვა ზეპირსიტყვიერ ტექსტში მექანიკურად შეორდება. ამიტომაც იგი მეტ-ნაკლებ შინაარსობრივ-კომპოზიციურ დამოუკიდებლობას აშუქარავებს. თუმცა მისი ეს „მეტ-ნაკლები დამოუკიდებლობა“ ხალხური პოეტური სტილის ფონზე შეღარებით ხასიათს ატარებს და ფოლკლორული ნაწარმოების კონკრეტულ შინაარსთან სუსტი ან მყარი კონტაქტით არის შეპირობებული. მასში ტრადიციულობა, როგორც საერთოდ ხალხური შემოქმედების ორგანული თვისება, მკვეთრი იერით არის გამოკვეთილი. ეს გარემოება კი, კიდევ ერთხელ ეპიკურებთ, ზეპირსიტყვიერების კოლექტიური ხასიათით არის სტიმულირებული.

„კოლექტიური შემოქმედებითა შრომის შედეგებს, რომლებიც ტრადიციულობა გამსტკიცებული. ხალხური ხელოვნების თვითიული ოსტატი ითვისებს. — აღნიშნავს ე. პ. ანიკინი. — ცალკეული ოსტატი ლეხულობს ხალხისაგან პოეტურ ხერხებს. გამომსახველობით საშუალებებს. ინტონაციას, პოეტურ წყობას, არცთუ იშვიათად თვით სახეებსაც. ამბიზის იდეურ გაშუქებას, რომელთა შესახებაც ის მოკვითრობს. ტრადიციის წყალობით ხალხურ შემოქმედებაში დგინდება ფოლკლორული ნაწარმოებებს წინამორბედ და შემდგომ შემქმნელთა და შემსრულებელთა თანავეტრობა“¹. უფრო ადრე ა. ფ. გილფერდიაგიც დაახლოებით იმავე მომენტის თავისებურ დაკონკრეტებას ახდენდა, როდესაც ხანგასმით აღნიშნავდა, რომ ბილინური ეპოსის შექმნისა და განვითარების შემოქმედებითს პროცესში მონაწილეობას ლეხულობდა „რალაც პოეტური, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ხალხის პოეტური ალლო“². ეს ტრადიციულობაც და ე. წ. ხალხის პოეტური ალლოც თავის მკვერამეტყველურ განსახიერებას პოეებს ტიპურ ანუ ტრადიციულ ფორმულებში, კერძოდ კი ექსპოზიციურ ფორმულებში.

ტიპური ფორმულები ანუ საერთო ადგილები («loci communes») ყველა ეპოსისა და თემატიკის ზეპირსიტყვიერ ნაწარმოებებში დასტურდება. იგი როგორც პოეტური, ისე პროზაული ფოლკლორის რეპერტუარში საკმაო რაოდენობით არის რეალიზებული, თუმცა ორივე შემთხვევაში იგი განსაზღვრული ნიშნებით განსხვავდება.

საერთო ადგილები. შავალითად, ზღაპარში უფრო მობილურია, ვიდრე ლექსში. დასახელებული ეპოსის ზეპირ ფანტასტიკურ პროზაულ ნაწარმოებში საერთო ადგილები (იგივე ტიპური ანუ ტრადიციული ფორმულები) ამა თუ იმ მთქმელის იმპროვიზაციის დროს იოლად იცვლება. ამ ფაქტორს ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ ზღაპარი თხრობითი ხასიათისაა და მისი თითოეული პერსონაჟის თავგადასავლის აღწერისა თუ დახასიათებრს დროს არცთუ იშვიათად მთქმელი წებისმიერ ცვლილებებს იძლევა.

ხალხური პოეტური ნაწარმოები კი, როგორც ცნობილია, არქიტექტონიკის თვალსაზრისით გარკვეულ კონსერვატიზმს გვიჩვენებს. ეს კონსერვატიზმი თუ

¹ В. П. Аникин. Коллективность как сущность творческого процесса в фольклоре, сб.: Русский фольклор, материалы и исследования, т. V, М.-Л., 1960, гл. 11.

² А. Ф. Гильфердинг, Олонекская губерния и ее народные песни, в кн.: Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года, т. I, М.-Л., 1949, гл. 51.

სტაბილურობა მოტივირებულია ლექსის მეტრით, რიტმით, რითმით და სხვ., ერთი სიტყვით, იმ აუცილებელი ვერსიფიკაციული თუ მელოდიური სქემით, რაც ლექსის არსებით კომპონენტებს შეადგენს. ლექსს მისივე გარეგნული მეტრული თუ რიტმული „სამოსელი“ იცავს საუკუნეთა განმავლობაში ცვლილებებისაგან. სახელდობრ ამ მიზეზით ლექსის ზეპირად თქმისას იმპროვიზაციის ელემენტი ჯეროვან შეზღუდულობას ავლენს. მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, თითქოს ლექსში ღრთა განმავლობაში ტრანსფორმაციის ტენდენციები საერთოდ არ შეინიშნება. რა თქმა უნდა, საუკუნეთა მანძილზე ლექსი სათანადო ცვლილებას განიცდის და შესაბამისად ასევე სათანადო ცვლილებას განიცდის ლექსის სტანდარტული ფორმულები. მაგრამ ეს ცვლილებები უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობს, ვიდრე საკუთრივ ზღაპარში.

პროზაულ და პოეტურ ნაწარმოებთა ტრადიციული ფორმულები ფუნქციონის მიხედვით ერთმანეთისაგან სერიოზულ პრინციპულ განსხვავებას არ შეიცავენ, მაგრამ მათ შორის განსხვავება ზოგჯერ ამა თუ იმ ინტენსივობით აღინიშნება. უკანასკნელი მომენტის ერთ-ერთ დამადასტურებელ ფაქტად გამოდგება თუნდაც ის, რომ პროზაულ ნაწარმოებთა ტრადიციული ფორმულები შედარებით მცირე რაოდენობისაა და გაცილებით მარტივ სახეს ლეზულობს, ვიდრე ამას ჩვენ პოეტური ფოლკლორული ტექსტების ტრადიციული ფორმულების მაგალითზე ვხედავთ. კერძოდ ქართული ხალხური ზღაპრის ექსპოზიციური ფორმულები ფუნქციონალურა შინაარსის მიხედვით ძირითადად ორი ტიპისაა: მ. ჩიქოვანის კლასიფიკაციით ესაა თხრობით-რეალისტური და რელიგიურ-ხოტბითი დასაწყისის ტრადიციული ფორმულები (მათ შიგნით კიდევ სხვა ჯგუფებიც გამოიყოფა)³. აი, ამ ფორმულების რამდენიმე ნიმუში: „იყო ერთი მელია. მუდამ მარტოკა დატუნცულედა“; „იყო და არა იყო რა, იყო ერთი გლეხი კაცი“; „იყო და არა იყო რა, ღეთის უკეთესი რა იქნებოდა, იყო ერთ ქალაქში ერთი მეთევზე“ და ა. შ. რუმინული ზღაპრების მიხედვით ნ. როშიანუს მოცემული აქვს ინიციალური ფორმულების (ასე უწოდებს იგი ზღაპრის საწყის ფორმულებს) ორი სახეობა: ღროის (ქრონოლოგიური) და სივრცის (ტოპოგრაფიული) ფორმულები⁴. მისი აზრით, „ყოველი მეზღაპრე, როგორც წესი, თავის ზღაპარს იწყებს მოქმედების „დათარილებით“, ე. ი. ღროში მისი (ე. ი. მოქმედების, გ. შ.) ფიქსაციით (T), და ამ მოქმედების ლოკალიზაციით, ადგილის მითითებით (S)“⁵. იქვე მას მოაქვს შესაბამისი მაგალითებიც («*Был однажды*» (T), «*Далеко-далеко, в какой-то стране на востоке была одна женщина*» (S) და სხვ.)⁶.

ქართული ხალხური ლექსების ექსპოზიციური ფორმულები, როგორც ვთქვით, ფუნქციური მრავალფეროვნებითა და მდიდარი თემატიკური შედგენილობით გამოირჩევა. საკუთრივ ღროის (ქრონოლოგიური) და ადგილის (ტოპოგრაფიული) ფორმულების გარდა აქ ჰარბად მოიპოვება სხვადასხვა რეალის ემბლემატიკური ფორმულები. აქვე უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ ხალხურ პოეზიის რეპერტუარში მედიალურ და ფინალურ ფორმულებთან შედარებით ექსპოზიციური ფორმულეა უფრო მრავალრიცხოვანია და მათი დანიშნულებაც დანარ-

³ მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1956, გვ. 366.

⁴ Н. Рошиану, Традиционные формулы сказки, М., 1974, გვ. 18.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 18. 32.

ჩენი ორი ტიპის ფორმულების ფუნქციებს ნაორგვაროვნებით დიდად აღემატება. ექსპოზიციური ფორმულები აქტიურად გამოიყენება ყველა ეანრისა და თემატიკის ტექსტებში, განსაკუთრებით კი საგმრო, საისტორიო, საყოფაცხოვრებო, სატრფიალო ხალხურ ლექსებში. იგი ინტენსიურად ფიგურირებს სიუჟეტთან პოეტურ ნაწარმოებებში, უფრო მეტად კი ხალხურ ბალადებში. რაც შეეხება უსიუჟეტო ზეპირ პოეტურ ნიმუშებს, აქ ტიპური ფორმულების, და კერძოდ ექსპოზიციური ფორმულების, ხმარება გაცილებით იშვიათ მოვლენას წარმოადგენს.

ტიპური ფორმულები არქაულ პოეტურ ძეგლებში ძალზე მცირე რაოდენობით გვხვდება. შემდგომი პერიოდის ტრადიციულ პოეტურ ნაწარმოებებში იგი უართო გავრცელებას პოულობს, ხოლო თანამედროვე ხალხურ ტექსტებში ეს კომპოზიციური წერხი კვლავ შეზღუდულ ხასიათს ატარებს. ეს დახასიათება საკუთრივ ექსპოზიციურ ფორმულებსაც თანაბრად მიესადაგება.

ამჯერად კი ჩვენ შეიძლებისდაგვარად შევეცდებით ექსპოზიციური ფორმულების ფუნქციურ-თემატიკური დიფერენციაციის დადგენას და ამ დიფერენციაციის კვალობაზე მათს შესაბამის დახასიათება-ანალიზს.

დროის (ქრონოლოგიური) ფორმულები. ექსპოზიციური ფორმულების გარკვეულ ჯგუფს დროის ანუ ქრონოლოგიური ფორმულები ქმნიან. ეს ფორმულები ხალხურ პოეტურ ნიმუშებში მაინცდამაინც ფართო რაოდენობით არ სანიათდება და დროის აღმნიშვნელი ობიექტიც მათში სათანადო ერთფეროვნებას ამჟღავნებს. ამით ლექსის შინაარსი ჯეროვან კონკრეტულობას იძენს და ამბის ხილვადობა უფრო ნათელი და გამჭვირვალე ხდება. ამასთან ლექსის საშუალებით აღწერილი მოქმედების დროში ფიქსირება მსმენელზეც უფრო ძლიერ ზემოქმედებას ახდენს, მაგალითად:

„პარასკევ გათენ ბაღა დიღა ას ყინულიანი,
ჩემს ძმობილს გამაუგზავნე, ლექსი უთქვამის ქოიანი“⁷.

ან კიდევ:

„პარასკევ გათენე ბაღა გარშონ მიჭირავს კელსაო,
ჩემი გარშონის ევრაი მიღ-მოდიოდა თემსაო“⁸.

გვაქვს დროის ექსპოზიციური ფორმულების სხვა მოდელებიც, რომლებიც მხოლოდ დღის დასახელების მიხედვით ავლენენ სხვაობას, თორემ მათი შედგენის პრინციპი, მათი ინვარიანტულობა ლექსის შესავალში ერთი და იმავე ფუნქციით ამოიწურება. ეს ფუნქცია კი კვლავ და კვლავ მოქმედების მსგავს ქრონოლოგიურ აქცენტირებას გულისხმობს:

„სამშაბათ გათენე ბაღა თვალზე მდიოღა ცრემლიო,
გამაწირიეხს ძმობილი, მომაწერიეხს ხელიო“⁹.

სხვა მაგალითი:

„კვირავს გათენე ბაღა დაღბერნე ქარო მთისაო,
დაგიკრავ ბუზიანტაო, წარა-მარაის ჰკეისაო“¹⁰.

⁷ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევისრული, ტფ., 1931, გვ. 138.

⁸ იქვე, გვ. 156.

⁹ იქვე, გვ. 137.

¹⁰ იქვე, გვ. 145.

ქვემოთ მოყვანილ ნიმუშში ამ ფორმულის იგივე მოდელია მომარჯვებულ-ლი, ოღონდ აქაც დღის დასახელებაა შეცვლილი, აგრეთვე მოდელის დანარჩენი სიტყვებიც რამდენადმეა გადასხვაფერებული, თუმცა კონკრეტული ფუნქცია უცვლელი რჩება:

„ორ შაბათ დილა გათენდა, ღრუბელი, ავი დარია,
მღერები ერთად შეიბნენ, მიწა დაიძრა წაღია“¹¹.

ღროს განმსაზღვრელი ფორმულის ზოგიერთ მოდელში, სადაც აგრეთვე ლექსში აღწერილი მოქმედების დღეა ფიქსირებული, ნაცვლად „გათენებადა“ გვხვდება „დაღამებადა“:

„ხუთ შაბათ დაღამებადა მშობილს ვარ შაპირებული,
არაით წასავალია, საქმა გაკირებული“¹².

მართალია, საანალიზო ექსპოზიციურ ფორმულას სხვადასხვა ლექსში ერთა და იგივე კონკრეტული როლი აქვს მინიჭებული (იგი ღროს აზუსტებს), მაგრამ უცვლელი სტრუქტურული სქემით მაინც არ მეორდება. აქ ის ზოგად სტაბილურ იერს ინარჩუნებს და ვარიანების ტენდენციებსაც გარკვეულწილად შეიცავს. თუმცა აქ ისიც რეალობაა, რომ ვარიანების ეს ტენდენციები მოდიფიკაციის ფარგლებს არ სცილდება. აღნიშნული მომენტი კიდევ ერთხელ მიუთითებს ხალხური ლექსის შემოქმედებითი პროცესის თავისებურებაზე, რომლის დროსაც იმპროვიზაციას საპატიო ადგილი უჭირავს. იმპროვიზაციის დროს არცთუ იშვიათად ხალხურ სიტყვიერების ნიმუშის თითქოს მნიშვნელოვანი განაწლება წარმოებს, ამასთან ხშირად ტრადიციული ფორმულაც ახალი სიცოცხლით ივსება. ამით მსმენელთა კოლექტივის ინტერესებიც არის გათვალისწინებული. თავიდან რომ იქნეს აცილებული შაბლონი, მონოტონურობა და შესაბამისად აუდიტორიის ყურადღებაც რომ უზრუნველყოს, მთქმელი საკვიროებისდა მიხედვით, ხანგამოშვებით ამა თუ იმ პასაჟის, პერსონაჟთა დახასიათების, მხატვრულ-კომპოზიციური ხერხის (მათ შორის ტრადიციული ფორმულის) მეტ-ხაკლებ ცვლილებას მიმართავს და ამგვარად „გაკვალული გზით სიარულს“ ერიდება. „ტრადიციული მსმენელებისათვის ცნობილი ზღაპრის, სიმღერის, პიესის და ა. შ. ყოველი შესრულების დროს, — აღნიშნავს პ. გ. ბოგატრიოვი, — შემსრულებელმა აუცილებლად უნდა შეიტანოს იმპროვიზაცია, რომ კოლექტივისათვის ცნობილი სიმღერა თუ ზღაპარი ახლებურად აუღერდეს. უკეთეს ხალხური ხელოვნების ყველა სახეში არ იქნებოდა შეტანილი იმპროვიზაცია, ტრადიცია შტამპად გადაიქცეოდა. ნაწარმოები მექანიზებული გახდებოდა, დაკარგავდა თავის ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციას — მსმენელებსა და მაყურებლებზე შემოქმედების ფუნქციას — და თანდათანობით გაქრებოდა ფოლკლორული რეპერტუარიდან“¹³. ამრიგად, მთქმელი შემოქმედებითად ითვისებს ხალხური ლექსის ტრადიციებს.

სივრცის (ტოპოგრაფიული) ფორმულები. ამ ტიპის ფორმულები სხვა კატეგორიის ექსპოზიციურ ფორმულებთან შედარებით ხალხურ ლექსებში ყველაზე

¹¹ ხალხური სიტყვიერება, I, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, ტფ., 1918, გვ. 15.

¹² ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, გვ. 154.

¹³ П. Г. Богатриев, Традиция и импровизация в народном творчестве, VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук, М., 1964 г, гв. 7.

მრავალრიცხოვან ჯგუფს შეადგენს. იგი ბევრჯერ ზეპირი პოეტური ტექსტის ან-კეტურ მონაცემებს ამღიდრებს მეტად საგულისხმო ფაქტით — მიუთითებს იმ ადგილს, სადაც ლექსში ასახული ამბავი ხდება. ამრიგად, მას სერიოზული მნიშვნელობა ენიჭება ხალხური პოეტური ნიმუშის პასპორტიზაციის თვალსაზრისითაც. ზოგჯერ ამ მოქმედების ლოკალიზაციით ლექსის გენეტიკური წარმო-მავლობაც დგინდება.

ტოპოგრაფიული ფორმულები უმთავრესად საგმირო და საისტორიო ლექსებშია გამოყენებული. მათში ხშირად საქართველოს მშფოთვარე სისხლიანი წარსულის არაერთი ტრაგიკული ეპიზოდი ილანდება. ამ მიზეზით ასეთი შინაარსის ზოგიერთ ტოპოგრაფიულ ფორმულას ისტორიული დოკუმენტურობის მკაცრი ანაბეჭდი აზის.

ერთი რიგის ასეთ ექსპოზიციურ ფორმულებში კონკრეტულად არის მი-ნიშნებული ის დასახლებული პუნქტი, სადაც საომარი სამზადისი წარმოებს და ლაშქარი იკრიბება:

„დუჟეთ იყრების ლაშქარი, არ ერგებთან გზანო,
სადგომლად არ ეყოფან ბაზალეთური ტბანიო“¹⁴.

მეორე ნიმუშში მხოლოდ ადგილის გეოგრაფიული სახელწოდებაა შეცვ-ლილი, ექსპოზიციური ფორმულის სხვა წევრები კი იგივეა:

„ლილლოს იყრების ლაშქარი, ერთის ურჯულოს თავზედა,
ადიან, წამოვიღან გოგას მუქარაზედა“¹⁵.

ექსპოზიციურ ფორმულებში „დუჟეთ იყრების ლაშქარი“ და „ლილ-ლოს იყრების ლაშქარი“ მართოდენ ტოპონიმები („დუჟეთ“ და „ლილლოს“) იცვლება, დანარჩენ ნაწილებში („იყრების ლაშქარი“) ექსპოზიციური ფორ-მულები აბსოლუტურ იდენტურობას ამჟღავნებს.

ანალოგიური შინაარსის სხვა ექსპოზიციურ ფორმულებში გეოგრაფიულ პუნქტებთან მოქმედება უფრო ექსპრესიულად არის მისადაგებული:

„არღოტში რა ამბავია? ჩამატეხას ზევე ცისასა,
ამბობენ ლაშქრის მოსვლასა, გარდამაქდა არშეისასა“¹⁶.

სხვა მაგალითი:

„ამბავ გუროჩი რაია? რა წყრომა დადა ზეთისაო,
ველობა გაუბედავის ულაკურის შვილთაო“¹⁷.

ილუსტრირებულ ექსპოზიციურ ფორმულებში სხვადასხვა სოფელია და-სახლებული, მაგრამ თვით ფორმულის ძირითადი სქემა ერთნაირ ხასიათს ატა-რებს „რა ამბავია?“ და „ამბავ რაია?“ — ამ ფრაზებში მოცემულია ერთი და იმავე სიტყვების სპეციფიკური განლაგება, რომელიც განსხვავებას მხოლოდ სინტაქსური კონსტრუქციით, სტილისტური თვალსაზრისით გვიჩვენებს. აქვე აღსანიშნავია, რომ ეს კონსტრუქციები კითხვითს წინადადებებს განასახიერებენ და ამგვარად მათში ემოციური ელემენტი მაღალ ეფექტს აღწევს. ამასთან დაკავ-შირებით ჩვენ ვეთანხმებით პ. დ. უხოვის დასკვნას. სადაც იგი ამტკიცებს, რომ

¹⁴ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, გვ. 1.

¹⁵ იქვე, გვ. 31.

¹⁶ იქვე, გვ. 49.

¹⁷ იქვე, გვ. 112.

ტიპური ფორმულის ფუნქცია ლირიკულ ნაწარმოებებში მეტწილად ექსპრესიულობის შექმნით განისაზღვრება. „აუ ებოსში ტიპური ადგილები უპირატესად თხრობითი სურათებია, რომელიც აუცილებელია სიუჟეტის განვითარებისათვის, — აღნიშნავს იგი, — სამაგიეროდ ლირიკაში ისინი უპირატესად ემოციური გამომსახველობის საშუალებას წარმოადგენენ“¹⁸.

პეროიკული ბალადების ერთ ნაწილში ტოპოგრაფიული ფორმულების მთავარ ობიექტად ცნებ არის სახელდებალი. ცნებ როგორც საფორტიფიკაციო ნაგებობა სათანადო სტრატეგიული ფუნქციით იყო აღქმური და იგი ხშირად გააფრთხილებული ბრძოლების ასპარეზს შეადგენდა. ასეთი შინაარსის ტიპურ ადგილებში უმთავრესად სოფლის და ზოგჯერ ციხის პატრონის სახელია შეცვლილი:

„ახადს გოდერძის ციხეო, სამუქარო ხარ მტრისაო“¹⁹.

ან კიდევ:

„ვერ ხოვანს წვრილო ციხეო, ქვაი ვინ გაწყო ქვაზედა“²⁰.

არცთუ იშვიათად ერთი და იმავე ბალადის ვარიანტები, რომლებიც სხვადასხვა კუთხეშია გავრცელებული, ასევე ექსპოზიციური ფორმულების განსხვავებულ წაკითხვებს იძლევა. ეს უკანასკნელი მომენტი კი დიალექტური ნიუანსებით ვლინდება. საილუსტრაციოდ ქვემოთ ვახდენთ საგმირო ბალადის „წოვეთში გიგის ციხის“ ორი ვარიანტის ექსპოზიციურ ფორმულათა შეპირისპირებას. პირველი თუშეთშია ფიქსირებული, მეორე — ფშავში. ბალადის ფაბულა ადასტურებს, რომ იგი გენეტიკურად თუშეთთან უნდა იყოს დაკავშირებული:

1. „წოვეთას გიგის ციხეო, ქვაც ნუ გდება ქვაზედა, ქაჩუს გადმოდის ჩარები, ციხეე, შენს მუქარაზედა“²¹.
2. „წოვეთში გიგის ციხეო, ქვამც ნუ სდებალხარ ქვაზედა, მოგიხდეს ქარელთ შვილები, ალი აგხეიეს თავზედა“²².

პირველი თუშური ვარიანტია და იგი თუშეთში ივ. ბუქურაულის მიერ არის ჩაწერილი. მეორე კი, როგორც ფშავში არსებული ვარიანტი, იმავე კუთხეში დ. სიზანაშვილის მიერ არის მოპოვებული. თითოეულ ფორმულაში (და საერთოდ ვარიანტში) საკუთარი კუთხის კილოკავია დატული, ამით კი თვით ვარიანტის არეალი, კერძოდ ამ კუთხისადმი ვარიანტის კუთვნილება დგინდება. დიალექტური სიტყვები, გამოთქმები და გრამატიკული ფორმები ფოლკლორული ნაწარმოებისათვის მრავალგზის კოლორიტულად არის დამახასიათებელი. ეს ე. წ. ტერიტორიული დიალექტი არცთუ იშვიათად ხალხურ პოეტურ ტექსტში მკვეთრი იერით არის შეჭრილი, რას მეოხებითაც ზოგ შემთხვევაში ხერხდება ლექსის სადაურობის დაზუსტება, ზოგ შემთხვევაში კი ვარიანტის გავრცელებულობის შემოწმებაც.

ხალხური წყობილისტყვიერი ნაწარმოების სხვადასხვა ვარიანტში ერთი და იმავე ექსპოზიციური ფორმულის განსხვავებული სახეები ბევრი ფოლკლორული ტექსტის მაგალითზე დასტურდება. ერთ-ერთი მძაფრსიუჟეტურიანი ხალხური ბალადის ვარიანტებში განსხვავებული ტოპოგრაფიული ფორმულებია წარმო-

¹⁸ П. Д. У х о в, Атрибуции русских былин, М., 1970, გვ. 174.

¹⁹ ფშავური ლექსები შეკრებილი დ. სიზანაშვილის მიერ, ტფ., 1887, გვ. 6.

²⁰ ხალხური სიტყვიერება, I, ვკ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს რ ე ლ., გვ. 100.

²¹ იქვე, გვ. 58.

²² ფშავური ლექსები, შეკრებილი დ. სიზანაშვილის მიერ, გვ. 48.

დგენილი. ამ ფორმულებში ქალის ტირილის დრამატული ეპიზოდია აღწერილი. ფორმულა ყველა ვარიანტში ერთსა და იმავე ქალს მიუთითებს, ოღონდ ერთ ვარიანტში ქალის მამის სახელი იცვლება. ამავე დროს თითქმის ყველა ვარიანტში—სოფლის სახელწოდებაც. აი ამ ბალადის სამიოდე ვარიანტის ექსპოზიციური ფორმულები:

1. „ჩილოს წისქვილში ატირდა ნანა თორღვის ქალი“²³.
2. „ტუტარიკის წისქვილს ატირდა ნანა თორღვის ქალი“²⁴.
3. „ახვას შუ უბან ატირდა ნანა მგელაძის ქალი“²⁵.

ამრიგად, აქ ერთი და იმავე ბალადის სამი სხვადასხვა ვარიანტის ასევე განსხვავებული ექსპოზიციური ფორმულებია ციტირებული. ვარიანტულმა განსხვავებამ შესაბამისად გამოიწვია ტიპური ადგილების სხვაობაც. მაშასადამე, ჩვენ გვაქვს თვით ექსპოზიციურ ფორმულათა ვარიაციები, რომელიც შედგენის ერთ პრინციპს, ერთ სქემას, ერთი დეტალის დაკონკრეტებას ეფუძნება.

ზოგიერთი ხალხური პოეტური ნაწარმოების შესავალში ქვემოთ დამოწმებულ ექსპოზიციურ ფორმულას საკმაო პოპულარობა აქვს მოპოვებული. მოვიყვანოთ მის რამდენიმე ნიმუშს, რომლებიც ერთი ბალადის სხვადასხვა ვარიანტში კი არ გვხვდება, არამედ იგი სხვადასხვა დამოუკიდებელი შინაარსის სიუჟეტურ ლექსებშია შესული:

1. „დიელს ვინამ ხარ პატრონი, ვინამ დაჰბუი ბანზედა, ზამთარს დაჰლევ კირთა, გაზაფხულს ჩახვალ ცხვარზედა?“²⁶
2. „მობილო დედისერთაო, სად რა-რა ღბრუნავ ბანზედა? ნეტავი წამოვიყვანა, შამოგავლია მთაზედა?“²⁷.
3. „ქისტო, ვინა ზარ ქისტეთსა, ქისტო, ვინ ღბრუნავ ბანზედა, აღარც ვამოხვალ საამწროს, აღარც დავვიძღებ კარზედა?“²⁸.
4. „ვინ ღბრუნავ შიბუს ქალასა დილა აღრიან მწკალზედა? ვინ ხვევები სიმაგრეებსა, მოყმევ, ვინ უელი თავზედა?“²⁹.

ციტირებულ სალექსო ფრაგმენტებში დაცული არის ამა თუ იმ თავისთავადი პოეტური ტექსტის მიმართ ერთი და იმავე ექსპოზიციური ფორმულის დიფერენციული გამოყენების მეთოდი. დიფერენციულ გამოყენებაში იგულისხმება ფორმულის ზოგად სქემაში სპეციფიკური მონაცემების (სოფლის, ადამიანის სახელების და სხვ.) „ჩასმა“ იმის მიხედვით, თუ აღნიშნული კომპოზიციური ხერხით სახელდობრ რომელი ლექსის შინაარსი იწყება. განსაკუთრებულ განსხვავებას უკანასკნელი (მეოთხე) ნიმუში ამჟღავნებს. მასში ტიპური ადგილის ბერბემალი („ბანზე ბრუნვა“) მკრთალად არის მოცემული. ამასთან ეს ფორმულა პირველ ფრაზადაა წარმოდგენილი (სხვა ნიმუშებში კი მას მეორე ფრაზა უკავია). აღსანიშნავია, რომ დამოწმებულ ტოპოგრაფიულ ფორმულებში S (სივრცის) ელემენტი კოლორიტულ ლოკალს შეიცავს.

როდესაც საერთოდ ტიპური ადგილების დიფერენციული გამოყენების მეთოდზე ვლაპარაკობთ. აქ არ შეიძლება საგანგებოდ ხაზი არ გაესვას ამ მიმართებით მთქმელის როლსა და ინდივიდუალურ ესთეტიკურ ორიენტაციას. რადგანაც სხვადასხვა მთქმელი სხვადასხვა ხალხურ პოეტურ ნაწარმოებში

²³ ხალხური სიტყვიერება, I, ე. თაყაიშვილის რედ., გვ. 50.

²⁴ იქვე, გვ. 51.

²⁵ იქვე, გვ. 101.

²⁶ იქვე.

²⁷ ხალხური სიბრძნე, IV, ქს. სიხარულიძის რედ., თბ., 1965, გვ. 377.

²⁸ ხალხური სიტყვიერება, I, ე. თაყაიშვილის რედ. გვ. 57.

²⁹ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, გვ. 112.

ერთსა და იმავე ტიპურ ადგილს სხვადასხვანაირად იყენებს, ამიტომაც შეიძლება მივიღოთ სპეციალური აზრი იმის შესახებ, რომ მთქმელის მიერ ტრადიციული ფორმულების შეთვისება ხშირ შემთხვევაში ზეპირად არ წარმოებს³⁰. მის მიერ ეს ზერხი უფრო შემოქმედებითად იხმარება, რასაც ცალკეულ ხალხურ პოეტურ ნაწარმოებთა ამ თვალსაზრისით შესწავლა მოწმობს. ამის ერთ-ერთ ფაქტს კი ზემოთ მოყვანილი ნიმუშების სათანადო ანალიზი გვიჩვენებს. ეს შომენტი თავის დროზე 'მენიშნა ა. ფ. გილფერდინგმა, როდესაც დაასაბუთა, რომ „ტიპურ ადგილებს თითოეულ მთქმელთან აქვს თავისი თავისებურებანი და თითოეული მთქმელი ხმარობს ერთსა და იმავე ტიპურ ადგილს ყოველთვის, როცა საამისოდ შესაფერი აზრი გაჩნდება... ამრიგად, ტიპური ადგილები ყველაზე მეტად ასახავს მთქმელის პიროვნებას“³¹. პ. დ. უხოვის შეხედულებით კი „ტიპური ადგილების სიტყვიერი გაფორმება მთქმელის კერძო შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენს. ამიტომაც ტიპური ადგილების ხასიათის მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ მთქმელთა შემოქმედების მანერაზე“³². მისივე ცნობით, „რუსული ბილინების მრავალრიცხოვან კრებულებში საექვთა დაძებნილ იქნეს ერთი მთქმელის ტიპური ადგილების საესებით ზუსტი დამთხვევის თუნდაც ერთი ნიმუში სხვა მთქმელის მსგავს ადგილებთან; ზოგიერთ, თუნდაც ნაწილობრივ დეტალში განსხვავება მაინც გვხვდება“³³. უფრო მეტიც, პ. დ. უხოვისავე დაკვირვებით „თუნდაც ერთი და იმავე ადგილის მთქმელებთან ტიპური ადგილების ზუსტი დამთხვევა არ წარმოებს“.

ჩვენი აზრით, პ. დ. უხოვის ეს ბოლო დებულება გარკვეულ ლოგიკას არის მოკლებული. ასეთი მკაცრი დასკვნის გაკეთება და ხალხური პოეზიის ყველა ეანრის ნაწარმოებზე მისი თანაბრად გავრცელება ჩვენი არასწორად მიგვაჩნია. თუ ბალადის ეანრის ფოლკლორულ ნიმუშებში სიუჟეტის შესაბამისად ტიპურ ფორმულას მართლაც ცვლილებები ეხება, სამაგიეროდ ლირიკულ ნაწარმოებებში საერთო ადგილი არცთუ იშვიათად სტაბილურობას ინარჩუნებს.

ასე, მაგალითად, უცვლელი სტრუქტურით არის წარმოდგენილი ტოპოგრაფიული ფორმულა სატრფიალო ლირიკის ორ სხვადასხვა მინიატურაში:

1. „ბ ა ლ ჩ ა შ ი ა გ ა დ ვ ი ხ ე დ ე, ქ ა ლ ი ე ნ ა ხ ე მ წ ო ლ ი ა რ ე, თ ა ე თ ი ე ღ დ ა თ ე თ რ ი ვ ა შ ლ ი, ფ ე ხ თ ი თ უ ფ რ ო მ ს ხ მ ო ი ა რ ე“³⁴.
2. ბ ა ლ ჩ ა შ ი ა გ ა დ ვ ი ხ ე დ ე, გ ა რ დ ა მ ი წ ი ა ი ა მ ა, ყ ა ყ ა ჩ ო ა ყ ე ა ე ბ უ ლ ა, ვ ა რ დ ი გ ა მ ლ ი ლ ა, გ ა მ ა“³⁵.

ტოპოგრაფიული ხასიათის ექსპოზიციური ფორმულა „ბალჩაშია გადვიხედე“ შაირის ტიპის ორივე დამოწმებულ ლექსში უცვლელი სახით მეორდება. მსგავს მოვლენას აქვს ადგილი ბევრი სხვა ტრადიციული ფორმულების გავრცელებულობის თვალსაზრისითაც.

ზემოთ ნათქვამის კიდევ უფრო საფუძვლიანი არგუმენტებისათვის ჩვენ

³⁰ А. Ф. Г и л ф е р д и н г, Олонечкая губерния и ее народные расоды, в кн.: Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года, Ленинград, 1949, гл. 57—58.

³¹ П. Д. У х о в, Из наблюдения над стилем сборника Кириши Данилова. Русский фольклор. Материалы и исследования, I, М.-Л., 1956, гл. 99.

³² იქვე, გვ. 97.

³³ იქვე, გვ. 98.

³⁴ პ. უ შ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ხალხური სიტყვიერება, II, მ. ჩიქოვანის რედ., თბ., 1964, გვ. 148.

³⁵ იქვე.

შეგვიძლია მოვიხმოთ სხვა დანიშნულების ექსპოზიციური ფორმულების საილუსტრაციო მაგალითები:

პირველი ნიმუში:

1. „ღმერთო, რა დიდო, ბრალია, არევა ქალაქისაო, დალევა ბავრატონთა, ჩარჩევა მასკვლაჲსაო“³⁶.
2. „ღმერთო, რა დიდი ბრალია სიყვდილი კაი ყმისაო, ქიშღას დაიქცა ქუთხირი, კუთხი გამასკდა ქვისაო“³⁷.

მეორე ნიმუში:

1. „ნეტავი ქალო მე და შენ ყანები მოგცა ზიარი, შიგ აპარკელი მოპრია, ნაპირი მისცა ტყიანო, მე და შენ ტყეში შევიღეთ, ყანები დარჩეს ტალი“³⁸.
2. „ნეტავი, ქალო, მე და შენ ერთმანეთს დაგვატოლაო, რომელიც მეტი მოვიღეთ, სასხლევით გადაგემორაო“³⁹.
3. „ნეტავი, ქალო, მე და შენ გუთუამაშოს ნადი ორი, ხელი ხელთა გადაგედოს, მკვიდოდეთ ბაღში ორი“⁴⁰.

მესამე ნიმუში:

1. „მოვდივართ, მოგვიხარია, მოგვეყვს ლამაზი კეკელა, ქალი, სძალი მშვენიერი, პირ-ვარდი, აღვა-კეკელა“⁴¹.
2. მოვდივართ, მოგვიხარია, მოგვქაეს დედალი ხოხობი, თვალ-წარბებ გადახატული, ქალია ძუძუ-ყოკობი“⁴².

აქ მოყვანილი ცალკეული ნიმუშების მიხედვით სხვადასხვა ლექსის შესავალში ექსპოზიციური ფორმულები უცვლელი სახით გამოიყურება. იგივე ვითარება შეინიშნება ზოგიერთი სხვა ექსპოზიციური (და საერთოდ ტრადიციული) ფორმულების გამოყენების დროსაც.

ქრონოლოგიური (T) და სივრცის (S) ფორმულებს გარდა ფოლკლორული ლექსის შესავალ ნაწილში სხვა ხასიათის ექსპოზიციური ფორმულებიც იხმარება. მათი რანდენიმე მაგალითი ეს-ეს არის ზემოთ მოვიყვანეთ, სადაც უცვლელი სახით გამეორებადი ტიპური აღგილებია დემონსტრირებული.

კოლორიტულ შინაარსს გადმოგვეცემს ექსპოზიციური ფორმულა „წიგნს მოგწერ, გამოგიგზავნი“, რომლითაც ხალხური სატრფიალო ლირიკის რამდენიმე ნაწარმოები იწყება. იგი ზოგიერთი ლექსად დაწერილი სამიჯნურო ხასიათის თავისებურ პროლოგს წარმოადგენს. მათში გარკვეული გრამატიკული ვარიაციები დასტურდება:

1. „წიგნს მოგწერ, გამოგიგზავნი, ვარდო გამლილო ველათა, სად მოიცალა ომ ღმერთმა შენის თვალ-წარბის წერათა, ან სად იმოვნა კალამი, დაგხატა ათას ფერათა“⁴³.
2. „წიგნს დაეწერ, გამოგიგზავნი შავის მელნითა ნაწერსა, შენ შავ თვალებს წააქოთხე, შავი წამწამი აძვესა, მანამდინ შენა გნახამდე, მანამ ვილა გააწვესა“⁴⁴.

³⁶ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, გვ. 23.

³⁷ იქვე, გვ. 39.

³⁸ პ. უშიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, II, 1964, გვ. 84.

³⁹ იქვე, გვ. 47.

⁴⁰ იქვე, გვ. 38.

⁴¹ ხალხური სიბრძნე, IV, ქს. სიხარულიძის რედ., გვ. 289.

⁴² იქვე.

⁴³ პ. უშიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, II, გვ. 52.

⁴⁴ იქვე.

3. „წიგნი მინდა მომეწერა, წვერი მომიტყუა კალამსა, როცა გვერდით გვახლები, მაშინ მოგართმევ სალამსა“⁴⁵. და სხვ.

ეს ფორმულები მეტ-ნაკლებ სტრუქტურულ სხვაობას ავლენენ, მათგან მესამე ნიმუში უფრო მკვეთრი თავისებურებით გამოირჩევა. თუმცა მისი ეს თავისებურება სემანტიკურ ფარგლებს არ სცოდნება.

ბევრი ექსპოზიციური ტიპური ადგილი. რომელიც ლექსის შინაარსის ერთ-გვარ „ჭიშკარს“ წარმოადგენს, მიმართვის ფორმით გამოიხატება. ამ დროს მისი ლირიკული პათოსი უფრო იზრდება. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ მიმართვის ფორმა ექსპოზიციურ ადგილებს მეტ ინტიმურობასა და ემოციურობას ანიჭებს. დასაწყისი ფრაზებიდან აღებული ექსპრესიული ინერცია ლექსს ზოგჯერ ბოლომდე გაჰყვება. საერთოდ მიმართვა ექსპოზიციურ ფორმულას ხაზგასმული უშუალოდობითა და პცლავრი პოეტური ენერგიით აღავსებს, ლექსში მკაფიო, აქტიური მხატვრული სულისკვეთება შეაქვს. ამასთან დინამიზმი და პლასტიკურობა ლექსს, როგორც ცოცხალ ორგანიზმს, მკვეთრი ვიბრაციით „ამოძრავებს“.

თავისებურ პირველ ომანიან შეძახილად გაისმის ექსპოზიციური ფრაზა „ვერ გაიგეთა ქართულნო“ ერეკლე მეორის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით შექმნილ საგმირო-სამგლოვიარო ლექსში, სადაც ამ ფრაზაზე განსაკუთრებული აზრობრივ-ლოგიკური სიმძიმის ცენტრი გადადის:

„ვერ გაიგეთა, ქართულნო? შეგეხნათ რკინის კარია,
ალარ გყავთ ნეფე ერეკლე, არც მისი საომარია,
ღამდგარა ბაირალები, ალარ ქეხს ზარბაზნია“⁴⁶.

იგივე ექსპოზიციური ფორმულა ამ ლექსის მკვეთრად განსხვავებულ ვარიანტშიც გამოიყენება:

„ვერ გაიგეთა ქართულნო, შეგეხნათ რკინის კარიო,
მზე ჩაგვიფიდა უკულმა, ჩავარდა შუა ზღვაშოო,
მთვარე დაბნელდა, გაშავდა, ალარ გეინათებს ცაშოო“⁴⁷.

ამ ფორმულის პირველი ნახევარი თავისებური სინტაქსური წყობით ერეკლე მეორის ციკლის სხვა ლექსშიც არის რეალიზებული:

«ქართულებ, ვერ გაიგეთა, ჴევის მთა გარმასულაო?
ცოტანაი ას სნოს წყალი, ჴერ დიდი არ მასულაო,
იარალაის კულაი ჴევის მთას გარმასულაო,
ერეკლე ბატონიშვილი ტახტით გარამქდარაო,
იარალები აუსხამ ბაბლას გარამქდარაო,
კაცი ჴევესურეთ წაღაა: „თავ დამქირდება ყმისაო...“⁴⁸.

აღნიშნული ტიპური ადგილი გვხვდება ფშაურ ლექსში, ოღონდ აქ ეს ფორმულა ლექსის მეორე (თექვსმეტმარცვლოვან) სტრიქონშია მოთავსებული, ამავდროს „ქართულნო“-ს ნაცვლად გვაქვს „ფშაველნო“:

„მინდვრით მოვიდა ამბავი, შამაიარა მთანია,
ვერ გაიგეთა ფშაველებო, შეგეხნათ რკინის კარია,
იოსებ ხარანულსა საომარ ეტყვის მხარია“⁴⁹.

⁴⁵ იქვე, გვ. 53.

⁴⁶ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, გვ. 23.

⁴⁷ ხალხური სიბრძნე, IV, ქს. სიხარულიძის რედ., გვ. 200.

⁴⁸ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, გვ. 19.

⁴⁹ ხალხური სიტყვიერება, III, შეკრებილი თ. რაზიკაშვილის მიერ, მ. ჩიქოვანის რედ., თბ., 1953, გვ. 50—51.

ამრიგად, აღნიშნული ექსპოზიციური ფორმულა უკანასკნელ მაგალითში ფშავის კონკრეტულ სინამდვილესთან არის მისადაგებული.

საკმაოდ პოპულარულ ექსპოზიციურ ფორმულად აღირიცხება „დაუქარ, ჩემო ჩონგურო“, რომელიც უცვლელად ან მცირედენი ვარიანტებით სხვადასხვა თემატიკის ხალხური ლექსების შესავალში ფიგურირებს. უმეტესწილად კი იგი საღალღობო-იუმორისტულ ხალხურ პოეტურ ტექსტებში იხმარება. დაბეჭი-თებითა შეიძლება აღინიშნოს, რომ მას გამოყენების სიხშირის მიხედვით ერთ-ერთი წამყვანი როლი აქვს განკუთვნილი ან ტიპის საერთო ადგილებს შორის. აქაც მიმართვის ობიექტი წოდებით ბრუნვაში არის დაყენებული, რაც დასახე-ლებული ექსპოზიციური ფორმულის შინაგან ტემბრსა და მელოდიურობას კი-დევე უფრო აძლიერებს. აქვე უნდა ითქვას, რომ ამ კატეგორიის ტიპური ადგი-ლები ახალი ეპოქის მოვლენას წარმოადგენს. იგი ქართულ ხალხურ ლექს-სიმ-ღერებში მას შემდეგ უნდა გავრცელებულიყო, რაც მუსიკალური ინსტრუმენ-ტი ჩონგური შემოვიდა ხმარებაში და ამის კვალობაზე თვით ეს ტერმინიც ეროვნულ ენაში იქნა დამკვიდრებული. როგორც ისტორიული წყაროები მოწმობენ, ძველ ქართულ ხალხურ საყრავებში ჩონგური არ იხსენიება და, ბუნებრივია, იმდროინდელ წერილობით ძეგლებში არც ეს ტერმინი გვხვდება. როგორც კ. კეკელიძე ასკვნის, ჩონგური პირველად არის დადასტურებული XVII ს. და-წერილ პოემა „სიბილაიანში“⁵⁰. ეს კი იმაზე მეტყველებს, აღნიშნული ხალ-ხური საყრავე ქართულ ეროვნულ ინსტრუმენტარიაშიც ამავე ხანებიდან ჩნდებ-და. მითითებულ მომენტს ამ ტერმინის შემცველი ხალხური ლექსის წარმოშო-ბის ქრონოლოგიური ჩარჩოების მოხაზვის მხრივ სათანადო მნიშვნელობა ენი-კება. ამას უნდა დამატოს ისიც, რომ ფოლკლორული წყობილიტყვიერი ნა-წარმოები, რომელიც საანალიზო ფორმულით იხსნება, როგორც თვით ფორმუ-ლის შინაარსი გვიჩვენებს, ჩვეულებრივ სასიმღეროდ არის გათვალისწინებული. ექსპოზიციური ფორმულა „დაუქარ, ჩემო ჩონგურო“ სტაბილური სტრუქ-ტურული ფორმით მეორდება შემდეგ ხალხურ პოეტურ ნიმუშებში:

1. „დაუქარ, ჩემო ჩონგურო, ამოიღე ხმაო, გულს ნისლი შამოშწოლია, ლექსი უნდა ვთქვაო“⁵¹.
2. „დაუქარ, ჩემო ჩონგურო, შე თუთა წმინდა ხისაო; პაპიჩემისა გათლილო, ბებიაჩემის ხნისაო“⁵².
3. დაუქარ, ჩემო ჩონგურო, გაკა-გამოქა ხელო, მშვიდობით მოგეჟამია ჭერ კალო, მერე რთველია“⁵³.... და ა. შ.

მოიპოვება ამ ლექსების სხვადასხვა ვარიანტი, სადაც ეს სტერეოტიპული ფრაზა უცვლელ სტრუქტურას ინარჩუნებს, ან გარკვეული დოზით ვარიანტას იძენს.

განხილული ექსპოზიციური ფორმულა ერთ-ერთ ლექსში შუა ადგილას არის მოთავსებული. ამ მიზნით მისი ექსპრესიულობა ნელდება. აქაც იგი სტა-ბილური სახით არის მოცემული:

„ქება გოთხრა რისა, ქება ლექსებისა,
ვარღო მაისისა,

⁵⁰ კ. კეკელიძე, საანალიზო ინსტრუმენტის ძველ საქართველოში, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, თბ., 1945, გვ. 156.

⁵¹ ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, თბ., 1961, გვ. 21.

⁵² იქვე.

⁵³ ხალხური სიტყვიერების მასალები, I, შერკ. წ. სონდულაშვილის მიერ, ვლ. ვირსალაძის რედ., თბ., 1955, გვ. 140.

ღარო ჩონგურისა? და უკარ ჩემო ჩონგურო, თუთა წმინდა ხისა.

ლექსით ვეტყვი სიმღერას ხმა გაქვს ლარებისა⁵⁴...

ხევესურეთში ჩაწერილ ხალხურ პოეტურ ნიმუშში ცვლილება მხოლოდ საანალიზო ფორმულის ზმნის სტრუქტურას ეხება:

„ღა გიკარა ე ჩემო ჩონგურო, ლატარან ხარ, ძნელიო,
ვის იყავ, რომელმ იამბე, მათწარის ელიო?“⁵⁵

ამავე შინაარსისაა ექსპოზიციური ფორმულა, სადაც მიმართვის ობიექტად ფანდური არის მოხმობილი. ასეთი ლექსების დიდი უმრავლესობა ხევესურეთში არის ფიქსირებული. და ეს გასაგებრიცაა. ჩონგურის ნაცვლად იქ უმთავრესად ფანდური იხმარებოდა⁵⁶. ხალხური პოეტური ნაწარმოები, რომელშიც აღნიშნული მუსიკალური საკრავი ფიგურირებს, გენეტიკური ძირებით უფრო შორეულ ეპოქას განეკუთვნება. სარწმუნო ცნობებით, ეს ინსტრუმენტი X საუკუნიდან ჩანს შემოტანილი⁵⁷. ქართულ მეტყველებაში ტერმინ ფანდურის დამკვიდრებაც ამავე დროსაა სავარაუდებელი. ცხადია, ეს ტერმინი ხალხურ ლექსებში იმავე პერიოდში იწყებს შეღწევას და ამ დროიდან იკავებს „შესაფერისი მოქალაქეობრივი უფლებებითაც არის გარემოსილი.

ექსპოზიციური ფორმულა, რომელშიც მიმართვის ობიექტად ფანდური გვაქვს, მეტწილად ასეთი სახეს ღებულობს: „იძახე, ჩემო ფანდურო“.

საილუსტრაციო მასალა:

1. „იძახე ჩემო ფანდურო, როსაც ავიღებ გელშია.

ცუღებ გავივი ამბავი, რა ძნელი გასაგებია“⁵⁸.

2. „იძახე ჩემო ფანდურო, იცი ღამაზად ვეფერი,

ჩაგისხი თითბრის ლარები, ავასხი ოქროს ზინზილი“⁵⁹. და ა. შ.

ფორმულაში ზმნა „იძახე“ ხევესურული დიალექტური კოლორიტით არის შეფერილი. იგი აქ კონკრეტულად ნიშნავს „ამრახლი“, „ხმა ამოიღე“, „იმღერე“...

სხვა ექსპოზიციურ ტიპურ ადგილში „იძახე“-ს „ა ბეჩავე“ ენაცვლება. ამ უკანასკნელში უფრო შექების, შეგულიანების, წაქეზების იმპულსი გამოსკვივის:

„ა ბეჩავე ჩემო ფანდურო, ფანდურ არა გჯობ ხისაო,
დაგიკრავ, ვგრე იძახებ, მეგონე სპილენძისაო“⁶⁰.

ამავე მიმართვის ობიექტის მონაწილეობით გეხვედება სხვა ექსპოზიციური ფორმულებიც („გადმოვიტანე ფანდური“⁶¹ და სხვ.).

თანამედროვე ხალხური პატრიოტული ლირიკის რეპერტუარში მოიპოვება ნაწარმოებები, სადაც ექსპოზიციური ფორმულის მიმართვის ობიექტად სამშობლო არის სახელდებული. ამ ლექსებისათვის ნიშანდობლივია მძლავრი შინაგანი ტემპერამენტი, იდეურობა, უშუალობა და გულწრფელობა.

ეს საერთო ადგილები სიტყვიერი ფაქტურისა თუ გრამატიკული ფორმების განსაზღვრული თვითმყოფობით ხასიათდება.

⁵⁴ ხალხური სიმღერა, IV, თბ., 1965, გვ. 385.

⁵⁵ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, ტფ., 1931, გვ. 258.

⁵⁶ ა. ლორთქიფანიძე, ქართული ზღერები, თბ., 1941, გვ. 107—108.

⁵⁷ ი. ჭავჭავაძე, ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1938, გვ. 150.

⁵⁸ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, გვ. 134.

⁵⁹ იქვე, გვ. 148.

⁶⁰ იქვე, გვ. 89.

⁶¹ იქვე, გვ. 115. 159.

აი, რამდენიმე ნიმუში ამ თემატიკის ექსპოზიციური ფორმულებიდან:

1. „სალამი ჩემო სამშობლოვ, საბჭოთა საქართველოო, ორთა ზღვას შუა მდებარეე მთა-ბარ-ტყე, მინდორ-ველოო“⁶².
2. „ჩემო სამშობლოვ, მთა-გორო, მიდამოე, ველებიანო, ქვევით ხვევბო, გარშემო სულ მუდამ თოვლო წყლიანო“⁶³...
3. „სამშობლოვ, ჩვენო მშობელო, გულს ია-ვარდი გფენია, მაისის დღესასწაული, რა ლამაზადა გშენია“⁶⁴... და სხვ.

სტერეოტიპული ფორმულები იხსნება სხვა თემატიკის ხალხური ლექსე-ბიცი. მაგალითად, შრომის პოეზიის ნიმუშებში გვხვდება ექსპოზიციური ფორ-მულები „შენი ჰირიმე, გუთანო“⁶⁵, „გლესავ და გლესავ ნამგალო“⁶⁶ და სხვ., მითოლოგიურ პოეტურ ძეგლებში — „შენო. ანოლი. ანოლი“⁶⁷, „ა, ელია, ელია“⁶⁸, „ახ, ლაზარე, ლაზარე“⁶⁹ და ა. შ.

როგორც დავინახე, ექსპოზიციური ფორმულები ხალხური პოეზიის ტექ-სტებში საკმაოდ ფართო გამოყენებას პოულობს. მათ ფუნქციური და სტრუქ-ტურული მრავალფეროვნება ახასიათებთ და ძირითად ტექსტთან განსხვავებული ინტენსიურობის კონტაქტს ამყარებენ. ამასთან თითოეული მათგანის სისშირის კოეფიციენტი არათანაბარ მაჩვენებელს იძლევა. საახალიზო კომპოზიციურ ხერხი სხვადასხვა რაოდენობით დასტურდება ფოლკლორულ ლექსებში.

ექსპოზიციური ფორმულა თავისი გენეზისით შორეული წარსულიდან იღებს სათავეს. მასში, ვიმეორებთ, გარკვეული აქტიურობით იქნა ასახული სტე-რეოტიპულობა, როგორც საერთოდ ხალხური სიტყვიერების ერთ-ერთი ძირი-თადი ნიშან-თვისება. აქ კი ისეთი პრობლემაც აღიძვრება, როგორც არის ტრადიციულობა, რომელიც აგრეთვე ხალხური შემოქმედების თავისებურებას წარმოადგენს.

ზოგადად საერთო ადგილები («loci communes») საყურადღებო მომენტს შეიცავს ხალხური ლექსის შემოქმედებითი პროცესის ცალკეულ მომენტთა შესაბამისი კონსტატაციის მასშტაბითაც. მისი შესწავლის საფუძველზე შესაძ-ლებელი ხდება ხალხური ლექსის შემოქმედებითი ლაბორატორიის ზოგი-ერთი საიდუმლოების მნიშვნელოვანწილად შეცნობა-გამომზეურება. ამასთან აქ საცნაურდება ხალხის, როგორც კოლექტიური ავტორის, მხატვრული ოსტა-ტობა, ინტუიცია, შემოქმედებითი გამოცდილება, ფოლკლორული მზა სქემე-ბისა თუ ზეპირი დეტალების ორგანული, ესთეტიკური შეთვისების უნარი.

ექსპოზიციური ფორმულა, როგორც ტრადიციული ფორმულის ერთ-ერთი სახეობა, ხშირად იმ პირველ გასაღებს წარმოადგენს, რომლის საშუალებითაც მთელი ლექსის „სივრცე“ გადაიშლება და ამრიგად პოეტური ნაწარმოების პირველსაწყისი სტიქიაც მთელი თავისი ატრიბუტებით მელავნდება.

საბოლოო დასკვნით, ექსპოზიციური ფორმულა ყველა თემატიკის ხალხურ ლექსებშია რეალიზებული, თუმცა იგი მაინც უმთავრესად სიუჟეტურ ლექსებ-ში, საგმირო, საისტორიო, საყოფაცხოვრებო, საღალღობო და სხვ. ორბიტის

⁶² ხალხური სიტყვიერება, I, მ. ჩიქოვანის რედ., 1950, გვ. 3.

⁶³ იქვე, გვ. 8.

⁶⁴ იქვე, გვ. 3.

⁶⁵ ხალხური სიბრძნე, IV, ქს. სიხარულიძის რედ., გვ. 45.

⁶⁷ ქართული ხალხური პოეზია, ტ. I, ნაკვეთი I, მ. ჩიქოვანის რედ., თბ., 1972, გვ. 79, 80.

⁶⁸ იქვე, გვ. 109.

⁶⁹ იქვე, გვ. 108.

ფოლკლორულ პოეტურ ტექსტებში გვხვდება. აქ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, იგი, ერთი მხრივ, სტაბილური (უცვლელი), ხოლო, მეორე მხრივ, ვარიანტული (ტრანსფორმირებადი) სახით არის გამოყენებული. ეს კომპოზიციური ხერხი იხმარება როგორც ტრადიციულ, ისე თანამედროვე ხალხურ ლექსებში, თუმცა უფრო აქტიურად ტრადიციულ წყობილსიტყვიერ ტექსტებში ფიგურირებს. საერთოდ მას კომპოზიციური, ფაბულური, მელოდიური და ემოციური ფუნქცია აქვს დაკისრებული.

Г. Е. ШЕТЕКАУРИ

ЭКСПОЗИЦИОННЫЕ ФОРМУЛЫ НАРОДНЫХ СТИХОТВОРЕНИЙ

Резюме

Экспозиционная формула, как одна из распространенных художественно-структурных приемов, издавна находит свое широкое применение в репертуаре фольклорной поэзии. Она обычно участвует в начале поэтического текста и на нее возложены соответствующие изобразительно-экспрессивные функции.

В исследовании на основе конкретных иллюстрированных материалов проанализированы экспозиционные формулы разных темпов: хронологические, топографические и др. В образцах народной поэзии они встречаются как в стабильном, так и в варьированном виде, и в них в должной степени проявляется характер коллективности устного поэтического народного творчества.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის
ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული
ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის
განყოფილებამ

ცისანა ყიფშიძე

სოლომონ იორდანიშვილი რედაქტორ-განმომცემელი

მრავალმხრივი იყო სოლომონ იორდანიშვილის მოღვაწეობა: იგი იყო მთარგმნელი, რუსთაველოლოგი, ლექსიკოლოგი, ტექსტოლოგი, პედაგოგი, რედაქტორი.

წლების განმავლობაში ს. იორდანიშვილი ქართულ პერიოდულ გამოცემებში თანამშრომლობდა როგორც შესანიშნავი მთარგმნელი რუსული ენა-დან. 1933 წლიდან იგი იყო ცენტრალური სატერმინოლოგიო კომიტეტის წევრი. ამავე წლიდან იგი ლექსიკებს კითხულობდა უნივერსიტეტში რუსთაველოლოგიასა და ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიაში. 1946 წ. ს. იორდანიშვილი მიიწვიეს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიაში ლექსიკოლოგიის განყოფილებაში გამგეად. ამ დროიდან იგი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის შედგენაში როგორც ერთ-ერთი რედაქტორი და ამ ლექსიკონის კომისიის თავმჯდომარის მოადგილე. ამასთან ერთად 1935—1937 წლებში იგი იყო „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენი კომისიის მდივანი.

ს. იორდანიშვილის კალამს ეკუთვნის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ქართული მწერლობის ისტორიასა და ქართულ ლექსიკოლოგიაში. ცნობილია აგრეთვე მისი ოცნები რუსთაველოლოგიის დარგში. ტექსტის ღრმა ცოდნითა და სიზუსტით შესრულებულმა იორდანიშვილისეულმა „ვეფხისტყაოსნის“ ს-ტყუასიტყუითმა რუსულმა მთარგმნემა განსაკუთრებული როლი შეასრულა შოთა რუსთაველის ეკვლავი პოემის სხვა ენებზე მთარგმნის საქმეში.

იგი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა თანამედროვე ქართული ენის ნორმათა დამდგენი სახელმწიფო კომისიის მუშაობაში. მისი გამოკვლევისა და პროექტის მიხედვით დადგენილ იქნა ქართული კომპოზიციების დაწერილობა, რომელიც მიღებულია ნორმად ქართულ სალიტერატურო ენაში.

ს. იორდანიშვილის მოღვაწეობაში საკამოცემლო საქმიანობას განსაკუთრებული ადგილი უკუთავს. მისი დაუღალავი შრომათა და რუდუნებით არა ერთად და ორი წიგნი გამოიცა. იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა კლასიკოსთა გამოცემის საქმეს. ს. იორდანიშვილის უშუალო მონაწილეობითა და თანხმობით გახსნორციელდა დ. გურამიშვილის, ვაჟა-ფშაველას, სულხან-საბა ორბელიანის „საბრძნენ სიტყუისასა“, „რამიანასა“, ეზოპის იგავების, თეიმურაზ ბატონიშვილის წიგნთსა და სხვა კატალოგის გამოცემები. მან მონაწილეობა მიიღო „ვეფხისტყაოსნისა“ 1937 წლის და ნ. ბარათაშვილის 1945 წლის საიუბილეო გამოცემების მომზადებაში და სხვა. ეს არასრული სიაჲ კი ნათელყოფს მის იტაწულს და დამსახურებას ქართველ კლასიკოსთა გამოცემის საქმეში. ს. იორდანიშვილის მოღვაწეობით ამ წხაოვს გეინდა შეეხნოთ ჰევენს ნამრომში. თანმიმდევრობით განვიხილავთ მის მიერ განხორციელებულ გამოცემებს.

1931 წელს ალ. ბარამიძისა და ს. იორდანიშვილის რედაქციით გამოვიდა

„დავითიანი“¹. გამოცემას წამძღვარებული აქვს ალ. ბარამიძის ვრცელი გამოკვლევა. გამოცემას დამატების სახით დართული აქვს დ. გურამიშვილის შედგენილი „სარწყავისა და წისქვილის ამბავი და მოხაზულობა“. აქვეა კარიანტები. რედაქციის შენიშვნები ტექსტისათვის და ლექსიკონი.

ავტოგრაფულ ნუსხაში მოთავსებული არალიტერატურული მასალა, რომელიც ამ გამოცემაში დამატების სახით არის წარმოდგენილი. არც ერთ წინა გამოცემაში არ დაბეჭდილა. თუმცა დამოუკიდებლად იგი რამდენჯერმე გამოქვეყნდა.

1931 წლის გამოცემის ტექსტი ეყარება გურამიშვილის ავტოგრაფულ ნუსხას. გარდა ამისა, მხედველობაშია მიღებული სიძველეთსაცავებში დაცული „დავითიანის“ ყველა ხელნაწერი.

ტექსტოლოგიური თვალსაზრისით რედაქტორებ-სწორ პოზიციაზე დგანან „დავითიანის“ გამოცემისას. არ ეხებიან ტექსტს და თუ აუცილებელია რომელიმე უნებლიე, კალმისმიერე ლაფსუსის გასწორება. ასეთ შემთხვევაშიც დიჯ სიფრთხილეს იჩენენ.

ტომის ერთვის ვარიანტები. აქ მოცემულია ვარიანტული სხვაობები, რაც კარგად გვიჩვენებს რედაქტორების ველმოდგინე მეშაობას ტექსტის დადგენაზე. შემდეგ მოდის რედაქციის შენიშვნები. სადაც აღნუსხულია თითოეული შემთხვევა გადახაზვისა თუ ჩაწერისა. რა ფერის მელნითაა დაწერილი ან რა ადგილას არის ავტოგრაფში ესა თუ ის სიტყვა ჩაწერილი. გამოცემას ბოლოში ერთვის ს. იორდანიშვილის მიერ შედგენილი ლექსიკონი და საკუთარ სახელთა საძიებელი.

წინა გამოცემებისგან განსხვავებით აქ პირველად გამოქვეყნდა დ. გურამიშვილის ლექსი „სავარგონია“. ეს ლექსი, როგორც პ. უმიკაშვილმა კარგა ხნით აღრე აღნიშნა, დ. გურამიშვილს თვითონ ჩაუწერია მამუკა ბარათაშვილის „ჭაშნიკის“ თავისუფალ ფურცელზე.

რედაქტორებმა უცვლელად დატოვეს თხზულებათა რიგი ავტოგრაფის მიხედვით. მხოლოდ ერთხელ დაიბრუნა ეს წესი: „ამ წიგნთა გამლექსავის გვარისა და სახელის გამოცხადება“ ავტორს ხელნაწერის ბოლოში მოუთავსებია; შინაარსის მიხედვით კი იგი „დავითიანის“ შესავალს წარმოადგენს და ამიტომ გამოცემებმა ლექსი წინ გადმოიტანეს.

რედაქტორები სწორად მოიქცნენ. როდესაც ტექსტს კრიტიკულად მიუღწევენ და ავტორის ვინაობის „განმცხადებელი“ ლექსი წინ, შესავლას ადგილას მოათავსეს. მათი აზრის სისწორე მომდევნო გამოცემებმაც დაადასტურა. შენდევან-როინდელ გამოცემებში „დავითიანის“ ლექსები ამ თანმიმდევრობით იბეჭდებოდა. ტომში პარალელური ფორმები და ორთოგრაფია უცვლელადაა დატოვებული.

შემდეგი გამოცემა, რომელიც ს. იორდანიშვილმა განახორციელა 1935 წ. გ. ლეონიძესთან ერთად, არის დეშანგის „შანავეაზიანი“². ეს იყო ამ პოემის პირველი პუბლიკაცია.

გ. ლეონიძეს, როგორც თვითონ გადმოგვცემს. დიდხანს აწვალებდა სურველი ამ ნაწარმოების გამოცემისა. ამ მიზნით მას 1928 წელს ლენინგრა-

¹ „დავითიანი“, მეხუთე გამოცემა. ტექსტი. გამოკვლევა. ლექსიკონი, ალ. ბარამიძისა და ს. იორდანიშვილის რედაქციით, თბ., 1931.

² დეშანგის, შანავეაზიანი, გიორგი ლეონიძისა და სილ. იორდანიშვილის რედაქციით, თბ., 1935.

დის სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ყოფილ სააზიო მეზუუმში დატული „შაჰნავაზიანის“ ხელნაწერის ფოტოპირი გადაულია და ტექსტიც გადაუწერია. „შაჰნავაზიანის“ გამოქვეყნება ჯერ კიდევ სტუდენტობისას განუზრახავს დავით ყიფშიძეს. მისი ტექსტით უსარგებლია კ. კეკელიძეს, როცა 1924 წ. იგი ლიტერატურის ისტორიის კურსში შეეხო „შაჰნავაზიანს“.

აღნიშნული გამოცემისათვის ტექსტი მოამზადეს გ. ლეონიძემ და ს. იორდანიშვილმა. გამოცემას უძღვის გ. ლეონიძის ვრცელი გამოკვლევა. ავტორისა და პოემის შესახებ, დართული აქვს ს. იორდანიშვილის მიერ შედგენილი ლექსიკონი და საძიებელი. პოემა დაიბეჭდა ერთადერთი წყაროს მიხედვით და ვარიანტული წაკითხვები არ მოეპოვება.

საქმის ღრმა ცოდნითა და გელისყურითაა შედგენილი ს. იორდანიშვილის მიერ საძიებლები. საინტერესოა სახელთა ის დაყოფა, რომელიც მას აქვს წარმოდგენილი საძიებელში: 1. პაროქენბანი, 2. გეოგრაფიული, 3. ეროვნებათა, სადაურობა, 4. ფაუნა, 5. ფლორა, 6. მინერალები, 7. ასტრონომია, 8. რელიგია, 9. ცრუმორწმუნეობა, ზნე-ჩვეულება, ჯადო, 10. სოციალური ურთიერთობა, ეთიკა, 11. რიცხვი, 12. ფული, საწონი. საზომი, 13. თამაშობანი, სპორტი, 14. საშხელო და სახლეო, 15. საზოგადოებრივი საქმეები, აღმშენებლობა. მოწყობილობა, 16. მუსიკა. აქ ჩამოთვლილი დასახელებებზე კი ნათლად წარმოგვიდგენს, თუ რამდენი შრომა გაუწევია ს. იორდანიშვილს ამ საძიებლის შესადგენად. იგი კარგ სამსახურს გაუწევს ამა თუ იმ საკითხით დაინტერესებულ მკვლევარს.

ს. იორდანიშვილისე შედგენილია ლექსიკონი. იგი საკმაოდ დიდი მოცულობისაა და გამოირჩევა სისრულით.

„შაჰნავაზიანის“ რედაქტორებმა უთუოდ კარგი საქმე გააკეთეს ამ გამოცემის განხორციელებაში: მე-17 საუკუნის ნაწარმოები ყველა დაინტერესებული მკითხველისთვის ხელმისაწვდომი გახდა.

1936 წ. ს. იორდანიშვილის რედაქციით გამოვიდა ვაჟა-ფშაველას საბავშვო მოთხრობები. სამწუხაროდ. ამ გამოცემას არა აქვს არც შესავალი წერილი. საინტერესოა ცნობილი იქნებოდა ის პრინციპი, რის საფუძველზე შეადგინა ეს გამოცემა რედაქტორმა. არც ვარიანტები.

1938 წელს ს. იორდანიშვილის რედაქციით გამოქვეყნდა სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისა“. გამოცემას უძღვის გ. ლეონიძის გამოკვლევა.

ეს ბრწყინვალე ლიტერატურული ძეგლი პირველად 1859 წ. გამოიცა და ისიც სანქტ-პეტერბურგში განახორციელა დ. ჩუბინაშვილმა. შემდეგ რამდენჯერმე დაიბეჭდა. მაგრამ ყოველთვის მეორდებოდა ჩვენამდე ტრადიციით მოღწეული ტექსტი. ამ გამოცემის წინა გამოცემა, რომელიც გ. ლეონიძის რედაქციით განხორციელდა 1928 წელს, მიზნად არ ისახავდა ტექსტის დაზუსტებას არსებული ხელნაწერების მიხედვით. მან გაიმეორა ის ტექსტი, რომელიც წლების მანძილზე მოდიოდა დ. ჩუბინაშვილის ზემოაღნიშნული გამოცემიდან.

ამ მხრივ სრულად განსხვავებულია ს. იორდანიშვილის მიერ მომზადებული ტექსტი. აქ მთლიანად დატულია ავტორის სტილი და თხზულების ავ-

* ხელნაწერი დატულია სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის ხელნაწერთა ეროვნული ინსტიტუტის ბოლშეველ კოლექციაში (ხელნაწერი № 38).

ბუღება. ტექსტი საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცული ხელნაწერების შესწავლისა და შეჭერების შედეგადაა მიღებული.

იგავების ის დასათაურება და აღრიცხვა, რომლებიც აღრიცხულ ნაბეჭდ გამოცემებში იყო მოცემული, რედაქტორების ჩარევის შედეგია და არსად არ გვხვდება ხელნაწერებში. ამიტომ ს. იორდანიშვილმა იგავების აღრიცხვა აშოილო, დასათაურებაც არებზე გაუკეთა, როგორც ეს ხელნაწერებშია მოცემული.

ხელნაწერში დიალოგები დაყოფილა სინგურით წაწერილი სათაურებით, რომლის მიხედვითაც ნათელია, თუ ვის ეკუთვნის ესა თუ ის იგავი. და აქვეა იგავის ტექსტიც. ამ გამოცემაშიაც ასეა, მაშინ იმ განსხვავებით, რომ სათაური სინგურის ნაცვლად ჯართო ინტერვალთაა დაბეჭდილი.

გამოცემას დართული აქვს გ. ლეონიძის ვრცელი გამოკვლევა. სადაც მოცემულია სულხან-საბას ბიოგრაფიაც და თხზულების გარჩევაც.

წიგნს დართული აქვს ლექსიკონი და საძიებელი.

ამ გამოცემის ნაკლად უნდა ჩათვალოს ის, რომ სამეცნიერო აპარატში არ არის წარმოდგენილი ვერც ის წაკითხვა, რომლებსაც მოგვეცა, ალბათ, ძირითადად აღებული ტექსტის შეჭერება სხვა ხელნაწერებთან. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ს. იორდანიშვილი თავისი მუშაობის პრაქტიკაში არ იყენებს ამ საჭირო ტექსტოლოგიურ პრინციპს (ერთადერთი შემთხვევა ვარიანტების აღნუსხვისა მოცემულია „დავითიანში“).

სხვაშრიც ამ გამოცემის მაღალ დონეზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ 19 წლის შემდეგ, 1957 წელს აღნიშნული გამოცემა კვლავ გამოვრდა.

1940 წ. ს. იორდანიშვილმა გამოსცა სულხან-საბა ორბელიანის „მოგზაურობა ევროპაში“. ეს პირველი გამოცემაა, რომელიც მკვლევარმა დამოუკიდებლად განახორციელა.

იგი წარმოადგენს პირველ ცალკე გამოცემას „მოგზაურობისას“ (მისი შემოკლებული ტექსტი გ. ერისთავმა გამოაქვეყნა 1852 წლის „ცისკარში“). რედაქტორს დიდი შრომა გაუწევია, რათა ქართული მწერლობის ეს ძვირფასი ძეგლი უნაკლოდ მიეწოდებინა მკითხველისათვის.

ამ ნაწარმოების ავტორაფს ჩვენამდე არ მოუღწევია. „მოგზაურობის“ ტექსტი ს. იორდანიშვილს მოუშადადებია ორი ხელნაწერის მიხედვით. ამ ხელნაწერთაგან ერთი ინახება თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში (№ 30), მეორე კი კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში (№ 93). „მოგზაურობის“ პირველი ნაწილი, რომელიც საბას საფრანგეთში ყოფნას ეხებოდა, დღესდღეობით დაკარგულად ითვლება. აღნიშნულ ხელნაწერებში ტექსტი იწყება საფრანგეთიდან იტალიაში გაზგზავრებით, ამიტომ „მოგზაურობის“ ეს ნაწილი ძირითადად საბას იტალიაში ყოფნას გადმოგვეცა. რადგან ეს ხელნაწერები სხვადასხვა პირთა მიერ არის გადაწერილი. მართლწერის თვალსაზრისით ტექსტში სიკრულე შეინიშნება, მაგრამ გამომცემელი სამართლანად მორიდებია ტექსტის სწორებას და ისევე დაუტოვებია, როგორც ხელნაწერებშია.

გამოცემას წამძვარებული აქვს რედაქტორის მოკლე, შინაარსიანი წინასიტყვა, სადაც გარკვეულია ევროპაში საბას მოგზაურობის ძირითადი მიზანი.

⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, მოგზაურობა ევროპაში, სოლომონ იორდანიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობით. შენიშვნებით და ლექსიკონით, თბ., 1940.

საბას მოგზაურობის პოლიტიკური მიზნები რომ უფრო ნათლად გაითავალისწინოს მკითხველმა, რედაქტორმა ტექსტს დამატების საბით დაურთო ვახტანგ VI-ისა და საბას მიმოწერა — რომის პაპთან, ლუდოვიკო XIV-სა და სხვა დიდ მოხელეებთან.

მოგზაურობის ტექსტს ადვილად ათვისებას მიზნით ს. იორდანიშვილმა გამოცემას დაურთო შენიშვნები და ძნელად გასაგები სიტყვების ახსნა. აქვეა წარმოდგენილი მრავალგანყოფილებიანი საბაებელი. გამოცემის ეს ნაწილი ნათლად წარმოგვიდგენს ს. იორდანიშვილს როგორც ერთდროულ და ფართოდ განათლებულ მეცნიერს.

შენიშვნებში მოყვანილია ბევრი საინტერესო მიგნება. მაგალითად, საბას ვადმოცემთ მეფის სასახლესთან არსებობდა მუზეუმი ანუ „პატონის სალარო“, როგორც ის უწოდებს: „პატონის სალაროში ღორის კბილსავით რომ კბილია, რაი მისთანა. მაგრამ იმტოლი ვერ იყო. კაცის თავი გაქვავებული, სოკო გაქვავებული. ეს ქართლშია მინახავს...“ აქედან გამოძინარე საყურადღებოა ს. იორდანიშვილის მოსაზრება: „საბა აქ გვაწვდის მეტად საინტერესო ცნობებს საქართველოში „მუზეუმის“ ჩანახანისა პატონის სალაროში. საყურადღებოა აგრეთვე მისი პალეონტოლოგიური ცნობები ქართლის გაქვავებულ ცხოველთა და მცენარეთა შესახებ“.

თითქმის ყველა საჭირო სიტყვა გამოტანილია და თათოებელი მათგანი ახსნილია მძალეკვალიფიციურად და სრულყოფილად. საერთოდ, მთელ გამოცემას გამოცდილი და განსწავლული რედაქტორის ხელი ატყვია.

1942 წ. ს. იორდანიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით დაიბეჭდა „სიმღერა როლანდზე“ (მთარგმნელები რ. გვეტაძე; ს. ვარდოშვილი, ალ. აბაშელი).

ქართველი პოეტების თხოვნით პოემის სიტყვასიტყვითი თარგმანი ს. იორდანიშვილმა შეასრულა იმ ფრანგული გამოცემის მიხედვით, რომელიც უძველესი, XII საუკუნის ოქსფორდის ხელნაწერს ეყრდნობა.

ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის კომენტარები, ღრმად და საფუძვლიანად გაკეთებული შენიშვნები ხელს უწყობენ ტექსტის ზუსტად და სწორად გაგებას. ამ კომენტარებიდან ჩანს, რომ ს. იორდანიშვილი შესანიშნავად იცნობდა „სიმღერის“ სხვა ვარიანტებსაც.

1943 წელს ს. იორდანიშვილის რედაქციით დაიბეჭდა ინდური ეპოსის ბრწყინვალე ძეგლი „რამაიანა“.

ქართველმა საზოგადო მოღვაწემ ალექსანდრე სარაჯიშვილმა პროზით შესრულებული „რამაიანას“ მეორე წიგნის თარგმანი გამოაქვეყნა 1897 წელს.

პოეტ რ. გვეტაძეს სწორედ ალ. სარაჯიშვილის თარგმანმა შთააგონა მსახე მუშაობა. თარგმნის დროს რ. გვეტაძემ გამოიყენა პოლცმანის გერმანული ტექსტი და აგრეთვე რ. რომენსკის მიერ 1902 წ. რუსულ ენაზე გარკვეული თარგმანი. პოეტმა დახმარებისათვის მიმართა სასსკრიტულის მცოდნე ს. იორდანიშვილს, რომლის კონსულტაციით იგი 1935 წ. შეუდგა „რამაიანას“ ვალექსვას.

ს. იორდანიშვილმა წიგნს დაურთო შესავალი წერაღი, სადაც მოკლედ მიმოიხილა „რამაიანას“ რაობა, მისი მნიშვნელობა ინდური და მსოფლიო ლიტერატურისათვის, მისი მხატვრული ღირებულება. გარდა ამისა, მან გამოცემას დაურთო შენიშვნები. შენიშვნებიდან კარგად ჩანს ინდოელი ხალხის ისტორიის, ზნე-ჩვეულებების საფუძვლიანი ცოდნა. ს. იორდანიშვილი

ზოგჯერ პარალელებს ავლებს ქართულ ნაწარმოებებთან. მაგ., „და მხევალს მისცა ბეჭედი უცხო“ — ამ სტრიქონს ს. იორდანიშვილი ასეთ კომენტარს უკეთებს: «სასისარულო ამბის პირველ მთხრობელს საჩუქრად ძველად, ინდური ჩვევის თანახმად ბეჭედს მიაართმევდნენ ზოლმე. ამ მხრივ საყურადღებოა „ვეფხისტყაოსნის“ გმირის ტარიელის მიერ ასმათისათვის მართმეული საჩუქარი ნესტან-დარეჯანის პირველი სამიჯნურო წერილის მიტანის გამო: „ერთი აიღო ბეჭედი, მართ აწონილი ღრამითა“». რა თქმა უნდა, ასე მაღალკვალიფიციურად შესრულებული შენიშვნები კიდევ უფრო საინტერესოს ხდის გამოცემას.

1944 წელს გამოვიდა ეზოპის „იგავნი“ ს. იორდანიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობით, შენიშვნებით და ლექსიკონით⁵.

„იგავნი ესოპესნის“ სახელწოდებით ჩვენს სიძველეთსაცავებში ინახებოდა აქამდე გამოუქვეყნებელი რამდენიმე ხელნაწერი წიგნი. ზოგ მთავანზე სხვა სახით არის წარმოდგენილი სათაური — „ცხოვრებანი მოდგმითი გონებამახვილისა ესოპესნი“ ან „მოდგმითი ცხოვრება და მოქალაქობა გონებამახვილისა ესოპესნი“. ამ ხელნაწერებში იგავების გარდა აღწერილია ეზოპის ცხოვრებაც.

ს. იორდანიშვილმა მიზნად დაისახა თანამედროვე ქართველი მკითხველისათვის მიეწოდებინა მხოლოდ ის რჩეული ორმოცი იგავი, რომელიც დაცულია ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერებში.

უძველესი ხელნაწერები არ შემონახულა. ზოლო ის, რამაც ჩვენამდე მოაღწია. მე-17—18 საუკუნეებს განეკუთვნება. აღნიშნული გამოცემის მოკლე წინასიტყვაობაში ს. იორდანიშვილს მოჰყავს ეზოპის მოღვაწეობისა და ცხოვრების შესახებ არსებული ცნობები, მისი იგავების ბედ-იღბალი და აგრეთვე მოიხსენიებს იმ ძველ სწავლულთა სახელებს, რომელთა ნაწარმოებებში საუბარია ეზოპის ცხოვრებისა თუ შემოქმედების ცალკეულ დეტალებზე.

ნახევრად ლეგენდარული ბერძენი პოეტის ეზოპის იგავებმა საუკუნეების მანძილზე მრავალი ცვლილება განიცადეს. იმისათვის, რომ ქართველმა მკითხველმა თვალნათლივ დაინახოს ეს სახეცვლილება იგავებისა, ს. იორდანიშვილმა იმ რჩეულ 40 იგავს, რომლებიც ხელნაწერებში მოიპოვება და რომლებიც მკვლევრის აზრით პროზაული ბერძნული დედნიდან უნდა მომდინარეობდნენ, დამატების სახით დაურთო „იგავნი იეზუბოს ფილოსოფოსისანი — თარგმნილი და გამოცემული ქართულ ენასა ზედა სასარგებლოდ ივერიისა“, რომელიც ვენეციაში დაიბეჭდა 1859 წელს.

დამატებაში წარმოდგენილი 95 იგავი, რომლებიც იტალიურიდან არის თარგმნილი, მნიშვნელოვნად განსხვავდება ჩვენამდე მოღწეული 40 რჩეული იგავისაგან.

ამ გამოცემაში შევიდა აგრეთვე 5 იგავი, რომლებსაც ეზოპი ამბობს საპყრობილეში და სიკვდილით დასჯის წინ. ეს იგავები წარმოდგენილია ქართულ ხელნაწერებში. ს. იორდანიშვილს ისინი მოცემული აქვს იმავე თანმიმდევრობით, როგორც ხელნაწერებშია. იგავები დასათაურებულია ს. იორდანიშვილის მიერ.

გამოცემას დართული აქვს შენიშვნები, სადაც რედაქტორი იძლევა ტექსტოლოგიური ხასიათის ცნობებს. გამოცემის ბოლოში მოცემულია ლექსიკონი. სადაც მრავალი უცხო და იშვიათი სიტყვაა განმარტებული.

⁵ ეს ოპე. იგავნი, თბ., 1944.

1945 წელს ს. იორდანიშვილმა გამოსცა თეიმურაზ ბატონიშვილის „მოგზაურობა ჩემი ევროპისა სხვათა და სხვათა ადგილთა“, თავისი რედაქციით, წერილით და შენიშვნებით.

თეიმურაზ ბატონიშვილის ამ შესანიშნავი ლიტერატურული ძეგლის აღმოჩენა ს. იორდანიშვილის მიერ ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდში, მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენდა. სამუშაოდ, „მოგზაურობამ“ ჩვენამდე მთლიანად ვერ მოაღწია, მაგრამ იმ სახითაც კი, როგორც ის გამოავლინა ს. იორდანიშვილმა, მეტად საყურადღებოა.

გამოცემას წინ უძღვის ა. გაბისონიას „წინასიტყვის მაგიერ“, სადაც ავტორი მოგვითხრობს თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრებასა და სამეცნიერო მოღვაწეობასზე.

წინასიტყვის შემდეგ დაბეჭდილია ს. იორდანიშვილის პატარა წერილი: „თეიმურაზ ბატონიშვილის მოგზაურობა ევროპაში“. აქ მკვლევარა განიხილავს ახლად აღმოჩენილ ხელნაწერს და იძლევა მის დაწვრილებით აღწერილობას.

როგორც „მოგზაურობიდან“ ჩანს, თეიმურაზ ბატონიშვილს უცხოეთში წაუღია ქართული ხელნაწერები და წიგნები. მას თან ჰქონია „ქართლის ცხოვრება“ სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი“, დაეით ბატონიშვილის ქართულად გამართული რუდოლფ-ფოსტრატის „ლირსი ხსოვნისა ქალაქთა ევროპისთა“, პარიზში ბროსეს მიერ 1834 წ. ფრანგულად გამოცემული „ხელოვნება აზნაურობითი, გინა ქართული ენისა თვითმასწავლებელი“ და სხვ.

როგორც ს. იორდანიშვილი გადმოგვცემს, ხელნაწერს აქვს შიგადაშიგ ჩანართ-დანატებანი. არშიაზე გატანილი და გარშემოწერილი შენიშვნები და განმარტებანი. ყველაფერი ეს ცხადად ასახავს მწერლის რთულ შემოქმედებით პროცესს.

ს. იორდანიშვილმა გამოცემას დამატების სახით დაურთო თეიმურაზ ბატონიშვილის წერილები მ. ბროსესადმი. წიგნს ერთვის აგრეთვე შენიშვნები. წიგნის 25-ე გვერდზე მოცემულია „მოგზაურობის“ პირველი გვერდის ფოტოპირი. თეიმურაზ ბატონიშვილის მოგზაურობის უკეთ გასათვალისწინებლად ს. იორდანიშვილმა წიგნს დაურთო რუკა თეიმურაზ ბატონიშვილის მოგზაურობის მარშრუტის აღნიშვნით.

განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო ს. იორდანიშვილის სიცოცხლის ბოლო წლები: წელი არ გავიდოდა, რომ მისი რედაქტორობით წიგნი არ გამოსულიყო.

1947 წელს სოლომონ იორდანიშვილმა თავისი რედაქციით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით გამოსცა პიესა „სამსახეობა რაინდისა“⁶; პიესა მან ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცულ მასალებში მოიპოვა. შესავალ წერილში «„სამსახეობა რაინდისა“ და თეიმურაზ ბატონიშვილი» ს. იორდანიშვილი არკვევს პიესის რაობას და ცდილობს გაარკვიოს ნაწარმოების ავტორობის საკითხი, რაც ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და საკვანძო საკითხია ტექსტოლოგიაში.

⁶ თეიმურაზ ბატონიშვილი, მოგზაურობა ჩემი ევროპისა სხვათა და სხვათა ადგილთა, თბ., 1945.

⁷ „სამსახეობა რაინდისა“, ს. იორდანიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობით და შენიშვნებით, თბ., 1947.

როგორც ამ წინასიტყვაობიდან ირკვევა, დედნის პირველ გვერდზე თეიმურაზ ბატონიშვილის მიერ წარწერაა გაცემებული, რომელიც თავისთავად მრავალ საინტერესო ცნობას გვაწვდის პიესის შესახებ. ამ მინაწერიდან ჩანს, რომ ეს წიგნი თეიმურაზ ბატონიშვილს გადმოუწერია ძველი ხელნაწერიდან, რომელიც მას უპოვნია „ქვემოთა ივერთასა“ 1836 წელს და როგორც საუკუნო სახსოვარი „წინადად სიყვარულისა“ მოქმედნა გრიგოლ დადიანისათვის (გრ. დადიანი ქართულ მწერლობაში ცნობილია „კოლხიდელის“ ფსევდონიმით). ამჟამე წარწერიდან ნათლად ჩანს, რომ თეიმურაზ ბატონიშვილი ცდილობს დაგვარწმუნოს, რომ ეს „სათიატრო სახიობა...“ საუკუნოვო არის შექმნილი „უძველესთა ჩვენთა მოხზველთაგან“.

ს. იორდანიშვილი აღნიშნავს საინტერესო ფაქტს, რომ ამ ხელნაწერიდან ერთი ლექსი „სირაძის სიმღერა“ გრიგოლ დადიანს მოუთავსებია თავის „ლექსთა კრებაში“ ასეთი წარწერით: «ეს ლექსი არის გადმოღებული თხზულებიდან „სამსახეობა რაინდისა“». ს. იორდანიშვილი ასეთ ვარაუდს გამოთქვამს: შეიძლება ვინმემ იფიქროს, რაკი კოლხიდელი სირაძის სიმღერას თავის ლექსთა კრებულში ათავსებს, „სამსახეობა რაინდისა“ საიდანაც არის ეს ლექსი ამოღებული, მისივე უნდა იყოსო. მაგრამ ს. იორდანიშვილი აქვე ამტკიცებს ამ ვარაუდის უსაფუძვლობას. ის წერს, რომ დავით ჩუბინაშვილიც არ იცნობს ამ თხზულების ავტორს, თუმცა მან კარგად იცოდა როგორც კოლხიდელის, ისე თეიმურაზის ლიტერატურული მემკვიდრეობა. დ. ჩუბინაშვილს თავის ქართულ-რუსულ ლექსიკონში, სადაც მოყვანილია „შემოკლებით დაწერილი სიტყვები და წიგნების სახელები, რომელნიც იპოვებიან ლექსიკონში“, დასახელებული აქვს რამდენიმე წიგნი თეიმურაზ ბატონიშვილისა და აქ მას მოხსენიებული არა აქვს „სამსახეობა რაინდისა“, თუმცა ლექსიკონიდან ჩანს, რომ ამ წყაროთი უსარგებლია ჩუბინაშვილს. ამის საფუძველზე ს. იორდანიშვილი ვარაუდობს, რომ რაკი ჩუბინაშვილი „რაინდის“ ავტორად არ მიიჩნევდა არც კოლხიდელს და არც თეიმურაზ ბატონიშვილს, საფიქრებელია, მას სჯეროდა „რაინდის“ ანონიმურობა და მისი დედანი, ალბათ, მართლა „ძველ ქართველ მოხზველთა წიგნთა საუნჯეში“ ნაპოვნად მიაჩნდა.

ს. იორდანიშვილი ცდილობს გაარკვიოს — „ესე სამავალითო სასახიობე“ წიგნი მართლა უძველესია თუ არა.

ს. იორდანიშვილი საფუძვლიანი, ლოგიკური მსჯელობით შემდეგს ადგენს: თეიმურაზ ბატონიშვილს წიგნის გადაწერის დროს თითქოს დაუცავს ძველი დედნის სტილი ამა თუ იმ სიტყვის დაწერილობისას, იგი შენიშნავს: დედანში ასე ეწერაო. მეორე მხრივ, პიესის პერსონაჟთა გვარების (თაქეძეძე, მეხაძე), რუსიციზმების, ორთოგრაფიისა და სხვა ნიშნების მიხედვით მკვლევარი სამართლიანად ასკვნის, რომ ეს ნაწარმოები ვერ იქნება ძიხვეული უძველესი დროის ნაწარმოებად და რომ ნაწარმოების შინაარსის დაკვირვებით შესწავლა (რამდენადაც ეს შესაძლებელია დაუმთავრებელ ნაწარმოებში), მისი იდეური მიზანდასახულობა გვაფიქრებინებს, რომ ასეთი პატრიოტული პიესა, რომელიც საქართველოს ოქროს ხანის დიდების გახსენებით ცდილობს თანამედროვეებში გააღვიძოს ბრძოლის სურვილი სამშობლოს გასათავისუფლებლად, შეიძლება და მხოლოდ მას შემდეგ წარმოშობილიყო, რაც იმპერატორ ალექსანდრე პირველის მანიფესტით 1801 წელს ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთს შეუერთდა. ეს პიესა, ს. იორდანიშვილის

ღრმა რწმენით, მხოლოდ მე-19 საუკუნის პირველ ხანებში შეიძლება შექმნილიყო, უფრო 1832 წლის შეთქმულებამდე. 1836 წ. კი პიესის ავტორის გამჟღავნება, რასაკვირველია, უმტკივნეულოდ არ ჩაივლიდა. ამით ხსნის ს. იორდანიშვილი პიესის ჩვენამდე ანონიმურად მოღწევას.

ბევრი ფაქტი იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ პიესა ეკუთვნის თეიმურაზ ბატონიშვილის კალამს, რასაც აღნიშნავს კიდევ სოლომონ ცაიშვილი „მნათობში“ გამოქვეყნებულ რეცენზიაში⁸. სოლომონ ცაიშვილი პრინციპული ხასიათის შეცდომად უთვლის ს. იორდანიშვილს თხზულებას ანონიმურად გამოცხადებას და აგრეთვე იმას, რომ ზედმეტი სიფრთხილის გამოჩენით უგულვებელყოფილია თეიმურაზ ბატონიშვილის ავტორობა: „ნამდვილად კი აღნიშნული პიესის ავტორია თეიმურაზ ბატონიშვილი (1782—1846). ძე მეფე გიორგი მეცამეტისა“, — წერს ს. ცაიშვილი⁹. მისი აზრით, პიესაზე მინაწერი, რომ ეს პიესა გადაწერა, არსებული ხელნაწერიდან გადაწერას კი არ გულისხმობს, არამედ იმას, რომ მან თავისი ნაწარმოები უბრალოდ გადაწერა და მიუძღვნა მეგობარს.

საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ თეიმურაზ ბატონიშვილის სახელით ცნობილ პოემას „ვაშლი“, რომელიც პირველად 1860 წ. გამოქვეყნდა¹⁰ (მას ს. იორდანიშვილი თავის გამოცემაში დამატების სახით მთლიანად ბეჭდავს. როგორც პიესასთან უშუალოდ დაკავშირებულს), აქვს წარწერა ლექსად, საიდანაც ირკვევა, რომ პოემა „ვაშლი“ თეიმურაზს დაუწერია და გუგუზავნია „გონიერ ოდიშარ კაცისათვის“, ე. ი. გრიგოლ დადიანისათვის, როგორც განმარტება „სამსახეობა რაინდისაში“ მეხაქის მიერ თავქუადის ღასაქასიათებლად ნათქვამი ივავისა, რომელიც, როგორც ჩანს, ვერ გაუგია გრ. დადიანს.

ზემოაქმულის საფუძველზე ს. იორდანიშვილი მხოლოდ ვარაუდს გამოთქვამს, რომ როგორც პოემა „ვაშლი“, ასევე პიესაც შეიძლება თვით თეიმურაზის კალამს ეკუთვნოდესო.

თეიმურაზ ბატონიშვილი, როგორც ჩანს, ამ პიესას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აძლევდა, რაკი იგი „საუკუნო სახსოვრად“ უძღვნა გრ. დადიანს. გრ. დადიანიც, ჩანს, ამ პიესას ძვირფას სახსოვრად მიიჩნევდა. რადგან მე-19 საუკუნის 60-იან წლებში მხატვარ ბრიულოვისათვის თავის პორტრეტზე ამ წიგნის ასახვა და მასზე პიესის სათაურის გამოცხადება დავალებია. როგორც ს. იორდანიშვილი აღნიშნავს, სწორედ ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული აღნიშნული პორტრეტის ახლო გასინჯვამ და დახატულ წიგნზე წარწერის — „სამსახეობა რაინდისა“ — ამოკითხვამ შეუწყო მას ხელი პიესის გამოვლენაში.

ამ ორიგინალური, პატრიოტული ძეგლის გამოცემას ეროვნული დრამატურგიის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. მასში ალეგორიულად არის გადმოცემული მე-19 საუკუნის 30-იანი წლების საქართველო.

გამოცემის რედაქტორს დიდი მუშაობა ჩაუტარებია ჯერ ძეგლის გამოსავლენად, შემდეგ მისი ტექსტის გასამართავად და გამოსაცემად მომზადებისათვის. ძირითად ტექსტად მას ალებული აქვს ზუგდიდის მუზეუმში დაცული ავტოგრაფი, მაგრამ 53-ე გვერდის რამდენიმე სტრიქონის შემ-

⁸ ს. ცაიშვილი, „სამსახეობა რაინდისა“, „მნათობი“, 1947, № 7.

⁹ იქვე, გვ. 163.

¹⁰ ეურნ. „ცისკარი“, 1860 წ. 11 სექტემბერი.

დღე ავტოგრაფის ტექსტი წყდება და მის გავრძელებას რედაქტორი ბეჭდავს ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული A—1762-ის მიხედვით. აქაც არ არის დამთავრებული პიესის ტექსტი და იგი ნაკლები სახით იბეჭდება. ს. იორდანიშვილის ტექსტი გადმოწერილი აქვს უცვლელად, ავტორისეული სქოლიოებით. ის, სადაც საჭიროა, ყველგან აკეთებს სქოლიოს, რომ ესა თუ ის სიტყვა ასომთავრულითაა დაწერილი და სათვალავი ანბანი ნუსხურითაა წარმოდგენილი.

გამოცემას ბოლოში ერთვის შენიშვნები და სიტყვათა განმარტება.

სიტყვათა განმარტებაში ს. იორდანიშვილის ბევრი ძველი სიტყვა აქვს ახსნილი, რაც ხელს უწყობს ტექსტის სწორ გაგებას. აქვეა ბერძნული მითოლოგიის კარგი ცოდნით დაწერილი კომენტარები.

1948 წელს კ. მარქსის სახელობის საქართველოს სახელმწიფო საჯარო ზიბლიოთეკამ ს. იორდანიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით გამოსცა თეიმურაზ ბატონიშვილის წიგნსაცავის კატალოგი იმ ხელნაწერის მიხედვით, რომელიც A — 1091 ნომრით ამჟამად დაცულია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

გამოცემაში წინასიტყვაობის შემდეგ მოთავსებულია კატალოგის ტექსტი. მას მიჰყვება კატალოგის შემდგენლის შენიშვნები, შემდეგ მოდის დამატებანი და შენიშვნანი, სადაც მოთავსებულია „მასალები თეიმურაზ ბატონიშვილის ბიოგრაფიისათვის — რუსეთის უმაღლესი მმართველობის მიწერილობანი“.

ეს დოკუმენტები ს. იორდანიშვილმა 1944 წელს გამოავლინა ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

თეიმურაზ ბატონიშვილის წიგნსაცავის კატალოგი ამ სახით პირველად გამოქვეყნდა. კატალოგის ფრანგული თარგმანი ჯერ კიდევ 1838 წელს გამოცხადდა შარი ბროსემ, ხოლო ალ. ცაგარელმა იგი ქართულად გამოაქვეყნა, მაგრამ ისინი არ წარმოადგენენ თეიმურაზის წიგნსაცავის სრულ კატალოგს: ბროსეს მიერ ფრანგულად დაბეჭდილი კატალოგი ასახავს შედგენილობას მხოლოდ 1835 წლამდე.

ს. იორდანიშვილმა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კატალოგი გამოსცა იმ ტექსტის მიხედვით, რომელიც ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება. იგი ვარაუდობდა, რომ აღნიშნული კატალოგის ხელნაწერი შედგენილია თეიმურაზ ბატონიშვილის გარდაცვალების, ე. ი. 1846 წლის შემდეგ.

ამ კატალოგიდან ცხადად ჩანს მაშინდელი ქართველი საზოგადოების მოწინავე წრეების სასიცოცხლო ინტერესები, თუ რამდენად მაღალი იყო სამშობლოდან მოწყვეტილი ქართული წრეების კულტურული დონე, რამდენად ფართო იყო მათი ინტერესების დიაპაზონი.

აღსანიშნავია აგრეთვე კატალოგის შემდგენლის მიერ ბოლოში დართული რამდენიმე შენიშვნა, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ იგი ზედმიწევნით იცნობს ქართული ხელნაწერი წიგნების სხვა ფონდებსაც.

წერილები, რომლებიც ს. იორდანიშვილმა დამატების სახით დაურთო ამ გამოცემას, მან მოიპოვა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ზუგდიდის მუზეუმში. პირველად გამოქვეყნდა რუსეთის უმაღლესი მმართველობის მიმართებები თეიმურაზისადმი, რომელთა პირები მას შეუენახავს და თავისი ხელით გაუკეთებია ქართული დასათაურებები.

აქ მოთავსებულია ძვირფასი მასალა თეიმურაზ ბატონიშვილის ბიოგრაფიისათვის.

წიგნს ბოლოში ერთვის გამოცემლის მიერ შედგენილი „ავტორ-მთარგმნელთა და აღწერელთა საძიებელი“.

აღ. ცაგარლის მიერ გამოქვეყნებულ თეიმურაზ ბატონიშვილას წიგნსაცაის კატალოგში ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნების რაოდენობა სულ 206-ია.

კატალოგში, რომელიც მ. ბროსემ გადათარგმნა ფრანგულად, ხელნაწერები ოცდაერთი დარგის მიხედვით არის აღწერილი, ხოლო ხელნაწერში, რომლის მიხედვითაც გამოაქვეყნა კატალოგი ს. იორდანიშვილმა, ცოტათი მეტი დაყოფაა მოცემული; ამასთან აქ 214 ნომერია აღრიცხული. თითოეულ ხელნაწერ თუ ნაბეჭდ ცალს უმეტეს შემთხვევაში ახლავს ანოტაცია. აქვეა ცნობები ხელნაწერის ავტორის, სათაურის, მთარგმნელისა და სხვათა შესახებ.

ნ. სიხარულიძემ შენიშნა, რომ ამ კატალოგის დედანში აღწერილია 213 სახელწოდება, და არა 214, რომ „ლოცვები“ მექანიკურად ორჯერაა აღწუსებული¹.

გ. შარაძე კიდევ უფრო აზუსტებს ამ რიცხვს და დაჰყავს 212-მდე. იგი აღგენს, რომ დედნის (ც 38) 107-ე ნომერი — „ახალი აღთქმა მხედრულად დაბეჭდილი. სახარება. სამოციქულო სრული ს. პეტერბურგს. ბიბლიის საზოგადოებისაგან“ — და კატალოგის ახალი, მე-10 განყოფილების სათაური — „ქდ რომელიმე შემეცნებანი მოთხრობათა მოკლედ და სიტყვანი“ — ასლის, ე. ი. ს. იორდანიშვილის დედნის, გადამწერს ორ ნომრად გაუყვია და განყოფილების სათაური წიგნის სახელწოდებად მიუჩნევია: „107 ახალი აღთქმა მხედრულად დაბეჭდილი...108. ქდ რომელიმე შემეცნებანი...“

გ. შარაძის გუჟანით, გადამწერი მაშინვე მიმხვდარა დედანთან შედარებით ერთი ნომრის წამატებას და ამის გამო დედნის მომდევნო ორი ნომერი — 108 და 109 — შეუერთებია და ამგვარად აღუდგენია დედნის სათვალავი. ს. იორდანიშვილის გამოცემაში კი კატალოგის მე-10 განყოფილების სათაური წიგნად დარჩა, ხოლო ხელნაწერებში შეერთებული ორი წიგნი (№ 108 და № 109) საესებით სამართლიანად ცალ-ცალკე შევიდა, რამაც გამოიწვია აღწუსების ერთი ნომრით გაზრდა².

რაც შეეხება ამ გამოცემის დედნის თარიღს, ს. იორდანიშვილი ვარაუდობს, რომ A—1091, რომლის მიხედვითაც დაიბეჭდა აღნიშნული გამოცემა. შედგენილია თეიმურაზ ბატონიშვილის ვარდაცვალების შემდეგ (1846 წ.).

ქრ. შარაშიძე უარყოფს ამ მოსაზრებას და აცხადებს, რომ „ქალაქის ერთ-ერთი ჰეირანიანი — 1834, გვაძლევს საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ კატალოგი თეიმურაზის სიცოცხლეში მისივე მონაწილეობით არის შედგენილი: 835 წელს ან ამ წლის ახლოს“³.

გ. შარაძე იზიარებს ქრ. შარაშიძის ვარაუდს და ასკვნის, რომ A—1091 ასლია ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ქართულ ხელნა-

¹ ს. სიხარულიძე, ქართული კატალოგრაფიის ისტორიისათვის, „მაცნე“, 1964, № 5, გვ. 102.

² გურამ შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, ბიბლიოგრაფი და კოლექციონერი, თბ., 1974, გვ. 40.

³ „საქართველოს სახ. მეზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“. ტ. IV, 1954, გვ. 56.

წერთა ფონდის ც—38-ისა, ავტოგრაფისა, იმ განსხვავებით, რომ ეს ასლი შესრულებულია თეიმურაზის ბრძანებით და არა მისი მონაწილეობით¹⁴.

1949 წელს ს. იორდანიშვილის რედაქციითა და ვრცელი გამოკვლევით გამოქვეყნდა სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონა ქართული, რომელ არს ლექსიკონი“¹⁵.

„ქართული ლექსიკონი“ პირველად 1884 წელს დაიბეჭდა რ. ერისთავის რედაქტორობით, ხოლო მეორედ — 1928 წელს ი. ყოფშიძისა და ა. შანიძის რედაქციით.

ს. იორდანიშვილის გამოცემა ლექსიკონისა რიგით მესამეა. მას საფუძვლად უდევს „სიტყვის კონის“ ის ხელნაწერი, რომელიც საბას ძმის, ზოსიმე ბერის მიერ არის გადაწერილი 1725 წელს (ამჟამად ხელნაწერი დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში — H—1429).

სწორად მოიქცა ს. იორდანიშვილი, როდესაც ძიობითად წყაროდ ეს ხელნაწერი აიღო, და აი, რატომ: ანგარიშგასაწევი იყო ის ფაქტი, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა აზრი ამ ხელნაწერის ავტოგრაფობის შესახებ. 1940 წ. ალ. ბარამიძემ ენიშქის მოამბის V—VI-ში დაბეჭდა წერილი „სულხან-საბა ორბელიანის ავტოგრაფული ლექსიკონი“, სადაც იგი წერდა, რომ ხელნაწერის პალეოგრაფიულმა შესწავლამ ნათლად წარმოაჩინა, რომ ამის გადაწერილი ორი პირი ყოფილა: სულხან-საბა ორბელიანი და მისი ძმა ზოსიმე. ამასთან დაკავშირებით ალ. ბარამიძეს მოჰყავს ზოსიმეს სიტყვები: „ამა წიგნის წერა ქვიშხეთს, ქართლს დაფიწყეთ და ძვილ მოსკოვს გავათავფ...“. როგორც ანდერძის ამ ნაწყვეტიდან ჩანს, ხელნაწერზე ორს დაუწყია მუშაობა და დამთავრებით კი ერთს დაუმთავრებია. ამგვარად, ცხადია, რომ ეს ხელნაწერი არის პირველი, რომელიც საბას ევროპიდან დაბრუნების შემდეგ მისი უშუალო ხელმძღვანელობით არის შესრულებული, ზოსიმე ბერის მიერ. აღნიშნული ხელნაწერი 1918 წელს მუზეუმისათვის შეუწირაუთ და ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ საბას ლექსიკონის წინა გამოცემებებს (რ. ერისთავი, ი. ყოფშიძე და ა. შანიძე) ეს ხელნაწერი ვერ გამოუყენებიათ.

ხელნაწერები, რომლებითაც რ. ერისთავს უსარგებლია, გადაწერილი ყოფილა სანჯაბ-ბეტერბურგში 1758 წელს მელქისედეგ კავკასიძის მიერ, ხოლო იხსნებ ყოფშიძეს თავისი გამოცემისათვის აუღია თბილისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერი N 1035, რომელიც აგრეთვე საბას ძმის ზოსიმეს მიერ არის მოსკოვში გადაწერილი 1729 წელს და წარმოადგენს ს. იორდანიშვილის მიერ გამოყენებული ხელნაწერის (H—1429) პირს მცირე ცვლილებით.

აღნიშნული ხელნაწერი ამჟამად დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში. იგი 1930 წელს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის გაუქმების შემდეგ გადაეცა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებას: ხსენებული მუზეუმისათვის ეს ხელნაწერი შეუწირავს ნინო წულუკიძეს.

„სიტყვის კონას“ დართული აქვს სომხურ-თურქულ-იტალიური ნაწილები. ეს ნაწილები არც პირველს და არც მეორე გამოცემებს არ შეუტანია თავის გამოცემაში.

¹⁴ გ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, ბიბლიოგრაფი და კოლექციონერი, გვ. 35.

¹⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

აქვეა მოთავსებული საბას ანდერძი, ზოსიმეს ანდერძი და მინაწერები. ბოლოში ერთვის სულხან-საბა ორბელიანის მიერ გამოყენებული ლიტერატურის სია (შედგენილი რედაქტორის მიერ).

ამავე წელს გამოსცა ს. იორდანიშვილმა „ვეფხისტყაოსნის“ ჩანართი და დანართი“. როგორც ცნობილია, „ვეფხისტყაოსნის“ გამოცემისათვის ტექსტის მოსამზადებლად 1935—1937 წლებში მუშაობდა საქართველოს სსრ მთავრობის მიერ შექმნილი სპეციალური „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენი კომისია, რომელშიც მონაწილეობდნენ: კ. კეკელიძე (I თავმჯდომარე), ა. შანიძე (II თავმჯდომარე), იუსტ. აბულაძე, ალ. ბარამიძე, ვუკ. ბერიძე, პ. ინგოროყვა, ს. იორდანიშვილი (მდივანი), სარგის კაკაბაძე და კ. ჭიქინაძე. ორი წლის გულმოდგინე და დაძაბული მუშაობის შედეგად დადგინდა პოემის კრიტიკული ტექსტი, აგრეთვე მასალები ჩანართის და დანართის სახით, რომელთა ცალკე წიგნად გამოცემა სათანადო შენიშვნებით დაეველა ს. იორდანიშვილს.

„ვეფხისტყაოსნის“ ჩვენამდე მოღწეული ყველა მნიშვნელოვანი ხელნაწერიდან 20-ზე მეტი ხელნაწერის შერჩევის შემდეგ (შერჩევის დროს კომისია ხელმძღვანელობდა წინასწარ შემუშავებული პრინციპებით). კომისიამ გარკვეული სტროფები მიიჩნია ჩანართ-დანართებად. აი, სწორედ ეს მასალა გამოსცა ს. იორდანიშვილმა. მან ტექსტს წაუშმღვარა წინასიტყვა. აქვეა მოცემული „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერები სამუზეუმო ფონდისა და ნომრის ჩვენებით და ჩანართ-დანართის საჩვენებელი, სადაც სამი ხელნაწერის — BCII-ს გარდა ყველა ხელნაწერზეა მოცემული სათანადო ცნობები.

„ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენი კომისიის ოქმების მიხედვით¹⁶ ს. იორდანიშვილი გვეუბნება „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის უბადლო მცოდნედ. მეტად მნიშვნელოვანია ის შესწორებები, რომლებიც მას შეაქვს პოემის ტექსტში. ს. იორდანიშვილი ამ შესწორებებს საფუძვლიანად ასაბუთებს. ამ მსჯელობებში ნათლად ჩანს არა მარტო „ვეფხისტყაოსნის“, არამედ მთელი ქართული ლიტერატურის საფუძვლიანი და ღრმა ცოდნა, მისი უტყუარი ტექსტოლოგიური ალღო. ამიტომ იყო, რომ მის მიერ წარმოდგენილი რიგი შესწორებანი ერთხმად მიიღო კომისიამ.

1950 წელს ს. იორდანიშვილმა გამოსცა რაფიელ დანიბეგაშვილის „მოგზაურობა ინდოეთში“¹⁷.

ქართველი აზნაურის რაფიელ დანიბეგაშვილის ეს თხზულება ქართულ ენაზე შეიქმნა და შემდეგ თარგმნა ავტორის მიერ რუსულად. იგი რუსულად გამოქვეყნდა 1815 წ. მოსკოვში. „მოგზაურობის“ ქართული ტექსტი ქერჭობით აღმოჩენილი არ არის. აქ წარმოდგენილი ტექსტის ქართული თარგმანი შესრულებულია ს. იორდანიშვილის მიერ.

ნაშრომი რომ უფრო გასაგები ყოფილიყო მკითხველისათვის, მას დართული აქვს საინტერესო ისტორიული საბუთები საქართველოსა და ინდოეთის ურთიერთობაზე, მათ შორის გიორგი XIII-ის წყალობის სიგელი რ. დანიბეგაშვილის ინდოეთში გაგზავნის შესახებ, რ. დანიბეგაშვილის თამასუქი სამოცი რუპიის ნასესხობაზე, იმდროინდელ ევროპელ მოგზაურთა წიგნებიდან ამოღებული ილუსტრაციები, ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ შესრულებული

¹⁶ სოლ. ყ უ ბ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვის ისტორიიდან, თბ., 1973.

¹⁷ რაფ. დ ა ნ ი ბ ე გ ა შ ვ ი ლ ი, მოგზაურობა ინდოეთში, თარგმნა, წინასიტყვაობა და დამატებანი შენიშვნებითურთ ლაურთო ს. იორდანიშვილმა, თბ., 1950.

ბული სამი რუკა და თვით რ. დანიბეგაშვილის მოგზაურობის მარშრუტი (თბილისიდან ომსკამდე). ტექსტს დართული აქვს მდიდარი და საყურადღებო ისტორიულ-გეოგრაფიული კომენტარები.

ასეთია მოკლედ ს. იორდანიშვილის მოღვაწეობა როგორც ტექსტოლოგისა და რედაქტორ-გამომცემლისა. მისი პუბლიკაციები მეცნიერული გამოცემის შესანიშნავ ნიმუშებს წარმოადგენს. ს. იორდანიშვილი სწორად ირჩევს ძირითადი ტექსტის წყაროს, გამოცემებს ურთავს შინაარსიან გამოკვლევებს, საინტერესო შენიშვნებს, სრულ და ამომწურავ კომენტარებს. გულისყურით და საქმის ცოდნით შესრულებულ ლექსიკონებსა და მრავალგანყოფილებიან საძიებლებს.

ს. იორდანიშვილი უფრო ხშირად ისეთ ნაწარმოებებზე ეუწობოდა, რომლებიც ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად ქცეულა და მკითხველისათვის ძნელად მისაწვდომი გამხდარა. ხშირ შემთხვევაში იგი გვევლინება ამა თუ იმ ეგლის აღმომჩენად და მის პირველ გამომცემლად.

მნიშვნელოვანია ს. იორდანიშვილის ღვაწლი „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დადგენაში.

საერთოდ სოლომონ იორდანიშვილმა დიდი წვლილი შეიტანა ქართული ლიტერატურული ძეგლების მეცნიერულად დამუშავებისა და გამოცემის საქმეში. სწორედ ასეთი საქმიანობით მან საპატიო ადვილი დაიმკვდრა ქართველ ტექსტოლოგთა შორის.

Ц. Ш. КИПШИДЗЕ

С. Г. ИОРДАНИШВИЛИ — РЕДАКТОР И ИЗДАТЕЛЬ

Резюме

В статье рассмотрена плодотворная работа С. Г. Иорданишвили как текстолога и редактора-издателя. Правильно подбирая источники основного текста и снабжая их глубоко содержательными исследованиями, всесторонними и исчерпывающими комментариями, со знанием составленными словарями и подробными указателями, публикации С. Г. Иорданишвили представляют собой замечательные образцы научных изданий.

Большая заслуга принадлежит С. Г. Иорданишвили в деле установления критического текста поэмы «Витязь в тигровой шкуре». Он был секретарем Комиссии по установлению текста поэмы Руставели.

С. Г. Иорданишвили занял почетное место среди грузинских советских текстологов своим большим вкладом в дело разработки и издания грузинских литературных памятников.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ტექსტოლოგის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ნიმლი თარგამაძე

თოთხეშთმარცვლიანი ტაეპის ორგვარი რიტმი
მუსხამგაზის ტიპის ლექსებში

(ქართული მუსთაზადური ტაეპი)

1.1. სპარსულ ლექსთმცოდნეობაში მუსთაზადის სალექსო ფორმას უკავშირებენ პოეტურ ფიგურას „თაზადის“. XV საუკუნის არანელი მკვლევარს ვახიდ თაბრიზის პოეტიკურ ტრაქტატში პოეტური ფიგურა „თაზადი“ განმარტებულია როგორც ანტონიმია — ორი ერთმანეთისადმი საპირისპირო სემანტიკური ერთეულის შეპირისპირება¹.

მოგვიანებით პოეტური ფიგურის „თაზადის“ მნიშვნელობა, რომელიც ორი ერთმანეთის საპირისპირო ერთეულის ერთობლიობაში მდგომარეობს, გადაიზარდა მუსთაზადური ტაეპის ორი ასიმეტრიული ნაწილის ერთობლიობაში. (მუსთაზადურ ტაეპში მთავარი ცეზურით გამოიყოფა ორი ნაწილი, აქედან I ნაწილი განსხვავდება II ნაწილისაგან მეტრითა და რიტმით)². აქ პოეტურ ფიგურის მნიშვნელობა სემანტიკური სფეროდან პროსოდიულ სფეროში გადადის (ორი ერთმანეთის საპირისპირო სემანტიკური ერთეულის ერთობლიობა — ორი ერთმანეთის საპირისპირო პროსოდიული ერთეულის ერთობლიობა)³.

მუსთაზადი, ისევე, როგორც რეფერენი და რედიფი, ლექსის ხელოვნების ტექნიკური სახეა. იმ განსხვავებით, რომ რეფერენი და რედიფი სიტყვასიტყვით მეორდება ლექსის მომდევნო რიტმულ მონაკვეთებში, ხოლო მუსთაზადი მეორდება როგორც მოვლენა ტაეპის ორ ასიმეტრიულ ნაწილად დაყოფისა (ძირითადად და მისამღერად).

¹ Вахид Табризи, Джам'-и мухтасар, Трактат по поэтике, критический текст, перевод и примечания А. Е. Бертельса, М., 1959, зб. 57, «Здесь (фигуру) таъдд (образуют слова) нам (доброе имя, слава) и шанг (позор), куфр (неверие) и дѣи (вера), джисм (тело) и джѣи (душа), руз (день) и шаб (поча), из которых каждые два слова противоположны друг другу (по смыслу), и каждые два слова, противоположные одно другому (по смыслу), называют таъдд». зб. 117 (примеч. 142). Ватват дает такое определение: «...эта фигура состоит в том, что дабир или поэт в прозе или в стихах ставит слова, которые противоположны одно другому (по смыслу), как жар и холод, свет и тьма, грубый и нежный, черный и белый. И эту (фигуру) Халѣд ибн Ахмад назвал мутабика». (ср. Тарджуман, с. 27 и 31, где эти термины даны в формах: مضاف و مضاف الیه ср. Му'джам, с. 317). Термин «тадд» можно перевести «стихотворение».

² Е. Э. Бертельс, Павлов и Джами, М., 1965, зб. 88. «Сравнительно редкую форму представляет... муस्ताзад (наращенная поэма). Стихотворение такого рода строится следующим образом: к обычной газели, имеющей свою рифму, в конце каждого полустишия (после рифмы) присоединяются одна или две строки того же размера, имеющие новую рифму, подчиняющиеся общим законам газельной рифмы. Это добавление как бы своего рода „припев“».

³ ისევე როგორც პოეტურ ფიგურაში „მაჭამა“ — კრებული, თავშეყრა. ვხვდებთ ფრინველთა სახელების მაჭამა და ლექსის ზომების ახ სალექსო ფორმების მაჭამა. იხ. დ. კობიძე, ქართული და სპარსული პოეტიკის ისტორიიდან, წიგნი: „ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობანი“, II, თბილისი, 1957, ვ. 261.

1.2. მუსთაზადურ წყვილებად დაყოფილი ტაებები გვხვდება ღაზელში, მუსამმათში და როზაიეზში. თანდათანობით მუსთაზადი სალექსო ფორმის უფლებას იღებს. სპარსულ პოეზიაში არის სალექსო ფორმები: მუსთაზადი-ღაზელი, მუსთაზადი-მუსამმათი და მუსთაზადი-როზაიე.

მუსთაზად-ლექსებში გვაქვს ორი კომპოზიციური სახე. პირველი კომპოზიციური სახე იმ სალექსო ფორმის კომპოზიციური სახეა. რომელიც მუსთაზადურ ტაებს იყენებს: მეორე კომპოზიციური სახეა ლექსში მუსთაზადური ტაების განლაგების კომპოზიციური სახე⁵.

2.1. ქართულში გვაქვს მუსთაზადური ტაებით დაწერილი მუხამბაზები. დავით რექტორის „ანთოლოგიაში“ (ხელნაწერი S II—1512) ორ ლექსს (№№ 103 და 104) მიწერილი აქვს ამ სალექსო ფორმის სრული სახელწოდება — „მუსთაზადი-მუხამბაზი“.

ქართული ლექსწყობის თეორიაში მუსთაზადური ტაები აღწერილი აქვს თეიმურაზ ბაგრატიონს ქართული მუსთაზადის სალექსო ფორმის განსაზღვრისას⁶. „ოთხმეტმარცვლიანი ლექსები სიმღერის ხმაზედ სათქმელნი. ეს ხმა სპარსულის სიმღერის ხმაზედ ითქმის, რომელსაცა ეწოდებინ მუსთაზადი. მუსთაზადის თვითოეული ტაები სამად განიყოფება. დასაწყისიდან პირველს მძიმედის ხუთი მარცვალი ექმნება ტაებს. პირველის მძიმედამ მეორეს მძიმედის ოთხი მარცვალი ექმნება და მეორეს მძიმედამ ბოლომდის (რომელ არს დასასრული ტაებისა) ხუთი მარცვალი ექმნება. ტაების პირველის მესამედისა და მეორის მესამედის ბოლოები რიფმით ერთმანერთის თანახმა უნდა იყოს და ბოლოს ტაების დასასრულის რიფმა სხვა ექმნება. თვითოეულის ლექსის ტაება ბოლოს რიფმები ერთმანეთის თანახმად ექმნებიან და ერთს მუსთაზადში ყოველს ლექსის ბოლოს ტაებების რიფმები ერთმანერთის თანახმა უნდა იყოს დასასრულისა.

ბესარიონ გაბაშვილისაგან მიწერილი საქართველოში თავის სწორთა და ამხანაგთა თანა, ოდეს სოფლის ვითარებისაგანა უცხოობა და მწირობა შეემთხვა.

მუსთაზადი.

- ა. 1. ცრემლთა ისარნი, ნოსისბარნი, ჩედა არენით.
2. იღმენით გულნი, ჭარნახულნი, შეგვიწყნარენით!

⁴ زین العابدین موتمن ، تحویل شعر فارسی 1960, გვ. 116.

⁵ ლირიკული ლექსის კომპოზიციური სახეს ქმნის ლექსის ვანეშორენაღო კომპონენტის განლაგება ლექსის შიგულ ენობრე მასალაზე სინტაქსურ ვანეშორებათა შემდეგი ხერხებით: ანაფორით, ეპიფორით, შეპირაპირებთ, წრითა და სპირალით. იხ. В. Жирмунский II, Теория стиха, М., 1975, თავი: «Композиция лирических стихотворений», გვ. 433—536.

მუსთაზად-ლექსში მუსთაზადი (ოოოოოოოოოო) შეიქმნება გვერდებს არა მარტო ლექსის ყოველ ტაებში, არამედ განლაგებული იყოს სინტაქსურ ვანეშორებათა ზოგჯერ ხერხით (ზოგიერთ ტაებში).

სპარსულ მუსთაზადებში მუსთაზადური ტაებას განლაგების სხვადასხვა კომპოზიციური სახე განხილული აქვთ. نورادین مقصودی ، مستزاد و تحویل و تكامل مستزاد. مجلة دانشكده 1976, № 1, გვ. 283—304 და № 2, გვ. 485—516. ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی. مشهد.

მუსთაზადის დასახ. შრომა, ვე. 118—128 დ. კობიძე, უსახ. შრომა, გვ. 263—267.

⁶ თეიმურაზ ბაგრატიონი. გვარნი ანუ საზოგადოებრივი ქართული ენისა სტიხთა, პეტერბურგი, 1832; წიგნში: ქართული პოეტის ქრესტომათია (XVII—XIX სს.), ვიეი მიქაძის რედაქციითა და შენიშვნებით, თბილისი, 1954, გვ. 77—73.

3. უცხონი თემით, სოფლის ცემით. გავივარენით.
4. უქნობნი ვარდნი, ამა დარდით, დავიბძარენით—
5. A არ ითქმის ენით, არცა სმენით, ეს იკმარენით!

- ბ. 1. როს გვაგონდებით, შევლონდებით, ლომნო ყრმა-ძმანო,
 2. თანზოდონო სწორნო, განაშორნო, საყვარლად კმანო!
 3. ვა კიდევანთა, ესდენ კმათა, გლოვისა ხმანო,
 4. ატადის კალო, სავალალო, სადა ხართ თქმანო!
 5. დაგებერნა ქარმან, დაუწყნარმან, ზღვად ვიფარენით!
- A. არ ითქმის ენით, არცა სმენით, ეს იკმარენით!“... და ...

მუსთაზად-მუხამბაზის სტროფის სქემა:

V მ. ცხ. — IX მ. ცხ. — XIV

5-მ არ ც.	4-მ არ ც.	5-მ არ ც.
1. ——— b ———	———— b ———	———— a
2. ——— c ———	———— c ———	———— a
3. ——— d ———	———— d ———	———— a
4. ——— e ———	———— e ———	———— a
5. ——— f ———	———— f ———	———— a

თეიმურაზ ბაგრატიონის შემდეგ ქართული ლექსთწყობის მკვლევარნი მუსთაზადის სალექსო ფორმის განხილვისას ყურადღებას იმ სალექსო ფორმაზე (მუხამბაზზე) ამახვილებდნენ, რომელიც მუსთაზადურ ტაეპს იყენებს. ამის გამო ქართულ ლექსმცოდნეობაში ფეხი მოიკიდა მუსთაზადისა და მუხამბაზის სალექსო ფორმების გაიგივების მცდარმა შეხედულებამ⁷.

მუსთაზადს მუხამბაზისაგან ასხვავებს სპეციფიკური რიტმის მქონე მუსთაზადური ტაეპი, რომელიც აგებულია თეიმურაზ ბაგრატიონის მიერ აღწერილი წესით.

ჩვენ შევეცადეთ ქართული მუსთაზადური ტაეპის სტრუქტურის გაანალიზებას აკად. გ. წერეთლის პოეტიკურ ნაშრომში⁸ ჩამოყალიბებული ქართული ლექსის ძირითად პროსოდიულ ერთეულთა ურთიერთმიმართებებისა და ურთიერთშეფარდებების საფუძველზე.

2.2. 14-მარცვლიანი ქართული მუსთაზადური ტაეპი მთავარი ცეზურით IX მარცვლის შემდეგ ორ ასიმეტრიულ პროსოდიულ ნაწილად იყოფა. I ნაწილში 9 მარცვლია, II-ში — 5. ტაეპის I, 9-მარცვლიანი ნაწილი თავის მხრივ მცირე ცეზურით V მარცვლის შემდეგ ორ სეგმენტად იყოფა: I სეგმენტი 5-მარცვლიანია, ხოლო II სეგმენტი — 4-მარცვლიანი. ტაეპის II ნაწილში ერთი 5-მარცვლიანი სეგმენტია. ამრიგად, მთელი ტაეპი იყოფა სამ სეგმენტად, რომელთაგან ორი 5-მარცვლიანია და ერთი — 4-მარცვლიანი.

ტაეპში სეგმენტები განლაგებულია მკაცრად დაკანონებული წესით: 5-მარცვლიანი სეგმენტი — მცირე ცეზურა (V მარცვლის შემდეგ) — 4-მარცვლიანი სეგმენტი — მთავარი ცეზურა (IX მარცვლის შემდეგ) — 5-მარცვლიანი სეგმენტი. სეგმენტების საზღვარი ყოველთვის ემთხვევა სიტყვის საზღვარს. ე. ი. სეგმენტებს შორის არსებული პაუზალური მიჯნის გადალახვა სიტყვას არ შეუძლია.

⁷ დ. კობახიძე, დასახ. შოთა, გვ. 267; ა. კალაია, ლექსთწყობის მცოდნეობის ძირითადი ცნებები, თბილისი, 1971 და სხვები.

⁸ მეტრო და რიტმი ევფისიტაოსნში, გორკვა წერეთლის ნაშრომითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1973.

ამრიგად, 4-მარცვლიანი და 5-მარცვლიანი სეგმენტები მუსთაზადური ტა-
პისათვის მუდმივი სტრუქტურული პროსოდიული სიდიდეებია.

2.3. ქართული მუსთაზადური ტაების, ისევე როგორც სპარსული მუსთა-
ზადური ტაებისა, საფუძველია ორი ასიმეტრიული პროსოდიული ერთეულის
ერთობლიობა.

14-მარცვლიანი ქართული მუსთაზადური ტაები მთავარი ცეზურით IX
მარცვლის შემდეგ ორ ასიმეტრიულ პროსოდიულ ნაწილად იყოფა:

2.3.1. მეტრიულად. ტაების I ნაწილში 9 მარცვალია, II-ში — 5. $9 > 5$ -ზე
(მარცვალი).

2.3.2. რიტმულად. ტაების I ნაწილში ორი სეგმენტია, II-ში — ერთი.
 $2 > 1$ -ზე (სეგმენტი).

ტაები წარმოადგენს ორი ასიმეტრიული პროსოდიული ნაწილის ერთობ-
ლიობას მეტრული და რიტმული თვალსაზრისით.

ქართული მუსთაზადური ტაების მეტრი და რიტმი წინასწარ განსაზღვრუ-
ლი და მკაცრად დაკანონებული სიდიდეებია და არც ერთ შემთხვევაში არ
იცვლება. აქედან ტაებისათვის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება
რიტმს, რომელსაც ქმნის მცირე და მთავარი ცეზურა V და IX მარცვლის შემ-
დეგ. მკაცრად კანონიზებული სპეციფიკური რიტმი ამ ტაებისა არის სწორედ
ის ფაქტორი, რომელიც ქმნის მუსთაზადის სალექსო ფორმას.

ამრიგად, მუსთაზადური ტაების მეტრი და რიტმი მუსთაზადის სალექსო
ფორმისათვის ინვარიანტული პროსოდიული სიდიდეა.

2.3.3. ქართული მუსთაზადური ტაების ორი ასიმეტრიული ნაწილი ხში-
რად (და არა ყოველთვის) ერთმანეთს უპირისპირდება რითმული გაფორმებით.

ტაების I ნაწილის სეგმენტები ერთმანეთთან შერითმულია წინაცეზურუ-
ლი, შინაგანი რითმით, რომელიც განსხვავდება ტაების II ნაწილის სეგმენტის
ბოლო რითმისაგან:

1. თავისი ხასიათით (წინაცეზურული, შინაგანი — ბოლო),
2. ბგერითი შემადგენლობით ($--|x--|x!|—a$).
3. რაოდენობით ($b=2, a=1$),
4. მომდევნო ტაებებში ერთი ბგერითი შემადგენლობის განმეორადობით:

შინაგანი რითმა ყოველ მომდევნო ტაებში სხვადასხვა ბგერითი შემადგენლო-
ბისაა (იხ. მუსთაზადი-ლექსის სტროფის სქემა, გვ. 104). ეს რითმა საკუთრივ
მუსთაზადური ტაების რითმაა. ბოლო რითმა ერთი ბგერითი შემადგენლობით
მეორდება ლექსში სპირალური კომპოზიციური წყობის თავისებური სახით —
დაზღვეული რითმული სპირალით⁹, — და იგი მუსთაზადის სალექსო ფორმაში
ძირეული სალექსო ფორმის — მუხამბაზის რითმული განლაგების კომპოზი-
ციური სახეა.

ტაები წარმოადგენს ორი სხვადასხვაგვარი რითმული გაფორმების პრო-
სოდიული ნაწილების ერთობლიობას.

მუსთაზადური ტაების შინაგანი (წინაცეზურული) რითმა ბგერითი ხაზ-
გასმა ტაების რიტმული დაყოფისა და ამდენად მას მუსთაზადური ტაებისა-
თვის არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. ქართული ლიტერატურის
აღორძინების ხანის პოეტების მუსთაზადებში გვხვდება ისეთი მუსთა-
ზადური ტაებებიც, რომლებსაც შინაგანი რითმა არა აქვს.

⁹ დაზღვეული რითმულ სპირალს ჩვენ ეწოდებთ მუხამბაზის ძირითადი რითმის კომპო-
ზიციურ განლაგებას.

მუსთაზადური ტაეპის შინაგანი რითმით გაფორმების მიხედვით გვაქვს მუსთაზადი-ლექსების სამი ვარიანტი:

I. მუსთაზადები, რომლის ყველა ტაეპი თანამიმდევრულად ვაფორმებულა შინაგანი რითმით — მუსთაზადის მკაცრად კანონიზებული ვარიანტია. მაგალითი: იხ. წინ ბესიკის „ცრემლთა ისხარნი“.

II. მუსთაზადები, რომელთა ზოგიერთი ტაეპი გაფორმებული არ არის შინაგანი რითმით (უფრო ხშირად სტროფის ბოლო ტაეპი ან ლექსის ბოლო სტროფი) — მუსთაზადის ნაწილობრივ დეკანონიზებული ვარიანტია. მაგ.: ხელნაწერი S II—1512. 74, 67rv — „ბესარიონ გაბაშვილისაგან თქმული მუსტაზადი, თურქთა ხმათა ზედა სათქმელი ზეთს შაირად: თითო შაპირი ზეთი ტაეპია და თითო ტაეპი ათოთხმეტი მარცვალა“.

1. ტანო ტატანო, კულქამტანო, || ლებოლ მარებო!
 ზოდო-კაეპო, მარქაეპო, || ვერ სკარებო!
 წარბ-წამამ-თქაენი, მისათელნო, | შემაზებო!
 ძიწ-ლალ-ბაეპო, დანუაეპო, || სელ-რამარებო!
 პარო მთეარეო, მოქიკნე, || მზისა დარებო!
 .. და სხვა.

III. მუსთაზადები, რომელთა ტაეპები შინაგანი რითმით გაფორმებული არ არის, მუსთაზადის მთლიანად დეკანონიზებული ვარიანტია. მაგ.: ხელნაწერი S II—1512, № 75, 67v—68v — „ბესარიონ გაბაშვილისაგანვე თქმული მუსტაზადი“.

1. მე შენმა ფიქრმა | მიპარინდა || ჩაველ ჭიბებსა:
 ანდპატისებრ | მოიზღავე, || ეკავ ნამჭირებსა.
 ვარდის ბაგენი | შეუენიორად || სხვა მამარებსა,
 ჩემებრ უწყალოდ | მოიუენებ || ვასაკვირებსა!
 როდის იქნება | შემომხედო || კელსა მწირებსა?
 .. და სხვა.

ამრიგად, შინაგანი რითმა მუსთაზადური ტაეპისათვის ინვარიანტული ფაქტორი არ არის. ის ვარიანტების გამომწვევი ტენდენციაა.

აღსანიშნავია, რომ ალორძინების პერიოდის ხელნაწერებში დადასტურებული სალექსო ფორმა მუსთაფაზადი წარმოდგენს მუსთაზადი-ლექსის იმ ვარიანტს, რომელშიც მკაცრად კანონიზებულია მუსთაზადური ტაეპის შინაგანი რითმით გაფორმება. მუსთაზადური ტაეპის შინაგანი რითმული გაფორმების კანონიზაციის პარალელურად მუსთაფაზადებში გვაქვს ლექსის ძირითადი კომპოზიციური წყობის (ღაზელური რითმული სპირალის) გართულება ორიგინალური კომპოზიციური კონსტრუქციებით (დიდი წრის კომპოზიცია) ან არაპროსოდულ ელემენტთა შემოტანით (თემატური კომპოზიცია, პოეტის თახალუსი).

მუსთაფაზადი არის ცდა მუსთაზადის ბაზაზე ახალი სალექსო ფორმის შექმნისა, მაგრამ რადგან ამ სალექსო ფორმის კომპოზიციური საფუძველი (ღაზელური რითმული სპირალი და მუსთაზადური ტაეპი) იგივეა, რაც მუსთაზადისა, მუსთაფაზადი შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ მუსთაზადის ვარიაციულ სახეობად. მუსთაფაზადის ნიმუში: ხელნაწერი S II—1512. 345, 315rv — „მუსტაფაზადი თქმული დავით რექტორი ალექსისძისაგან“:

ა. ლახვარ-სობანი და ვეზანი მეცნეა ტყველთა
 მუხთლის სოფლისა, წამ მოკლია დღე დასებობა,

მაწუხანოსა, უხანოსა ეკმობ არ ქებითა,
მიმოკაფითა, სისწრაფითა დამყო ხეებითა.
ესწუეე მის მიმდოსა, თუ არ მწყრომსა, ეს ვარ მცნებითა.

ხელმარჯეობა კაცისა

ბ. რაზმთა დგომისა და ომისა, ხრმალთა სობისა
ჩემთა მებრძოლთა. პირად მსროლთა სიკვილ სწრობისა.
დაესცი ზარები, შიქმწარები, ჩემთა ცნობისა,
მრავალ ნათელი ექმენ ბნელა დღე დაცხრობისა,
ვექმენ ლაშქართა, მემუჭართა, სისხლთაღებითა.
ესწუეე მის მიმდოსა...

სიფელილისაგან ვერ მოჩომა და ცულის კაცისაგან გათაეება

დ. სახელკარგობა, მხხედკარგობა, თუმც ბედმან მაგნა
მაშინც სიკვილიმან, ვითა პოლმან სამსალით მაგნა.
ხედეთ ცუდთაგან, უბადლოთგან სად გამებარგან.
სიკვილის ნიშნი, მოკველეთ იშნი ვით მომესაგნა.
სოფლის სურვილი ვაღბურვილი მექმნა სმენითა.
ესწუეე მის მიმდოსა.

სიკვილის ვაობა

ე. დაესწუეე სოფელსა, მუხრალს პნელსა, იყავით შორად!
გულნი გაისრა, უწყულად ვასრა ზვეერ მიწა ქსწორად.
ესე სოფელი, ცეცხლა სკული არ გეტყვი ჭორად,
ვინცა ვმირა, სავმირა ლახერითა ორად.
მირიდეთ სახე სოფლის მახეს შორად გებითა!
ესწუეე მის მიმდოსა, თუ არ მწყრომსა ეს ვარ მცნებითა.

ამ მუსთაფაზადში ლექსის ძირითადი კომპოზიციური წყობა — ლაზღელური რითმული სპირალი — გართულებულია თემატური კომპოზიციით.

2.3.4. მუსთაზადური ტაეპის მთლიანად დეკანონიზებულ ვარიანტში განსაკუთრებით საყურადღებოა ტაეპის ორი ასიმეტრიული ნაწილის თემატურა დაპირისპირება, რომელიც აგრეთვე ასახვავა ტაეპის ორ ასიმეტრიულ პროსოდიულ ნაწილად დაყოფისა. მაგალითი: ხელნაწერი S II—1512, № 75, 67v—68v — „ბესარიონ გაბაშვილისგანვე თქმული მუსტაზადი“.

პირველ შაჰრისა ვემო იყავ || ახლა ხარ მწარი:
სამართლიანი გზა დააგლე || დამიხშეე კარი!
ვინც რომ ამ ჭირში დამინახავს || დამიტირებსა.
მე ტკბილის გულთ: შემოკუყრებ || შენ მემალემა—
გინდა რომ მოუკვდე: შეუღოულად || არ გებრალემა!

ან ხელნაწერი S II—1512, № 148, 127rv — „მუსტაზადი“.

მე გული სრულად შემოკვირე, || შენ ხმა არ გაჰეც
შენ ჩემი ჭირი ვიხარა || მე ესტორ დღე-ღამეც.
...და სხვა.

როგორც ვნახეთ, ქართული მუსთაზადური ტაეპის ორი ასიმეტრიული ნაწილი ერთმანეთს უპირისპირდება: 1. მეტრით (9 > 5 მარცვლი) და 2. რიტმით (2 > 1 სეგმენტი) -- ყოველთვის; 3. რითმით — ხშირად და 4. თემით — იშვიათად. აქედან, ქართული მუსთაზადური ტაეპისათვის არსებობდა ცეზურებით შექმნილი რიტმი. რომელიც ხშირად ხაზგასმულია რითმით და იშვიათად თემით.

ამრიგად, ქართული მუსთაზადური ტაეპი წარმოადგენს ორი ასიმეტრიული პროსოდიული ნაწილის ერთობლიობას მეტრული, რიტმული, რითმული და თემატური თვალსაზრისით.

როგორც ვხედავთ, სპარსული პოეტური ფიგურის „თაზადლის“ მნიშვნელობა — ორი ერთმანეთის საპირისპირო ერთეულის ერთობლიობა, რომელიც შემდეგ სპარსული მუსთაზადური ტაეპის ორ ასიმეტრიულ პროსოდიულ ერთეულად დაყოფაში აისახა, ქართულშიც იმავე მნიშვნელობით გადმოვიდა.

3.1. სპარსულ პოეზიაში უკვე XI საუკუნეში ვხვდებით მუსთაზადური ტაეპის იმ სახეს, რომლის ანალოგიურია ქართული მუსთაზადური ტაეპი.

მასულ საადი სალმანი (XI ს.) მუსთაზადი¹⁰.

ეი, ქამქარ სოლთანი | ენაფე თო ბე ქეიხან | გემოე ჯიან,
მას'ყულ შაპირარი | ხორშლე ნამდარი | ანდარ ქეჰან,
ეი, ოუჟე ჩარხ ჭაიათ | გითი ზ რუი ო რაიათ | ჩუნ ბუსთან,
ჩუნ თილე ასმა გუნ | გარდუნ ბე ხორდანე ხუნ | ჰამდას თან... და სხვ.

ლექსის რითმული სქემა:

1. — a — a — a
2. — b — b — a
3. — c — c — a
4. — d — d — a

... და ა. შ.

შეადარეთ ზემოთ მოყვანილ მუსთაზადი-მუხამბაზის სტროფის რითმულ სქემას.

3.2. ყოველივე ამის საფუძველზე შეგვიძლია გამოვთქვათ აზრი, რომ ქართული ლიტერატურის აღორძინების ხანაში გვაქვს სრულიად ჩამოყალიბებული და დამოუკიდებელი სალექსო ფორმა — მუსთაზადი-მუხამბაზი, რომელიც წარმოადგენს ქართული მუსთაზადური ტაეპით დაწერილ მუხამბაზებს. ამ პერიოდის ხელნაწერებში ეს სალექსო ფორმა გვხვდება შემდეგი სახელწოდებებით: მუსთაზადი-მუხამბაზი, მუსთაზადი, მუსთაფაზადი და მუხამბაზი. ერთი ლექსისათვის ეს სახელწოდებები სხვადასხვა ხელნაწერში ერთმანეთს ენაცვლება. მუსთაზადი-მუხამბაზებია: ბესიკის — „ტრემლთა რსარი“, „ტანო-ტატანო“, „მე შენი მგონე“; ალ. ჰაქავაძის — „ისმინეთ მამენო“, „ვარდო კოკობო“, „უწყალო სენმა“ და სხვ.

3.3. მუსთაზადი-მუხამბაზის სალექსო ფორმა განსხვავდება მუხამბაზის სალექსო ფორმისაგან 14-მარცვლიან ქართული მუსთაზადური ტაეპით, რომელშიც მკაცრად კანონიზებულია სპეციფიკური რიტმი. მუხამბაზები იწერებოდა 10-, 11- და 14-მარცვლიანი ტაეპით. ამასთან მუხამბაზის 14-მარცვლიან ტაეპში მთავარი ცეზურა ყოველთვის მოდის VII მარცვლის შემდეგ და მთელი ტაეპი ორ სიმეტრიულ პროსოდიულ ნაწილად იყოფა (7||7), მაშინ როცა მუსთაზად-მუხამბაზებში მთავარი ცეზურა ყოველთვის გვაქვს IX მარცვლის შემდეგ და მთელი ტაეპი ორ ასიმეტრიულ პროსოდიულ ნაწილად იყოფა (9||5).

14-მარცვლიანი ტაეპით დაწერილი მუხამბაზის ნიმუში. ხელნაწერი S II—1512, № 251, 205v—206v — „თავადის ალექსანდრე ჰაქავაძისაგან თქმული მუხამბაზი“

¹⁰ იხ. زین العابدین مومن. დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

უწყალოვ სიყვარულო || რად მკოდვ ესთა ძნელად
 რასთეისა მყავ მღერალი || საუკუნოდ მკენესელად
 რად მჩვენე შეენება || გულის დასატყვევლად
 სახე სხვათა სახეთა || შობილი დამჩაგვრელად
 ვიცი მისი იხმარე || მშვილდნი ჩემად საწყველელად
 უწყალოვ სიყვარულო....
 რასთეისა მყავ

.... და სხვა.

შეადარეთ ზემოთ მოყვანილ მუსთაზადი-მუხამბაზის ნიმუშებს.

ამრიგად, ქართული ლიტერატურის ალორმინების პერიოდის მუხამბაზის ტიპის ლექსებში გვხვდება 14-მარცვლიანი ტაების ორგვარი დისტრიბუცია: ა) სიმეტრიული — მუხამბაზებში (7||7) და ბ) ასიმეტრიული — მუსთაზად-მუხამბაზებში (9||5).

როგორც ვხედავთ, აქ გვაქვს ერთი ზომის ტაების (14-მარცვლიანის) ორგვარი რიტმული დაყოფის კანონიზება განსხვავებული განსაზღვრული სალექსო ფორმებისათვის.

მსგავსი მოვლენა ცნობილია ინდოევროპულ ენათა ლექსთწყობაში. „როგორც რ. იაკობსონმა გამოარკვია, საერთო სლავურს ახასიათებდა ლექსის ორი სახეობა, ორგვარი დიქოტომიით: გრძელი ლექსი (ათმარცვლიანი) — მოკლე ლექსი (რვამარცვლიანი). ორივე ამ სახეობაში გვქონდა სიმეტრიული დაყოფა ელემენტებისათვის და ასიმეტრიული — ეპიკური ნაწარმოებებისათვის... (იხ. R. Jakobson, Studies in Comparative Slavic Metrics, Oxford Slavonic Papers, 3, 1952, გვ. 34, 36, 55; მისივე: Selected Writings, IV, Slavic Epic Studies, Mouton and co., The Hague-Paris, გვ. 414—463...)“.

გ. წერეთელი, მეტრი და რითმა ვეფხისტყაოსანში, თბ., 1973, გვ. 99, შენიშვნა 35.

Н. А. ТАРГАМАЗЕ

ДВОЯКИЙ РИТМ 14-СЛОЖНИКА В СТИХАХ ТИПА МУХАМБАЗИ (грузинская муस्ताзадическая строка)

Резюме

1. В работе грузинская стихотворная форма муस्ताзди-мухамбазы сопоставлена с персидскими стихотворными формами муस्ताзада. На основе труда¹ акад. Г. В. Церетели проанализирован специфический ритм грузинской муस्ताзадической строки. Выявлены инвариантные просодические основы и тенденции варьирования стихотворной формы муस्ताзди-мухамбазы.

2. В стихах типа мухамбазы для разных стихотворных форм отмечено канонизирование двоякого ритма 14-сложника: а) симметричного — для мухамбазы и б) асимметричного — для муस्ताзди-мухамбазы.

¹ Г. Церетели, Метри и ритм, в книге: «Метри и рифма в поэме Руставели «Витязь в барсовой шкуре», под редакцией Г. В. Церетели, Тб., 1973 (на груз. яз.).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტის სპარსული ფილოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. მიკოსმა შ. ძიძიგურმა

ლიანა ახოზაძე

ეფრემ ასურის თხზულებათა ქართული თარგმანების
შროთიერთმიმართებისათვის

ეფრემ ასური (IV ს.) სირიული საეკლესიო ლიტერატურის უდიდესი წარმომადგენელია. მისი თხზულებები ადრევე ითარგმნა ქრისტიანული სამყაროს ყველა ენაზე, მათ შორის ქართულ ენაზეც. ეფრემის თხზულებათა ქართული თარგმანები სხვადასხვა დროს არის შესრულებული. უკვე VII ს-ში, თუ უფრო ადრე არა, უნდა არსებულიყო თარგმანების ერთი ჯგუფი, ეს არის ის ჯგუფი რომელიც შედის Sin. 97 კრებულში და მრავალთავეების ერთ ნაწილში (A—19, A—95, A—1109, Sin. 32—57—33, Ath. N 11). მეორე ჯგუფი ითარგმნა მოგვიანებით, IX ს-ში. ეს თხზულებები წარმოდგენილია კრებულებში, რომელთაც პირობითად „მამათა სწავლანი“ ეწოდება (S—1139, H—1662, A—1142, Sin. 36) და მრავალთავეში A—144, შემდეგ, X ს-ის დასასრულსა და XI ს-ის დასაწყისში. ექვთიმე ათონელმა თარგმნა ეფრემ ასურის 5 თხზულება¹. ბოლოს, XI ს-ში, ეფრემ მცირემ თარგმნა ეფრემ ასურის ორმოცდაათამდე თხზულება, რომლებიც გაერთიანებულია „ასკეტკოვში“². აქ წარმოდგენილია ადრეულ პერიოდში ნათარგმნი რამდენიმე თხზულებისა და ექვთიმე ათონელის მიერ ნათარგმნი ყველა თხზულების ახალი თარგმანები.

მრავალთავეში წარმოდგენილი თხზულებების ანალიზი ცხადყოფს, რომ მრავალთავეები მასალობრივ ურთიერთკავშირში იმყოფებიან. ამ თხზულებათა შეჯერება Sin. 97-სა და „მამათა სწავლათა“ ტიპის კრებულების მასალასთან (მხედველობაში გვაქვს მხოლოდ ეფრემ ასურის თხზულებები) საშუალებას იძლევა ვაჩვენოთ, რომ მრავალთავეები ძირითადად ემყარებოან დასახელებულ კრებულებს ან მათ პროტოტიპებს.

Sin. 97 კრებული უნიკალურია იმ მხრივ, რომ შეიცავს მხოლოდ ეფრემ ასურის თხზულებებს. თითოეულ თხზულებას აქვს რიგითი ნომერი, საკითხავეები დალაგებულია თემატურად: იწყება მონაზონთათვის განკუთვნილი საკითხავეებით, რომელთაც პრაქტიკული დანიშნულება აქვთ; შემდეგ მოსდევს სინანულისა და მარხვის საკითხავეები მკვეთრად გამოხატული დიდაქტიკური ხასიათით, ბოლოს გვაქვს ეგზეგეტიკური შინაარსის თხზულებები. თითოეულ მათგანს გამაერთიანებელ ხაზად მიჰყვება ის პოეტური რიტმი, რომელიც ეფრემ ასურის თხზულებებს ახასიათებს დედანში. ეს ნიშანი ძალიან განასხვავებს Sin. 97 კრებულში წარმოდგენილ თარგმანებს ეფრემის თხზულებათა ყველა სხვა ქართული თარგმანისაგან.

„მამათა სწავლათა“ ტიპის კრებულები აერთიანებენ რამდენიმე ავტორის

¹ ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე, მამათა სწავლანი, თბილისი, 1955, გვ. 7.

² სწავლანი, მიწერილი იოვანეს მიმართ, A—1104, 155—232, სწავლანი ნოფიეტეს მიმართ A—1104, 233—275, ნეტარება მოლუაწეთა, A—1104, 275—298; ლოცვა A—1104, 299—300; მხილება თავისა თვისაჲ, A—1104, 301—340.

³ ქ. ქ ე ლ ი ძ ე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბილისი, 1975, გვ. 50—52.

თხზულებას, რომელთაგან თექვსმეტი ეფრემ ასურს ეკუთვნის. ამ თხზულებათათვის ძირითადია სინანულის თემა, ზოგიერთ მათგანში განხილულია მონაზვნური ცხოვრების პრაქტიკული და თეორიული საკითხები.

ძველ კრებულებში წარმოდგენილ თარგმანთა ახალ, ეფრემ მცირისეულ, თარგმანებთან შეპირისპირების საფუძველზე გამოიყოფა ეფრემ ასურის თხზულებათა ორი რედაქცია: ვრცელი და მოკლე. ადრეულ პერიოდში თარგმნილი მასალა ვრცელი რედაქციისაა, ეფრემ მცირის მიერ თარგმნილი კი — მოკლე.

განსახილველ თხზულებათა ძირითადი ნაწილი თავმოყრილია Sin. 97 კრებულში. ის, რაც Sin. 97-ში პირველ ხუთ სტატიად არის წარმოდგენილი („მონაზონათჳს“ 1—18, „სინანულისათჳს ბ“ 18—51, „სინანულისათჳს გ“ 51—62, „სინანულისათჳს დ“ 62—64, „სინანულისათჳს ე“ 64—69), ეფრემ მცირესთან ერთი თხზულების სახით გვაქვს, სათაურით „სიტყუაჲ მოღუაწებით მქონებელი ფრიადისა ნუგუშინისცემისა და ღმობიერებისაჲ ცხოვრებად მნებელთათჳს და „ლოკვაჲ“⁴. ძველი და ახალი თარგმანები განსხვავდებიან რედაქციულად. ბერძნულ ენაზე არსებული თხზულება „Αρχε εὐχιστοῦς“⁵ დედანს წარმოადგენს ეფრემ მცირისეული თარგმანისას და შესაბამისად სხვაობს ძველი თარგმანისაგან.

ეფრემ მცირის მიერ თარგმნილი თხზულება Sin. 97 კრებულში წარმოდგენილი სტატიების შესაბამის ნაწილებს ასეთი რიგით წარმოგვიდგენს: —Sin. 97₁—Sin97₂—sin97₅—sin97₇—sin97₄.

თხზულების დაყოფა ცალკეულ სტატიებად თვით ბერძნულში ივარაუდება. ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ სხვადასხვა სტატიის მიმართება ეფრემ მცირის თარგმანის შესაბამის ნაწილებთან და ბერძნულ ტექსტთან ერთმანეთისაგან ძალიან სხვაობს. გარდა ამისა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ზოგიერთ სტატიას ბერძნულში მოეპოვება პარალელი.

Sin. 97 კრებულის პირველი სტატია „პირველი სწავლაჲ წმიდისა ეფრემისი მონაზონთა მიმართ“ ვრცელი რედაქციისაა. მისი უშუალო დედანი ბერძნულში არ ჩანს. ზემოთ დასახელებული ბერძნული თხზულების შესაბამისი დასაწყისი ნაწილი რედაქციულად მოკლეა, ის დედანია, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეფრემ მცირის მიერ თარგმნილი თხზულების პირველი ნაწილისა. ქვემოთ ვაჩვენებთ ამ თხზულებათა რედაქციულ მსგავსება-განსხვავებებს.

არის ისეთი ადგილები, რომლებიც რედაქციულად აწავეითარ სხვაობებს არ აჩვენებენ:

„აწ არავინ არს, რომელმანცა ღმრთისათჳს დაუტევა სიმდიდრჳ, არცაღა თუ ვინ, რომელმცა ცხოვრებისათჳს საუკუნოჲსა დაემორჩილა ვინმე. არავინ არს ყუდრო და მდბაღლ. არავინ არს მშუღ და დაშნ და არცაღავინ არს, რომელიმცა იგინებოდა და დაითმენდა“ (Sin 97. 2v—3r).

„არა არს, რომელიმცა ღმრთისათჳს განეშორა საქმართაგან, არცაღა დამორჩილებული ცხოვრებისათჳს საუკუნოჲსა, არავინ მშუღ და მდბაღლ, არცაღა მყუდრო და თავსმდებელ გინებისა და განყენებულ მაგინებლობისაგან“ (A—673, 189v).

⁴ A—673, 189—205.

⁵ Assemani, Sancti Ephraem Syri Opera Omnia, Romae, 1743, G. 1, 40—70.

„Ὁυ γάρ ἐστιν ὁ διὲς θεὸν ἀναχαρῶν τῶν χρημάτων, οὐδὲ ἀποπαστόμενος διὰ τῆν ζήτην τῆν αἰώνιον, οὐδέ τις κέρδιος καὶ ταπεινός, οὐδὲ ἥσυχος καὶ ὑβρεῶς ἀπεχόμενος ἢ λοιμορῆς ὑπομεινῶν“ (G. I, 41 A—B).

ზოგჯერ ახალი თარგმანი ოდნავ არის შემოკლებული:

„ვერცა ადგილდ თესა უკუემოვიდის ჭირისა მის დიდისაგან, რომელი — იგი მოიწია მის ზედა (Sin. 97, 10v).

„... ვერცალა თესადვე ადგილ მიქცევისაგან“ (A—673, 191r).

„Μήτε εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ ὑποστρέψουσιν ἀνασθῆναι“ (G. I, 44 F).

„გარეშე ესე ხატი ასწავებს, სადა არს გონებაჲ ჩუენი და უჩუენებს, სადა არს გული ჩუენი“ (Sin. 97, 13r).

„გარეგანი სახე მოასწავებს, თუ სადა არს გული და გონებაჲ ჩუენი“ (A—673, 191v).

„Τὸ γὰρ στήμα τὸ ἐξῶθεν διδῶσκει πῶς ἡμῶν βῆται ἢ καρδία καὶ ὁ νοῦς“ (G. I, 46 B).

მაგრამ ძირითადად მნიშვნელოვანი რედაქციული განსხვავებებია, რაც პირველ რიგში მოცულობის სხვადასხვაობაში გამოიხატება:

„ნუენ სტებინ, ვითარმედ გარეშეთა ამით ხატითა მონაზონებინსაათა არს რამმე, უკუეთუ ვინმე ჰგონებდეს ძმათაგანი, ვითარმედ უტყუოლი გარეშეთა ანით ხატითა მონაზონებისაათა. ეგევითარსა მას წარუკუეთიეს სასოებაჲ, ვითარ-იგი იქცევის ხატითა მონაზონებისაათა, გამოჩნდების შინაგანი იგი ტყუილი“ (Sin. 97, 14r).

„ვინადაცა ნუენ მოიციხვის გარეგანითა კრძალულებითა, რამეთუ ქცევაჲ მისი აჩუქნებს ტყუილსა კრძალულებისა მისისასა“ (A—673, 192r⁶).

არა მხოლოდ მოცულობრივი განსხვავებებია ძველსა და ახალ თარგმანებს შორის, ეს თარგმანები ხშირად განსხვავებულ ფაქტობრივ მასალას წარმოადგენენ:

„სრულთა მათ და ბრძენთა მამათა მზად უპყრიან სანთელნი და მოელიან სიხარულით, ოდეს მოჰბეროს ქარმან მათ ზედა“ (Sin. 97, 11v).

„ვინადაცა სრულნი და ბრძენნი ეპყარნი მზა არიან და აქუს კელთა სავაჭროჲ მათი და ელიან მობერვასა ქარისასა“ (A—673, 191r).

„Οἱ δὲν τῆλεισι καὶ σοφοῖς ἔμποροι ἔτιομοι ἔχοντες τῆν ἔμποριαν μετὰ χεῖρας, ἐκδέχονται πνεύσαι αὐτοῖς τὸν θῆμαον“. (G. I, 45 D).

ამგვარად, Sin. 97 კრებულის პირველი თხზულება „მონაზონთა მიმართ“ ვრცელი რედაქციისაა; ახალი, ეფრემ მცირისეული, თარგმანი, მოკლეა. ბერძნული ტექსტი მხარს უჭერს ამ უკანასკნელს. ვრცელი რედაქცია თხზულებისა ბერძნულში არ ჩანს.

მეორე თხზულება, რომელიც შინაარსობრივად პირველის გაგრძელებას წარმოადგენს, არის პომილია „სინანულისათჳს“.

ეს თხზულება ბერძნული ტექსტის შესაბამის ნაწილთან და ეფრემ მცირისეულ თარგმანთან მიმართებით რედაქციულად ძალიან სხვაობს, უფრო მეტად, ვიდრე Sin 97-ის პირველი სტატია შესაბამის ტექსტებთან. ძველი თარგმანის მოცულობა ბევრად უფრო დიდია. ძველ თარგმანში არის ვრცელი დაბოლოება, რომელიც არ ახლავს არც ბერძნულ თხზულებას და არც ეფრემ მცირისეულ თარგმანს.

⁶ Assemani, G. I, 46 D. ბერძნული ტექსტის ჩვენება ყველგან ვერ ხერხდება ტექნიკური მიზეზების გამო.

მაგრამ მიუხედავად დიდი სხვაობებისა, მაინც გვაქვს რედაქციულად ერთნაირი მონაკვეთები, მაგ.:

„მან მოგუმადლა ჩუენ ცნობაჲ მისა მიმართ და მოგუცა ჩუენ თვისი იგი სიყუარული, რაათა განიცადონ სულნელებაჲ მისი. ვეძიებდეთ მას დაუკლებელად, ნეტარ არს მის კაცისა, რომელმან ჳამა სიყუარულისაგან მისისა და ჳსურის მისა მიმართ და განჳმზადა თავი თვისი, რაათა აღავსოს სიყუარულითა მისითა“ (Sin. 97, 19v—20r).

„მან მომმადლა ჩუენ მეცნიერებაჲ მისისა მიმართ და გემოესმხილველ გუყვნა ჩუენ თვისისა სიტკობებისა, რაათა მოუკლებელად ვეძიებდით მას. ნეტარ არს რომელმან გემოჲ იხილა სიყუარულისა მისისაგან და განემზადა მარადის აღვსებად მისგან“ (A—673, 193v⁷).

გვაქვს შედარებით მცირე სხვაობები, რაც იმაში გამოიხატება, რამ ახალი თარგმანი ოდნავ მოკლეა, მაგ.:

„ვაჳარნი ვართ სულიერნი, საყუარელნი, და მივემსგავსნეთ ერისა კაცთა მათ ვაჳართა. აწ გულისხმა-ყუოთ, რასა-იგი გეტყუჳ ძმანო, ჳორციელი ვაჳარი დღითი-დღედ განიზრახვენ აღნადგინებსა და ჳლუკასა“ (Sin. 97, 3v).

„ვაჳარ ვართ სულიერნი, მძანო და მსგავს ვაჳართა ამის საწუთოასათა დღითი-დღედ გამოიჳყრობს ვაჳარი შესაძინელსაცა და ჳლევევასაცა“ (A—673, 197v⁸).

არის ფაქტობრივი სხვაობანი, მაგ.:

„განყარენ ჳელნი და განხეთჳე შეუტრაცხი იგი თმაჲ, რაათა არა გეცინოდინან, ვითარცა ძლიერსა მას სამსონს, რომელმან-იგი ლაწუთა მით ვირისაითა მცირედსა ჳამსა ათასეული მოსრა და შუდკეცი იგი ჳაპანი, ვითარცა თმაჲ ერთი, განხეთჳა და თავი თვისი გამოათავისუფლა კრულეზისაგან“ (Sin. 97, 48r).

„განძარ თავი თვისი. მოიჳკუჭეთ უნდოჲ იგი თმაჲ, რაათა არა საცინელ იქმნე, ვითარცა ძლიერი იგი, რომელმან ლაწუთა წამსა შინა თუალისსა ათასეული მოსრნა, თავი თვისი განათავისუფლა“ (A—673, 202v).

„Κινήσας σαρῶν, ἀπὸ κοινοῦ τῆς ἐν εὐελῆ τριῶν, ἴνα μὴ γελᾷσθῆς, καὶ ἀπέερ χεῖνος ἂ ἰσχυρὸς, ὃς οὐδ ἂ ἤς σαγόνος ἐν ἱπῆθι βραχίλιου χιλίους ἀνεῖλη, καὶ ἔαυτὸν ἔλθεισφῶσας (G. I, 62 C).

ძირითადად ძველი თარგმანი რედაქციულად ძალიან ვრცელია ახალ თარგმანთან და შესაბამის ბერძნულ ტექსტთან მიმართებით, როგორც, მაგ.: „კაცი-საჲ არს, რაათა ჳხადოდის მადლსა მას და მადლისაჲ არს, რაათა მოვიდეს შენ-წედ მისა, რამეთუ თვნიერ მადლისა ვერ შემძლებელ არს გონებაჲ განათლებად და ხილვად მრავალფერთა მათ სახეთა საუკუნეთა და თუ ვინმე არა განი-წმიდოს გული, არცა მოვიდეს მადლი კაცისა ჳედა, და თუ ვინმე განახლდა მადლისა მისგან და განაგნა სათნოებანი კეთილნი და თავისა თვისისად შეირაცხოს განგებაჲ სათნოებისაჲ, ეგევითარი იგი აცთუნებს თავსა თვისსა და არა უწყის თვისი იგი უძლურებაჲ; ესევეითარი იგი ეშურობს თავსა თვისსა და წარდევნა მადლი იგი მისგან.

უკუეთუ ვინმე განავოს სათნოებაჲ ღმრთისა მიმართ და გულისხმა-ყოს შეწვენაჲ იგი მადლისაჲ და ცნას, რამეთუ ძალითა მისითა განძლიერდა, ეგე-ვითარმან მან განავო სათნოებაჲ ღმრთისა მიმართ, აღიდენ ღმერთი და თჳქუნ:

⁷ Assemani, G. I, 49 A.

⁸ Assemani, G. I, 54 E.

და და ვერ მისწულა გამოუთქმელსა და გონებაცა ჩემი განჰკრთა, რამეთუ ვერ იტკრათნა სიმრავლენი იგი ღელვათა მისთანნი“ (Sin. 97, 62v).

„ნუ განმირისხდები მე. ჰ ყოვლად სახიერო. რამეთუ ვერ-ტკრთვითა მო-რევთა მისთათა ვიკადრე კადნიერება“ (A—673, 205r).

„Μη τὸν αὐτὸν ὀργισθῆ: μοι: φιλάνθρωπε, μη ὑπομένων γὰρ τῆς βίρσεως ἀν-
των τὰ κρίματα. ὁ:ὲ τὸντα παρὰ καλὸν ἔρωςεν ἡμεῖς, ἐπειδὴ ὑπὲρ μῆτρον ἐπ’
ἐμὲ ἐκλήθησάνη (G. II, 375F—376A).

„Μη μοι: ὀργισθῆ. ἢ πνεύματι, μη ὄργων γὰρ ἀντὶς τὰ κρίματα ἐτόλ-
μηται παρὰ πνεύματι:“ (G. I, 67 F).

„შენ მე შემოყვანე შენთა სახიერებითა და დავემლო მე შორის ხეთა მათ მისთა და ვიხილო ადგილი იგი, სადა-იგი ადამ დავემალა ღიღებითა და მხიარულებითა, სადა-იგი არქუ მას: ადამ, სადა ხარ?“ (Sin. 97, 64r).

„შემოყვანე მე შენ, რათა ვიხილო, თუ სადა დაიმალა ადამ“ (A—673, 205v).

„Ὑμῶν μὲ ἐπιτάχεται ὁ:ὲ τῆς σὴν ἀγαθότητα κρησῆσθαι: ἀγαμέσων ὦν ὁν-
δρων ἀντὶς, καὶ ἔνω τὸν Ἄδᾶμ ἐν τῶν. ἢ ἐκρίθη μετὰ ὁ:ὲ, καὶ εὐφραστ-
νῆ: ἔνω: τὰ ἐκρίθη ἀντὶ: Ἄδᾶμ, πᾶς εἶ“ (G. II, 376 E).

„ἐπιτάχεται μὲ ἐκεί: καὶ ἔνω πᾶς ἐκρίθη ὁ Ἄδᾶμ“ (G. I, 70 A).

ეს მაგალითები ნათლად მიუთითებენ რედაქციულ სხვადასხვაობაზე. Sin. 97₃ და Sin. 97₄-ის ბერძნული წყაროს არსებობა გვაკარაულებინებს, რომ სხვა ქართული თხზულებებისათვისაც უნდა არსებულებოთ შესაბამისი ვრცელი ბერძნული რედაქცია.

Sin. 97₃ რომელსაც სათაურად აქვს „სინანულისათვის“. შეესაბამება ეფრემ მცირის მიერ თარგმნილი თხზულების შუა ნაწილს. ეს ნაწილი ეფრემთანაც ერთ-გვარად გამოყოფილია და ეწოდება „ლოცვა“. ბერძნულში შესაბამისად ორი ვარიანტი გვაქვს, ერთია G. I, 63 F₄—66 A₃ (რომელიც ნაწილია თხზულების „Ἄδως ἀσκη:αἷας“, G. I, 40—70) და მეორე—G. I, 199—201, რომელიც დამოუკიდებელი თხზულებაა, სათაურით „Ἰ:ξομολόγησις ἡγίου πρῶσεύχη πρὸς Ἐῖον“. არც ერთი ამ თხზულებათაგან არ შეესაბამება ეფრემ მცირისეულ თარგმანს; მასთან მიმართებით ორივე ბერძნული ტექსტი ვრცელია. მაგრამ ამ უკანასკნელთ შორის განსხვავება მაინც არის: G. I, 199—201 ვრცელი რედაქციისა და წარმოდგენს Sin. 97₃-ის ღელანს. G. I, 63F₄—66 A₃, მართალია, უფრო მოკლეა, ვიდრე G. I, 199—201, მაგრამ მაინც ვრცელია ეფრემ მცირისეული თარგმანის შესაბამის ნაწილთან შედარებით, რომლის შესატყვისი ბერძნულში არ ჩანს.

ვაჩვენებთ სხვაობებს:

„ვევედრები შენსა მაგას სახიერებასა, კურნენ წყლულებანი სულთა ჩემ-
თანი და განანათლენ თულნი გონებისა ჩემისანი, რათა განვიცადნე კეთილნი
შენნი ჩემდა მომართ“ (Sin. 97, 65r).

„ვევედრები შენსა სახიერებასა, განკურნენ წყლულებანი სულისა ჩემი-
სანი, რათა განვიცადო განგებულება შენი“ (A—673, 203r).

„Ἰκετεῦσά τῆ: σὴν ἀγαθότητα, ἵασαί: τὰ τραύματα τῆς ψυχῆς μου. καὶ
φῶτισον τὸν: σφῶμα μου: τῆς διανοίας μου, ἵνα κατανήσῃ τῆ: σὴν οἰκονομίαν
τῆ: ἐν ἐμοι: ἡνωμένον“ (G. I, 63 F).

„Ιχτεῦσα τὴν σὴν ἀγαθότητα, ἴασαι τὰ τραύματα τῆς ψυχῆς μου. καὶ φάτισσον τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας μου, ἵνα κατανόησά τῆν οὐρανομένην σου τὴν γυιομένην εἰς ἐμὲ διαπαντός“ (G. I. 199 B).

ამგვარად, Sin. 97 კრებულის პირველი სუთი თხზულება („მონაზონთა მიმართ“, „სინანულისათჳს ბ“, სინანულისათჳს გ“, „სინანულისათჳს დ“ „სინანულისათჳს ე“) ვრცელი რედაქციისაა. ამათგან პირველი ორი თხზულებს ბერძნული წყარო არ ჩანს. Sin. 97₃ და Sin 97₁-ის ბერძნული შესატყვისია „Τὴν ἀντὶν ἰσχυεῖσθαι ἡγούσας κατ'ἡγούσας πρὸς μισθούσας“¹², რომელიც ამ ორ თხზულებას გაერთიანებული სახით წარმოადგენს. ცალკე თხზულებად არის Sin 97₃-ის ბერძნული დედანი—„Ἰχθυεῖσθαι γὰρ ἡγούσας πρὸς μισθούσας“¹³. ორივე თხზულება ვრცელი რედაქციისაა. ეფრემ მცირის მიერ თარგმნილი თხზულების ბერძნული შესატყვისია „Ἀπόξυς ἀσχευεῖσθαι“¹⁴.

ეს თხზულება მოკლე რედაქციისაა შუა ნაწილის გამოკლებით. რომელიც ვრცელია და უფრო ახლოს დგას Sin. 97₅-თან. ვიდრე ეფრემ მცირისეული თხზულების შესაბამის ნაწილთან, რომელსაც ეწოდება „ლოცვა“.

ყოველივე ეს იმას ამტკიცებს, რომ ცალკეული თხზულებების ერთ თხზულებად გაერთიანება მეორეულია, ისევე, როგორც მეორეული უნდა იყოს მოკლე რედაქცია.

ძველმა ქართულმა თარგმანმა, რომელიც Sin. 97 კრებულშია წარმოდგენილი, შემოგვინახა თავდაპირველი ვრცელი რედაქციის სრული სურათი, ეფრემ მცირისეულმა თარგმანმა კი — მოკლე რედაქციისა.

ჩვენ განვიხილავთ ეფრემ ასურის კიდევ ორი თხზულების ეფრემ მცირისეულ თარგმანს შეპირისპირებით ადრეულ თარგმანებთან, რომლებიც წარმოდგენილია კრებულში Sin. 97 და მრავალთავეებში: A—19, A—95, A—1109. ეს თხზულებებია: „მამათავს მძოვართა“ და „მამათავს შესუენებულთა“.

პირველი თხზულების, „მამათავს მძოვართა“, შესაბამისი ბერძნული ტექსტი გამოქვეყნებულა ასემანის მიერ, (G. I, 175—180. ბერძნული თხზულება ზუსტი შესატყვისია ეფრემ მცირისეული თარგმანისა; ძველი თარგმანი კი განსხვავებულია.

თუ ცალკეული პასაჟებია მიხედვით ვიმსჯელებთ. ძველი თარგმანი ვრცელი რედაქციისა ჩანს. მაგ.: „აეაზაკმან თუ იხილნის იგინი, მეყსეულად მოიქცის აეაზაკობრივისაგან სახისა. ლომმან თუ იხილნის იგინი, მუნქუესევე მომლოვრდის, რამეთუ ჭუარი ქრისტუსი შეუმოსიეს“ (A—95, 336).

„აეაზაკმან თუ იხილნეს იგინი, მყის თაყუანისცემად დავარდების, რამეთუ მარადის გარე შეუმოსიეს მათ ჭუარი“ (A—62, 116r).

„Ἀητάρῃς ἀντὶς ἀν ἔμῃ. εἰς τὴν ἰσχυεῖσθαι πρὸς μισθούσας. ἰσχυεῖσθαι ὀφθαλμοῖς“ (G. I, 177 F).

„გალობასა. რომელ მათაა გარე და ქებათა შინა იტყვან ქებით, მსხუერ-პლად სათნოდ შესწირვენ ღმრთისა. ხოლო ლოცვანი მათნი, ვითარცა ყოვლად შესაწირავნი. შერაცხილ არიან წინაშე შემოქმედისა უფლისა ყოველთადას“ (A—95, 337).

¹² Assemani, G. II, 370—377.

¹³ იქვე G. I, 199—201.

¹⁴ იქვე, G. I, 40—70.

„დიდებასა, რომელ გალობენ მათა შინა და ქუაბთა, მსხუერპლად კეთილიმითუალულად შეიწირვის ღმრთისა“ (A—62, 116r).

„Δὶς δὲν ἦν ἄρα ἄριστος ὄρασι καὶ σπηλαῖος, μισθὸς ἐμπρόσθενος παροφείρεται τῷ Θεῷ“ (G. I, 178 D).

უმრავლეს შემთხვევაში განსხვავებები ფაქტობრივი ხასიათისაა, მაგ.:

„მოვედით და ეიხილოთ ლოდი იგი იაკობისი, ვითარ-იგი არს მათა მისაყრდნობელ თავისა“ (A—95, 336).

„მოვედით და ეიხილნეთ ქვანი მათნი, რომელთა მარადის დაისხმენ ზესოა კერძო თავისა მათისა“ (A—162, 116r).

„Δεῦτε, φεραῶμεθα τὸν ἐξέστην ὡπασε τῷ θεῷ ἐν τῷ ἁγίῳ“ (G. I, 177 E).

არის მონაკვეთები, იმდენად ვანსხვავებულნი, რომ თუ არა თხზულების მთლიანი აღნაგობა და ცალკეული სრულიად იდენტური პასაჟები, სხვადასხვა ნაწარმოების შთაბეჭდილებასაც კი ტოვებენ, მაგ.: „არა მიეახლიან ადგილთა, სადა აყენებულ კაცი, არცაღა მიეახლიან, სადა სოფელი შტენ არს. ელას შეაურვეს ქალაქთა შინა დამკვდრებულთა, ხოლო მასვე განუსუენეს მათა და უდაბნოთა. მოსტ ეგვტეს შინა მცირედლა და ქირსამცა ვიდრემე შევარდა, ხოლო უდაბნოდ რაჲ მიიწია, მუნ მანანაჲ ქამა. დავით ქალაქთა შინა იდევნებოდა საულისგან, ხოლო უდაბნოდ რაჲ მიივლტოდა, მუნ განერა. იოვანე მკალსა ქამდა უდაბნოსა გარე და ეგრევე სახედ თავლსა, ვითარცა წერალი იტყვის. ხოლო რაჲმს უდაბნოთ ქალაქთა მოვიდა, თვნიერ რომლისავე ბრალისა თავი მოეკუეთა. ეგრევე მსგავსად სოლომონცა უფსკრული იყო სიბრძნითა, ხოლო კაცთა თანა ყოფითა დედათაგან იძლია და წარწყმიდა ყოველივე სიბრძნე თვისი.“

და რაჲღა კამს მრავალი თქუმაღ, რამეთუ თავადი უფალი ჩუენი, რომელმან მშვდობაჲ ყო ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა, ქალაქთა შინა ყოფითა ებრაველთა ნაშობთაგან ჯუარსა დამოეკიდა, ვითარცა ერთი ძკრისმოქმედთაგანი.

ესე უკუე უწყოდეს პატიოსანთა მანათა და ივლტოდეს სოფლისაგან, რაჲთა უდაბნოს განერნენ. არა შორს არიან ჩუენგან წმიდანი იგი მამანი, რამეთუ სულითა მარადის ჩუენ თანა არიან. ნუმცა განვიშორებთ მათ, ვითარცა უცხოთა ჩუენგან, რამეთუ მარადის ილოკვენ ცოდვათა ჩუენთათვის ერთისა მათგანისა გალობასა ერთსა შინა მათათაგანსა ესოდენ იდიდებინ უფალი, ვითარცა სიმრავლისაგან დიდისა. და კუალად ორნი რაჲ გალობედ მუნთა მათ შინა დელეთა, ვითარცა სიმრავლისაგან ათასეულისა და ბევრეულისა, სამნა რაჲ ერთად შეკრბიან, სამებაჲ გამოსახის; მეოთხელა თუ შეერთის, მკველსა მას მიემსგავსის სამთა ყრმათასა, რომელ იყო საკუმილსა მას შინა; უკუეთუ მეხუთე და მეექუსე შეერთიან, გინა მუშვდეს, სახეს გამოიწერიან ათორმეტთაჲ მათ მოწაფეთაჲ მოძღუარიუთ მათით და უფლით. არა აქუს გამოიჩინებული საყოფელი ქუეყანასა ზედა, რამეთუ საყოფელნი მათნი ედემს შინა არიან“ (A—95, 337—338).

„ვიქმნეთ უკუე მსგავს მათა ზედა დამკვდრებულთა მათ. მსგავს და თანამოყუას მოქალაქობისა მათისა, რამეთუ აზმნეს რეცა მკეცობაჲ მკეცთა თანა და მსგავსად მფრინველთა ფრინვიდეს მათა ზედა. ირმებრ ძოვდეს ნადირთა თანა ველისათა. ხოლო ტაბლაჲ მათი მარადის განმზადებულ არს, რამეთუ მარადის მდელითა და მწუანვილთა ძოვდეს. არამედ შეცთოშილნი იგი მათა ზედა სანთლებრ ბრწყინვიდეს და ყოველთა განანათლებენ ნათლითა მათ“

თითა, რომელნი ფრიადითა სურვილითა მიეახლებოდინ მათ. ზღუდეგანმაგრებულ არიან მამანი უღაბნოსა შინა, ვინაჲცა მშვდობით იყოფებიან ადგილთა მკვდრობისა მათისათა. სადაცა მიიწიოს ერთიცა მათგანი, მიერთგან ყოველი მშვდობაჲ არს გარემოთა მისთაჲ. ბორცუჭბსა ზედა ადგან, ვითარცა ტრედნი და ვითარცა არწიენი მათათა ზედა მალალთა.

ეგრ იშუებენ ესრეთ მთავარნი ტაძრებითა და ცხედრებითა, ვითარ ივინი იხარებენ ეუაბებითა და მღვმებითა და მეფესა ნუჟუჟუ და შეაიწრებნ პალატი, ხოლო მათდა ვრცელ არიან ნაპრალნი ქუეყანისანი: ფლასით მოსილნი იგი მამანი უფროჲს პორფირით მოსილთაჲსა იხარებენ. დაიყსნა პორფირი და სათნოყოფილ არს ძაძაჲ მოთმინებითა წმიდათა მამათაჲთა, რამეთუ მოიძულეს ამპარტავანებაჲ. დიდად აღიტაცნეს სიმრავლითა სიმდაბლისაჲთა. მრძაგეს ყოველი დიდებაჲ ამოჲსა ამის საწუთოჲსაჲ და აჲა იდიდებიან ყოველთა კაცთაგან ფრიადისა მის სიმშვდისა და სიმდაბლისათჲს.

არა მოუვიეს მეფეთა ესევითარი განსუენებაჲ, რომელი მოუვიეს მამათა უღაბნოს შინა, რამეთუ მოელიან შუებასა სამოთხისასა. რაჲამს აღიხილნენ შეცთომილთა მათათა ზედა, ვითარცა შუებათა შინა შეპრაცხენ თავთა თჲსთა ქუეყანასა ზედა, ხოლო რაჲამს დაიძინონ, მოსწრაფებით აღდგებიან, ვითარცა საყვრნი, ესრეთ უგალობენ ჳრისტესა ღმერთსა, სასურველსა მათსა. ხოლო დანნი ანგელოზთანი მარადის მათ თანა არიან, რომელნი ყოვლადე სცვენ მათ და შეპზღუდვენ. რამეთუ მადლი მეუფისაჲ მარადის მათ თანა არს და არა უტევებს მათ წარპარვად მტერისაგან.

რაჲამს მუტლნი მოიდრიკენ, იიკა-ჰყოფენ იატაკსა წინაშე მათსა და ორნატთა მისთა მოპრწყვენ ცრემლითა მათითა. რაჲამს დაჰბექლონ გალობათა მათთა, მაშინ აღდგების მეუფე თანამსახურყოფად მონათა თჲსთა. რაჲამს ცისკარი იქმნეს, მყის აღიღებენ ფრთეთა და მოიფრინებენ ყოველსა სოფელსა, რომელთადა არღა ცხად არს ედემს მყოფი იგი მკვდრობაჲ წმიდათა მამათაჲ (A—162, 116r—116v).

ბერძნული ტექსტის შესაბამისი ნაწილი (G. I, 178E—179E) მისდევს ეფგრემ მცირისეულ თარგმანს. უეჭველია, რომ აქ ორ, საკმაოდ დაშორებულ რელაქციასთან გვაქვს საქმე.

რამდენადაც ძველი თარგმანი მეტსა და განსხვავებულ კონკრეტულ მასალას შეიცავს (მაგ., საკუთარ სახელთა ხმარების შემთხვევაში), უფრო ვრცელია, ახალი კი ზოგადია და მოკლე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ვრცელი რელაქცია არის ამოსავალი მოკლე რელაქციისათვის.

აქვე უნდა აღენიშნოთ, რომ ძველ კრებულებში (Sin. 97, A—19, A—95. A—1109) წარმოდგენილ ამ თხზულებას, შესაძლოა პრაქტიკული დანიშნულების გამო, მექანიკურად შემოკლებული სახე აქვს; მაგ., არ არის ვრცელი მსჯელობა მონაზონთა ცხოვრების წესზე, რაც ბერძნულ თხზულებაშიც¹⁵ არის და ეფგრემ მცირისეულ თარგმანშიც¹⁶.

საკმაოდ დიდი მონაკვეთი თხზულებისა მთლიანად ამოღებულია და დატოვებულია ერთადერთი ფრაზა უცვლელად: „აწ უჟუე მომიპყრენით სასმენელნი, რაჲთა მიგითხრა ცხორებაჲ მამათა, უღაბნოს მყოფთაჲ. შეეცრობნეთ გონებანი ჩუენნი, სახენი გამოვიწერნეთ კეთილნი და განსაკრებელნი მათისა მის ცხორებისანი“ (A—95, 335).

¹⁵ Assemani, G. I, 177.

¹⁶ A—162, 115 r.

მაშასადამე, ძველმა თარგმანმა, რომელიც Sin. 97 კრებულსა და მრავალ-თავებშია წარმოდგენილი, შემოგვინახეს ვრცელი რედაქცია, რომლის შესატყვისი ბერძნულში არ ჩანს.

ცოტა სხვაგვარი ვითარება გვაქვს იმავე თემაზე დაწერილ ეფრემ ასურის მეორე თხზულებასთან „მამათათვს შესუენებულთა“. ორივე თარგმანი. ძველიც და ახალიც, ე. ი. ეფრემ მცირისეული, ერთი რედაქციისაა. მართალი, ძველი თარგმანი ოდნავ უფრო ვრცელია, მაგრამ ეს ვარიანტულ სხვაობებს არ სცილდება. ამ მცირე სხვაობების შემთხვევაშიც ერთად დგანან ეფრემ მცირისეული თარგმანი და ბერძნული, მაგ.:

„კაცად-კაცადსა მიეგოს საქმეთა მათთაებრ მართალი საშჯელი და ჩუენ უღებ-ვართ და ფრიად შეურაცხ-გყოფიეს“ (A—1109, 37v).

„თითოეულსა მიეგოს მსგავსად საქმეთა თვისთა“ (A—162, 114r).

„Ἐκάστους ἀποσπῆναι ἕνα ἕν ἑκάστῳ ἀνάν“ (G. I, 174 D).

ან კიდევ:

„ვერ ვცან კრძალულად და არა გულისხმა-ვყავ სამართლად, ვითარ-იგი მიიპარნეს ეამნი ჩემნი განცხრომელისანი“ (A—1109, 37v).

„არა უწყი: ვითარ წარიპარნეს წელიწადნი ჩემნი განცხრომასა შინა“ (A—162, 114v).

„Ἰὺγνηθα παντελῶς πᾶς ἐκἀπῆ ἡ χρόνος ἐμοῖς οὐ ματεώρου“ (G. I, 174 F).

ჩვეულებრივ ასეთი მცირე სხვაობებიც იშვიათია. ძირითადად ეს ორი თარგმანი ასეთი შესაბამისობით უნდა წარმოვიდგინოთ:

„მოვედით და ისმინეთ, გოდებს სული ჩემი და ელმის თირკუმელთა ჩემთა. სადა არიან ცრემლნი. ანუ-სადა არს ტირილი. რამეთუცა დავიბანენ კორცნი ჩემნი ცრემლითა და სულთქუმიითა“ (A—1109, 36v).

„მოვედით და ისმინეთ. რამეთუ ტკივნეულ არს სული ჩემი და ელმის თირკუმელთა ჩემთა. სადა არიან ცრემლნი ანუ სადა არს ლობიერება, რამეთუცა ვანებანე გუამი ჩემი ნაკადულითა ცრემლთაჲთა და სულთქუმიითა“ (A—62, 344r¹⁷).

ეფრემ მცირისეული თარგმანებიდან კიდევ ერთი თხზულებაა წარმოდგენილი უძველეს კრებულებში, სახელდობრ, „მამათა სწავლათა“ ტიპის კრებულებში. ეს არის თხზულება „სიცილისათვს და უჭეროდ განცხრომისა“¹⁸. ეფრემის თარგმანის სათაურია „ვითარმედ არა ჭერ არს სიცილი და ვანცხრომა, არამედ ტირილი და გლოვად თავთა თვისთა“¹⁹.

ორი სხვადასხვა თარგმანის შეპირისპირებამ გვიჩვენა, რომ ძველი თარგმანი რედაქციულად განსხვავდება ახალი თარგმანისაგან. მაგრამ მაინც არის ისეთი მონაკვეთები, რომლებიც რედაქციულ სხვაობას არ გვიჩვენებენ, მაგ.:

„ვინ მოსცეს თავსა ჩემსა წყალი და თუალთა ჩემთა წყაროც ცრემლთაჲ და ვტიროდი დღე და ღამე. რამთა დავეგო ღმერთსა, რამეთუ განვარისხე მე“²⁰.

„ვინ მოსცეს თავსა ჩემსა წყალი და თუალთა ჩემთა წყაროც ცრემლთაჲ, რამთაჲცა დავჭედ და ვტიროდი ღამე და დღე მოწყალე-ყოფად ღმრთისა. რომელი განვარისხე“ (A—673, 25v²¹).

¹⁷ Assemani, G. I, 172 A.

¹⁸ ლ. ახობაძე, მამათა სწავლანი, თბილისი, 1955, გვ. 228—232.

¹⁹ A—673, 24r—27r.

²⁰ ლ. ახობაძე, მამათა სწავლანი, თბილისი, 1955, გვ. 227.

²¹ Assemani, G. I, 255 F.

„დაამტყიცე, უფალო, გული ჩემი შიშსა შენსა და დაამტყიცენ ფერკნი ჩემნი კლდესა ზედა სინანულისასა“²².

„დაამტყიცე გული ჩემი, უფალო, შიშსა ზედა შენსა და დაადგინენ ფერკნი ჩემნი კლდესა ზედა სინანულისასა“ (A—673, 26v²³).

მიუხედავად ცალკეული მონაკვეთების ასეთი მსგავსებისა, ძველი თარგმანი უფრო ვრცელია, შეიცავს განსხვავებულ ფაქტობრივ მასალას:

„განცხრომამან განრყუნის ნაყოფი მონაზონისაჲ. ვითარცა ჯანრყუნის ხორშაკმან ნაყოფი ქუეყანისაჲ. და კუალად სიცილმან წარწყმიდის ნეტარებაჲ, რომელი აღთქმულ არს მგლოვართა გულითა. სიცილი უქმარ არს და უსარგებლო და უფროჲსა დაძრლუეველ შენებულსა“²⁴.

„ვადნიერებაჲ ქარ შემწუველ არს. განსახრწნელ ნაყოფთა მონაზონისათა. ხოლო სიცილისათჳა აწ იშმინე: სიცილი სანატრელსა გლოვასა გარე განცქდის და შეგნებათა დაარღუევს“ (A—673, 24v).

„¶11 παρρησια ἀνέμοι καυαίνου: ἔμοιζα. διὰ φθίνευσθα τὸν καρπὸν ἐν μοναχοῖς. Ἰερ: ὁ ἐν γέλωτος νῦν ἄκουε. (Ὁ) γέλωτὸν τὸν μακαρ: τὸν ἐν πένθεισιν ἔξω βιάλλει: καὶ τὰ σιωπῶντων κατὰ λῆσι:“ (G. I, 254 E)

„უფალო, რომელმან აღუხილენ თუალნი ბრმასა მას სილოამს, აღმიხილენ მეცა თუალნი გონებისა ჩემისანი დაბნელებულნი“²⁵.

„უფალო, რომელმან განახუნენ თუალნი ბრმათანი, აღახუნენ დაბნელებულნი თუალნი სულისა ჩემისანი“ (A—673, 26v).

„Κύριε, ὁ ἀνοίξῃς ὀφθαλμοῦς τυφλοῦ, ἀνοίξου τὸν ἐσχατισμῶν ὀφθαλμοῦς τῆς καρπίας μου“ (G. I, 257 F).

ბერძნული თხზულება: „(Ὁ): ἐν Δε: γέλωτ καὶ μετῴριζεσθα: ἀλλὰ μάλλον κλάειν καὶ πένθειν ἐξῆσθαι:“²⁶ არ წარმოადგენს წყაროს არც ერთი ქართული თარგმანისათვის, მიუხედავად იმისა, რომ ეფრემ მცირისეული თარგმანი მაინც უფრო ახლოს დგას ბერძნულთან, ვიდრე ძველი თარგმანი.

საბოლოოდ უნდა შევხებით ერთ თხზულებას, რომელიც ადრეულ თარგმანებშივე ორი რედაქციით არის წარმოდგენილი. ეს არის Sin. 9? კრებულში დაცული ჰომილია „ფერისცვალებისათჳს იესუ ქრისტეს უფლისა ჩუენისა მთასა ზედა თაბორსა“²⁷. შესაბამისი ბერძნული თხზულება გამოცემულია ასემანის მიერ²⁸. ქართული თარგმანი ძირითადად ზუსტად მიჰყვება ბერძნულ ტექსტს. თხზულება ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი ნაწილი შეიცავს სახარების ფორმულების გადმოცემასა და განმარტებებს. მეორე ნაწილი კი წარმოადგენს დაპირისპირებას სულიერისას ხორციელთან²⁹.

თხზულების პირველი ნაწილის შესატყვისია კლარჯულ მრავალთავში (A—144) წარმოდგენილი ჰომილია „მთისათჳს თაბორისა და ფერისცვალებისათჳს უფლისა და ორთა ბუნებათათჳს“. რომელიც თეოდორე აბუჟურას მიეწერება³⁰.

²² ი. აბულაძე, მამათა სწავლანი, თბილისი, 1955, გვ. 231.

²³ Assemani, G. I, 257 D.

²⁴ ი. აბულაძე, მამათა სწავლანი, თბილისი, 1955, გვ. 228.

²⁵ იქვე, 1955, გვ. 231.

²⁶ Assemani, G. I, 254—258.

²⁷ Sin. 97, 98r—111r.

²⁸ Assemani, G. II, 41—49.

²⁹ Michel van Esbroeck, Les plus anciens homiliaires géorgiens, Louvain-la-neuve, 1975, გვ. 274.

³⁰ A—144, 190r—192v.

რა დამოკიდებულებაშია Sin. 97 კრებულის თხზულება კლარჯულ მრავალთავეში დაცულ თეოდორე აბუქურას სახელით ცნობილ თხზულებასთან?

ეფრემ ასურის თხზულება, რომელიც Sin. 97 კრებულშია წარმოდგენილი, გარდა იმისა, რომ ის ორივე ნაწილს აერთიანებს, თეოდორე აბუქურას თხზულებასთან მიმართებით ვრცელი რედაქციისა ჩანს:

„ეინ არს ძჰ და ვისი ძჰ არს იგი, რამეთუ ოდეს იგი ჰკითხვიდა მათ: რაჲ თქუან ჩემთვის კაცთა, ძისა კაცისათჳს. ხოლო მათ ჰრქუეს: რომელთამე ელია. რომელთამე იერემია, გინა ერთი წინასწარმეტყუელთაგანი“ (Sin. 97, 99r).

„ეინაჲ არს და ვისი ძე არს იგი, ვითარცა უწინარეს ჰკითხა მოციქულთა: რა ოქლენ კაცთა ძისათჳს კაცისა. და მათ ჰრქუეს: რომელთამე იერემია ანუ სხუაჲ ვინმე წინასწარმეტყუელთაგანი“ (A—144, 190v).

მრავალთავეში წარმოდგენილი ტექსტი ოდნავ შემოკლებულია და რედაქცია შეიძლება ეუფოლოთ მხოლოდ იმის გამო. რომ ამას სისტემური ხასიათი აქვს.

თხზულებაში ბევრია დოგმატური ფორმულები სახარებიდან და ამდენად მოსალოდნელია ფრაზათა დამთხვევა Sin. 97 ხელნაწერში წარმოდგენილ ეფრემ ასურის ჰომილიასა და კლარჯულ მრავალთავეში დაცულ თეოდორე აბუქურას სახელით ცნობილ ჰომილიას შორის, მაგრამ თხზულების აგება, ფორმულების დალაგება, განმარტებათა მსგავსება იმას ადასტურებს, რომ თეოდორე აბუქურას თხზულება ეფრემ ასურის თხზულების გადაკეთებას წარმოადგენს³¹.

„არიან ვინმე აქა მდგომარეთაგანი, რომელთა არა იხილონ გემოჲ სიყუდილისაჲ, ვიდრემდე იხილონ ძჰ კაცისაჲ, მომავალი დიდებითა თჳსითა. და შემდგომად ექუსისა დღისა წარიყვანნა სიმონ-პეტრე, იაკობ და იოვანე, ძმაჲ მისი და აღიყვანნა იგინი მთასა ფრიად მაღალსა თაბორსა და ფერი იცვალა წინაჲ მთასა და განბრწყინდა პირი მისი, ვითარცა მზჰ და სამოსელი მისი იქმნა, ვითარცა თოვლი?“ (Sin. 97, 98v). შესაბამისი მონაკვეთი თხზულებისა კლარჯულ მრავალთავეში ასე იკითხება:

„არიან ვინმე აქა მდგომარენი, რომელთა არა იციან გემოჲ სიყუდილისაჲ, ვიდრემდის იხილონ ძჰ კაცისაჲ, მომავალი დიდებითა. და შემდგომად ექუსისა დღისა წარიყვანა უფალმან სიმონ-პეტრე, იაკობ და იოვანე ძმაჲ მისი და აღიყვანა მთასა ფრიად მაღალსა და იცვალა ფერი. მათ წინაჲ გამობრწყინდა პირი მისი, ვითარცა მზე და სამოსელი მისი სპეტაკი, ვითარცა თოვლი“ (A—144, 190v).

ვრცელი პასაჟების ასეთი მსგავსება, რაც ერთეული შემთხვევებით არ ამოიწურება, იმაზე მიუთითებს, რომ ეს არის ერთი თხზულება, წარმოდგენილი ორი, არცთუ ძალიან განსხვავებული, რედაქციით.

კლარჯულ მრავალთავეში წარმოდგენილია ორი თხზულება ფერისცვალების თემაზე, რომლებიც ეფრემის თხზულების ცალკეული ნაწილების პარალელურ ტექსტებს წარმოადგენენ. ესენია: I. „ფერისცვალებაჲ უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტჳსი, თქუმული იოვანჳს მთავარეპისკოპოსისაჲ კონსტანტინეპოვლისაჲ დღისა მისთვის, რომელსა იცვალა ხატი მაცხოვარმან მთასა წმიდასა თაბორსა“³², რომელიც ეფრემ ასურის თხზულების პირველი ნაწილის პარალე-

³¹ Michel van Esbroeck, Les plus anciens homéliaires géorgiens, Louvain-la-neuve, 1975, გვ. 274.

³² A—144, 175v—181 r.

ლია, და II. „საკითხავი, თქუმილი იოვანე ეპისკოპოსისაჲ, რაჲმს ფერი იცვალა უფალმან ჩუენმან იესუ ქრისტემან მთასა წმიდასა თაბორსა“³³, რომელიც ეფრემის თხზულების მეორე ნაწილის პარალელურ ტექსტს წარმოადგენს.

ამ თხზულებათა შეპირისპირება ზემოთ დასახელებულ ბერძნულ თხზულებასა და Sin. 97 კრებულში წარმოდგენილ კომილიასთან აჩვენებს, რომ ესენი სხვადასხვა თხზულებებია, დაწერილი ერთსა და იმავე თემაზე. იგივე არ შეიძლება ითქვას თეოდორე აბუკურას სახელით ცნობილი თხზულების შესახებ. ეს უკანასკნელი უეჭველად ეფრემ ასურის თხზულების გადამუშავებას წარმოადგენს.

სხვადასხვა თარგმანის შეპირისპირებამ გამოავლინა ეფრემ ასურის თხზულებათა ძველ ქართულ თარგმანებში ორი რედაქცია: ვრცელი და მოკლე. მოკლე რედაქციისათვის ჰმოსავალი უნდა იყოს ვრცელი რედაქცია. რომელიც ძირითადად აღრინდელ კრებულებშია დაცული.

სწორედ ძველმა თარგმანებმა შემოგვინახეს აგრეთვე ის პირვანდელი რიტმული სახე, რომელიც ახასიათებს ეფრემის თხზულებებს სირიულში. ცნობილია, რომ ეფრემი ძირითადად ლექსის ფორმით წერდა: თხზულებათა ხასიათის მიხედვით განისაზღვრებოდა მისი ფორმაც. გამოყოფენ რამდენიმე ჯგუფს, რომელთაგან უმთავრესია Memre და Madrasche³⁴.

ის პოეტური ფორმები, რომლებიც ეფრემმა დახვეწა და სრულყო, ნიმუში გახდა მომდევნო პერიოდის მწერლებისათვის. სირიულიდან შესრულებული ბერძნული თარგმანები აგრეთვე წარმოადგენენ რიტმულად მოწესრიგებულ თხზულებებს. რადგანაც ეფრემ ასურის თხზულებათა ქართული თარგმანები ძირითადად ბერძნულიდან მომდინარეობენ, მოსალოდნელი იყო, რომ გარკვეული გამოძახილი ქართულშიც ეპოვა ეფრემისეულ პოეტურ ფორმებს.

როდესაც ამ თვალსაზრისით შევისწავლეთ ქართულ მრავალთავებსა და Sin. 97 კრებულში წარმოდგენილი მასალა, დავრწმუნდით იმაში, რომ უძველეს თარგმანებს ძირითადად შენარჩუნებული აქვთ დედნისეული რიტმი. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე ნიმუშს აღრინდელი და შემდეგ ეფრემ მცირისეული თარგმანებიდან.

ძველი თარგმანი:

„წარვიდეთ და ვიხილნეთ გუამნი მათნი,
 ვითარ-იგი თმითა თუსითა შეუმკობიანი;
 მივიდეთ და ვიხილნეთ ძაძანი მათნი,
 ვითარ ლოცვითა მარადის განწმდებიანი;
 მივიდეთ და ვიხილნეთ პირნი,

ვითარ-იგი მწუხარებითა და სულითა განშუენდებიანი“ (Sin. 97, 176v).

ეფრემ მცირისეული თარგმანი: „წარვიდეთ და ვიხილნეთ ჯორცნი მათნი, ვითარ თმითა თუსითა მოუბლარდნიან თავნი თუსნი; წარვიდეთ და ვიხილნეთ ძაძანი მათნი, რომლითა მოსილნი მხიარულებით აღიდებენ ღმერთსა; წარვიდეთ და ვიხილნეთ პირნი მათნი, ვითარ მწმუნეარებითა სულთა ვანიბრწყინებენ“ (A.—162, 115v)³⁵.

³³ A—144, 181 r—184 v.

³⁴ O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen literatur, IV, 1962, 33-344—346.

³⁵ Assemani, G. I, 177 D—E.

ნათელია, რომ ძველი თარგმანი რიტმულად უფრო მოწესრიგებულია, გამოიყოფა ტაქები, არის რითმა.

ძველი თარგმანი:

„რაჟამს მკეცთა ველურთა
ძაძანი მათნი იხილნიან,
მწრავლ განეშორნიან,
რამეთუ საკვრველი დიდი იხილიან.

რაჟამს იხილნის იგინი ეშმაკმან,
მუნქუესევე ზარი განჰკვდის,
მეყსეულად ლალად-კვის და
უჩინო იქმნის,
რამეთუ შემუსრნეს
ბევრეულნი საბრკენი მისნი“ (Sin. 97. 117r).

ეგრემ მცირისეული თარგმანი: „რაჟამს მკეცთა ველურთა იხილნენ ძაძანი მათნი. მყის განკვრდებიან და განეყენებიან... რაჟამს იხილნეს იგინი სატანა, მყის ძრწის და სალმობიერად კმობით მიპრიდებს მათ, რამეთუ ვინაფთგან დამუსრნა ბევრეულნი მახეთა უკუანა მათსა დადგმოთა“ (A—152, 116r)³⁷.
ძველი თარგმანი:

„მკვდრ არიან ქუაბთა შინა,
ვითარცა სამეუფოთა შინა,
ეგრეთვე მსგავსად კურელთა შინა,
ვითარცა ტაძართა შინა“ (Sin. 97, 178).

ეგრემ მცირისეული თარგმანი: „მკვდრობენ ქუაბთა და ნაპრალთა შინა, ვითარცა რაჲ პალატა“ (A—162, 116r)³⁷.

ძველი თარგმანის ყოველი ფრაზა მოქნილია და დახვეწილი, სშირად არის გამოყენებული რითმა და სიტყვათა განმეორება, როგორც პოეტური მეტყველების ერთ-ერთი ხერხი, რაც გამოხატულებას პოულობს ნაწარმოების საოცარ დინამიკურობაში.

ამრიგად, ეგრემ ასურის თხზულებათა უძველესი ქართული თარგმანების ურთიერთმეპირისპირების საფუძველზე დადასტურდა ზოგიერთი თხზულების ორი რედაქცია: ვრცელი და მოკლე. ვრცელი არის ამოსავალი მოკლე რედაქციისათვის. ვრცელი რედაქციის ძირითადი ნაწილი თავმოყრილია უძველეს კრებულებში: მრავალთავეებში, Sin. 97 ხელნაწერსა და იმ ტიპის კრებულებში, რომელთაც „მამათა სწავლანი“ ეწოდება.

ქართულში ორივე რედაქცია სრულად არის დატული, მაშინ, როდესაც ბერძნულში, საიდანაც მომდინარეობენ ქართული თარგმანები, მხოლოდ ნაწილობრივ არის წარმოდგენილი.

³⁶ Assemani, G. I, 177 F—178 A.

³⁷ Assemani, G. I, 178 C.

Л. Т. АХОБАДЗЕ

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ГРУЗИНСКИХ ПЕРЕВОДОВ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЕФРЕМА СИРИНА

Резюме

Самые ранние грузинские переводы произведений Ефрема Сирина представлены в сборнике Sin. 97 (X в.) и в многоглавах (IX—X вв.). Вторая группа переводов, которая выполнена, как предполагают, в IX в., представлена в сборниках, условно называемых «Поучениями святых отцов» (X—XI вв.). Позднее, в конце X и в начале XI веков Евфимий Атонели и Ефрем Мцире перевели с греческого большое количество сочинений Ефрема Сирина. Некоторые из произведений, переведенных Ефремом Мцире, имеются и в ранних переводах.

В результате сопоставления различных переводов выявились две редакции некоторых произведений: пространная и краткая. Сочинения, представленные в ранних сборниках, в основном пространной редакцией, переводы же Ефрема Мцире — краткой редакцией.

Ранние переводы имеют и некоторые другие отличия, напр., пять независимых друг от друга статей сборника Sin. 97 представлены у Ефрема Мцире как одно произведение.

Мы считаем первичной пространную редакцию, сохранившуюся в ранних сборниках. Именно эти переводы сохранили поэтическую форму, свойственную произведениям Ефрема Сирина как в сирийском, так и в греческом, с которого выполнены в основном грузинские переводы.

Грузинские переводы сочинений Ефрема Сирина, представленные в двух редакциях (как, напр., о монахах, о покаянии и др.), не лишены значения для изучения греческого текста этих произведений, поскольку на греческом языке эти редакции сохранились не полностью.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ძველი ქართული ფილოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

ბაპარ ბიზინეოვილი

მასალები ქართული ენის ეტიმოლოგიური
ლექსიკონისათვის

1. კ უ ბ ა ს ტ ი

კ უ ბ ა ს ტ ი ქართული ენის ლექსიკონებში სხვადასხვაგვარადაა განმარტებული. ს. ს. ორბელიანი „საქმე მოციქულთაზე“ დამყარებით მას „ლეჩაქად“ თარგმნის [1]. ივ. იმნაიშვილს ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონში კ უ ბ ა ს ტ ი განმარტებულია, როგორც „თავზე შემოსაკრავი“ [2]. ილ. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონში იგი ახსნილი არაა, მოცემულია (ბრჭყალეზში ჩასმული) მხოლოდ ის მნიშვნელობა, რომელსაც ადიშის ოთხთავი გვაჩვენებს ჭრუჭ-პარხლის რედაქციაში დადასტურებული კ უ ბ ა ს ტ ი-სათვის. ესაა „სამოსელი“ [3]. სამაგიეროდ განსამარტავი ერთეული ილუსტრირებულია სხვადასხვა ძეგლიდან ამოკრებილი მასალით, რაც საშუალებას გვაძლევს დავაზუსტოთ კ უ ბ ა ს ტ ი-ს მნიშვნელობა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ილ. აბულაძის მიერ სათანადო ფილოლოგიური აპარატით გამოქვეყნებულ „შუშანიკის მარტილობაში“, ლექსიკონში უცვლელადაა გადატანილი საბას განმარტება „ლეჩაქი“ [4]. ნიკო ჩუბინაშვილი კ უ ბ ა ს ტ ს განმარტავს ასე: „მაკინაკი, ქალთა თავსაბურავი ლეჩაქი“, «риза», «покрывало» ([5], გვ. 254). „შუშანიკის მარტილობის“ ვ. დონდუასეულ რუსულ თარგმანში კ უ ბ ა ს ტ ი თარგმნილი არაა, გადატანილია პირდაპირ ქართული დედნის უღერადობის შესაბამისად. მაგრამ ამ თარგმანის ახლანდელ გამოცემაზე დართულ შენიშვნებში ზ. ალექსიძე ი. ჭავჭავაძის დამყარებით იძლევა ასეთ განმარტებას: „женская одежда из легкой ткани“ ([6], გვ. 48). აქ წარმოდგენილ განმარტებათა უმრავლესობაში კუბასტი წარმოდგენილია როგორც ქალის კოსტიუმის კუთვნილება და ამასთანავე, უმეტესად, როგორც თავსაკრავი ან თავსაბურავი. მოცემულ განმარტებებში მინც არის საერთო, რაც შესაძლებლობას იძლევა დაიძებნოს ყველა მათგანის გამაერთიანებელი მნიშვნელობა ზოგი დაზუსტებით.

ამისთვის ჭერ საჭიროა გავაანალიზოთ ცალკეული შემთხვევები კ უ ბ ა ს ტ ი-ს გამოვლენისა ამა თუ იმ კონტექსტში.

ოთხთავში კუბასტი ერთხელაა დადასტურებული, მაგრამ სწორედ ეს ერთი შემთხვევა იძლევა გასაღებს ხსენებული სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობის გამოვლინებისათვის.

მათე 23,5DE: „ყოველთა საქმეთა მათთა იქმედ საჩუენებელად კაცთა: ფართო-ყვნიან კ უ ბ ა ს ტ ნი მათნი და გრძელ-ყვიან ფესუები სამოსლისა მათისაჲ“(მდრ. C: ს ა მ ო ს ე ლ ნ ი ნაცვლად კ უ ბ ა ს ტ ი-სა).

ამ ადგილის მიხედვით შეუძლებელია კუბასტი მივაკუთვნოთ ქალის სამოსელს, რამდენადაც საუბარია მწიგნობრებზე და ფარისეველებზე, რომელთა მოქმედებას ჰკიცხავს ქრისტე. თუ გავითვალისწინებთ ბერძნული, სომხური და რუსული სახარებების ჩვენებებს, კ უ ბ ა ს ტ ი-ს მნიშვნელობა იქნება „საცო“, „თილისმა“, „ამულეტი“, „ავეგაროზი“. ბერძნული $\phi\sigma\lambda\alpha\chi\epsilon\tau\acute{\iota}\sigma\upsilon\varsigma$ სწორედ ამ მნიშვნელობი-

საა. სომხურში შესაბამის ადგილას წარმოდგენილი *դրասյանակ* არის ტყავის ნაჭერი, რომელსაც იკრავენ შუბლზე ან ხელებზე და რომელზედაც საღვთო წერილის ცალკეული მუსღების ტექსტი სწერია. რუსული ბიბლიის 1908 წლის გამოცემაში სათანადო ადგილას «храннишца» იკითხება. რომელსაც სქოლიოში ასეთი განმარტება აქვს: «повязки на лбу и на руках со словами из закона» ([7], 747).

კუბასტი-ს ჩვენ მიერ ზემოთ წარმოდგენილი განმარტებისთვის ოთხ-თაის ტექსტში, ბერძნული, სომხური და რუსული ოთხთაეების აკიხხისების გარდა, მნიშვნელოვან დასაყრდენს წარმოადგენს ხანმეტი სახარების ჩვენება: „და ყოველსა საქმესა მისა ხიქმედ საჩუენებელად კაცთა: განივრცნიან საცონი მათნი...“ (A—89, 24v).

ამავე ადგილას ტბეთის ოთხთაეშიც საცონი იკითხება. ამრიგად. კუბასტი-ს განმარტებისას არც ქალის სამოსელით უნდა შემოვიფარგლოთ და არც მხოლოდ თავსაყრავით.

ამ ფონზე საინტერესოა კუბასტი-ს მნიშვნელობა „შუშანიკის მარტკლობაში“, რომელშიაც იგი ორჯერაა ნახმარი. პირველად იგი გვხვდება იმ ეპიზოდის გადმოცემისას, როცა ვარსკენმა პურობის დროს უწყალოდ სკემა შუშანიკს და მისაშველებლად მისულ ჯოჯიკსაც:

„მაშინ შეულად აღღა ჯოჯიკი, ძმა მისი, და იბრძოდეს, ვიღრემდის გუემა იგიცა და კუბასტიცა თავსა მისსა მოხეთქა, და ჭირით ვითარცა კრაჟი მგელსა, გამოულო კელთა მისთა“¹ (აგ. ძ., I, 17,12).

იამის კითხვა: ვის მოჰვლიჯა ვარსკენმა კუბასტი თავიდან: შუშანიკს თუ ჯოჯიკს? რამდენადაც კუბასტი ისეთი საცო? ანუ აგვაროზია, რომელიც უცილობლად ქალის კუთვნილება არაა, ხოლო ტექსტში „კუბასტიცა თავსა მისსა მოხეთქა“ უშუალოდ მოსდევს ფრაზას „ვიღრემდის გუემა იგიცა“ (ე. ი. ჯოჯიკი), ბუნებრივია ჩავთვალოთ, რომ კუბასტი ჯოჯიკისა იყო. შუშანიკის მარტკლობის ამ ადგილის მიხედვითაც კუბასტი იმავე მნიშვნელობისა ჩანს, როგორისაც სახარებაში.

„შუშანიკის მარტკლობაში“ კუბასტი კიდევ ერთგანაა ნახმარი: ეს ის ადგილია, როცა შუშანიკი ეკლესიიდან სასახლემდე თრევით მიჰყავთ, ხოლო ძირს ძეძვია დაფენილი, რის შედეგადაც „კუბასტნი შუშანიკისნი და ჯორცნი წულილ-წულილად დაებძარნეს ძეძუსა მას“ (აგ. ძ., I, 20,1). ამ შემ-

¹ მართალია, სიტყვა კუბასტი არ არის წარმოდგენილი ისეთ მნიშვნელოვან ნუსხებში, როგორცაა A—95, A—130 და A—176. მაგრამ ამ ხელნაწერებში გადამწერის შეცდომით გამოიწვეულ სიტყვის კლებასთან უნდა ვეჭვოდეს საქმე, რადგან ტექსტი მის გარეშე გაუგებარი ხდება „ვიღრემდის გუემა იგიცა და თავსა მისსა მოხეთქა“. რა მოხეთქა თავსა მისსა? ცხადია, თავსა მისსა მოხეთქა“ არ შეიძლება გავიგოთ როგორც „თავში ჩარტყმა“. ამ მნიშვნელობით სწორედ წინა წინადადებაში ნახმარია „უხეთქნა“ (და აღილო ასტამი და უხეთქნა თავსა). ე. ი. „უხეთქნა მას თავსა“ არის „ჩაარტყა მას თავში“, ხოლო „თავსა მისსა მოხეთქა“ — „მას თავიდან მოჰვლიჯა“.

² საინტერესოა „შუშანიკის მარტკლობაში“-ში თვით საცონ-ს ხმარება, რომლითაც ზემოთ ჩვენ განვმარტეთ სიტყვა კუბასტი:

„და თხოვასა ერთსა ოთხოვდეს მისგან ყოველნი იგი ეპისკოპოსნი და აზნაურნი ერთბა-მად, რათა ბორკილი იგი ფერკთაა ბრძანოს საცოდ და ნაქურთხევედ ყოველთათს...“ (აგ. ძ., I ტ. 27, 27).

კონტექსტიდან კარგად ჩანს საცონ-ს მნიშვნელობა, რომელიც აქ აშკარად „ავგაროზის“, „თილისის“ აზრითაა ნახმარი.

თხვევაში კუბასტიან მნიშვნელობა შეიძლება იყოს „სამოსელი“ (ეტიმოლოგიურად საფარველი, საცო სხეულისა).

კუბასტი დამოწმებულია „საქმე მოციქულთაში“. საფიქრებელია, მას აქ ჰქონდეს „კუართის“ ანუ „პერანგის“ მნიშვნელობა:

„და გარე-მოადგა მას ქურიები იგი ყოველი. ტიროდეს და უჩუენებდეს კუბასტებსა და სამოსლებსა ყოველსა...“ (საქმე 9,39C).

ბერძნული: $\chi\iota\upsilon\alpha\nu\alpha\zeta$ „კუართები“, „პერანგები“

სომხური: խոր „სამოსელი“, „კაბა“.

ესაიას წინასწარმეტყველებაში კუბასტი გვხვდება „სამოსლის კალთის“, „წვივთსაფარველის“ მნიშვნელობით:

„ალიკრიბე კუბასტი შენი, გამოაჩინენ წვენი შენი“ (ეს. 47,2(0)).

ბერძნული: $\pi\alpha\lambda\acute{\iota}\delta\zeta$ „საფარველი“, „საბურავი“

სომხური: քոյ „საფარველი“, „ზეწარი“.

რუსული: пидиѳ „კალთა“.

განხილულ შემთხვევებში კუბასტს ჰქონდა მნიშვნელობა „თილის-მისა“ ან კიდევ „სამოსლისა“ თუ „საფარველისა“ ზოგადად. მათ აერთიანებს ზოგადი მნიშვნელობა „საცო“, „საფარველი“. რაც ერთ შემთხვევაში შეიძლება გაგებულ იქნეს „თილისმად“, „ამულეტად“ (რომელიც მას იფარავს ბოროტი ძალისაგან), მეორე შემთხვევაში კი „სხეულის ნაწილების საფარველად“ (რომელიც მის სხეულს ბუნების მოვლენებისაგან იფარავს). აქ შემოდის თავსაბურავიც. წვივთსაფარიც ანუ კაბის კალთაც და სამოსელიც საზოგადოდ.

კუბასტი ოდნავ სახეცვლილი ფორმით (კუპასტი) დამოწმებულია „ამირანდარეჯანიანში“:

„დღღოფალმანცა მის დიაცისა ძღვნობილო კუპასტი ჩაიცვა და ორნივე ერთგან დასხდეს“ (ამირ. 121,21).

კუბასტის წარმომავლობა საბოლოოდ გარკვეული არ არის. მ. ანდროკაშვილის აზრით, იგი უკავშირდება ავესტურ *akabastam ფორმას (ak a „საკინძი“, s a s t a—ნამყოს მიძღვობა ზმნისაგან b a n d „შეკერა“), რაც ნიშნავს „საკინძით შეკრულს ან შესაკრავს“ [8], გვ. 335—336). საინტერესოა, რომ მ. ანდრონიკაშვილს თავისი ნაშრომის 195-ე და 221-ე გვერდებზე მოაქვს საშუალო სპარსული ფორმა k u b a s t „სამოსლის სახე“ [8], მაგრამ არ ჩანს, ეს ფორმა რეალურად ფიქსირებულია თუ სავარაუდო.

საინტერესოდ გვეჩვენება ქართულ კუბასტთან მიმართებით ბერძნული $\chi\sigma\pi\alpha\sigma\sigma\epsilon\iota\varsigma$ („ტუნისის სახეობა“, „ერთგვარი პერანგი“); მაგრამ ამ დაკავშირებასთან ერთად ასახსნელი იქნება ფუძის ბოლოს ქართულში სტ-ის არსებობა ნაცვლად ბერძნულში წარმოდგენილი ორმაგი ს-ის. შესაძლოა, ქართულში გადმოტანილი იყოს ირიბ ბრუნვათა ფუძე $\chi\sigma\pi\alpha\sigma\sigma\epsilon\iota\text{:}\beta\text{-ი}$ (ნათ. ბრ.). რომლის ბოლოკიდური მქდერი დ ასეთ შემთხვევაში ყრუვდება (მდრ. $\chi\epsilon\rho\alpha\mu\text{:}\zeta$ —ნათ. ბრ. $\chi\epsilon\rho\alpha\mu\text{:}\beta\text{ოც}$ —ქართ. კრამიტი). მაგრამ ეს მხოლოდ ფრთხილი ჰიპოთეზაა, დაბეჭდვით რისამე მტკიცება ძნელია.

2. ზოპავი

ფსალმუნთა თარგმანების იმ ტექსტში, რომელიც შატბერდის კრებულშია შესული, ერთ ადგილას მოცემულია ციტატი ესაიას წინასწარმეტყველებიდან და მისი კომენტარი:

„ამისთვის კელითა ესაია წინამაწარმეტყუელისაჲთა იტყვს ამას: „განიბანენით, განიწმინდენით“ და შემდგომად ამისა იტყვს: „და თუ იყვნენ ცოდვანი თქუენნი ვითარცა მეწამულნი, ბორბად, ბაყლის ფერად, ვითარცა თოვლნი განვასპეტაკენ, და თუ იყვნენ ვითარცა ძოწით ღებულნი, ვითარცა მატყლი განვასპეტაკო (ასეა!), ამისთვის, რამეთუ, მსგავსად შჯულისა, რომელნი იყვნეს დიდ-დიდნი ცოდვანი, თანამდებ არა იყო მათა სასოვეების სისხლსა სასურებელითა ზოპავითა, არამედ — პატყი სიკუდილისაჲ“ (შატბ. კრ. 412,16).

ტექსტის ამ ფრაგმენტიდან მხოლოდ იმ აზრის გამოტანა შეაქვება, რომ ზოპავი სისხლით განწმედასთან არის მკიდროდ დაკავშირებული. იგულისხმება, როგორც მომდევნო ნაწყვეტიდან ჩანს, სხურება ქრისტეს სისხლისა:

„... ევედრების წინამაწარმეტყუელი, ნუ მსგავსად შჯულისა დამწი მყო და წინამსაებრ მომაკუდინებ, არამედ მადლითა ახლისა შჯულისაჲთა მასხურე მე და განწმინდე მე სისხლითა მხოლოდშობილისა ძისა შენისაჲთა...“ (შატბ. კრ. 412,16).

კონკრეტულად რა არის ზოპავი და რა ადგილი უკავია ამ რიტუალში. ეს არ ჩანს. ეს სიტყვა არ ჩანს არც ძველი და არც თანამედროვე ქართული ენის ლექსიკონებში. ამას უნდა დაუქმდეთ, რომ ჩვენთვის იგი არაა ცნობილი სხვა რომელიმე ძველი ქართული ძეგლიდან, გარდა ზემოთ დასახელებულისა. იმას გამო, რომ ფსალმუნთა თარგმანების შატბერდის კრებულში შესული ტექსტი სომხურიდან არის თარგმნილი (ამაზე პირდაპირი მითითება თვით ჰელნაწერს დაუცავს დაჩის წერლის სახით, რომლის ადრესატია სტეფანე მტბევარი და რომელშიაც ნათქვამია, რომ დაჩიმ ბერძნული ენის არცოდნის გამო, სთარგმნულად სომხური ტექსტი აიღო [9], გვ. 365), საჭიროდ მივიჩნით შევეკმოწმებინა სომხური განმარტებითი და ეტიმოლოგიური ლექსიკონები, აგრეთვე ზოგი გამოკვლევა, სადაც განხილულია სხვა ენებიდან შეთვისებული ლექსიკა ძველ სომხურში.

სიტყვა ზოპავი -ს მსგავსი ფორმა *q o y s s* წარმოდგენილია ა. ხუდაბაშიანის სომხურ-რუსულ ლექსიკონში [10] და განმარტებულია, როგორც «Иссоп» (трава). პრ. აქარიანის სომხური ენის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში ზოპავი განმარტებულია, როგორც „ქონდრის მსგავსი რამ ბალახი“ ([11], 105) და იქვე ლათინური ეკვივალენტაც აქვს მიწერილი *Hyssopus*, რაც ძველ ქართულში ვსუპიუ სუპიო სასით დასტურდება. რადგან ზოპავის განმარტება პრ. აქარიანთან მოცემულაა, ხოლო, ამას გარდა, ეს სიტყვა მაჩნეულა ვსუპი-ს სანონიმად, რომელიც ქართულ ძეგლებში გვხვდება, შეიძლება იმის გარკვევა, თუ რა შესაბამება ქართულ წერილობით ძეგლებში წარმოდგენილ ვსუპი-ს შესაბამის სომხურ თარგმნილ თხზულებებში. განვიხილოთ რამდენიმე შემთხვევა:

„... და ღრუბელა აღავსეს ძმრათა მით უსუპსა თანა და დაადგეს ღერწვი და მოართუეს პირსა მისსა“ (ი. 19, 29 DL). უსუპსა-ს შესატყვისად აღიშურ ბელნაწერში ნაველითა გვაქვს, ხოლო სომხურ ტექსტში — *q o y s s* (მიც. ბრ.).

„რამეთუ ითქუნეს ყოველნი იგი მცნებანი მსგავსად შჯულისა მოსსს მიერ ყოვლისა მიზართ ერისა, ვითარმედ მოიღოს სისალი იგი ზუარაკთაჲ და ვაცთა წყალსა თანა მატყლითა მეწამულთა და უსუპითა... და ყოველსა ერსა აპკურს“ (ებრ. 9, 19 AB). CD რედაქციაშიც უსუპითა გვაქვს. სომხური ტექსტი იმავე სიტყვის *q o y s s* (მოქ. ბრ.) ფორმას გვიჩვენებს.

„მასსურო მე უსუპითა და განწმინდნე მე, განშბანო მე და უფროს თოვლისა განესკეტაკნე“ (ფს. 50,94). ორედაქციაში უსუპითა-ს მაგიერ გვაქვს სანკურებელითა. სომხურ ტექსტში ამკერად ზოპავი არ დასტურდება.

„და მოიღეთ კონაჲ უსუპი და დაწეთ სისხლსა მას და სცხეთ წინაშე კარსა და ზღურბლსა და ორკერძოვე წყირთლთა სისხლისა მისგან რომელი-იგი არს კარისაჲ...“ (გამ. 12, 22-0). სომხურში სათანადო ადგილას *მ. გ. ა. ხ. ყ. ი. ყ. ა. ყ. ა. ყ.* („კონა უსუპისა“) გვაქვს.

ბოლო კონტექსტი ყველაზე კარგად გვიჩვენებს ზოპავის ეკვივალენტის — უსუპის მნიშვნელობას. ესაა ბალახეული მცენარე, რომელიც განკუთვნილია იბისავიან. რომ მისი კონია, რომელსაც სისხლში ამოაწებენ. იქნეს ცხებულები ან მკურნალები ადამიანის ან სხვა სახლის კარი, ზღურბლი და წინააღი განწმედის მიზნით.

ს. ს. ორბელიანის განმარტებით „უსუპი არს ბალახი სუნნელი და ფრიად გამრეცხელი სარცხელთა. უსუპით ასხურებდენ ერსა განსაწმედელად. უსუპი ქონდარიოჲ“ ([1], 346).

ილია აბულაძის მიერ უსუპი განმარტებულია როგორც „სასხურებელი“ [3]. მაგრამ უსუპი ჩვენ მხოლოდ იმდენად გვავინტერესებს, რამდენადაც ის არის ქართულ და ბერძნულ ტექსტებში წარმოდგენილი, ხოლო მის სომხურ ეკვივალენტს *ყ. ი. ყ. ა. ყ.* წარმოადგენს, რომლის მნიშვნელობის დასადგენად მოვიწველებთ უსუპი.

სომხური *ყ. ი. ყ. ა. ყ.* პ. ჰიუბშმანის აზრით, ნასესხებია სირიულიდან, სადაც ის *zōpā* სახით არის წარმოდგენილი ([12], 303). სომხური ფორმის აუსლაუტი სწორედ სირიულიდან ნასესხობას მოწმობს, რადგანაც, როგორც სხვა ადგილას ავტორი საგანგებოდ შენიშნავს, სირიულიდან სომხურში შესული სიტყვების ერთი (უმცირესი) ნაწილი სიტყვის ბოლოს *aj*-ს გვიჩვენებს, რომელიც სირიული *status emphaticus*-ის დაბოლოების (წარმოშობით ნაწეგრის) *ā*-ს შესატყვისა. ამგვარ სიტყვათა სია პ. ჰიუბშმანს სქოლიოში აქვს მოყვანილი ([12], 287). პრ. აკარაინსაც სომხ. *ყ. ი. ყ. ა. ყ.* სირიულიდან ნასესხებად მიაჩნია, სირიული *zōpā* კლძირეულ სემიტურ სიტყვად, რომლის შესატყვისები დადასტურებულია სხვა სემიტურ ენებშიცებრადელი *zōs*, არამეული *zōpā*, არაბული *zōfa*, ეთიოპური *azab* და ასურული *zūpa* ფორმების სახით ([11], 105—106).

ფსალმუნთა თარგმანების შატერდის კრებულში წარმოდგენილი ტექსტი, როგორც ეს მთარგმნელის—დაჩის—მიერ ანტონი მრუველისადმი მიწერილ ეპისტოლეში აღნიშნული, თარგმნილია სომხურიდან. ეს გარემოება იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ზოპავი ქართულში სომხურიდან არის შემოსული და ამასთანავე ლიტერატორული და არა ზეპირი გზით. ამ სიტყვის სესხება უშუალოდ სემიტური ენობრივი სამყაროდან ნაკლებ მოსალოდნელია. სომხურ წარმომავლობაზე ქართულ ტექსტში ფიქსირებული ზოპავი-სა შეიძლება მიგვანიშნებდეს აგრეთვე ვთანხმოვანი ფუძის ბოლოს. არაა გამორიცხული, რომ ეს ვიყოს სომხური მოქმედებითი ბრუნვის ერთ-ერთი ვარიანტი, რომელიც გადმოპყლია ამ სიტყვას ქართულში. ის ფაქტი, რომ *ყ. ი. ყ. ა. ყ.* სიტყვის მოქმედებითი ბრუნვა ძველ სალიტერატურო სომხურ ენაში სხვაგვარად იწარმოება (*ყ. ი. ყ. ა. ყ.*), ამას ხელს არ შეუშლიდა, თუ დავუშვებდით, რომ სომხურ

ტექსტში *ჟიყაჟ* მიჩნეული იქნა ნათ.-მიც. ბრუნვის ფორმად (ე. ი. *ა* თემის ნიშნით ბრუნებად სახელად) და შესაბამისი ნოქმედებთ-ვაკეთდა *ა* კლასის სახელთა მიხედვით, ე. ი. სომხურ დედანში ნაცვლად მოსალოდნელი *ჟიყაჟქ* ფორმის წარმოდგენილი იყო **ჟიყაჟა*. როგორც ჩანს, მთარგმნელმა არ იცოდა ამ სიტყვის ზუსტი მნიშვნელობა და იგი სომხური ფონემური ფორმით ვადმოიტანა ქართულ თარგმანში, მაკრამ მოქმედებით ბრუნვის ნიშანი მაინც დაურთო, ისე, რომ სომხური მოქმედებითი ფორმანტი არ ჩამოუტკლია.

3. დ ა მ წ ყ ა, უ მ წ ყ ი, ს ა მ წ ყ უ ლ ი

სამივე დასახელებული ფორმა ემყარება ზმნურ ძირს *მწყ-*. პირველი მას-დარია, მეორე -- უარყოფითობის გამომხატველი უპრეფიქსიანი ნაწილაკი, მესამე -- სა-ულ ცირკუმფიქსით ნაწარმოები. აწ გასუბსტანტივებული, მყოფადის მიმღობა. ეს ფორმები ნე-10 საუკუნის ქართული ხელნაწერებიდან გვაქვს დამოწმებული:

1. „კმაღ დანით ისმეს სიმაღისა ჰუნეთა მისთა და კმისაგან კველისა და დამწყისა საყდართადას შეიძრას ყოველი ქუეყანა“ (შატბ. კრ. 218,17). ეს ადგილი შატბერდის კრებულში წარმოდგენს ციტატს იერემიას წინასწარმეტყველებიდან. იგი არ ემთხვევა თშკურ-იერუსალიმურ ხელნაწერთა იერემიას ტექსტის სათანადო ადგილს, რომელიც ასე იკითხება:

„დანით გუესმეს (გუესმა O) ჩუენ კმაღ სიმაღლისა ჰუნეთა მისთა. კმისაგან კველისა აღმკერებასა (აღმკერდრებულია O) ჰუნეთა მისთასა შეიძრას (შეიძრა O) ყოველი ქუეყანა...“ (იერ. 8,16 OJ).

როგორც ვხედავთ, დამწყისა ფორმის ნაცვლად აქ გვაქვს აღმკერდრებასა. რაც არ უპირისპირდება დამწყის ძირითად მნიშვნელობას „გახედნა“, „გაწვრთნა“.

2. „ცხენი უმწყი გამოკდის ყიჟხლად, და შვილი აღტევებულად პოხილი გამოკდის უსწავლელად“ (ზირ. 30,8—O).

ბერძნული ტექსტი შესაბამის ადგილას გვაწვდის იკითხვის *ἄμαστος* „დაუშორჩილებელი“, „მოუთვინიერებელი“, რაც კარგად ეხამება ქართული უმწყის მნიშვნელობას.

3. „... ორნი ღიაკეულნი პირმშონი და უმწყნი... დაიყენნით...“ (1 მფ. 6,7—O).

ბერძნულ და სომხურ ტექსტს არ მოეპოვება ქართული უმწყნი ფორმის შესატყვისი, ხოლო რუსული აღწერითად გადმოგვცემს მის მნიშვნელობას: „...двух первопродвиших корабл, на которых не было ярма...“

4. „კიკც უმწყი რბის... და დასცემს ზედამკდომელსა მას“ (11--2251, 288v).

5. „შენდა კმა არიან ორნი იგი კარნი სამწყულითურთ“ (პოვნა სტეფ. 666,3).

სამწყული-ის მნიშვნელობაა „დეკეული“, „მოზვერი“. იგი შესატყვისება როგორც ბერძნულ *μαστρε*-ს (მოზვერი“, „კურატი“), ისე ბერძნულსავე *μαλαξ*-ს („დეკეული), აგრეთვე სომხურ *բառուղ*-სა („კურო“, „კურატი“) და *կիხ*-ს („დეკეული“), რუსულ *телец*-სა და *телек*-ს. ამრიგად, სამწყული-ის სქესი განსაზღვრული არაა. იგი თანაბრად შეიძლება იყოს კურატიცა და დეკეულიც. მისი ამოსავალი მნიშვნელობა, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს „გასაწვრთნელი“, „გასახედნი“.

ენის საფუძველს ქმნის მისი შესატყვისი ძირების წარმოჩენა სევანურსა და ჭანურში. სევანური შესატყვისი ქართული მწყ-ა სიტყვისა არის ლი-
-ნ ჭყ-ი „გახედნა“. „დამორჩილება“. შესაბამისად, ქართული უ-მ წყ-ი ფორ-
-მის ფარდია სევანური უ-ნ ჭყ-ა „გაუხედნავი“ (*უ-მ წყ-ა). ხმოვანსა და თან-
-ხმოვანს შორის მოქცეული მ სევანურში კანონზომიერად იცვლება ნ-დ
([13], 129): სევან. ხ უ-ან ჭ უ-ემ „ეაჭღღ“ — *ხ უ-ამ ჭ უ-ემ, შდრ. ქართ. ვ-ა-
-მ კ-ობ — *ვ-ამ ჭ უ-ამ; ლ უ-ნ თ „ზამთარი“ — *ლ უ-მ თ, შდრ. ქართ. ზ ა-
-მ თ ა-რი; მ ე კ უ შ დ ე „მოკლე“ — ნასახელარი ზმნა ა-ნ კ უ შ დ ე „ამო-
-კლებს“ — ა მ კ უ შ დ ე ([13], 129). სევანურში ლ ი-ნ ჭ ყ-ი-სა და უ-ნ ჭ ყ-ა-ს
გარდა დადასტურებულია ამ ზმნის პირიელი ფორმებიც: ა-ნ ჭ ყ-ი „ხედნის“
([14], 17), ა-ნ ჭ ყ-ი-ღ ა „ხედნიღა“ ([14], 98).

უ. ცინდელიანმა სევანური ლ ი ნ ჭ ყ ი („გახედნა“ ქართულ მწყ ს-ა-სთან
(NB!) და მეგრ.-ჭან. ჭყეშ-/ჭყიშ- და მჭკეშ-/მჭკეშ- ძირებთან (NB!)
დააკავშირა. მან შესაძლოდ მიიჩნია აქვე ეჩვენებინა ძველი ქართული უ მ წყ ი,
მისი აზრით, მ წყ ე მ ს ვ ა ს თ ა ნ კავშირის მქონე, ეტიმოლოგიურად „დაუ-
-მწყემსავი“. ეს აზრი გამოთქმული იყო კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტი-
-ტუტის XI სამეცნიერო სესიაზე. მოვიყვანო მოხსენების მე-2 თეზისს: „ზოგი-
-ერთი ფუძე, რომელთა შესატყვისობანი სამეცნიერო ლიტერატურაში ქარ-
-თულ-ზანურ დონეზეა რეკონსტრუირებული, სათანადო სევანური შესატყვისის
გამოვლენის შემდეგ, საერთო-ქართველურ დონეზე უნდა აღდგეს“ [15]. ამის
შემდეგ მოდის საილუსტრაციო მასალა 5 პუნქტად. სრულად დავიმოწმებთ
ჩვენთვის საინტერესო მ პუნქტს: „*მ წყ ს — „მწყსა“; ქართ. მ წყ ს ი ს; მეგრ.
ჭყეშ-, ჭყიშ-, ჭან. მჭკეშ-, მჭკეშ-; სევან. ლ ი-ნ ჭ ყ-ი „გახედნა“, „და-
-მორჩილება“ (შდრ. ქართ. უ-მ წყ-ი „გაუხედნავი“, ეტიმოლოგიურად „დაუ-
-მწყემსავი“)“ [15]. როგორც ავტორის სიტყვებიდან ჩანს, მისი მიზანი იყო ზოგი
ქართული და ზანური ფუძეების სევანური შესატყვისი გამოველინა, რათა სა-
-თანადო ფორმა აღედგინა საერთო-ქართველურ დონეზე. სხვა მაგალითებთან
ერთად, ასეთია, მისი აზრით, ქართული მ წყ ე ს- /მ წყ ს-, მეგრ. ჭყეშ- /ჭყიშ-
და ჭან. მჭკეშ- /მჭკეშ- ფუძეები, რომელთაც მან მოუძებნა სევანური შესა-
-ტყვისი ლ ი ნ ჭ ყ-ი-ს („გახედნა“) სახით. ხოლო რადგან სევან. ლ ი-ნ ჭ ყ-ი-ს
მნიშვნელობა განსხვავებული იყო ქართ. მ წყ ე ს- და ზან. ჭყეშ-, მჭკეშ-
ფუძეთა მნიშვნელობათაგან, ლ ი ნ ჭ ყ-ი-ს შესამაგრებლად მოიყვანა ძველი
ქართული უ-მ წყ-ი „გაუხედნავი“, რომლის ამოსავალ მნიშვნელობად „დაუ-
-მწყემსავი“ ივარაუდა. ერთი მხრივ, იგულისხმება სემანტიკური გადასვლა
„მწყემსავი“ — „ხედნა“, მეორე მხრივ, კი გაუდიფერენცირებელი მ წყ ე ს-
და მ წყ- ფუძეები ქართულში. ასევე გაუდიფერენცირებლადაა სევანური ლ ი-
-ნ ჭ ყ-ი დაკავშირებული, ერთი მხრივ, ქართულ მ წყ ე ს-სა და ზანურ
ჭყეშ- /მჭკეშ- /მჭკეშ- ფუძეებთან, მეორე მხრივ კი — ქართულ უ-მ წყ-ი-
სთან.

თუ ამგვარ ინტერპრეტაციას შივილებდით, უნდა დაგვეშვა, რომ ქართუ-
-ლი მ წყ ე ს- ფუძე მ წყ- სირის დეროვაცია. ნაწარმოები -ეა სუფიქსით.
რომლის ჩამოშორება იქნებოდა მიზეზი სემანტიკური გადასვლისა „მწყემსავი“ —
„ხედნა“, „წერთან“. შესაბამისად, იგივე ფუნქცია უნდა დაკისრებოდა უშ /
*-აშ) სუფიქსს ზანურ დიალექტებში (მაგრამ აქ გარემოებას ართულებს ის ფაქ-
-ტიც, რომ მეგრულში -ეშ სუგმენტის გვერდით ხსენებულ ფუძეში -იშ მიმ-
-დევრობაც ვაჩვენს. რომელიც ქართულთან მიმართებით კანონზომიერი არაა).

სასურველი იქნებოდა, სვანურში -ის სეგმენტის შემცველი *ჰყეშ ფუძის მიკვლევაც.

გ. მაჭავარიანის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ მეგრ. ჰყეშ ი და ჰან. *მჰყეშ ი მიღებულია *მ-წყ-ე-შ-ი ფორმისაგან თვით ზანურშივე, წ-ს ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით შ-სთან ([16], 53). თუ ეს ასეა, აღ-რინდელი ზანური *მწყეშ-ფუძის დაკავშირება სვანურ ლ-ინჰყ-ი-სთან შეუძლებელი გახდება იმის გამო, რომ ზანური ამოსავლად ამ ფუძეში ქართულურ წინასიბილანტურ (*წ) ფონემას გვაგულვებიანებს, სვანური კი—შუასიბილანტურ წ-ს. მაგრამ ეს თვალსაზრისი კიდევაც რომ არ გავიზაროთ, სვანური ნწყ-ფუძის დაკავშირება ზანურ ჰყეშ-მჰყეშ-და ქართულ მწყეს-, მწყეს-ფუძეებთან მაინც გაკვირდება. უმთავრესი მიზეზი ისაა, რომ ქართულსა და ზანურს სვანურთან შედარებით განსხვავებული მოცულობის ფუძეები აქვთ, ისინი შეიცავენ ეს ბოლოკიდურ სეგმენტს, რომელიც სვანურს არ გააჩნია. თვით ქართულშიაც კი მწყეს-ფუძე ვერ ჩაითვლება მწყე-ძირიდან ნაწარმოებად, რადგან მწყე-ძირის მნიშვნელობიდან („წერთან“, „ხედნა“) ვერ გამოიყვანება „მწყემსვა“ მნიშვნელობა და ასევე პირაქით: ვერც „მწყემსვა“-საგან გამოიყვანება „წერთან“, „ხედნა“. არც არის „მწყესა“-სა და მწყესა-ს შორის ისეთი სხვაობა, რომელიც მათ მნიშვნელობებს კონტრასტუალურ ვარიანტებად წარმოგვიდგენდა. მათი გამოყვანება განსხვავებულია. მწყესა ექცევა ერთ სემანტიკურ ჯგუფში ისეთ სიტყვებთან, როგორცაა: წერთან, გახედნა, სწავლება, მოთვინიერება, მიჩვევა, ხოლო მწყესა—სულ სხვა ჯგუფში, ზმნებთან: ჰმევეა, კეება, ძოება, დაცვა, ყურება, დარაჯობა. ეს ორი რიგი ერთმანეთს არ კვეთს. არა გვაქვს ისეთი გამონათქვამი, სადაც ამ ორი რიგის დაპირისპირების ნეიტრალიზაცია ხდება. ტაპოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესოა პარალელიზმი ინდოევროპულ და დაღესტნურ ენებთან. ინდოევროპულ ენებში ერთმანეთთან დაკავშირებულია შემდეგი მნიშვნელობანი: მწყემსვა, ჰმევეა, კეება, დაცვა, დაფარვა (ძვ. სომხ. hoviv „მწყემსი“; ლათ. pascere „მწყემსავ“, „კვება“, pabulum „საკვები“, pastor „მწყემსი“; გუთ. fodjan „ჰმევეა“, „კვება“; ძვ. სლავ. pasti „მწყემსვა“; ხეთ. pāḥs „დაცვა“, „დაფარვა“; ტოქ. A—pās: კუჩან. pāsc „დაცვა“ [17], 787). მეორე მხრივ, ინდოევროპულ ენებში ერთმანეთს უკავშირდება წერთან, სწავლება, ვარჯიში, მიჩვევა, დამორჩილება, მოთვინიერება (ძვ. ინდ. śkas „მიჩვევა“, ucitā-„მიჩვეული“; ძვ. სომხ. usaril „სწავლა“, „ვარჯიში“, usucanel „სწავლება“, „წერთან“; გუთ. biūhts „მიჩვეული“; ლიტ. jaukinti „მიჩვევა“, „დამორჩილება“; ძვ. სლავ. učiti „სწავლება“, „წერთან“, vyknoti „შეჩვევა“ [17], 347).

საინტერესოა, რომ დაღესტნის ენებში „მწყემსვა“ ეტიმოლოგიურად უკავშირდება აგრეთვე „ჰმევეა-კეება“-ს და არა „წერთან“ ან „გახედნა“-ს. ზმნებიდან, რომელთაც „ჰმევეა“ მნიშვნელობა აქვთ, იწარმოება კალხატური ფორმები. რომელთაც აქვთ როგორც „ჰმევეის“, ისე „მწყემსვის“ მნიშვნელობა: ხუნჯ. ჰვანაზე „ჰმევეა“ — ჰვანაზა ბიზე „ჰმევეა“, „მწყემსვა“, ლაკ. ჰვანან „ჰმევეა“ — ჰვანაქეი ბან „ჰმევეა“, „მწყემსვა“, არგ. ჰუმმუტს „ჰმევეა“ — ჰუმმუტსას „ჰმევეა“, „მწყემსვა“, ხვარშ. ჰუმჰა „ჰმევეა“ — ჰუმჰახა „ჰმევეა“,

„მწყემსვა“. ამასთანავე, ამ ფორმებისათვის ამოსავალი „ქმევის“, „კეების“ მნიშვნელობა ([18], 133).

ვფიქრობთ, ყოველივე რაც ითქვა, საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ „მწყემსვისა“ და „სედნა-წვრთნის“ სემანტიკური კავშირი ნაკლებ მოსალოდნელია ისტორიულად ქართველურ დიალექტებში. ამას ემატება ისიც, რომ დამაჯერებლად არ ხერხდება არც ქართულ მწყყეს- და ზანურ მკყეშ-მ, მკყეშ- ფუძეებში-ეშ ელემენტის გამოყოფა. ზანური ძირის გახმოვანება (ე ნაცვლად მოსალოდნელი ა-სი) გვაფიქრებინებს, რომ ჰან. ღო-მკეშ-უ „უღარაჯა“ და მეგრ. ღო-მკყეშ-უ ნასახელარი ზმნებია, ნაწარმოები სახელისაგან მკყეშ ი/კყეშ ი „მწყემსი“ ([19], 413), რადგან ე ხმოვანი ა-საგან მომდინარეობს (*მკყეაშ ი), ხოლო ა—ე გადაბგერება მხოლოდ ი-ს ასიმილაციური გავლენით უნდა იყოს მომხდარი; ეს ი კი მხოლოდ სახელობითი ბრუნვის ნიშანი შეიძლება ყოფილიყო. ამრიგად, პირველად ზმნურ ფუძეში ე ანოვანის არსებობა გამორიცხულია. თუ ზანური ზმნები ნასახელარია, მათი ფუძე ვერ დაუკავშირდება პირველად ზმნურ ნყყ- ძირს სევანურისას. მით უფრო. სემანტიკური სხვადასხვაობისა და მათი ერთმანეთზე დაუყვანლობის პირობებში.

ყოველივე ეს იმის მანიშნებელია. რომ სევანური ლი-ნ-ქყ-ი „ხედნა“, ერთი მხრივ, ხოლო მეგრ. კყეშ-უ-ა, ჰან. ო-მკეშ-უ და ქართული *მწყყეს-ა, მეორე მხრივ, ისტორიულად სხვადასხვა წარმოშობის ზმნებია. ასევე არ შეიძლება ქართულ მწყყეს-ა-სთან და ზემოხსენებულ შესატყვის ზანურ ზმნებთან ქართული უმწყყი ფორმის დაკავშირება. ეს უკანასკნელი მომდინარეობს ზმნისაგან დამწყყა („გახედნა“, „წვრთნა“), რომელთანაც ეტიმოლოგიურად დაკავშირებული ჩანს ს-ამწყყ-ული „კურატი“, „კურო“, „დეკული“ (ამოსავალი მნიშვნელობა — „გასაწვრთნელი“). ამავე ქართულ მწყყ- (და არა მწყყეს!) ძირთან უმეველ კავშირშია სევანური ლი-ნ-ქყ-ი („ხედნა“) და უ-ნ-ქყ-ა („გაუხედნავი“). ქართული მწყყ- ძირის შესატყვისი. სევანური ნყყ-ს გარდა, ვლინდება ჰანურშიც მტკ-ს სახით, რაც ჩვენს დებულებას კიდევ უფრო ამტკიცებს. ეს ძირი გვაქვს ზმნაში ო-მკეშ-უ „გაწვრთნა“, „მოთვინიერება“ (ბ-ო-მკეშ-ამ „წვრთნი“, ბ-ო-მკეშ-ი „გაწვრთენი“, კ-ე-რ-ი „გაწვრთნილი“, მაგ. კ-ე-რ-ი ს-ი-ფ-თ-ე-რ-ი „გაწვრთნილი ქორი“ [20], 225). მნიშვნელობის მხრივაც და ფონემური გამოხატულების თვალსაზრისითაც სევანური მტკ-ს. (—*მტყ-ს) ზუსტი წესატყვისია ქართული მწყყ- და სევანური ნყყ-ს. (—*მტყ-ს) ძირებისა. ამასთანავე, მ აქ პრეფიქსული ელემენტი არაა. იგი ძირის ორგანული ნაწილი ჩანს და დადასტურებულია სამსავე ქართველურ ენაში. ამრიგად, შესატყვისობა — ქართ. მწყყ- (დ-ამწყყ-ა, უ-მწყყ-ი, ს-ამწყყ-ულ-ე); ჰან. მტკ- (ო-მკეშ-უ); სევან. ნყყ- (ლი-ნ-ქყ-ი, უ-ნ-ქყ-ა) ადგვადგენინებს საერთოქართველურ სახეს ამ ძირისას *მწყყ- სახით, რომელიც უპირისპირდება ისტორიულად *მწყყეს-ს ძირს (შდრ. [15]).

დასასრულ, უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ სევანურ ლი-ნ-ქყ-ი ზმნაში წარმოდგენილი აღრეული სევანური /*ქ/ ფონემა, რომელიც თანხმოვანთა ჰარმონიული კყ-ჭგუფრს წვევრია, არ განიცდის დეზაფრიკატიზაციას და არ გვევლინება შ-ს სახით. როგორც ეს წვისსამებრ ზდება ხოლმე ([21], 13). ვფიქრობთ, კ-ს თავდაპირველი სახით შენარჩუნებას განაპირობებს მისი უშუალოდ წინამავალი მ სონანტი (მიღებული მ-საგან). სონანტურ თანხმოვნებთან უშუალო წინაზობლობაში, როგორც ცნობილია, წინარესევანური შიშინა აფრიკატები სპი-

რანტიზაციის არ განიციდან ([21], 10), მაგრამ არაფერი იყო ცნობილი ისეთ შემთხვევებზე, სადაც შიშინა აფრიკატი ერთდროულად პარმონიული კომპლექსის წევრიცაა (და, მაშასადამე, აუცილებლად უნდა დაექვემდებაროს სპირანტიზაციას) და სონანტის უშუალოდ მომდევნოც. როგორც ჩანს, აფრიკატის უცვლელად შენარჩუნება ასეთ შემთხვევებშიც ხდება.

4. ფერო

ფერო ძველ ქართულში ერთ-ერთი ფერის აღმნიშვნელი ტერმინია. იგი გვხვდება ძველი აღქმის შემცველ შემდგომ ხელნაწერებში: A—179, H—1207, A—51. თუმცა ეს ხელნაწერები XVII—XVIII საუკუნეებისაა. ისინი საკმაოდ არაქაულნი ჩანან ტექსტის ისტორიის თვალსაზრისით. ფერო დასტურდება შესაქმის წიგნში რამდენსამე ადგილას. მაგალითები:

„... განყავ მუნით ყოველი ცხოვარი ფეროჲ კრავთა შორის და ყოველი მოთეთრე და სხურებული თხათა შორის...“ (შეს. 30,32, A—179).

ოშკური, A—51, K—28 და H—1207 ხელნაწერების ტექსტი ზემოთ მოყვანილისაგან რედაქციულად განსხვავდება:

„... გამოარჩიე მიერ ყოველი ცხოვარი თეთრი ტარიტაგან და ყოველი სპეტაკი და ჭრელი (თეთრი O) თხათაგან...“

როგორც ვხედავთ, პირველი ტექსტის ფეროჲ-ს მეორეში ენაცვლება თეთრი. აქვე ჭრელის-ს მაგიერ ოშკური ნუსხა კვლავ თეთრს გვიჩვენებს. ბერძნული ფერო-ს შესატყვისად გვაწვდის ფაიხბეს-ს („ნაცრისფერი“, „მოშავო“, „მუქი“). სომხურში სათანადო ადგილას ორი სიტყვაა: *խა-ქათა* *խარქა* („ჭრელი“, „ფერალაქებიანი“) და *ყიჩ* („ნაცრისფერი“, „მუქი“). მეორე არის შესატყვისი ქართული ფერო-სი.

იმავე თავის 33-ე მუხლში ხელნაწერთა ხსენებულ ორ ჯგუფს შორის კვლავ გვაქვს იმავე ტიპის შესაბამისობა:

A—179 „... ყოველი, რომელიცა არა იყოს სხურებულ და მოთეთრე თხათა შორის და ფერო კრავთა შორის, მოპარულ იყოს ჩემგან“.

H—1207, K—28: „... ყოველი, რომელი იყოს თეთრ კრავთა შორის და სპეტაკ და ჭრელ თხათა შორის, წოდებულ იყავნ ჩემდა“.

საინტერესოა, რომ A—51 ხელნაწერი გვაწვდის ფერო-ს მეორე ჯგუფის ხელნაწერთა ტექსტის თეთრ-ის მაგივრადაც და ჭრელ-ის მაგივრადაც.

ბერძნ. ფაიხბეს „ნაცრისფერი“, „მუქი“; სომხ. *ყიჩ* *ქათა* („ნაცრისფერ-ამლავი“).

ანალოგიური დაპირისპირება გვაქვს მესამე ადგილასაც:

შეს. 30, 35 A—179, A—51: ფერო—H—1207, K—28: თეთრი.

ბერძნული ერთგულია თავისი იკითხვისისა ფაიხბეს.

რომელ გაგებას უნდა მიენიჭოს უპირატესობა: ფერო-ს ნაცრისფერობას, თუ მის სითეთრეს, რომელსაც ხელნაწერთა ერთ-ერთი ჯგუფი გვიჩვენებს? ცხადია, ორ სხვადასხვა რედაქციაში დადასტურებული სხვადასხვა სიტყვა ყოველთვის ვერ ჩაითვლება ერთმანეთის სინონიმებად. ამიტომ რედაქციული სხვაობა ზოგჯერ ანტონიმურ დაპირისპირებასაც კი გვიჩვენებს. ჩვენთვის საინტერესო მაგალითებში გამოვლენილი წყვილი ფერო—თეთრი შეიძლება იმის მანიწინებელი იყოს, რომ ფერო-სა და თეთრ-ს შორის არის რაღაც სიახლოვე, ს. ს. ორბელიანის განმარტებიდან ჩანს, რომ იგი არის „თეთრ-

სა და შავს საშუალი“ [1]. ამგვარსავე გაგებას უახლოვდება ბერძნული „ნაცრისფერი“, „მუქი“ და მაგალითთა ერთ ნაწილში სომხურიც („ნაცრისფერი“, „მუქი“, „ნაცრისფერი-ამლავი“).

სხვა ქართველურ ენათაგან ფ ე რ ო გვაქვს ჰანურში და ნიშნავს უ ფ ე რ ო ს, გ ა ხ უ ნ ე ბ უ ლ ს. ჰანურში დაცული მნიშვნელობა მეტად საინტერესოა იმ მხრივ, რომ იგი წარმოგვიდგენს თეთრსა და შავს შორის არსებული გრადაციის ერთ-ერთ საფეხურს, ისევე როგორც ნაცრისფერი. ფორმის მხრივ ჰანური ფ ე რ ო ქართული ფ ე რ ო-ს შესატყვისი. ცხადია, არაა, აქ ადგილი ენა. ჰონდეს სესხებას ქართულიდან ჰანურში. ქართული ფ ე რ ო-ს შესატყვისი სვანურშიც იპოვება. ესაა ფ ვ რ უ „ნაცრისფერი“ (= *ფ ე რ უ — *ფ ე რ ო). ამოსავალი ფორმა სვანურისთვისაც *ფ ე რ ო არის, რომელიც თანაბრად შეიძლება ჩაითვალოს როგორც საერთო ფონდიდან მომდინარე, ისე — ნასესხობადაც.

ამგვარი შემთხვევები, როცა ქართველურ ენებში საერთოქართველურიდან მომდინარე მასალა ძნელი გასამიჯნავია ურთიერთნასესხებისაგან, საკმაო რაოდენობით დასტურდება (შდრ. ქართ. ფ უ რ ი — სვან. ფ უ რ — *ფ უ რ ი; ქართ. ა ყ ი რ ო — სვან. ა ყ ვ რ უ — ა ყ ი რ უ — ა ყ ი რ ო და სხვა).

ციტირებული ლიტერატურა

1. ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, ტფილისი, 1928.
2. ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, თბილისი, 1948-49.
3. ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.
4. იაკობ ც უ რ ტ ა ე ე ლ ი, მატკლობა შუშანიისი, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და სარჩებლები დაურთო ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე მ. ტფილისი, 1938.
5. ნ ი კ ო ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, აღ. ლონტის რედაქციითა და გამოკლევათ, ტ. I, თბილისი, 1971; ტ. II, თბილისი, 1973.
6. Яков Цуртавели, Мученичество Шушаник, перевод В. Д. Дондуа, введение и примечания Э. Алексидзе, Тбилиси, 1978.
7. Библия или книга священного писания ветхого и нового завета в русском переводе, СПб., 1908.
8. მ ა ნ ღ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბილისი, 1966.
9. შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოასკეპად მოაქმადუნ ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბილისი, 1979.
10. Ашотарян 'ի ჩաყակასն լեզուէ 'ի ձուսայ բարբուռ. Աշխատասիրութեամբ Ա. Տ. Խուդարաշեսյանց. 'ի մոսկով. 1838.
11. Հ. Բ. Անուրյան, Հայերեն արմատական բառարան, Էջևան, 1973
12. H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I Theil. Armenische Etymologie, II und III Abl., Leipzig, 1897.
13. თ. გ ა შ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965.
14. ე. თ ო ფ უ რ ი ა, შრომები, I, თბილისი, 1967.
15. უ. ც ი ნ დ ე ლ ი ა ნ ი, ზოგი საერთოქართველური ფუძის ეტიმოლოგიისათვის, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ე. ჯეჯელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ. ტიტუტის XI სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და თეზისები, 1969, გვ. 9
16. გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, საერთო-ქართველური კონსონანტული სისტემა, თბილისი, 1965
17. J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I. Band, Bern und München, 1959.

18. С. М. Хайдаков, Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков, Москва, 1973.
19. არნ. ჩიქობავა, ჭანტუ-ჰევრელ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი, 1938.
20. Н. Я. Марр, Грамматика чанского (тазского) языка с хрестоматиею и словарем, СПб., 1910.
21. თ. გამყრელიძე, ენობრივკატეხია სვანურში, „გაღაწერის წესები“ დიქციონერულ ფონოლოგიას, თბილისი, 1968.

ბ. კ. გიგინეიშვილი

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В работе проанализированы четыре лексические единицы древнегрузинского литературного языка: *ḵ u b a s ṭ i* «хранилище», «талисман», *z o r a v i* «иссон», *m ḥ q a* «приучать», «объезжать», *re go* «темносерый», уточнены их значения привлечением разных контекстов из древнегрузинских памятников, а также сравнением с греческим, армянским и русским переводами тех же произведений.

Два из названных слов (*ḵ u b a s ṭ i* и *z o r a v i*) являются заимствованиями, два остальных же — наследием общекартвельского лексического фонда. Происхождение слова *ḵ u b a s ṭ i* точно не установлено, *z o r a v i* же, должно быть, заимствовано из армянского литературным путем. Для древнегрузинского слова *m ḥ q a* «приучать», «объезжать» и его дериватов (*u-m ḥ q i* «необъезженный», «неукротимый», *s a-m ḥ q-u l-i* «телец» «телка» (этим. «надлежащий приученно») выявлены закономерные корреспонденты из других картвельских языков: чанское *o-m ḥ ḵ-u* «приучать» и сванское *l-i-p ḥ q-i* «объезжать», «приучать» (последнее из которых ранее сопоставлялось с грузинским *m ḥ q s a* «пасти», занским *ḥ q e ṣ-/ḥ q i ṣ/m ḥ e ṣ-* и одновременно с грузинским же *u-m ḥ q i* «неприученный»). Выявлено также сванское соответствие грузинскому *re go* «темносерый». Таким является сван. *p ä g w*.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის
ძველი ქართული ფილოლოგიის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის აკადემიკოსმა თ. გამყრელიძემ

კორნელი დანელია

უცხო მნათა გავლენის კვალი ძველი ქართული
წერილობითი ძეგლების ენაში4. ბერძნულ ადგილობით ზმნისწინთა გადმოცემისათვის
ძველ ქართულში

ქართული ენა მდიდარია ზმნისწინებით, განსაკუთრებით ძველი ქართული, სადაც მიმართულებითი (აღ, შე, მი, მო, გან, წარ...) ზმნისწინების გვერდით გამოიყენება ზმნიზედური წარმოშობის ადგილობითი ზმნისწინებიც (თანა, გარე, ზეზედა, ქუე, წინა...)¹. რომლებიც ახალ ქართულში არ ფუნქციობენ. საკითხავია, იყო თუ არა ადგილობითი ზმნისწინები ძველი ქართულისათვის ორგანული და, თუ იყო, რატომ დაიკარგა ისინი ახალ ქართულში? თუ გაეთვალისწინებთ, რომ ძველ ქართულში ზმნისწინებს არსებითად მოძრაობის, მოქმედების მიმართულების აღნიშვნა შეეძლოთ და არა სრული ასპექტისა, უნდა გვეფიქრა, რომ მოსალოდნელი იყო, ენას შემდეგშიც შეარიენოდა მიმართულებითი ზმნისწინების გვერდით ადგილობითებიც, რადგან ეს უკანასკნელიც ზმნით გამოზატულ მოქმედებას სივრცეში განსაზღვრულობის შინაარსს სძენენ და დღესაც ხომ ზმნისწინებს ხელი არ აუღიათ თავიანთ პირველად ფუნქციაზე. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. ამ ფაქტის ასახსნელად გასათვალისწინებელია როგორც ენის განვითარების შინაგანი კანონები (მაგ., ახალმა ქართულმა რომ პირველადი უკუ/უკმო, წიაღ/წიაღმო ზმნისწინები დაკარგა, ამის პირდაპირი მიზეზი უცნობია), ასევე განსაზღვრული ისტორიული გარემო, კერძოდ: ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების უდიდესი ნაწილი ბერძნული წყაროდან არის გადმოღებული. ძველსა და საშუალო ბერძნულს კი აქვს ზმნისწინების მძლავრი სისტემა; მოქმედების მიმართულებისა და ადგილის ზუსტად ეპროსახატავად წინადადებაში თავისუფლად ენაცვლებიან ერთმანეთს ზმნიზედური წარმოშობის თანდებულები (წინდებულები) და ზმნისწინები, ხშირად კი ერთდროულად გამოიყენება ორივე საშუალება (ზმნიზედა და ზმნისწინი, ან: წინდებულები და ზმნისწინი). პიბლიურ წიგნთა ქართული რედაქციების ტექსტზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ბერძნული წყაროს გაელენა ამ სფეროში უეჭველია.

თუ როგორ გადმოდიოდა საერთოდ ძველ ქართულში ბერძნული ზმნისწინები, ეს რთული საკითხია და მონოგრაფიულად შესწავლის ღირსი. მას ორმხრივი ინტერესი ახლავს: ლინგვისტური და ფილოლოგიური.

¹ ეს ერთეულები იქვე უნდა არ გამოიყოფა ზმნისწინებად სპეციალურ ლიტერატურაში: ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმონია-ლექსიკონი, თბილისი, 1949/49; მ. კაბაშვილი, ლექსიკონი, იხ. ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია, I, თბილისი, 1946; ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973; მაგრამ თანმიმდევრულადაა გამოყოფილი ი. გუშაბიძის მონოგრაფიაში „ზმნისწინი ძველ ქართულ ენაში“, თბილისი, 1967, გვ. 265—304.

ა) ლინგვისტიკური თვალსაზრისით: დასადგენია, ბერძნულის რომელ ენობრივ ერთეულს რა ეფარდება ქართულში; რატომაა, რომ ბერძნულის ერთი ზმნისწინი ქართულში რამდენიმე ერთეულით გადმოდის. ან ბერძნულის რამდენიმე ზმნისწინს ქართულში ერთი და იგივე ოდენობა გამოხატავს; გრამატიკული შინაარსის გამოხატვისას როლის მიიღწევა მიახლოებითი თუ ზუსტი ეკვივალენტურობა; ზმნისწინთა გადმოღებებისას რა არის დაძლეული (საჭიროებისამებრ გადმოღებული) და რა არის დაუძლეველი (ქართული ტექსტისთვის საჭირო, მაგრამ გადმოუღებელი, ან ქართულისთვის ზედმეტი, მაგრამ გადმოღებული).

ბ) ფილოლოგიური თვალსაზრისით: უცნობი წარმომავლობის ქართული თარგმნითი ტექსტის გენეზისის ან თვით ერთი თარგმნითი ტექსტის რედაქციულ სხვაობათა რაობის შესასწავლად გარკვეული მნიშვნელობა ეძლევა იმის დადგენას, თუ პირველწყაროდ სავარაუდებელი უცხოენოვანი ტექსტების (ბერძნულის, ებრაულის, სირიულის, სომხურის) რა ენობრივი ერთეულის (ზმნიზედის, წინდებულის თუ ზმნისწინის) გადმომცემად არის მისაჩნვეი ქართული ზმნისწინი. საქმეს ის ართულებს, რომ ზმნისწინთა სისტემის უბანში ტიპოლოგიურად რამდენადმე მსგავსი არიან ბერძნული და ქართული. რამდენადმე, ვამბობთ, რადგან ეს მსგავსება ვლინდება გეზის გამოხატვაში და არა ორიენტაციისა: ბერძნულს არა აქვს ე. წ. სააქეთო და საიქეთო ზმნისწინთა ქვესისტემები, მაგრამ ძლიერად აქვს განვითარებული ადგილობითი ზმნისწინების სისტემა. ეს უკანასკნელი კი ქართულისათვის არაორგანულია, უჩვეულოა: ძველ ქართულში სუსტად მოქმედებს, საშუალებაში—ნერკით აქა-იქ ვლინდება, ახალში—სულ აღკვეთილია. ასევე ერთგვარ ტიპოლოგიურ მსგავსებას ავლენენ უზმნისწინობით სირიული, ებრაული და სომხური. ასე რომ, ქართულსა და ბერძნულს ზმნით გამოხატული მოქმედების დახასიათება მიმართულებისა თუ ადგილმდებარეობის მიხედვით სამი საშუალებით შეუძლიათ: ზმნიზედით, თანდებულებით (ბერძნულში წინდებულია, ქართულში—უკედებული) და ზმნისწინით, ხოლო სომხურსა, სირიულსა და ებრაულს კი—მხოლოდ ზმნიზედითა და წინდებულებით, რომელსაც შეიძლება დაემატოს შეზღუდულად მოქმედი ლექსიკური საშუალება: ზმნურ ფუძეთა გარკვეული ნაწილი გამოხატავს მოქმედებას იქეთა მიმართულებით, ნაწილი კი—აქეთა მიმართულებით. მაგალითად, სომხურში იქეთა მიმართულების შინაარსისაა ფუძეები: *դնալ*, *չიդაլ*, *ირქმალ* (სამივე ფუძე წასვლას აღნიშნავს, ოღონდ სხვადასხვა მწკრივში გამოიყენება), *თანსი* (წაღება, წაყვანა), *ჩანსი* (გავდება, წართმევა, წაყვანა), ხოლო აქეთა მიმართულების შინაარსისაა ფუძეები: *ყალ*, *სიხალ* (ორივე ფუძე მოსვლას აღნიშნავს, ოღონდ სხვადასხვა მწკრივში გამოიყენება, თუმცა ეტიმოლოგიურად ერთი ძირისაღ მიიჩნევა: აწმყოს *ყალ* ფუძის *ყ-*ს ხედავენ წყვეტულას *სი'ყალ* ფუძის *ყ-*ში: *ყ-იქ*. *ჩს* აუგმენტ.) *მსრქ*, *სა'იქ* (მოტანა, მოყვანა). ასევე სირიულშიც 'ezal იქითა მიმართულების წასვლას გამოხატავს, 'la კი აქეთა მიმართულების მოსვლას.

ცნობილია, რომ კარგ თარგმანშიც შეიძლება გამოკრთოდეს ორიგინალის ენის გავლენა. და ეს თანდებულთა და ზმნისწინთა გადმოცემის დროსაც ცნაურდება. მაგ., ძველ ქართულ თარგმანში კვითხულობთ: „თანა-და-ვე ფლენით მას ნათლის-ლებითა მით სიყუდი-

ლსა მისსა“ (პრომ. 6,4.). აქ ლაპარაკია ნათლისღების სიმბოლურ მნიშვნელობაზე: მონათვლით (ე. ი. ემბაზში ჩაძირვით) ჩვენ დამარხულ ვიქნებით მასთან (ე. ი. ქრისტესთან) ერთად სიკვდილად. ქართული თარგმანის სავარაუდო პირველწყაროებშია: *συνεβάρημεν ενυ ανταν θεε τον πανταχου εν εμε θανατον; κατακεισθε ενυ ημιν κρησσοκρησσαν...* *ʒetkebarenen ameh*. ჩანს თუ არა ქართულ თარგმანში რომელიმე ზემოდასახელებულ წყაროს ენობრივი გავლენა? ჩანს. ქართული თარგმანის ბერძნულ წყაროზე დამოკიდებულებას ამქვეყნებს არა მარტო ის, რომ *συν* ზმნისწინი თანა ზმნისწინითვეა გადმოღებული, არამედ ზმნურ სინტაგმაში შემაჯავლი სახელის ბრუნვის ფორმა: *ანταν „მას“* (ორივე მიცემითში დგას). სომხურსა და სირიულ წყაროებში სულ სხვაგვარი ვითარებაა: ბერძნული *συν* ზმნისწინის ფარად ნახმარა თანაობის თანდებული (*ენი ημιν, ameh- „მას თან“*). ქართული თარგმანი სირიულ ან სომხურ წყაროზე რომ ყოფილიყო დამოკიდებული, წინადადება ასეთ სახეს მიიღებდა: „დავეფლენით მის თანა ნათლის-ღებითა მით...“ ასეთი წყობა უფრო ბუნებრივი ქართული იქნებოდა, ვიდრე: თანა-დავეფლენით მას. მაგრამ ამ უკანასკნელ წყობას ქართველ მთარგმნელს ბერძნული წყარო კარანახობს და უნებურად ლალატობს ის ქართულის ბუნებას. ოღონდ ყოველთვის ასე რადი ხდება: ბერძნულის ადგილობითი *συν* ზმნისწინი გადმოღებულია თანა თანდებულით, რაც ესადაგება ქართულის ბუნებას. მაგ., ბერძნულშია: *επαρη σαπαχαρισμεν ενυ αα: συνεβαασημεν* (პრომ. 8,17). ბერძნულის ორივე ზმნა *συν* („თანა“) ზმნისწინიანი (I ზმნის *συν* ასიმილაციითა მიღებული, ბაგისმიერი *π-ს* გავლენით *ν→μ*), მაგრამ ქართულ თარგმანში თანდებულიანი კონსტრუქციითაა გადმოცემული: „უკუეთუ მის თანა ვიენოთ, მის თანაცა ვიდიდნეთ“. კალკი იქნებოდა: უკუეთუ თანა-ვიენოთ [მისა], თანა-ვიდიდნეთ ცა.

როგორც აღვნიშნეთ, ბერძნულის მსგავსად ქართულიც ზმნით გადმოცემული მოქმედების მიმართულებისა და ადგილის გამოსახატავად თანაბრად, მაგრამ შერჩევით იყენებს როგორც ზმნისწინებს, ასევე თანდებულებსაც და ზმნიწედებსაც. ამიტომ საკითხავია: რადგან სამივე საშუალება ორივე ენის სისტემაში ორგანულია, შეიძლება კი ვილაპარაკოთ, რომ ქართულ თარგმანში შეიმჩნევა ბერძნული წყაროს გავლენა ზმნისწინების ხმარებისას? შეიძლება. ზმნისწინებს ხომ საერთო შინაარსიც აქვთ (ზოგადად უჩვენებენ მიმართულებას) და ცალ-ცალკე—*კონკრეტულიც* (უჩვენებენ მიმართულების კონკრეტულ სახეობას (წინ, უკან, გვერდზე, ზევით...); თანაც ენის სისტემაში მკაცრად განსაზღვრულია, რომელი ზმნისწინი რომელ ზმნურ ფუძეებთან გამოიყენება, ან რომელი ზმნური ფუძეები რომელ ზმნისწინებს იგუებენ. თუ ძველ ქართულ თარგმანში რომელიმე ზმნისწინი ნახმარი იქნება ქართულის სტრუქტურული სისტემისათვის შეუფერებლად, რაც დაჩნდება ასეთად ხმარებული ზმნისწინის ზედმეტობასა და მით ფრაზის გაბუნდოვნებაში, მაშინ საჯულევებელია ბერძნული წყაროს გავლენა. მოვიყვანთ ორიოდ მაგალითს.

1. დენილ პირველქრისტიანთა რწმენის გაუტეხლობას პაეღე მოციქული ქრისტესადმი სიყვარულით და ქრისტესმიერი ძალით ხსნის და ამბობს: „ამას ყოველსა ზედა-ვისძლოთ (ზედა-ვისძლევთ *CD*) ჩუენ მის მიერ, რომელმან-ცა-იგი შემოიყუარან ჩუენ“ (პრომ. 8,37). ე. ი. ყოველივე ამას (ქირსა და უბედურებას) ჩვენ გადავიტანთ, დავძლევთ ქრისტეს წყალობით, რომელმაც შეგვიყვა-

რა ჩვენო. ქართულ თარგმანში შეუფერებლად, ზედმეტად არის ნახმარი ზედა ზმნისწინი, უიმისოდ ძლევა ზმნა უფრო გასაგებს ხდის წინადადების აზრს. მაგრამ თუ გვაქვს ზედა, მხოლოდ იმიტომ, რომ ბერძნული სპაჰ ზმნისწინი არ დარჩეს გადმოუღებელი: *σπαζωμαι* „ზედა-ვისძლით“. ამ შემთხვევაში ბერძნული ზმნისწინის გადმოღება ქართულმა ვერ მოიხდინა, მაგრამ რუსულმა მოირგო (*предостерегаем*).

2. პავლე მოციქული ვერ ხედავს იუდეველთა უპირატესობას წარმართებთან შედარებით და კითხულობს: „აწ უკუე რაჲ? წინა-მე-ვე-ჰ-მ-ა-ტ-თ-ა? არა სამე...“ (პრომ. 3,9). აქ უპირატესობის შინაარსით ნახმარია უჩვეულო ფორმა: წინა-მ-ე-ვე-ჰ-მ-ა-ტ-თ (მე და აკითხვითი ნაწილაკებია), რომელიც კალკია ბერძნული *προεχθησθε* ზმნისა (*προ*—წინა). ბუნებრივი ქართულით უნდა გვექნოდეს: უმეტეს ვართ, ან: წარვემტებით/წარმტებულ ვართ. შდრ. „რაჲ-მე უკუე უმეტეს არს ჰურიაჲსა მის?“ (პრომ. 3, 1.); წარვემტებით სარწმუნოებითა (II კორ. 8,7); „წარვემტებოდე ჰურიაობასა შინა უფროჲს მრავალთა“ (გალ. 1, 14).

3. პავლე ამბობს, რომ ევაფროდიტე ქრისტეს საქმისათვის ძლივს გადაურჩა სიკვდილსო: „საქმისათჳს ქრისტესისა სიკუდილმდე მიიწია წინადაპყრობად სულითა...“ (ფილიპ. 2, 30). *επι τει βειρον χριστου μετρη: θανατου ηγγισεν: παρρησιουσαμενος τε ψαχθη*. ქართულ თარგმანში სრულებით გაუგებარია „წინა-დაპყრობად სულითა“; უცხოენოვან წყაროებში ლაპარაკია რისკიან ცდაზე, თავგანწირვაზე, რისი ამოკითხვა ქართულ ფრაზაში შეუძლებელია (შდრ. *παρρησιουσαμενος*: რომელიც განიმარტება, როგორც *рисковать, подвергаться опасности*. სომხ. *գուս դործել*, რომელიც განიმარტება, როგორც: *стараться, придумывать, примышлять, употребить все средства, домогаться*“).

წინა-დაპყრობა იშვიათი ხმარების სიტყვაა; ის ნახმარია პროკლე კონსტანტინეპოლის „ღმრთის-შობლისათჳს“ საკითხავში: „აღამის მიერ ცოდვასა მის ყოველთა კელითა ჳელი დაგუეწერა და მონა ვეპყრენით ჩუენ ეშმაქსა. ჳელით-წერილი იგი წინა-დაგვეპყრის ჩუენ, რამეთუ ქარტისა წილ იმსახურებდა მრავალ-ვნებულთა ამათ ჳორცთაგან“ (სინ. მრ. 42, 18³). სამწუხაროდ, ი. იმნაივილის განმარტების გარეშე მოჰყავს ეს სიტყვა⁴. აქ ნათქვამია: აღამის მიერ ჩადენილი ცოდვა ყველას ჩაგვეწერა დანაშაულად და ეშმაქს დავემონეთ. ეშმაქს ნაწერი („გელით-წერილი“) [აღამის ცოდვის მაუწყებელი] ჩვენ წინ ექირახოლმე და იმსახურებდა (იმონებდა) ხორცთაგან გატანჯულებს. ე. ი. წინა-დაპყრობა არ უნდა ნიშნავდეს: წინდაქერას, წინდაკავებას. მაგრამ ამ სიტყვის მნიშვნელობა უფრო ნათელია გელათური ბიბლიის ტექსტში: „წინა-დაიპყრნა ვალაადმან განსავალნი იორდანისანი“ (მსაჯ. 12, 5). აქ „წინა-დაიპყრნა“ ზედმეტი სიზუსტით გადმოსცემს ბერძნულ *προεχθησθε*-ს. *προ*-ს გადმომცემი წინა ზედმეტია (რუსულ თარგმანს მორგებული აქვს: *перехватили*). მაგრამ არც ერთი ზემოაღნიშნულა მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონდეს წინა-

² И. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, II, М., 1958. А. Худашев, Армяно-русский словарь, I, М., 1838.

³ სინური მრავალთაი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1959.

⁴ ი. იმნაივილი, სინური მრავალთაი (ვაშოკლევა და ლექსიკონი), თბილისი, 1975, გვ. 264.

და პ ყ რ ო ბ ა ს პავლეს ეპისტოლეში (ფილიპ. 2, 30). აქ ის ნონსენა უნდა იყოს. სპეციფიკური შინაარსის *აჰჰჰჰიღესაჰჰესოჰ*; არასწორადაა გააზრებული: *აჰჰჰ* ზმნისწინა, რომელსაც არსებითად თ ა ნ ა ო ბ ა ს გამოხატავს, გადმოღებულია წ ი ნ ა თ ი, ხოლო ძირითადი ნაწილი გაგებულია, როგორც *ბნისი* „დაჰკრა, შეპყრობა“.

4. პირველადი, მიმართულებითი ზმნისწინიც შეიძლება უმართებულოდ იყოს ნახმარი ბერძნული წყაროს გავლენით: „პირი ჩემი ა ღ ღ ე ბ უ ლ არს თქვენდა“, (II კორ. 6, 11). *τὸ στήθεός μου ἔχει ἄμφω*. მოსალოდნელი იყო: გ ა ნ ღ ე ბ უ ლ არს. მაგრამ ბერძნულ *ἀμφι*-წევლები სიღრმეში გადმოცემს საზღვარს გულის ა ღ ზმნისწინა.

ძველი ქართულის ზმნისწინებსა თუ ზმნისწინის მონაწილეობით შექმნილ რთულ ზმნურ ფუძეებზე არსებობს სპეციალური ლიტერატურა⁵, რომლებშიც გარკვეულია ზმნისწინათა შედგენილობა, გენეზისი (მათი ზმნიზედური წარმოშობა) და ფუნქციები. ჩვენ შევეჩვებით მხოლოდ ე. წ. ა ღ გ ი ლ ო ბ ი თ ზმნისწინებს და მათი მონაწილეობით შექმნილ ზოგიერთ ზმნურ ფორმას, რომ დავადგინოთ ძველ ქართულში ასეთი ზმნისწინების არსებობისა და ახალ ქართულში მათი გადავარდნის მიზეზი, გამოვავლინოთ და გავმიჯნოთ ხელოვნური ფორმები ბუნებრივისაგან.

ადგილობრივ ზმნისწინებად ძველ ქართულში გამოყენებულია: ო ა ნ ა (ყველაზე ქარბად), წ ი ნ ა (წ ი ნ ა წ ა რ, წ ი ნ ა ე ს წ ა რ), ზ ე (ზ ე დ ა), ქ უ ე, გ ა რ ე (გ ა რ ე შ ე), შ ი ნ ა (იშვითად). ესენი აშკარად ზმნიზედური წარმოშობისა არიან და დამოუკიდებლად იხმარებიან ზმნიზედისა თუ თანდებულის მნიშვნელობით. რადგან ზმნიზედის ადგილი წინადადებაში მტკიცედ განსაზღვრული არ არის (ის ზმნის წ ი ნ ა ც შეიძლება იღვეს და შ ე მ დ ე გ ა ც), ზოგჯერ ძნელი გასარჩევია, ზმნიზედაა გამოყენებული თუ ზმნისწინა. თუ თარგმანთან გვაქვს საქმე, სავარაუდო უცხოენოვანი პირველწყაროების გათვალისწინება რამდენადმე ეხმარება კაცს, ერთმანეთისაგან გაიჩჩეს ზმნიზედა (ცალკე დაწერილობით) და ზმნისწინა (ზმნასთან დეფისით შეერთებით)⁶.

ადგილობრივი ზმნისწინების ხმარებას, მათს სპეციფიკას ვრცლად და საფუძვლიანად განიხილავს ირ. ვეშაპიძე თავის მონოგრაფიაში და პევერი კერძობითი საკითხის საყურადღებო ახსნასაც იძლევა. მაგრამ ქართული თარგმანის უცხოენოვანი წყაროების (უპირველესად ბერძნულის) ჩვენება, რასაც ავტორი არ მიმართავს, შესაძლებლობას იძლევა ადგილობრივი ზმნისწინების ხმარების ფაქტს ზოგჯერ სხვაგვარი ინტერპრეტაცია მიეცეს.

⁵ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბილისი, 1973, გვ. 239—261. ა. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, წ ა რ პრევერზის მნიშვნელობისათვის ქართულში: ენიკის შოამბე, I, 1937, გვ. 40—45; ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ზმნისწინების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში: იკე, V, 1953, გვ. 72—94. მ ი ს ი ე ე, წინდებულისა და თანდებულის ისტორიული ურთიერთობისათვის ქართულში: იკე, VIII, 1956, გვ. 39—46; ქ. თ ე ე ზ ა ძ ე, რთული ზმნები ძველ ქართულში: პუშკინის სახ. თბ. პედინსტიტუტის შრ., ტ. 13, 1959, გვ. 398—408; ირ. ვ ე შ ა პ ი ძ ე, ზმნისწინა ძველ ქართულ ენაში, თბილისი, 1967.

⁶ ამ მხრივ მეტად ჭკელი სურათია ძველი ქართული ტექსტებისა და სიმფონია-ლექსიკონების გამოკვებები. ადგილობრივი ზმნისწინების ზმნასთან დეფისის შეერთებით დაწერილობა თანმიმდევრულად გატარებულია მხოლოდ ირ. ვ ე შ ა პ ი ძ ე ს ზემოდასახელებულ შრომაში. ჩვენც ასეთ დაწერილობას ვიყავთ.

ირ. ვეშაპიძეს სწორად აქვს შენიშნული ის სხვაობანი, რომლებიც არსებობს მიმართულებითი და ადგილობითი ზმნისწინების გამოყენების სფეროში, კერძოდ:

1. ქართულ ზმნას ერთდროულად არ შეიძლება მოუდიოდეს მიმართულე ბის აღმნიშვნელი ორი სხვადასხვა ზმნისწინი (მო-დართული ზმნისწინებიც ერთიან ზმნისწინებად გაიგება), მაგრამ ადგილობითი კი შეიძლება დაერთოს უზმნისწინო ზმნასაც (გარე-იქცა, ას. ცხ. 52,34C) და ზმნისწინიანსაც (ზეღ-ამომიკდეს, იობ. 23,6). რიგი ბტციცა: ჯერ ადგილობითი, შემდეგ — მიმართულებითი⁷. ამ სწორად დანახულ ფაქტზე შეიძლება კიდევ დამატებით ითქვას: მიმართულებითი ზმნისწინი იმიტომ არის ზმნურ ფუძესთან უახლოესი და უშუალოდ მიერთებული, რომ ის პირველადია, ხოლო ადგილობითი ზმნისწინები მეორეულია და მოგვიანებით არის დართული ზმნისწინიან ფუძეზე.

2. მიმართულებითი ზმნისწინები განარჩევენ სააქეთო და საიქითო ორიენტაციას, ადგილობითები კი ამის უნარს მოკლებული არიან.

3. სტატიკური ზმნები ჩვეულებრივ უზმნისწინოა, რადგან მიმართულების აღმნიშვნელი ზმნისწინი თავისთავად გულისხმობს მოძრაობა-დინამიკას და ის შეუგუებელია სტატიკურობასთან. მაგრამ ადგილობითი ზმნისწინი თავისი არადინამიკური შინაარსის გამო (ის ჩვეულებრივ აღნიშნავს მოქმედების მდგომარეობას სივრცეში) ეგუება სტატიკურ ზმნებს (ზე-ე-პყრა, საქმ. 10,11).

4. მიმართულებითი ზმნისწინებს ადრევე (განსაკუთრებით საშუალსა და ახალ ქართულში) განუვითარდათ სრული ასპექტის გამოხატვის უნარი, ადგილობითებს კი — არა, რამაც თავის მხრივ ხელი შეუწყო ამ უკანასკნელთა ამორიკხვას ზმნისწინთა რიგიდან⁸. შეიძლება დავამატოთ, რომ ადგილობითი ზმნისწინები ძველ ქართულში გამოიყენებოდა ან ჰარბი გამოხატვის პრინციპით — სივრცობრივ დეფინიციაში ექსპრესიულობის მისაღწევად, ან მეტწილად ბერძნულ წყაროში არსებული ვითარების ზედმიწევნით გადმოსაცემად. ამიტომ ასეთ მეორეულ ზმნისწინებს არ შეიძლებოდა გასჩენოდათ სხვა გრამატიკული (ასპექტის გამოხატვის) ფუნქცია. ფაქტია, რომ, როგორც კი შეწყდა ბერძნული წყაროს გავლენა სამწერლო ქართულზე, ადგილობითმა ზმნისწინებმაც თანდათან არსებობა შეწყვიტეს.

5. მიმართულებითი ზმნისწინი მხოლოდ წინიდან შეიძლება შეუერთდეს ზმნას, ადგილობითი კი ზმნის თავშიც შეიძლება შეგვხვდეს (ზე-აღიხილენ) და ბოლოშიც (აღიხილენზე). ავტორი გრძნობს ამ დებულების საეჭვოობას და დასძენს: „ამ უკანასკნელ შემთხვევაში იგი წინადადების ცალკე წევრად და, მასასადამე, ზმნიზედად უფრო გამოდის, ვიდრე ზმნისწინად. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ ასეთი წყობაც შესაძლებელია“⁹. არა. ზმნისწინის ბოლოში გადატანა ნამდვილად არ შეიძლება. ასეთი „ზმნისწინი“ მხოლოდ ზმნიზედა შეიძლება იყოს, როგორც ეს ავტორის მიერ მოყვანილი მაგალითებიდანვე ჩანს. მაგ., „ივლტოდა და განვარდა გარე“ (დაბ. 39, 15). აქ გარე მხოლოდ ზმნიზედა შეიძლება იყოს, რასაც ზედმეტად ხაზს უსვამს ის გარემოება, რომ ბერძნულ წყაროში მას ჰქონ „გარე“ ზმნიზედა ეფარდება: ἔξῃθεν ἔξω (სხვათა შორის ბერძნულ ზმნასაც ზმნისწინადაც ზმნიზედური წარმოშობის ἔξω←ἐξ

⁷ ირ. ვეშაპიძე, ზმნისწინი ძველ ქართულ ენაში. გვ. 271.

⁸ იქვე, გვ. 273.

⁹ იქვე, გვ. 274.

„განა“ მოუღის). მაგრამ შეიძლება ქართულ თარგმანში ხმარებულ ადგილობრივ მონიშნულ სათანადო ფარდი არც მოეპოვებოდეს ბერძნულ წყაროში და პლეონასტურად ავრცობდეს იმ შინაარსს, რასაც თავისთავად მიმართულ ბიტი ზმნისწინები გამოხატავენ (ერთი და იმავე დანიშნულების ზმნისწინები და ზმნიზედა-თანდებულები ქართულსა და ბერძნულში ჩვეულებრივ ერთდროულად გვერდიგვერდ ფუნქციობენ): „განახუნა კარნი სახლისანი მის და გამოვიღა გარე“ (მსაჯ. 19, 27). *ἤνοιξεν ἄνεμους* და *ἐξέλα* შეიძლება მიმართული იყოს მხოლოდ გარეთ და არა შიგნით, მაგრამ პირველადი მიმართულებითი გამოზმნისწინით გამოხატულ შინაარსს გარკვეულ ექსპრესიულობას ჰმატებს გარე ზმნიზედა.

ამიტომ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ მოქმედების ადგილისა და მიმართულების მრჩობლა გამოხატვა ყოველთვის ბერძნული წყაროთი იყოს გამოწვეული. არა. ძველ ქართულსაც ახასიათებდა მორფოლოგიური პლეონაზმი: მიმართულებითი ზმნისწინების გვერდით იმავდროულად იყენება ადგილობრივ ზმნისწინებსა და ზმნიზედებს. საერთოდ, ქართული ენა ექსპრესიულობას არ გაურბის. ამიტომაც, რომ ზოგჯერ მყარი თვისების მქონე საგნის სახელებსაც კი გაუჩენს დამატებით ატრიბუციას. მაგ., ცა და ყანა („მიწა“) ანტონიმებია, ადამიანის თვალსაწიერის უშორესი და უახლოესი პუნქტები, რომელთაც ლოგიკური თვალსაზრისით სივრცობრივი დეტექტინაცია არ სჭირდებათ, მაგრამ ქართულმა მათგან მაინც აწარმოა ექსპრესიული ფორმები: ზეცა და ქუეყანა, რომლებშიც დღეს აღარც იგარკნობა ზეცა და ქუე ზმნიზედების ოდინდელი ატრიბუციული შინაარსი. ანალოგიისათვის შდრ. *ὀραὶνός* „ციურა“ და *ἐναεραίνος* „ზეციური“; *γῆ/γῆ/η* (= *γῆ*) „მიწა“ და *ἐναεραίνος* „ქვესკნელი“, „ქვეშეთი“. (შდრ. აუცილებელი ატრიბუციის მქონე ფუძეები: ზესკნელი, ქუესკნელი, გარესკნელი...).

ამასთანავე უეჭველია ისიც, რომ ადგილობრივი ზმნისწინები ქართულისთვის მეორეულია და არაორგანული. ამიტომაც, რომ ბერძნულ ადგილობრივ ზმნისწინებს ქართული ხშირად თანდებულებსა და ზმნიზედებს უფარდებს. ასე რომ ძველ ქართულში ადგილის ზმნიზედების ადგილობრივით ზმნისწინების ფუნქციით მოჭარბებულ ხმარებასა და აქტივიზაციაში გარკვეული წილი უძვეეს ბერძნულ ენას, რომლიდანაც აღრიდანე (IV—V საუკუნეებიდან) უზარმაზარი ლიტერატურა ითარგმნებოდა ქართულად. ამას ცხადყოფს ადგილობრივ ზმნისწინთა ცალ-ცალკე განხილვა.

1. თანა. ძველ ქართულში თანა ოთხი მნიშვნელობით გამოიყენება: ზმნიზედისა (იშვიათად), თანდებულისა (ხშირად), დერევაციულ ელემენტად (მაგ., მისთანანი, თანა-მეინავე) და ზმნისწინად. უკანასკნელი მნიშვნელობით თანა-ს ხმარება მოხშირებულია ნათარგმნ ძეგლებში და მეტწილად ბერძნული წყაროს *სუხ* და ზოგჯერ *ჩაჩა* ზმნისწინების გადმოსაცემადანა ხმარები. ბერძნულში *სუხ* და *ჩაჩა* წინდებულად იხმარება და ზმნისწინადაც. *სუხ* ზმნისწინი არსებითად თანყოფნას, თანაობას გამოხატავს და ამასვე გადმოსცემს ის მიც. ბრუნვაში დასმულ სახელთან წინდებულად გამოყენებისას. ხოლო *ჩაჩა* ზმნისწინი გარდაქვევითობას თანერთად, რაც ქართულში უფრო გარდათი გადმო-

დის, თანაობას, მომიჯნაობასაც გამოხატავს, წინდებულად ხმარებისას კი სახელს სამ ბრუნვაში (ნათ., მიც., ბრალდ.) მართავს¹⁰. ბიბლიურ წიგნთა ძველ ქართულ რედაქციებზე დაკვირვებამ გამოავლინა, რომ თითქმის არ არის თანა ზმნისწინიან ფორმათა ხმარების არც ერთი შემთხვევა. რამდენსაც ბერძნულ წყაროში სუ (παρα) არ შეეფარდებოდეს. ეს კი ნიშნავს, რომ ზმნიზედ აღთანადებულად არსებულ თანას ზმნისწინის როლი დაკისრებულ იქვს ბერძნული სუ (παρα)-ს გადმოსაცემად. დავასახელებთ რამდენიმე შემთხვევას:

1. ბერძნ. სუ (παρα) გაომოდის თანა ზმნისწინით ზმნის პირველ და უპირთ ფორმებში: „თანა აღიხუენით ძულნი ჩემნი“ (დაბ. 50,25) *συναίσιστε τὰ θάλα μῆσ;* „თანა-ნუვეშინის-ცემა“ (პრომ. 1, 12). *συναραλληθῆνα;* თანა-დავეფლენით (პრომ. 6,4). *συνεάφημεν;* „ყოველი დაბადებული თანა-კუნების და თანა-ელმის მოქამდე“ (პრომ. 8,22). *πᾶσα ἡ γῆ:* სუსთენაღე: *καὶ συναίνει.* „სულიცა იგი თანა-შეეწევის უძღურებას ჩვენსა“ (პრომ. 8,26). *τὸ πνεῦμα συνανταμῆνεται...;* „თანა-მოწამებითა“ (პრომ. 9,1) *συμαρτυροῦντες;* თანა-მზრახველ (პრომ. 11,34). *σμβουλος;* „ნუ თანა-ხატე ქმნებით სოფელსა“ (პრომ. 12,2). *μη συζηματιζέσθε...;* თანა-შემწენი ვართ (II კორ. 6,9...) *συνεργούτε;* (იხ. პრომ. 16, 3—9; II კორ. 1,11; ფილიპ. 2,25; 4,3; ფილემ. 1,24); თანა-დაუდეგოთ მას (პრომ. 16,2). *παραστήτε ἀντῆ;* ნუ თანა-აღვრევით ჰეძავთა (I კორ. 5,9). *μη συναμαίγυσσθαι;* თანა-აღშენებულ ხარ (ეფეს. 2,22) *συνακοδομιεσθε;* „თანა-აღმადგინა და თანა-დამსხნა [ჩუენ]“ (ეფეს. 2,6). *συνήτε:ρεν καὶ συνεκάθισεν,* არა თანა-შეეზავა (ებრ. 4,4). *μη συζηκασμένοι;* „ლოტ თანა-მოსრულ იყო აბრაჰამისა თანა“ (დაბ. 13,5) *ὡτ τῷ συμπορευομένῳ μετὰ Ἐβραμ ἦν.* აბრაჰამ თანა-ჯდა (დაბ. 15,11) *συνεκάθισεν...;* „თანა-მივაველინო ანგელოზი ჩემი“ (გამ. 33,2). *συναποστελῶ τὸν ἀγγελὸν μου...*

ასეთი ფორმების დასახელება და თითოეულ მათგანს ღელი:ვნურობასა თუ ბუნებრივობაზე საუბარი შორს წაგვიყვანდა; ვიტყვით მხოლოდ, რომ თანას ხმარება ზმნის პირველ ფორმებთან არაბუნებრივია, რადგან თანა აქ საგანგებოდ არის ზმნისწინის როლში ჩაყენებული ბერძ. სუ-ის (παρα-ს) გადმოსაცემად.

2. თანა იხმარება სუ-ის გადმოსაცემად სახელურ და გსუბსტანტივებულ ფუძეებთან და აქ უფრო ასატანი ჩანს ქართულისათვის, რადგან ამ შემთხვევაში თანას თანდებლური მნიშვნელობა უფრო იგრძნობა, ვიდრე ზმნისწინური. ამიტომ ასეთი თანა-თი წარმოქმნილი ფუძეების დიდი წილი ქართულმა შეიჩინა: თანა-მოგზაურთა, (ლ. 2,44) *Σὲν τῆ συναίδη;* თანა-ზიარ ძირისა (პრომ. 11,17) *συναίνοντες...* შდრ. ეგვიპე ფუძე გადმოსცემს: *μέταξι;* (ებრ. 3,14) და *καινωθόν-ს* (ფილემ. 1,17); თანა-ნერგ (პრომ. 6,5) თანა-მკვდრ (პრომ. 8,17) *συναληρονομος;* თანა-მსგავსად ხატისა (პრომ. 8,29) *συμαρφοუს τῆς εἰκόνης;* თანა-ტყუე (პრომ. 16,7; კოლ. 4,10; ფილემ. 1,23) *συναχμάλατος;* „რამთა იყენენ წარმარ-

¹⁰ С. Н. Соболевский, Древнегреческий язык, М., 1948. გვ. 273—283.

თანითა ნა-ამ-კ-ვ-ღ-რ-და-თა-ნა-ჟ-ო-რ-ც-და-თა-ნა-მ-ყ-ო-ფ-ა-ლ-თ-ქ-უ-მ-ის-ა-მ-ის-ა“ (ეფეს. 3,6). εἶνα: τὰ ξῆνη συγκαληρόμα καὶ σνάμα: καὶ συμμέτοχα [სხვათა შორის ბერძენ. სხვ ასიმილიაციით სამიჯვერ სახეცვლილია: თუ, სუმ. საქ]; თა-ნა-გ-უ-ნ-ღ-ა-ღ-ჩ-უ-ენ-ღ-ა (II კორ. 8, 19). συνέκδημα; ἡμῶν. თა-ნა-მ-ო-ქ-ა-ლ-ა-ქ-ე-ჩ-ართ (ეფეს. 2,19). ჭსაჲ სუ-π-ο-λ-ι-α-α: თა-ნ-ა-მ-ო-ს-ა-გ-რ-ი-ს-ა-ჩ-ემ-ის-ა-ღ (ფილიპ. 2,25) σαρρα-α-α-α-η...; თა-ნ-ა-მ-ო-ღ-უ-ა-წ-ე (ფილიპ. 4,3). συγκληράν μοι; თა-ნ-ა-მ-ო-ნ-ა (კოლ. 1,7; 4,7). ἀνδρισος.

3. ბერძენ. სხვ ზმნისწინი ქართულში თანა თანდებულად გადმოღის, რაც ბუნებრივი ჩანს ქართულსათვის. ამ შემთხვევაში დაძლეულია პირველწყაროს გავლენა: „უკუეთუ მის თანა ვივნოთ, მის თანა ცა ვილიდნეთ (პრომ. 8,17) εἰπερ συμπαρχομεν ἕνα καὶ συνδύνασταιεν; „უხარინ ქემმარიტებასა თანა“ (I კორ. 13,6) συγκαίρειν ὅς τῆ ἀληθεία; „ჩემ თანა ვინაროდენ“ (ფილიპ. 2,18). συγκαίρειτε μοι; „ქრისტეს თანა ჭუარს-ცუმულ ვარ“ (გალ. 2,19). Χριστῷ συνεστέρημα; „მე არა აღვიდე თქვენ თანა“ (გამ. 33,3). μὴ συναναζῶ μετὰ σὺν (კალკი იქნებოდა: მე არა თანა-ა-ღ-ვ-ი-ღ-ე-თ-ქ-უ-ენ-თანა.).

4. ბერძენ. სხვ ზოგჯერ საერთოდ არ არის გადმოღებული და ამით ქართულ ფორმას არა აკლდება რა: იგივე სული ვა მების... (პრომ. 8,16). ἀντὶ τῆ πνεύμα συμπαρρησι...; „არა დასაშჯელად შეჰკარბეთ“ (I კორ. 11,34). μὴ εἰς κρίμα συνέρχησθε; „პყრობილთა ცა მათ სწყყალობდით“ (ებრ. 10, 34) τοῖς δεσμοῖς συνεπαμφίσατε.

აღსანიშნავია, რომ როცა სხვ გადმოუღებელია ძველ რედაქციებში, როგვიანობებში (გიორგისა, ეფრემისა) ზოგჯერ მიმატებულთა თანა ბერძენული წყაროსადმი ზედმეტი ერთგულებით: ნუ აღერევი (თანა-ა-ღ-ერ-ე-ვი-თ CD) (I კორ. 5,11). μὴ συναναμίσυσθαι: შეეწევი (თანა-შ-ე-წ-ე-ვი-თ-ა CD) (II კორ. 1,11). σιτυσται; ნუ ეზიარებ (ნუ თანა-ე-ზ-ი-არ-ებ-ით CD) μὴ συκοινωνεῖτε; შეემწესა (თანა-შ-ე-მ-წ-ეს-ა CD) ἢ συνερχίνου.

5. ბერძენ. π-α-ρ-α (σ-υ-ν) ზმნისწინიანი ფუძეების ქართული შესატყვისობისათვის. რამდენიმე ზმნასთან თანა-ს არა აქვს პირველადი (თანაობის, ერთადობის) მნიშვნელობა და ამიტომ რთულ ფუძეებდად მიიჩნევა ასეთი ზმნები¹¹: თან-ღ-ე-ბ-ა, თან-ა-წ-არ-ჯ-ღ-ო-მ-ა, თან-ა-წ-არ-ვ-ა-ღ, თან-ა-წ-არ-ვ-ი-ღ. სვლის მნიშვნელობის ბოლო სამ ფუძესთან თითქოს თანა საპირისპირო შინაარსისა და აღნიშნავს არა ვინმესთან ან რამესთან ერთად სვლას, არამედ გვერდის ავლას, აცილებას¹². ამ ფაქტს ასე ხსნიან: მოცემულ ზმნებში საგანთან სიახლოვის შინაარსი, რაც მოქმედების საწყის მომენტს ახასიათებს, თანა ზმნისწინითაა გადმოცემული. ხოლო დაშორების შინაარსი -წ-არ ზმნისწინით. ე. ი. თან-ა-წ-არ-ჯ-ღ-ა-ნი-შ-ნ-ა-ვ-ს: წავიდა იმიგან, რასთანაც ახლოს იყო¹³. ასეთ ახსნას გონებაშევილობა არ აკლია, მაგრამ საქმის ვითარება, ვფიქრობთ. სხვაგვარად უნდა წარმოვიდგინოთ. ამ ფუძეებთან თან-ა-ს არ უნდა ჰქონდეს გა-ც-ღ-ი-ს, გ-ვე-რ-

¹¹ ქ. თეგზაძე, რთული ზმნები ძველ ქართულში, გვ. 404.

¹² ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, 222—223.

¹³ ირ. ვეშაპიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 296.

დის ავლის მნიშვნელობა და ზედმეტად უნდა იყოს დართული ბერძნული *παρα* და სხვ. ზმნისწინთა გადმოსაცემად. ამას ამტკიცებს შემდეგი:

ა) სვლის, მოძრაობის გამომხატველ ზმნებთანაც ერთანა გვერდის ავლას კი არ გამოხატავს, როგორც ჩვეულებრივ ფიქრობენ, არამედ თანაობას: „თანა-უვიდოდა მას ერთი მრავალი“ (მრ. 10,1C) *συμπαρεβάνεα*; „თანა-უვიდოდა მას მოწაფენი მისნი“ (ლ. 7,11) *συνεπαρῶσαντο* *ἀπὸ αὐτοῦ*; „თანა-წარჰვიდოდა ეს გალილუას“ (მრ. 9,30C) *ὄρασαντες αὐτὸν οἱ Γαλιλαῖοι* (აქ ლაპარაკია გალილუას გაველით სვლაზე და არა გალილუას გვერდით ავლაზე!).

ბ). ანგარიშგასაწევა ერთი ფაქტი. ქრისტეს თანხლები დაშვებული ბრბოს მიერ პურის თავთავების მუსრვის ამბავი ორ მახარობელს (მათეს, მარკოზს) აქვს აღწერილი. ერთგან ეს ასეა გადმოცემული; ვითარ-იგი თანა-წარჰვიდოდა ყანობირსა შაბათსა შინა, მოწაფეთა მისთა იწყეს გზასა სლვად და მუსრვად თავსა ჭუვილისასა...“ (მრ. 2,23). *παρεπαρῶσαντο* *ὁὐδὲ τὸν σάββατον*...; მეორეგან კი ცვითხულობთ: „მას ეამსა შინა წარვიდოდა იესუ დღესა შაბათსა ყანობირსა მათსა. ხოლო მოწაფეთა მისთა შეემშობა, და იწყეს მუსრვად თავსა ჭუვილისასა“ (მ. 12,1) *ἐν ἑκείνῳ ἡμέρᾳ ἐπαρῶσαντο ἰησοῦς... ὁὐδὲ τὸν σάββατον*. ორივე ადგილას ბერძნულში სვლის. გაველის მნიშვნელობის *παρεβάνεα* ზმნა არის ნახმარი, ოღონდ I შემთხვევაში *παρα* ზმნისწინი ახლავს, II-ში კი — არა. შესაბამისად ქართულშიც I შემთხვევაში თანა ზმნისწინი ახლავს სვლას („თანა-წარვიდოდა“), მეორეგან — არა („წარვიდოდა“). ორივე ადგილას ლაპარაკია, რომ იესუ პურის ყანაზე გაველით (მ: *ὁὐδὲ τὸν σάββατον*) მიდიოდაო (მდრ. რუს. თარგმანი: Случилось Ему в субботу проходить засеянными полями: В то время проходил Иисус в субботу засеянными полями).

გ) მიაჩნიათ, რომ თანა-წარვეალ, თანა-წარვიდ, თანა-წარკედომა ფუძეებში გაველის ნაცვლად გვერდის აქცევის ნიუანსი თანას შეჰქონდეს. რის საფუძველზე? ალბათ, კონტექსტისა. ბერძნულ პირველწყაროში ამ ფუძეთა ისეთი ფარდები, როგორიცაა *παρεπαρῶσαι*, *παρερχομαι/παρεβῆεν* ჩავლის, გვერდის აქცევის მნიშვნელობისა და ამ ფუძეებში მართლაც *παρα*-ს შეაქვს ეს ნიუანსი. ამიტომ ბუნებრივია, რომ *παρα*-ს ფარდ ქართულ თანა-საც ეგვე-მნიშვნელობა მიეწერება. თითქოს ლოგიკურია პარალელის გავლება, მაგრამ არა. გაუთვალისწინებელი რჩება ის, რომ ბერძნულში ზმნას ერთი *παρα* ზმნისწინი აქვს, ხოლო ქართულში მის ფარდ ფუძეს — ორი (თანა+წარ), რომელთაგან წარ წარმოადგენს ბუნებრივ შესატყვისს, ხოლო თანა — ზედმეტად ნახმარს (ასეთი მორფოლოგიური პლეონაზმი უცხო როდია ბიბლიის ქართულ თარგმანებში. მდრ. ბერძნ. *ἐξ-ის* გადმოღება ვიდრე+მდე თანდებულობით: *ἐξ ἑκείνου ἐξῆς* ვიდრე უვლადმდე მ. 22,26¹⁴). ამიტომ ვფიქრობთ: თანას არ შეიძლება ჰქონდეს და არცა აქვს თანაობის საპირისპირო მნიშვნელობა. მას მცდარად მიეწერება იმ მნიშვნელობის

¹⁴ ერსლად იხ. ქ. დანელია. უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ენაში, II, ვიდრე უღებტრანნი კონსტრუქციები ძველ ქართულში: სმპ „მაცნე“, ენისა და ლიტ. სერია, 1978, № 1, გვ. 91–104.

(გვერდით ჩავლის) გადმოცემა, რასაც უძინოდ *παρρα*-ს ღვრდად ხმარებულნი წარახეჩებენ. მაგ., უნდა თანა-წარსვლად ნათვან (მრ. 6, 48), *ῥῆλεν παρρησιν ἀντανε*. ბუნებრივი თარგმანი იქნებოდა: „უნდა წარსვლად მათვან“, ე. ი. უნდოდა მათ გასცლოდა. თანა-წარმწედინ სასუმელი ესე ჩეგან“ (მ. 26, 39). *παρρησιν ἀπ ἑμοῦ ἕδ ποτῆριον τινεο*. აქაც, თანა რომ არ ყოფილიყო, აშორებოს, აცილებოს შინაარსს. გადმოსაცემად წარზმნისწინი და განთანდებული სრულებით საქმარისი იყო: „წარმწედინ სასუმელი ესე ჩემგან“, ე. ი. ამშორდეს, ამცილდეს ეს სასუმელი.

გიორგი მერჩულე წერს, რომ ბოროტი სულისგან შეწუხებულ მეუღლბნოე მიქელს გრივოდ ხანძთელი ასე დაეხმარა: გააკეთა ორი ხცს ჯვარი. დაასო სამყოფლის აქეთ-იქით და მიქელი დაარბა: შეგიძლია ამ ორ ჯვარს შორის მშვიდადიო. „ხოლო უკეთე წარპველო, კუალად განცადო უძკრესად პირველისა“ (პაგ. ძეგ., 1, 281, 18). მაშასადამე, აქ თანა-წარპველოკი არ იქითხება, არამედ წარპველო და ნათქვამია: თუ გვერდს აუვლი, გასცდები ამ ჯვრებს, პირველზე უარესი მოგივაო.

ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში მრჩობლი თანა-წარზმნისწინიანი ფორმების ხმარება ბიბლიურ თარგმანთა გავლენით უნდა აიხსნას. მაგალითების მოყვანას საქიროდარ ვთვლით. მხოლოდ ერთ საინტერესო შემთხვევას დავასახელებთ. გიორგი ხუცეს-მონაზვნის თხზულებაში (გორგი მთაწმიდლის ცხოვრებაში) ნათქვამია, რომ საბერძნეთში მოხვედრილი 12 წლის გიორგი ბეჭითად შეუდგასწავლასო და „მოწარფეთა და გულს-მოდგინეთა სიმახკლითა გონებისათა აღემატა. და ორკერძოვე სრულ ქმნულთა ერთკერძო თანა-წარპველად, ვიდრე-ღა დიდად განკვრდეს ყრმანი იგი ბერძენთანი...“ (118, 15) (აგ. ძეგ. II, 1967). თანა-წარპველად აქ ნიშნავს: გასცთა, გაასწრო, ჩამოიტოვა სხვებო. საინტერესოა აქ ისა, რომ ოთხ მოგვიანო ხელნაწერში (EGIK) თანა მოშორებულთა და წარპველი იქითხება. აქედან კარგად ჩანს, თუ როგორ ზედმეტად და არაბუნებრივად აღიქმებოდა თანა-ზმნისწინი დასახელებულ ფუძეებთან საშუალ ქართულში. სრულიად ბუნებრივია, რომ ახალ ქართულში ასეთმა ფორმებმა არსებობა შეწყვიტა.

II. გარე. ეს ზმნისწინი მეტწილად ნახმარია *ἀπει*, *ἐξ* (ἐξ), *περι* ზმნისწინების გადმოსაცემად, იშვიათად კი *παρρα* და *ἀνα*-საც გადმოსაცემს; მნიშვნელობით უახლოვდება განს-ს და ჩვეულებრივ სხვა მიმართულებით ზმნისწინებს ემატება წინიდან, აკონკრეტებს და აძლიერებს გან, მი, მო, შე, წარ ზმნისწინთა მნიშვნელობას¹⁵.

1. ბერძნ. *περι* ზმნისწინი გადმოცემულია მრჩობლად: გარე+ მიმართულებითი ზმნისწინი. ბერძნულში *περι* სამი მნიშვნელობით გამოიყენება: ზმნიზელისა, თანდებულისა და ზმნისწინისა. გარე-საც სამივე მნიშვნელობა აქვს, ოღონდ ზმნისწინად ნაკლებად გამოიყენება და მაშინაც—კარბი გამოხატვის პრინციპით (სხვა ზმნისწინთა გვერდით):

„ზღულდ გარე-მოსღეა მას“ (მ. 21, 33). *φραγῖν ἀντῆρ περιε-σῆγε*; „გარე-მოკვლის საზღვარი ვალთვან ზღლად მიმართ“ (რსუ 6, 15, 10); *περιελεσθεα: ἔρῃν ἀπὸ τῆς ἀλά...*; „სარტყელი, რომელსა გარე-შეირტყამს“ (ფსალ. 108, 19). Ⴑ (შეირტყამს Ⴑ) *ῥῶνυ περι-*

¹⁵ ირ. ე. შ. ა. ბ. ძე, დასახ. ნაპრობი, კვ. 267.

ζώνονται; „გარე-მოგადგინენ მე სიკაბუჯისა ჩემისა ცოდვანი“ (იობ. 13, 26). περιέβηκας δὲ μοι νεότερας ἀμαρτίας.

2. ბერძნ. ἐκ (ἐξ) ზმნისწინი, ჰქვამს („გარეთ“) ზმნიზედა და περιწინდებული გადმოიციემა მრჩობლად გარეთ+მიმართულე ბითი ზმნისწინი: „რომელთა მიხილიან მე, გარე-განივლტიელ ჩემგან“ (ფსალ. 30, 12) οἱ ψευδοπροφῆται καὶ ἄλλοι ἄδικοι ἠγάπησαν τὸν ἄδικο ἄνθρωπον ἕως θανάτου· ἡ δὲ ψυχή σου ὡς ἄγγελος ἠγάπησεν τὸν ἄδικον ἄνθρωπον ἕως θανάτου· ἡ δὲ ψυχή σου ὡς ἄγγελος ἠγάπησεν τὸν ἄδικον ἄνθρωπον ἕως θανάτου· ἡ δὲ ψυχή σου ὡς ἄγγελος ἠγάπησεν τὸν ἄδικον ἄνθρωπον ἕως θανάτου. (განყვანება ო) (საქ. 5,34) Ἦ ἐξέλευσεν ἔξω βραχὺν τὸν ἀνθρώπου ποιῆσαι; „გარე-მოგადგენ შენ, ვითარცა დავით და გარე-მოგადგენ შენ ლაშქარი და გარე-მოგადგენო შენ ვოლლები“ (ეს. 29,3) πνεύμα σου ὡς ἄγγελος ἠγάπησεν τὸν ἄδικον ἄνθρωπον ἕως θανάτου. (ეს. 29,3) πνεύμα σου ὡς ἄγγελος ἠγάπησεν τὸν ἄδικον ἄνθρωπον ἕως θან-

ბოგჯერ ფრაზაში პლეონასტურად გარე-მიმართულე ბით ზმნისწინის გარე ზმნიზედაც ახლავს, ასე ვთქვათ, საჩივარად გადმოცემული მოქმედების მიმართულება გარეთ: გარე-განვიდის გარე (-A) და მასვე იტყვენ (ფსალ. 40,7). ἔξωθεν ἔρχεται ἔξω, καὶ ἐλάλει.

ზემოდასახელებულ მაგალითებში გარე ზმნისწინის გარეშეც შეიძლებოდა ფრაზა გამართულიყო მხოლოდ მიმართულებითი ზმნისწინებით, მაგრამ გარე აზუსტებს და აძლიერებს სხვა ზმნისწინთა შინაარსს, კერძოდ, ხაზს უსვამს იმას, რომ მოქმედება-მოძრაობა ვარკვეული ობიექტის გარშემოა მიმართული. ხოლო თუ ასეთ ნიუანსს კონტექსტი არ ითხოვს, მაშინ გარე-სგარეშეც მხოლოდ მიმართულე ბით ზმნისწინი გადმოსცემს ბერძნ. ἐκ (ἐξ)-ს: „განადგდეს ვარე სავენჯისა მისგან“ (მ. 21,39). ἔξωθεν ἔρχεται ἔξω; „განადგდეს იგი გარე (ი. 9,35). ἔξωθεν ἔρχεται ἔξω.

3. ბერძ. ἀπο(იშვითად ἀνε) ზმნისწინი გადმოიციემა მრჩობლად: გარეთ+მიმართულე ბითი ზმნისწინი: „ნუ გარე-მოიქცევ პირსა შენსა მისგან“ (მ. 5,42) μὴ ἀποστραφῆς...: „გარე-წარე-მოიქცეო საღმობაჲ შენგან“ (გამ. 23, 25) ἀποστραφῆσαι μαλακίαι· ἀπ' ἑαυτοῦ; „გარე-მოიქცეეს მისგან“ (III მეფ. 22, 33) ἀνέστραψαν ἀπ' αὐτοῦ.

4. ბერძნ. παρὰ ზმნისწინი გადმოიციემა მრჩობლად: გარე+წარ. გვერდის ავლის, აცილებდის შინაარსის წარ ზმნისწინიან ფორმებთან გარე-სწინ დართვა რამდენადმე უფრო შესაფერია, ვიდრე თანა-სი, მაგრამ საერთოდ ერთი და მეორეც ზედმეტია: „რათამცა გარე-წარ ბჭედა (თანა-წარ ბჭედა DE) მას ვანი იგი“ (მრ. 14, 35) Ἦ ἔτι παρὰ μὴ ἀπ' αὐτοῦ ἦ ἄρα. „გარე-წარ ბჭედა მათ ლა არა მოწყვლნა იგინი...“ (იერ. 41, 8) παρὰ μὴ ἀπ' αὐτοῦ ἦ ἄρα.

III. წინა/წინაშე (წინაწარ/წინაშესწარ). ამ ზმნიზელებს ზმნისწინის ფუნქციით აშკარად ვერ იგუებენ ზმნები. ზმნიზელურ-თანდებლური წარმოშობის ბერძნ. παρὰ ზმნისწინის ზუსტი ბუნებრივი ფარდობითობა არ მოგვითვლება, რის გამოც ის ჩვეულებრივად გილიის (წინა/წინაშე) ან დროის (წინაწარ, წინაშესწარ) ზმნიზელებით გადმოიციემა. მაგრამ თუ ასეთი ზმნიზედა ზმნისწინა დგას, შესაძლებლობა ჩნდება მისი ზმნისწინად გაგებისა: იესუ. „წინა-შე დროდა მათ“ (მრ. 10,32). παρὰ γὰρ αὐτοῦ ἔ' Ἰησοῦς. „ერთი იგი მოწყვლწინა-რ ბიოდა უაღრეს პეტრესა“ (ი. 20,4) ἅ ἄλλοι μαθηταί; παρὰ γὰρ αὐτοῦ. აშკარაა, წინა წარ-ს გადმოსაცემად ნახმარი.

1. ბერძნ. *პა ზოგჯერ მრჩობლად ვადმოიცემა: წ ი ნ ა + წ ა რ: „წ ი ნ ა - წ ა რ გ ი ძ ლ უ ე თქუენ ვალილუად“* (მ. 26, 32 C) *პარაძჳა სმჯჳ...: „რ ა - ათა წ ი ნ ა - წ ა რ უ ძ ლ უ ე ნ მას..“* (მრ. 6,45) *პარაძჳეი...: „წინა-წარ- ძ ლ უ ა ნ ვ ა დ მისა:“* (მ. 14, 22) *პარიძჳეიუ აბჳიუ...*

იშვიათად დაძლეულია თარგმნის სიძნელე და *პო ვადმოვლებულია მხო- ლოდ წ ა რ ზმნისწინით: „აძჳელა მოწაფეთა თჳსთა... „წ ა რ ძ ლ უ ა ნ ვ ა დ ბეთსაიად“* (მარ. 6,45...) *პარაძჳეიუ...*

2. წ ი ნ ა - ძ ლ ო ლ ი ს (წ ი ნ ა - ძ ლ უ ა ნ ვ ი ს) ხმა-ების ყველა შემთხვე- ვას ოთხთავში *პა ზმნისწინიანი ფორმა (პარიძჳე) შეესაბამება, ამიტომ გასაგებია წ ი ნ ა - ს ხმარება. მაგრამ თუ ასეთი პირობა (პო ზმნისწინიანი ფორმა) არ არის, არც წ ი ნ ა იქნება ნახმარი: სულა... ვ ი ძ ლ ო ლ ი ს თქუენ ქეშმარიტებასა ყოველსა (ი. 16, 13). რ ჰ სუხჳა... ბეჳიქჳა: სმჯჳ: „უ ძ ე ლ უ მშკლთა საშჳელსა“* (ესალ. 24,9). *ბეჳიქჳა: პარაძჳე ჰ სუხჳა.*

3. ბერძნ. *პა ზმნისწინის ფარდი წ ი ნ ა მ ო ძ რ ა ო ბ ი ს აღმნი- შვნელ ზმნებთან წ მ ნ ი ს წ ი ნ ა დ რამდენადმე მანც ასატანია. მაგრამ სხვა მოქმედების აღმნიშვნელ ზმნებთან შეუგუებელია და წ ი ნ ა წ ა რ / წ ი ნ ა - ს წ ა რ ზ მ ნ ი ზ ე დ ი თ ვადმოდის. ეს უკანასკნელი ერთეულები *პო ზმნის- წინს ვადმოსცემენ, მაგრამ ზმნისწინად არავის მიაჩნა: „რ ა ათა არა წ ი ნ ა - ს წ ა რ ი წ უ რ თ ი დ ე თ“* (ლ. 21, 14). *მე პრომელაჳ: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ ბ ი რ ე ბ ე ლ ი ყ ო დედისაგან...“* (მ. 14,8) *პარიძჳაძჳაძჳა...: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ ო ქ ჳ ა“* (პრომ. 9,29) *პარიძჳეიუ: წ ი ნ ა - ს წ ა რ გ ე ტ ყ ე (ვალ. 5,21). პარაძჳეიუ სჳი: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ ი ე ნ ნ ა და წ ი ნ ა - ს წ ა რ განაჩინა“* (პრომ. 8, 29), *პარაძჳეიუ აჳ: პარიძჳეიუ: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ ი წ - ყ ე თ“* (II კორ. 8, 10). *პარიძჳეიუ: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ განვიზრა ხავთ“* (II კორ. 8,21) *პარიძჳეიუ: „ნუ წ ი ნ ა - ს წ ა რ ჰ ზ რ ა ხ ა ვ თ“* (მრ. 13, 11) *მე პარიძჳეიუ: „რ ა ათა წ ი ნ ა - ს წ ა რ მ ი ვ ი დ ე ს თქუენდა და წ ი ნ ა - ს წ ა რ განაკრძალენ თქუენ პირველ აღთქუმულისა მისთჳს...“* (II კორ. 9,5) *ნუ პარიძჳაძჳა: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ ვ ი ჩ ი ნ ე ნ ი თ“* (ეფეს. 1,11). *პარიძჳეიუ: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ განჰმზადა“* (ეფეს. 2,10). *პარიძჳეიუ: „წ ი ნ ა - ს წ ა რ ვ ი ე ნ ე თ“* (I თეს. 2,2) *პარიძჳეიუ...**

ერთადერთი ფუძე, რომელთანაც წ ი ნ ა (ს) წ ა რ ზმნისწინად გაიგება, არის წ ი ნ ა (ს) წ ა რ მ ე ტ ყ ე ლ ი. მართალია, ის აგებულებით ბერძნ. *პარიძჳეიუ ტაჳსა, მაგრამ ქართულში ძალიან ადრე (ბიბლიის თარგმნა- მდე) უნდა არსებულყო, რადგან ორგანულ, მარტეფუძიან სიტყვად აღიქმება და არაკომპოზიტად (ზმნიზ. წ ი ნ ა - ს წ ა რ + მიმლ. მ ე ტ ყ ე ლ ი). ეს იქი- ლან ჩანა. რომ პირველ ფორმებო მარტეფუძიანის მსგავსად ეწარმოება: გვწინაწარმეტყუელებდ ჩუენ (მ. 26, 68): ეწინაწარმეტყუელებდით (მ. 7,22) (და არა: წინაწარ-მეტყუელებდით).*

4. წ ი ნ ა ზმნისწინიანი არამოძრაობის აღმნიშვნელი ფუძეები ძველ ქარ- თულში ბერძნულ სტრუქტურასად მოჩანან. ამ შემთხვევაში წ ი ნ ა ვადმოს- ცემს ბერძნ. ზმნისწინებს: *პა, ჰუ, პაჳ, პეჳ-ს; ვასანებლებო ზოგიერთ მათგანს:*

წ ი ნ ა - ა ლ დ გ ო მ ა: „ნებასა მისსა ვინ წ ი ნ ა - ა ლ უ დ გ ა“ (პრომ. 9,19...) *რ ჰ სუხჳა: „არა წ ი ნ ა - ა ლ დ გ ო მ ა დ ბოროტისა“* (მდრ. ნუ უ ტ დ ე ბ ი თ ბოროტსა C) (მ. 5,39) *მე ჰუ: პარიძჳეიუ: ნუ პარიძჳეიუ: ვერ უძლონ*

წინააღმდეგობად... წინააღმდეგობთა თქვენსა“ (ლ. 21, 15).
 οὐ μνησονται ἀντιστηναι... οὐ ἀντικείμενοι.

წინაგანწყობა: „წინაგანწყობიან შეჯულსა მას...“
 (პრომ. 7,23) ἀντιστρατεύμενον τῷ νόμῳ; „განვიდა წინაგანწყობად
 ისრაელისა...“ (რიცხ. 21,23) Ἐξήλθε παρὰ δὲ νόμου τῷ Ἰσραήλ...

წინა რომ აუცილებელი არაა, ეს კარგად ჩანს იქედან, რომ უმიხროდაც
 განწყობა „ბრძოლას“ ნიშნავს: ჰუნებთა და ეტლებთა განეწყვენე
 (იერ. 6,23...) παρὰ δὲ νόμου. „ყოველთა ზედა ნათესავთა მფლობელი იყავ,
 რომელიცა წყობით ჯელმწიფეთა დაიმორჩილებდ“ (ხანთ. 264, 40: აგ.
 ძეგ. 1).

წინაგანმზადება („წინმდებარე“, „ახლანდელი“): „შევედრ-
 რებით შეკრძალვად წინაგანმზადებულსა მას სასოებასა“ (ებრ. 6,
 18...) τῆς προκειμένης ἐλπίδος. „რჩევით წინაგანმზადება იგი
 ღმრთისა ეგოს“ (პრომ. 9,11...) πρόθεσις τοῦ θεοῦ μέγθ.

წინამოთხრობა: „წინამოთხრობა (წინასწარ უთხრა ო) უთ-
 ნოსა გზაჲ მისი“ (ებ. 33,9). προπαγεῖλαι...

წინამოსაჭული („მომჩივანი“, „მოწინააღმდეგე“). ეს ფუძე შესა-
 ტყვისთა ბერძნ. ἀντίτοιχος-ისა (მ. 5,25; ლ. 18,3). წინა-ს არააუცილებ-
 ლობას მიანიშნებს იმავე მნიშვნელობის მოსაჭულას (მ. 5,25 C; ლ. 12,58)
 დამკდომის (იერ. 51, 36) არსებობა (შდრ. ვალ. 5,17).

წინაშემდგომელი („მსახური“). ეს ფუძე შესატყვისთა ბერძნ.
 παρατηχός-ისა (ლ. 19, 24; საქ. 23, 2).

წინა-დაცუეთა. ბიბლიურ თარგმანებში (ლ. 1,59; 2,21; ი. 7,22-23;
 საქ. 7,8; დაბ. 17, 13...) ეს ფუძე გადმოსცემს ბერძნ. περιτέμνω ზმნას
 ან სახელს περιτομή-ს. ძველ ბერძნულში τέμνω ზმნა და τομή სახელი
 περι: ზმნისწინის გარეშე გამოხატავდა დასაკუთრისებას, კასტრაც-
 ციას, ხოლო შემდგომ περι: ზმნისწინიანამა ამ ფუძეებმა სპეციალური ტერმი-
 ნის—იუდეველთა (და სხვა ხალხთა) შორის გავრცელებული ერთ-ერთი რე-
 ლიგიური წესის მნიშვნელობა მიიღეს. ქართულში ბერძნ. περι-ის ფარდი
 წინა-ს გარეშეც შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო იმ შინაარსის გადმოცემა,
 რაც საერთოდ მერმე წინა-დაცუეთას დაეკისრა. შდრ. „დასცუთოს
 ჯორცი დაუცუეთელობისა მისისაჲ“ (ლევ. 12,3) Ἐ περιτέμει τῆν
 σάρκα ἀκροβυστίας ἀντὸν.

IV. ზე, ზედაზემო. ამ ფუძეებს ქართულში ჩვეულებრივ ზმნიზელის
 ან თანდებულის ფუნქცია აკისრიათ და ზმნისწინის როლის შესრულე-
 ბა უჭირთ. იშვიათად ხმარებული ზე ზმნისწინი ძველ ქართულში „ვერტიკა-
 ლური ან შვეული ვითარების გამომხატველი იყო და შეესატყვისებოდა ალ
 ზმნისწინის“¹⁶, ხოლო ზედა მიუთითებს იმაზე, რომ მოქმედება ხდება ზედა-
 პირზე, რომელიც ზევითაც შეიძლება იყოს და ქვევითაც¹⁷.

1. ზე (ზედაზემო) მეტწილად იხმარება ზმნიზელური ჰპ: ან ἀνα
 (პერი) ზმნისწინების გადმოსაცემად და რამდენადმე შესაგუებელია უზ-
 მნისწინო ფუძეებთან: „ზე-ზის იგი ვირსა...“ (მ. 21, 5). ἐπιφραχάς
 ἐπὶ θεόν (ზედმიწვენიითი კალკი იქნებოდა: ზე-ზის იგი ვირსა ზედა). „ზე-

¹⁶ ირ. ვეშაბაძე, დასტ. ნაშრომი, გვ. 276.

¹⁷ იქვე, გვ. 282.

ს ხ დ ე ს ჰ ე ნ ბ ა “ (ფსალ. 75,7) ἐπιβηκότες τοὺς ἄνους; „სამარე ზ ე-
 ღ ე ბ უ ლ არს...“ (პრომ. 3,13) τὰφος ἀνεργμενος...; „ლოდი ფქვილისაჲ
 ზ ე დ ა-ე დ ვ ა ქ ეღსა“ (ლ. 17,2) λίθος μωλιῶδες περιαιεται περὶ τὸν τραχῆλον
 ἀντὸν. „ლოდი ზ ე დ ა-ე დ ვ ა მას“ (ი. 11,38). λίθος ἐπέκειτο ἐπ’ αὐτῶν.

2. ზ ე (ზ ე დ ა/ზ ე მ ო) ნახმარია სხვა (ა ლ. წ ა რ, მ ი, მ ო...) ზმნისწინი-
 ან ფუძეებთან, სადაც მისი მეორეულობა და ზედმეტობა უფრო საგრძნობია:
 „ზ ე დ ა-მ ი ა დ გ ა და პ რ ქ ე ჯ ა“ (ლ. 10,40.). ἐπιστάξα μὲ εἶπεν. „უძლიერესი
 მისი ზ ე დ ა-მ ი უ ქ ე დ ე ს“ (ლ. 11,22) ἰσχυρότερος ἀντὸν ἐπελάθην. „ამაოდ
 ზ ე დ ა-დ ა მ ე კ ს ს მ ი ო თ“ (იობ. 27, 12) καὶ κενὸς ἐπιβόλλεσθε. „კადნიერად
 ზ ე დ ა-მ ო მ ი ვ ა ლ თ მ ე“ (იობ. 21, 27) ὀλίγη ἐπιχαρισθὲ μοι. „ზ ე-ა ლ დ-
 გ ა (ზ ე-წ ა რ მ ო ჯ დ ა DE) მკუდარი იგი“ (ლ. 7, 15) ἀνεῳχθίσειν ὁ νεκρός.
 „ვერ ეძლო ზ ე-ა ლ ხ ი ლ ვ ა დ ყოვლითურთ“ (ლ. 13, 11) μὴ θυμαμένη
 ἀνεκρῆσαι εἰς τὸ πάντες.

როგორც დასახელებული მაგალითებიდან ჩანს, ზ ე (ზ ე დ ა) შეუფუძვლილი
 და არაბუნებრივია მ ი, მ ო, და ზმნისწინებთან, ხოლო წ ა რ და ა ლ ზმნისწი-
 ნები თავად გადმოსცემენ ბუნებრივად ბერძნ. ἀνα ზმნისწინს და მათ გვერ-
 დით ზ ე (ზ ე დ ა) მხოლოდ ზ ე დ მ ი წ ე ვ ნ ი ო თ ე ქ ს ა ბ ა მ ი ს ო ბ ი ს
 მისალწევად შეიძლება იყოს დამატებით ნახმარი. ხოლო თუ აქ, ისე როგორც
 ამ ჩვეულების სხვა მაგალითებშიც, ἀνα-ს ან ჭა-ს მრჩობლ გადმოღებას-
 თან არა გვაქვს საქმე, მაშინ შეიძლება, რომ ზ ე (ზ ე დ ა) ქართული ენის ბუნე-
 ბ ი ს ა მ ე ბ რ . ე ქ ს პ რ ე ს ი უ ლ ო ბ ი ს მისალწევად იყოს ნახმარი. ამ უკან-
 ასკნელ ვარაუდს ორი გარემოება უჭერს მხარს:

ა) ზ ე (ზ ე დ ა) ზმნისწინად მაშინაც არის გამოყენებული, როცა მას ბერძ-
 ნულ წყაროში ფარად ჭა ან ἀνα არ მოეპოვება: „რომელი ზ ე-ა ქ უ-
 ნ და ოთხთა“ (მრ. 2,3...) αἰρέμενον ὑπὸ τριτοῦ. ბერძნულში ნახმარ
 αἶψα („ზევით ვწევ“) ზმნის მიმღობას უკეთ გადმოსცემს გიორგისეული
 იკითხვისი: „ზე-კ ი დ ე ბ უ ლ ი (-ხელში დაქერილი, აწეული). რომელსა ლა-
 გკნი წყლითა ზ ე-ე დ გ ა ს (ლ. 22, 10...) κερὰ μισοῦ σῆματος βίασάσαν.

ბ) ორიგინალურ ძეგლებშიც ზ ე (ზ ე დ ა) გამოყენებულია ე ქ ს პ რ ე ს ი-
 უ ლ ო ბ ი ს მისალწევად: „კურაპალატი ზ ე-ა ლ დ გ ა და წინა მოეგება ნეტარსა
 მამასა გრიგოლს“ (262,4) (აგ. ძეგ. I); ზ ე-წ ა მ ო ჯ დ ა და მიბრძანა“ (ამირ.
 34, 1); ამბრი ზ ე-ა დ გ ა (174,6); „ზ ე-წ ა მ ო ჯ დ ა ფერ-მიხილი (ვეფხ. 500,
 1); „ზ ე დ ა-ჯ დ ა შვესა ტაიქსა“ (204, 2).

ვ. ქ უ ე. ეს ზმნიზება ზ მ ნ ი ს წ ი ნ ი ს ფუნქციით იშვიათად გამოიყე-
 ნება; შინაარსით ზ ე-ს უპირისპირდება და და ზმნისწინს შეეფარდება¹⁸. თარ-
 გმანებში გადმოსცემს ზმნიზედურ-თანდებულური წარმოშობის ბერძნ. κατὰ
 ზ მ ნ ი ს წ ი ნ ს ა და ὑπὸ τὰν დ ე ბ უ ლ ს და გამოსატყის მოქმედების
 მიმართულებას ძირს, დაბლა; „რვა წლითგან ქ უ ე-მ დ ე ბ ა რ ე ცხელარსა
 ზედა“ (საქმ. 9,33). κατὰ τῆμενον εἰς κρηβῆσται. „არცა აღანთიან სანთელი
 და ქ უ ე-შ ე დ გ ი ა ნ ი გი ჰკმირსა“, (მ. 5,15 C) (შდრ. დადგიან ქ უ ე შ ე
 ო კ მ ი რ ს ა DE)... ὑπὸ τῆσιν ὑπὸ τῶν ὑπὸ τῶν (იხ. მრ. 4,21).

ზოგჯერ ქ უ ე ნახმარია ბერძნული ფარდის ლექსიკური მნიშვნელობის
 დასაზუსტებლად და მას შესატყვისი არა აქვს ზმნისწინის ან თანდებულის
 სახით: „დავერომილი იყო წინაშე ბჭეთა მისთა და ქ უ ე-დ უ რ ე ბ ო დ ა“ (ლ.
 16, 20) ἐξέβλητο παρὸς τὸν πύλωνα αὐτοῦ ἐλῆξά μὲν οὐ.

¹⁸ იხ. უ ე შ ა ბ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 215.

ქუე-ს ზმნისწინის მნიშვნელობით ხმარება შეინიშნება ორიგინალურ ძეგლებშიც. „ავთანდილ ქვე-ზის ტირილად“ (ვეფხ. 244,2); „მეფე ქვე-ჯდა შეკაზნული (474,3); „ქვე-წვა ვით კლდისა ნაპარლსა...“ (522,1); „უშიშრად ქვე-დგა“ (1042,3). ცხადია, სტატეკური ზმნების შინაარსს ეს ქვე ზმნისწინი გარკვეულ ინტენსივობასა და ექსპრესიულობას სძენს.

დასკვნები: ადგილობითი ზმნისწინები ქართულისთვის ორგანული არ არის, მეორეულია. ძველ ქართულში იყო ცდა, რომ ადგილის ზმნი-ზე-დები: თანა, გარე (გარე შე), ზე (ზე და/ზემო), წინა, ქუე აღ-ქურვილიყვნენ ზმნისწინის ფუნქციით, რასაც შემდეგი გარემოება განაპირობებდა: ზმნიზედური ბერძნული ადგილობითი ზმნისწინების ზედმიწევნით ზუსტად გადმოსაღებად საკმარისი არ აღმოჩნდა ქართულში მოქმედი მიმართულებითი ზმნისწინები და საჭირო გახდა, ამ უკანასკნელთა გვერდით ადგილის ზმნი-ზე-დებს დაკისრებოდათ ზმნისწინის ფუნქცია მოქმედების სივრცეში ზუსტი დეფინიციის გამოსახატავად. თანაც, ძველი სამწერლო ქართულისთვის პრინციპულად უცხო არ იყო ე. წ. მოთვოლოგიური პლენონაზმი, გრამატიკული შინაარსის ქარბად განოხატვა ექსპრესიულობის მისაღწევად. ამიტომ რამდენაღმე შესაგუებელი აღმოჩნდა მიმართულებითი ზმნისწინების გვერდით ადგილობითების ერთდროული ხმარება. ბიბლიურ და ჰაგიოგრაფიულ წიგნთა ძველი ქართული თარგმანების გავლენით ორიგინალურ ქართულ ძეგლებშიც გამოიყენებოდა ადგილობითი ზმნისწინები, ოღონდ ნაკლები სიხშირით. საერო ლიტერატურის ძეგლებში, სადაც ბიბლიურ თარგმანთა გავლენა შესუსტებულია, ადგილობითი ზმნისწინების გამოყენება უფრო შემცირებულია, ახალ ქართულში კი — სულ ამოკვეთილია. ქარბი გამოხატვის პრინციპი ახლაც მოქმედია. მაგრამ ამ უბანში სხვაგვარი გამოხატულებსაა: მიმართულებითი ზმნისწინებით გადმოცემულ შინაარსს აძლიერებენ ადგილის ზმნი-ზე-დები (დავარდა ძირს, გავიდა გარეთ).

К. Д. ДАНЕЛИА

СЛІДЫ ИНОЯЗЫЧНОГО ВЛИЯНИЯ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

4. Передача греческих приставок в древнегрузинском

В работе изучается вопрос о передаче греческих приставок местности в древнегрузинских переводах библейских книг, с учетом показаний оригинальных сочинений. Особое внимание уделяется изучению таких приставок, как თანა tana, გარე gare, წინა cina, ზე/ზედა ze/zeda, ქუე k'ue, употребление которых в древнегрузинском в основном обусловлено необходимостью точной передачи соответствующих греческих приставок: *συ* *παρ*, *μετ*, *ἐκ*, *πρ*, *ἀν*, *ὑπ*, и т. д.

В области употребления приставок местности выявлены искусственные формы, которые перестали существовать в новогрузинском языке.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. შანიძემ

ცისანა ხშიდაზვილი

აზერბაიჯანული ენის ხეულთა მუღერობის
ხარისხის შესახებ

ჩვენი მიზანია დავადგინოთ ენათა სხვადასხვა სისტემის თანხმობანთა მკლე-
რობის ხარისხი, რაც ეყრდნობა ექსპერიმენტული კვლევის მონაცემებს. კვლე-
ვის საბოლოო შედეგი საშუალებას მოგვცემს ერთმანეთს შევედაროთ რამდენ-
იმე ენის თანხმობანთა მკლერობა და მოვაადინოთ ამ ენათა შემდგომი ტიპო-
ლოგიური ანალიზი.

ამჯერად მსჯელობის ობიექტს წარმოადგენს მხოლოდ აზერბაიჯანული სა-
ლიტერატურო ენის მკლერ-ხეული ფონემები.

საერთო ფონემური სისტემის კვლევა აზერბაიჯანული ენისა ჩატარებუ-
ლია სხვადასხვა მკვლევრის მიერ სხვადასხვა დროს. აღსანიშნავია ა. ახუნდო-
ვის ვრცელი ნაშრომი ამ სფეროში „აზერბაიჯანული ენის ფონემური სის-
ტემა“¹.

ჩვენ მიერ ჩატარებული ოსცილოგრაფული ანალიზის საფუძველზე შევე-
ცადეთ შექლებისდაგვარად შეგვევის მონაცემები აზერბაიჯანული სალიტერა-
ტურო ენის მკლერ თანხმობანთა შესახებ მკლერობის ხარისხის თვალსაზრისით.

ოსცილოგრაფული ვამოკვლევა აზერბაიჯანული ენის ხეული მკლერ-ხეული
თანხმობენ-სა [ხ, დ, გ, გ', გ] შესრულდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადე-
მიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის
ზოგადი ფონეტიკისა და აღმოსავლურ ენათა ტიპოლოგიის ლაბორატორიაში
1978 წელს.

მასალის ჩასაწერად გამოვიყენეთ „ტემბრის“ ტიპის მაგნიტოფონი და
შლეიფური ოსცილოგრაფი H—102. კინოფირის მოძრაობის სიჩქარე ოსცი-
ლოგრაფზე ჩაწერის დროს შეადგენდა 250 მმ/სეკ. 35 მმ-იან კინოფირზე ლა-
რინგოფონის გამოყენებით ფიქსირებულ იქნა: სახმო სიმების მოქმედება ბგე-
რის არტიკულაციის დროს, ასევე ინტენსივობის მრუდი, ხოლო დროის აღმნიშ-
ვნელად გამოვიყენეთ ოსცილოგრაფის სტანდარტული აღმნიშვნელი.

ექსპერიმენტში მონაწილეობდა სამი დიქტორი: პუშკინის საა. სახელმწი-
ფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ასპირანტი ტ. ყულიევი, სტუდენტები ხ. პუ-
სეინოვი და მ. ქარაკოვა. აზერბაიჯანული წარმოადგენს სამივე დიქტორისა-
თვის მშობლიურ ენას.

ექსპერიმენტისათვის შევარჩიეთ უმთავრესად სემანტიკური მნიშვნელო-
ბის მქონე ერთმარცვლიანი და ორმარცვლიანი სიტყვები. მკლერ თანხმობენს
ვიკვლევდით სხვადასხვა პოზიციურ მდგომარეობაში — როგორც სიტყვის თავ-
კიდურ, ასევე ინტერვალურ პოზიციაში და სიტყვის ბოლოს — აუსლაუტში
ამჯერად სიტყვების შერჩევა ისე მოვახდინეთ, რომ მკლერ-ხეული კოფილიც-
[ა] ხმოვნის გარემოცვაში². ეინაიდან აღნიშნული მდგომარეობა აზერბაიჯანუ-
ლი ენის თანხმობანთათვის უფრო ბუნებრივია და ხშირი.

ექსპერიმენტის შედეგად მიღებული ოსცილოგრაფების ანალიზის დროს
ვისარგებლეთ პაკონჩელი-კალციას ცნობილი მეთოდით, რომლის არსი გადმო-

ცემული აქვს აკად. გ. ახვლედიანს „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლებში“³, იგივე მეთოდი გამოყენებული აქვს თ. აბზიანიძეს ნაშრომში „ქართული ენის მელერ-ზმულ თანხმოვანთა მელერობის ხარისხი“⁴.

ჩვენს ლაბორატორიაში მიღებულმა ოსცილოგრაფულმა მასალამ შესაძლებლობა მოგვცა დაგვედგინა: პირველ რიგში საკვლევ ბგერათა საერთო გრძლივობა, რა თქმა უნდა შეფარდებითი⁵ (ვინაიდან აბსოლუტური გრძლივობის დადგენა თითქმის შეუძლებელი ხდება, რადგან ერთი და იგივე მონაკვეთი შეიძლება გვაძლევდეს ინფორმაციას ორი მომდევნო ბგერის შესახებ), აგრეთვე მელერობის გრძლივობა და ამ მონაცემების საფუძველზე მოგვეხდინა გამოთვლა ჩვენთვის საინტერესო ბგერის მელერობის ხარისხისა ცნობილი ფორმულით $[x:L=::10]^6$. განვიხილოთ ოსცილოგრაფებზე [b, d, g, g', g'] ხშულები ანლაუტში ხმოვნის წინ, ლექტორების ტ. ყულიევის და ს. ჰუსეინოვას წარმოთქმით.

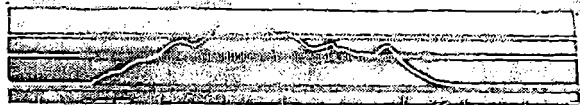
სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ანლაუტში მელერ-ზმულ თანხმოვანთა გამოყოფა მომდევნო ხმოვნისაგან ოსცილოგრაფზე ძნელად დასადგენია. ვინაიდან სურათი ყელის მრუდზე ისეთ შთაბეჭდილებას ქმნის, თითქოს ხშვისა და სკდომის ფაზები ერთმანეთს ემთხვევა, მომდევნო ხმოვანზე გადასვლა კი შეიძლება აღინიშნოს მიკროფონულ მრუდზე პერიოდული რხევების გაზრდით⁷.

განვიხილოთ ოსცილოგრაფები ერთმარცვლიანი სიტყვებისა: bal—თაფლი, dan—განთიადი, gab—ჭურჭელი, g'ap—ლაპარაკი გაი—სული.

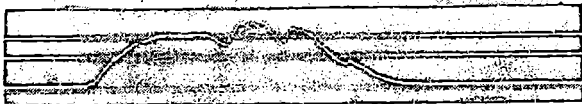
[b, d, g, g', g'] ხშულთა ოსცილოგრაფულმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ სიტყვის აბსოლუტურ საწყის პოზიციაში ისინი თითქმის მთლიანად ყრუვდებიან ანდა უმნიშვნელო მელერობას ინარჩუნებენ. [b] ლაბიალისათვის ხშვის ფაზის გრძლივობის გამოთვლა საკმაოდ ძნელი აღმოჩნდა, ვინაიდან ამ მომენტში ყელის მრუდზე პერიოდული რხევები თითქმის არ შეინიშნება, მხოლოდ სკდომის მომენტში მიკროფონულ მრუდზე აღინიშნება შედარებით მაღალი სიხშირის მაჩვენებლები. ინტენსივობა სახმო დიაპაზონზე მომდევნო [a] ხმოვანზე გადასვლასთან ერთად თანდათან იზრდება, მაგრამ მასთან შედარებით გაცილებით დაბალია. ბგერის საერთო გრძლივობა ჩვენი გაანგარიშებით სიტყვაში [bal] (ოსც. 1, ლექტ. პ. ზ.) 16 მსკ. უდრის. მელერობის გრძლივობა—20 მსკ. მელერობის ხარისხი $\approx 1,2$. მელერობის ადგილი $t=8,8 \rightarrow 10$. ძირითადი ტონის სიმაღლე [b] ბგერისათვის ამ პოზიციაში—120 ჰც, მომდევნო ხმოვნისა—180 ჰც. თითქმის ანალოგიური სურათია ოსცილოგრაფზე. ტ. ყ-ს წარმოთქმით აქ $\approx 1,3$.

მცირე მელერობით ხასიათდება ანლაუტში წინაენისმიერი [d] სიტყვაში [dan]. ხშვის ხასიათით დაბალი [x] და დენტალი [d] ერთმანეთისაგან თითქმის არ განირჩევა. სხვაობა მხოლოდ სკდომის ხასიათშია, ისიც მცირე. IdI-სთან მეტია ჩქამიერი შემადგენლები. მელ. ხარისხი $\approx 1,03^8$.

უკანაენისმიერი [g] სიტყვის დასაწყისში ერთმარცვლიან სიტყვებში იხმარება უმთავრესად უკანა რიგის ხმოვნების წინ. სიტყვაში [gab] ოსც. 2. ხშვის ფაზა მთლიანად ყრუა; სკდომის მომენტში ყელის მრუდი გვიჩვენებს პერიოდულობას, მაგრამ ეს ფაზა მეტად ხანმოკლეა და შედგენს 10—15 მსკ-ს. ბგერის საერთო გრძლივობა 150 მსკ-ია. მელერობა იწყება 135 მსკ-ის შემდეგ. აქ $\approx 0,2$. მელერობის ადგილი; 9,8 \rightarrow 10.

სურ. 1. ლექსი 3. წ. 1. (b)ai, 2. (g)ab, 3. (g)an

სურ. 3 ლექსი 3. წ. 1. ba(b). 2. a(g)

სურ. 2. ლექსი 3. წ. 1. a(b)a, 2. a(g)a

აფრიკატაზებული ხშულის გ' მეღერობა სიტყვაში [g'ap] რამდენადმე აღმატება წინა ბგერისას და შეადგენს 1,3. მსკ., შეფარდება მეღერობა-სიყრუისა 8,7→10.

ფონემ: |č| პოსტველარული ლექრი აფრიკატი გვხვდება შეუზღუდავად თითქმის ყოველგვარ პოზიციაში. [čan] სიტყვის ოსცილოგრამაზე (ოსც. 3) ბგერის დასაწყისიდანვე ყელის მრუდზე აღინიშნება პერიოდული რხევები. დაყოვნების სტადიაში ეს პერიოდულობა ოდნავ რედუცირებულია, რაც მიუთითებს ხშვის ფაზის ნაწილობრივ მეღერობაზე. სკლომის მომენტში მიკროფონულ მრუდზეც აღინიშნება მაღალი სიხშირის რხევები. ხშვა გრძელდება 105 მსკ. აქედან ყრუ ფაზა 50 მსკ-ია, სკლომა 65 მსკ. ამგვარად, ბგერის საერთო გრძლივობა ჰ. ზ-ს წარმოთქმით 165 მსკ-ია, მეღერობა მოიცავს 120 მსკ-ს, $\pi \approx 7$ მდე, ძირითადი ტონის სიმაღლე საარტიკულაციო ხშვის მომენტში გ-სთვის 155 ჰც, მომდევნო ხმოვნისათვის 240 ჰც. რამდენადმე დაბალია ძირითადი ტონის სიმაღლე ბგერისა ტ. კ.-ს წარმოთქმაში და ტოლია 110 ჰც. (იხ. ცხრილი).

ამგვარად, ანლაუტში |a| ხმოვნის წინ [b, d, g, g', č] მეღერ-ხშულები მეღერობას მხოლოდ ნაწილობრივ ინარჩუნებენ; ზოგჯერ კი მთლიანად კარგავენ და თავიანთი არტიკულაციით შესაბამის ყრუ ჰარუპტივებს ემსგავსებიან. ქართული ენის მეღერ-ხშულებთან შედარებისას იმავე პოზიციაში თითქმის ანალოგიურ სურათს ვხედავთ. განსხვავება იმაშია, რომ ჩვენი ექსპერიმენტის მონაცემებით აზერბაიჯანული ენის მეღერ-ხშულები ანლაუტში უფრო მეტად იხრებიან შესაბამისი ყრუ ვარიანტებისაკენ.

ინტერვოკალური პოზიცია მეღერი თანხმოვნებისთვის ძლიერ პოზიციალ ითვლება და აქ მოსალოდნელი იყო მათი მაქსიმალური მეღერობა.

ლიტ.	სიტყვა	ბგერის საერთო გრძლივობა	მეღერობის გრძლივობა	მეღერობის ხარისხი
ჰ. ზ.	baI	160	20	1,2
ტ. კ.		165	20	1,3
ჰ. ზ.	daI	120	15	1,02
ტ. კ.		135	18	1,03
ჰ. ზ.	g'ab	150	10	6,1
ტ. კ.		140	15	0,2
ჰ. ზ.	g'aI	165	22	1,03
ტ. კ.		170	25	1
ჰ. ზ.	čaI	165	120	7
ტ. კ.		185	110	5,9

|b| ლაბიალი განვიხილეთ სიტყვაში [aba—ძველმანი] (ოსც. 4). საარტიკულაციო ხშვის მთელი პერიოდის მანძილზე ყელის მრუდზე აღინიშნება პერიოდული რხევები და მიკროფონულ მრუდზე პერიოდული რხევები ერწყმიან მაღალსიხშირიან რხევებს. საარტიკულაციო ხშვა 115 მსკ გრძელდება. სკლომის ფაზაში, რომელაც მოიცავს 15 მსკ.-ს, სახმო სიშვების რხევების ინტენსივობა რამდენადმე ეცემა და ისევე იზრდება მომდევნო ხმოვნის დასაწყისიდანვე. მეღერ-ხშულა |b| ინტერვოკალურ პოზიციაში სრულფასოვანი მეღერია. აქ $\pi \approx 10$.

თითქმის ანალოგიური სურათია [ada—კუნძული] სიტყვის ოსცილოგრამაზე. ამ პოზიციაში |d| მაქსიმალურად მეღერია. ორივე ლიტერის წარმოთქმაში

სახმო სიმების პერიოდული რხევების ამპლიტუდა წინა და მომდევნო ხმოვანთან შედარებით უფრო მაღალიცაა. საარტიკულაციო ხშვის მთელ მანძილზე, რომელიც 140 მსკ-ს მოიცავს, მქედრობა არ წყდება. სკდომი 18—20 მსკ-ია. π აქ 10-ის ტოლია.

უკანაენისმიერი [გ'] სიტყვაში [აგ'ა-] ჩვენი ოსცილოგრაფების მონაცემებით არ გვიჩვენებს სრულფასოვან მქედრობას. ხშვის მთელ პერიოდში, რომელიც ვრძელდება 85 მსკ, ყელის მრუდზე აღინიშნება პერიოდული რხევები, რომელიც ხშვის შემდგომ პერიოდში 25 მსკ-ის განმავლობაში წყდება და კვლავ განახლება სკდომის მომენტში. სკდომი 30 მსკ. გრძელდება. ამ დროს ინტენსივობაც ნულამდე ეცემა და მომდევნო ხმოვანზე გადასვლისას კვლავ იზრდება. ძირითადი ტონის სიმაღლე ხშვის პერიოდში გ-სთვის 115 ჰც-ია, ხმოვნისათვის, რომელიც მას მოსდევს 160 ჰც, მქედრობის ხარისხი $\pi \approx$ მდე, მქ. ადგილი 4→10.

ამრიგად იმ აზრს, რომ აზერბაიჯანულში სრული მქედრობის გ თანხმოვანი იშვიათად გვხვდება, ჩვენი ექსპერიმენტუ ადასტურებს.

მსგავსი სურათი შეინიშნება აფრიკატრებულ ხშულისთვის /გ'/ სიტყვაში [აგ'ა].

მქედრი აფრიკატი [გ'] სიტყვაში [აგ'ა] ოსც. 5 არ. ხასიათდება სრულფასოვანი მქედრობით. ხშვის ფაზას ნახევარი ყელის მრუდზე აღინიშნება პერიოდული რხევებით, რომელიც 50 მსკ-ის შემდეგ წყდება და აღარ ჩანს სკდომის განხორციელებამდე. ყრუ ფაზა 40 მსკ-ს ითვლის. ბგერის საერთო გრძლივობა 200 მსკ უდრის. სკდომის მომენტი მოიცავს 110 მსკ. მქედრობის გრძლივობა 160-მსკ. მქედრობის ხარისხი ამ პოზიციაში $\pi \approx$ 8 უდრის, მქედრობის ადგილი ოსცილოგრაფაზე 2→10. ტ. კ.-ს წარმოთქმით [გ'] მქედრობის ხარისხი რამდენადმე ნაკლებია.

ამრიგად. განხილული მაგალითებიდან ინტერვოკალურ პოზიციაში მაქსიმალურ მქედრობას გვიჩვენებენ ბილაბიალური [ბ] და დენტალი [დ], ხოლო [გ, გ' გ] მქედრ-ხშულები ჩვენ მიერ გაანალიზებული ოსცილოგრაფების საფუძველზე სრულფასოვანი მქედრობით არ ხასიათდება.

ქართული ენის შესაბამის მქედრ-ხშულებთან შედარებისას ინტერვოკალურ პოზიციაში განსხვავებულია ქართული ენის მქედრი [გ], რომელიც ინტერვოკალურ პოზიციაში ყოველთვის აბსოლუტურად მქედრია, მაგ. ბაგა.

აუსლაუტი ზოგიერთი ენის მქედრი თანხმოვნებისთვის არ წარმოადგენს სუსტ პოზიციას. ასეა, მაგ., ფრანგულ და ინგლისურ ენებში. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ამ ენებში ბოლო პოზიციას როგორც მქედრებისთვის, ასევე ყრუ თანხმოვნებისთვის აქვს მხოლოდ სიტყვათგანმასხვავებელი მნიშვნელობა¹.

აზერბაიჯანული ენის მქედრ-ხშულათვის აუსლაუტი სუსტ პოზიციად ითვლება. ამ პოზიციაში ისინი ან სრულიად ყრუვდებიან ან ყრუ-ფშვინივარებად იქცევიან. ასე ხდება ერთმარცვლიან სიტყვებში bab—ტოლი, სწორი, dad—გემო, rang—ფერი.

განსხვავებულ აკუსტიკურ თვისებებს ამქედრებს აუსლაუტში [გ] აფრიკატი, რომელიც განვიხილეთ ერთმარცვლიან სიტყვაში [აგ]—მშიერი (ოსც. 7). ხშვისა და სკდომის მთელი პერიოდის მანძილზე ოსცილოგრაფაზე არ წყდება პერიოდული რხევები. ამ პოზიციაში გ აფრიკატი სრულფასოვანი მქედრია.

რაც შეეხება უკანაენისმიერ გ-ს, ორმარცვლიან სიტყვაში [აღაგ]—თარო ხდება მისი სპირანტრუცია, ემსგავსება რბილსასისმიერ ნაპრალოვან [Y]-ს.

ანალოგიური თვისებებით ხასიათდებიან ქართული ენის ხშულები აუსლაუტში. ამ პოზიციაში ისინი მთლიანად კარგავენ მელერობას და ყრუ-ფშვინ-ვიერებად იქცევიან.

ამგვარად, ჩატარებული ექსპერიმენტული ანალოზი გვიჩვენებს, რომ

1. ანლაუტში |a| ხმოვნის წინ აზერბაიჯანული სალიტერატურო ენის მელერ-ხშული თანხმოვნები [ხ, ძ, გ, გ', გ] ერთმარცვლიან სიტყვებში თითქმის მთლიანად ყრუვდებიან ანდა უმნიშვნელო მელერობას ინარჩუნებენ. იგივე პოზიციაში ქართული ენის მელერ-ხშულებთან შედარებისას აღმოჩნდა, რომ მელერობის უმცირესი ხარისხით აზერბაიჯანული ენის მელერ-ხშულები კიდევ უფრო მეტად იხრებიან შესაბამისი ყრუ ვარიანტებისაკენ.

2. ინტერვოკალურ პოზიციაში ლაბიალი [ბ] და დენტალი [დ] სრულფასოვანი მელერობით ხასიათდებიან. ამ პოზიციაში [გ, გ', გ] ბგერები ნახევრად მელერები არიან. ქართული ენის მელერ-ხშული თანხმოვნები კი იმავე პოზიციაში აბსოლუტური მელერობით ხასიათდებიან. აქ გამოჩანს მხოლოდ გ აფრიკატი, რომელიც არც ამ პოზიციაში გვიჩვენებს ნაქსიმალურ მელერობას.

3. აუსლაუტში როგორც აზერბაიჯანული, ასევე ქართული ენის მელერ-ხშულები ამ მთლიანად ყრუვდებიან, ან ყრუ-ფშვინეერებს ენსჯაცვებიან. გამოჩანს მხოლოდ აზერბაიჯანულის გ აფრიკატი, რომელიც ჩვენ მიერ განხილულ ერთმარცვლიან სიტყვებში აუსლაუტშიც ინარჩუნებს სრულფასოვან მელერობას.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

1. ა. ახუნდოვი. აზერბაიჯანული ენის ფონემური სისტემა, ბაქო, 1965. (აზერბ. ენაზე).

2. სმხური სალიტერატურო ენის თანხმოვანთა ძირითადი უმრავლესობა ექსპერიმენტულად განიხილეს. ა. ხაჩატურიანი და ე. აირაპეტიანმა: Экспериментальное исследование согласных фонем литературного армянского языка, Ереван, 1971, გვ. 30.

3. გ. ახელდანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1958, გვ. 68.

4. თ. აბიანიძე. ქართული ენის მელერ-ხშულ თანხმოვანთა მელერობის ხარისხი, Фонетический сборник ТГУ, თბილისი, 1959.

5. Л. В. Бондарко, Звуковой строй современного русского языка, Москва, 1971, გვ. 46.

6. პაკონჩელი-კალციას ცნობილ ფორმულაში [n:l. z:l0] L აღნიშნავს ჰგერის საერთო გრძლივობას, n—მელერობის გრძლივობას, z—მელერობის ხარისხს, 10—აბსოლუტურ მელერობას.

7. საყურადღებოა ლ. ბონდარკოს აზრი მელერ-ხშულთა შესახებ ანალოგიურ პოზიციაში «Смычные звонкие согласные имеют рисунок, состоящий из двух частей: во время звонкой смычки регистрируется основной тон, а в конце звучания, в момент взрыва—и высокие составляющие». Л. В. Бондарко, Звуковой строй совр. русского языка, გვ. 42—43.

8. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სპარსულში [d] თანხმოვანი აბსოლუტურ მელერობას ინარჩუნებს სიტყვის თავიდან პოზიციაში. შ. გადრინდაშვილი და ჟ. გუნაშვილი მიუთითებენ, რომ «Осцилограмма слова [dɔd] — дым свидетельствует о том, что смычно-взрывной [d] в абсолютном начале слова является полноценным звонким. Звонким является как момент взрыва, так и момент смычки на всем протяжении». Ш. Гаприндашвили, Дж. Гунашвили, Фонетика персидского языка, Тбилиси, 1964, გვ. 122.

9. ა. ახუნდოვი მიუთითებს, რომ «სრული მელერობის გ თანხმოვანი აზერბაიჯანულში არც

ინლაუტში და არც ინტერვოკალურ პოზიციაში არ გვხვდება". ა. ახუნდოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

10. ლ. ჯ. გამსახურდიამ ექსპერიმენტულად შეისწავლა ქართული ენის მკვლერ-ხმულები და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ქართული ენის (b, d, g) ხმულები სიტყვის ბოლოს მთლიანად ყრუდებიან და გადადიან შესაბამის ყრუ-ფშვინეიერებში. (ლ. ჯ. გამსახურდია, ქართული და ინგლისური ენების ფონემათა შედარებითი ანალიზი, ТГУ, 1953, გვ. 109. ამასვე ადასტურებს თ. აბზიანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

11. ვ. პ. ტორსუევი აღნიშნავს, რომ „ინგლისურში ზოლო პოზიციის როგორც მკვლერებისათვის, ასევე ყრუ თანხმოვნებისთვის აქვს მხოლოდ სიტყვათგანმასხვევებელი მნიშვნელობა“ П. Торсуев, Фонетика английского языка, Москва, 1950.

Ц. П. ХМИАДАШВИЛИ

О СТЕПЕНИ ЗВОНКОСТИ СМЫЧНЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В результате экспериментального сопоставительного анализа азербайджанских и грузинских звонко-смычных согласных, проведенного методами осциллографии, были выявлены следующие различия в степени звонкости в апллауте, в интервокальной позиции и в ауслуауте.

1. В апллауте перед гласным [a] азербайджанские звонко-смычные [b, d, g, g', ǰ] в односложных словах полностью оглушаются или показывают незначительную звонкость. В этой позиции они по сравнению с грузинскими звонко-смычными более склоняются к соответствующим глухим вариантам.

2. В интервокальной позиции билабнальный [b] и дентальный [d] азербайджанского языка, как и грузинские (b, d), характеризуются полной звонкостью. В этой позиции смычные [g, g', ǰ] по данным наших осциллограмм не показывают полную звонкость. Звонко-смычные грузинского языка за исключением звонкой аффрикаты [ǰ] характеризуются абсолютной звонкостью.

3. В ауслуауте как азербайджанские, так и грузинские звонкие смычные или полностью оглушаются или же уподобляются глухим придыхательным. Исключение составляет аффриката [ǰ] азерб. языка, которая в рассмотренных нами односложных словах показывает полную звонкость.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ზოგადი ფონეტიკის და აღმოსავლურ ენათა ტოპოლოგიის ლაბორატორია

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

ცნობები და 'შენიშვნები

იოსებ მებრაღიძე

ლიახვიც ხეობის წარწერები და სხვა სიმკვლეები

XVI

ხეწე-კროჟა-წიარა-ზალდა

ხეწე. სოფელი ხეწე მდებარეობს უკვე აღწერილ გუფთა-ჭავის ზემოთ, რაიონის ცენტრ ჭავიდან 2—3 კმ-ის დაშორებით. ხეწე ერთ-ერთი ულამაზესი სოფელია ლიახეში ხეწის ხევის შესართავთან და ცნობილია ე. წ. „სასუნებელი აბანოთი“ (ოსური სმულან-აბანო). ვახუშტი წერს: „ხეწის პირისპირ, ლიახეს გაღმა კიდეურს არს მიწა სასუნებელი, და უდის სუნი ფრიად ძნელი, არამედ ჰკურნებს ქარსა, სევდასა და ინთილას სუნებითა, გარნა ჰსუნებელი შებნდების სუნითა“¹. ეს „აბანო“ ნ. ლიხაჩოვს აქვს აღწერილი.

ს. ხეწის ხიდის მახლობლად (დაახლ. 100 მ-ზე), კროჟისაკენ მიმავალ გზაზე (გორაკის ფენზე), სამი ორმოა, მათში ნაცრისფერი ტალახია და ორმოდან ამოდის გოგირდმჟეავას სუნი (გაზიანი გრიფონი), რომელსაც ხალხი ნიშადურის სუნს უწოდებს. ამ გაზის სუნი ხან მეტად მწვავეა. ხან — ნაკლებად. აქ მოდიან, დაეშვებიან მუხლზე, ჩაყოფენ ორმოში თავს, შეისუნთქავენ. გაზი სცემს ადამიანს ცხვირში, ააცრემლებს კიდეც, და ამბობენ, ეს აბანო ძალიან უხდება თავის ტკივილს, სასუნთქი ორგანოების ბრონქიალურ დაავადებებს, თვალის სნეულებას. რევმატიზმსა და საერთოდ ძვლის ტკივილსო. ავადმყოფები აქ შორიდანაც მოდიან, ზოგიერთი ბნელ ხვრელში ხელს ან ფეხს ყოფს და არ ეშინია გველისაც კი. ამბობენ: ქვეწარმავლები ამ აბანოს სუნს ვერ უძლებენ და ახლოსაც არ ეკარებიანო. ჩვენი იქ ყოფნისას ამ ხვრელში ლეკვს შეაყოფინეს თავი. ამოყვანისას იგი ფეხზეც ვეღარ დადგა, შემდეგ კი ბარბაცით გაიქცა.

ხეწეში, დიდი ლიახეის მარცხენა ნაპირზე ამოდის მინერალური წყალი — ხეწის უარ, რომელიც განსხვავდება ჭაუს უარისაგან. ხეწისუარსაც სამკურნალო წყლად თვლიან და მასაც კარგ მომავალს უსახავენ.

1865 წ. ხეწეში 47 კომლი სახლობდა. იგი მაშინ ჭავის სამამასახლისოში შედიოდა. ახლა ხეწის ცალკე სასოფლო საბჭოა, რომელშიც შედის სოფლები: ქვემო და ზემო ხეწე, ბორგნისი, ელბაქითა, კიმასი (კიმასი), კროჟა, მზივი, მუგუთი, საზელეთი, სტირფაზი, წიფვინა, ჰვრივი და ჩეთარი.

ჭავიდან ხეწისაკენ გზაზე მდ. დიდი ლიახეზე ხილია. მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, ხილიდან ოდნავ ზემოთ (კლდის ძირში), მცირე დაეაგება. მას სუხთა (ოს, სგხთა) ჰქვია (სოხთა სხვა სოფელია ყემულთის სასოფლო საბჭოში). აქ ერთ კლდეს მაირამ ეუარს უწოდებენ. იგი ქალთა სალოცავად ითვლებოდა. წინათ მასთან შესაწირავი მიჰქონდათ (ხაჭაპურები, ლუდი, არაყი) და მიმსველთაგანი „მაირამს“ (მარიამს) შესთხოვდა: ვაჟი მომეციო.

¹ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, თბილისი, 1973, გვ. 372.

როცა ქალს ვაჟი შეეძინებოდა, ის ერთი ან ორი წლის ვაჟითურთ კვლავ მიდიოდა ძღვნით ამ კლდესთან და შესთხოვდა მაირამს — ეს გამიზარდეთ.

ხეწის დასავლეთით. წიწვოვანი და ფოთლოვანი მცენარეებით დაფარულ მაღალ გორაკს მაცხოვარს უწოდებენ. მის მწვერვალზე მაცხოვრის სახელობის ეკლესიის ნანგრევებია. ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედელზე სენაკი ყოფილა მიდგმული, რომლიდანაც კარი ეკლესიაში შედიოდა. ნაგებობებს გალავანი ჰქონია შემოვლებული.

ნაგებობის სიგრძე — 13 მ. განი — 7.5 მ. საშალე 8 მ-მდეა. კუთხეების, კარებისა და სარკმლების ქვები თლილია. კედლები ყოფია.

ეკლესიის სამხრეთი კარის მარჯვენა (გარედან) მხარია ქვაზე წრეში ჩასმული სწორკვლავებიანი ჭვარია გამოსახული. ქვას ცენტრში წერტილი აქვს. მაცხოვრის ეკლესიის ნაგებობა კროეას ეკლესიაზე (იხ. ქვემოთ, XI ს.) თუ ძველი არაა, გვიანდელი არ უნდა იყოს.

მაცხოვრობას სპეციალურად აღდგომას იხდიდნენ.

პ. დ. ხარებოვი (1954 წელს 75 წლისა) ამბობს: „ვისაც საღ ვინ ნათესავი გვეყავდა, აღდგომას მაცხოვარზე მოდიოდა. ზოგჯერ თოვლიც იყო იმ დროს აქ, მაგრამ ნაძვის ტოტებს დაეფენდით მიწაზე, საკლავს კვლავდით, ლუდი, არაყი და სხვა მოგვექონდა, მოვილხენდით, ბალდარანს (ახალკვირას) გორიჭვარს (სოფლის სასაფლაოსთან) განვაგრძობდით ღვინს“.

მაცხოვრის ტყეში აუარებელი ხეული შეშაა. ხეწის მოსახლეობას შორიდან მოაქვს შეშა და აქედან ფიჩხსაც კი არავენ არ გაიტანს.

სოფლიდან მაცხოვარს ასასვლელ გზაზე ერთი დიდი ქვა ძევს, რომელსაც ოსები ვაიგი დურას (დევის ქვას) უწოდებენ.

ერთი ლეგენდის თანახმად, როდესაც მაცხოვრის ეკლესიას აშენებდნენ, ერთი ქვა ვერც ერთ ადამიანს ვერ აუწევია. სურვებით კი მისი მშენებლობაში ჩატანება. ადამიანებს დაუქერიათ დევი, აუღებინებიათ ქვა და უბრძანებიათ: მაცხოვრის მწვერვალზე აიტანეთ. წაუღია დევს. მაგრამ გზაში შეუსვენებია, ქვა ძირს დაუდვია და ზე დაჰქდარაო. ქვის შუა ნაწილი ჩაზნექილია და მას მარჯვნივ და მარცხნივაც ღარისებრი კვალი ამჩნევია. პირველს დევის ნაჭდომსა და მეორეს ნამკლავებს უწოდებენ. შემდეგ დევი გაიქცა და ქვა აქვე დარჩაო.

ს. ხეწის ჩრდილოეთით მთაა, რომელზეც დიდი მუზა დგას. მუხის ადგილს ვაშილას უწოდებენ (ლიტ.—ვაილა) და ზედა ხეწის (მულუთას, ოს. მუგუთი) სალოცავად ითვლებოდა; აქ აღდგომის შემდეგ კვირას (ახალკვირას) თითოეულ ოჯახს სამი ხაბრეინი (ხაქაპური) და ერთი ბოთლი არაყი მოჰქონდა.

ვამილადან ჩრდილოეთით, უფრო მაღლა, ე. წ. რაღვეარი — საკლავი ადგილია, (სალოცავი). აქ დღეობაზე ქადაგი ვისაც რას ეტყოდა, მას ის უნდა მოეტანაო.

რამდენიმე საფლავი ს. ხეწის ჩრდილო-აღმოსავლეთ უბანშიც არის. იქვე კოშკიც მდგარა. კოშკის ნანგრევები ხეწის დასავლეთ ნაწილში, მუგუთხევის ნაპირზეც ჩანს. სხვათა შორის. ვახუშტი ხეწეს აღნიშნავს მუგუთის ხევის ლიახეში (დასავლეთიდან, მარჯვენა შენაკადის) შესართავის ქვევით. ახლა ეს ნაწილი სოფლის ერთ-ერთი უბანთაგანია. ვახუშტი წერს აგრეთვე, რომ მუგუთის ხევის ლიახეში შერთვის ზევით „ალაშენა ციხე მიახებლმა“.

შეუმუსრეს ურუმთა (თურქთა — ი. მ.), რომელი იყო მაღალ კლდესა ზედა“ (გვ. 372), მაგრამ აქ ციხის ნანგრევებს ვერ ვხედავთ. შეიძლება, მან ციხე უწოდა კოშკს, რომლის ნანგრევები აქ მართლაც არის.

ს. ხეწეში მუგუთის ხევის (მუგუთლონის) მღ. ლიხეში შესართავის „ნახევარკუნძულზე“ სოფლის სასაფლაოა. საფლავის ქვათა წარწერებიდან ერთ-ერთი უფრო ძველთაგანი (პატარა ქვა) გვაუწყებს:

„ჩუობ-სა წელსა (,) მაისის ბ დღესა გარდა(-)

(ქვარი)

იკვალა მონა ღვთისა

ირინე სვიმონა თიბილაშვილის

ახული (.) არის დ წლისა (.) ეინც ამას წა(-)

იკითხოს (,) შენდობას უბრძანოს (.)“

(1872 წ.).

„სიმონა რამანას ძე თიბილაშვილი

1902 წელსა (,) გიორგობის თვის² 5 დღესა“ აღსრულებულა.

1903 წ. დასაფლავებული ერთ-ერთი თიბილაშვილის შესახებ წერია: „მოხსენენ (,) უფალო (,)... წამკითხველს გვედრით (,) თითო პირი (შენდობა ბრძანოთ)!“

1904 წ. გარდაცვლილი ერთი ქალის ქვას აწერია: „მაგდა გიორგი თიბილაშვილის მეუღლე, შობილდგან 84 წლისა“.

მეორე ქვაზე კვითხულობთ: „ვასიკო მოშკას ძე თიბილაშვილი აღვისრულდი 1889 წ. აპრილს დღის 27“.

შემდეგ ქვაზე ირჩევა „ალექსი მიხას ძე თიბილაოვ. გარდაიცვალ(ა)/ 1890 წ. მარობისთვის 4“ (.).

სასაფლაოს პირველი უბანი თიბილაშვილებს უჭერია, მეორე კი — ცხოვრებაშვილებს (ახლა — ცხოვრებოვებს) და ა. შ.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ, როგორც აქა-იქ სხვაგანაც, ამ ხეობაშიც გვხვდება ქართული ასოებით შესრულებული ოსური წარწერებიც. ერთ-ერთი მათგანის სამხრეთ მხარეზე კვითხულობთ: „ხარებოვი ანადან ნაუდან აზამ/ ამა მინ შაჰარ ზაგ. რუსსაგ/ ზალათ“ — ხარებოვი ანადან ციური (უნაზესი) ადამიანი უნდა იყოს ნათელშიო (განათლოს).

ამავე ქვას (!) ზემოდან აწერია: „1912 წელსა, მარტის 19-სა დღესა გარდაიცვალა 88 წლისა გავუ ქვაზაძე“.

სხვა დიდ ქვაზე წარწერა ზემოდან აღარ იკითხება; სამხრეთ მხარეზე კარგად ჩანს: „ხარებოვი ანადან ნაუდან აზამ/. ამა მინ შაჰარ ზათ რუსსაგ ზალათ“ — ხარებოვი ანადან, ნაზი ადამიანი, განათლოსო (უთხარით, იცოცხლოს).

საკვირველია, რომ ორივე წარწერაში ერთსა და იმავე პირზეა (!) ლაპარაკი, ოღონდ წარწერათა ტექსტებში ასოებითი განსხვავებაა და პირველის ზემოდან სხვა პიროვნება (გავუ ქვაზაძე) იხსენიება, თანაც პირველი ქვა უფრო მხატვრულია. ვიდრე მეორე.

² თვის, როგორც ბევრჯერ სხვაგან, ისე აქაც ცალკე სიტყვად წერია.

³ რუსსაგ იყო მოსალოდნელი.

ერთ-ერთი შედარებით ძველი წარწერა ასე იკითხება:
(ზემოდან)

„გაუკითხველო სიკვდილო (,) წარიყვანა დაბა(-)
რებულსა (,) აღსრულებ შენსა ნებასა და
ღვთიზგან დ(ა)ვალებულსა (,) ა(რ)ც კითხამს
(სამხრეთიდან)

მდიდარს (,) არც ღარიბშეწუხებულსა (,) ვარ ნი(-)
კოლოზ ყავდინას ძე ხარებაშვილი კვ წლ(-)
ისა (,) აღსრულდა გირგობის ივ-სა დღესა
ჩუპე წელს (,)

(ჩრდილოეთიდან)

ვინც წაიკითხოს (,) შენდობა უბრძანოს“.

ე. ი. გარდაცვლილა 26 წლის 1886 წლის 16 ნოემბერს.

წარწერა ეთნოგრაფიულადაცაა საინტერესო: ოს. ყავდინ (ანუ კავდინ) ნიშნავს „ლეკს“. ბავში რომ „სიკვდილს არ წაელო“, არქმევდნენ „ცულ სახელსო“. გვხვდება სახელიც: ოს. სავქვეც — შავი ძაღლი, სავლაკ — შავი კაცი და ა. შ. სხვა ქვაზე ყავდინ (ანუ კავდინ) უავდინად წერია:

„მომიხსენიე (,) უფალო (,) ლოდსა ამას ქვეშე
მდებარე რევაზ უავდინაძე ხარებაოვ. აღვ(-)
ისრულდი 1806 წ. კატატვის 5 დ. მხილველნო(,)
შენდობა მიბრძანეთ“⁴

ერთ-ერთი წარწერა, რომელიც გვაუწყებს მშრომელ ოსთა შიშიმე ეკონო-
მიურ მდგომარეობას. შეიცავს რიგ ენობრივ შეცდომებს. ტექსტი ასე იკით-
ხება:

„1901 წ. მაისის 22 დ⁴. გარდაიცვალა მონა ზეთის
ვანო ქვაზას ძე ხარებოვი (,) შვილების გასაზღვლათ
გავედი ქალაქს და ჩემი საუბედუროთ აღარ დამავალა
ღმერთმა. სიკვდილმა მისწრ. (,)⁵ დამჩა ობლები
ასაზღელი (,) წამკითხველნო (,) გთხოვთ შენდობა მიბრძანოთ“.

ერთ-ერთ ქვაზე ხარებაშვილი ხარებაევე-ად იხსენიება.

(ზემოდან)

„მომიხსენიე (,) უფალო (,) ლოდსა ამას ქვეშე
(სამხრეთიდან)

მდებარე როსება ლიჯას ძე ხარებაევე (,)
აღესრულდი 1806 წელსა (,) გიორგობისთვის 8 დღეს.
წამკითხველნო (,) შენდობა მიბრძანეთ“.

1888 წლის 4 აპრილს გარდაცვლილი ალექსი ივანეს ძე ფარასტაშვილი ჩივის „ვიყავ დასანიშნი... სიცოცხლემ არ მამცა პირი (,) თავზედ დაშეღა ვვირკვინი“ ისე „ახვსრულდიო“.

ფარასტაშვილების (ანლა ფარასტაევეების) რამდენიმე კომლი ცხოვრობს ხეწეში, მათ წინაპართა საფლავების ქვებზე გვხვდება სათანადო წარწერებიც.

ერთ მაღალ ქვაზე წარწერა ზემოაღნიშნულ ტექსტს ავითარებს, ოღონდ აბოლოებს სიტყვებით: „ახსრულდი 1903 წ. ქრისტიშობის თვის 14-სა დ“.

⁴ დღესა.

⁵ მომისწრო.

„მიხილ ბათრაქას ძე ხარებაშვილი“. საკუთარი სახელის ბათრაქას ლიტერატურული ფორმაა ბათრამ.

1898 წ. იანვრის 28 დ. გარდაცვლილა „თემურაზ ძე ხარებაევის“... სახელი ოსურად არის ულა; დარეჯანის მაგიერ წერია დარეჯა.

ხეწეში სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით გორაკზე, კოლმეურნეობის კანტორის ზემოთ არის მეორე სასაფლაო. ფერდობზე. აქ ერთ ღვინისფერ საფლავის ქვას ზემოდან აწერია:

„ჩუოთ-ს წელსა (.) მარტის კ დღესა, გარდაიცვალა
მღევალი ღვთისა თალი სოსეს ასული მი წლისა
და ვინც წაიკითხოს (.) შენდობა უბრძანოს“.

(1879 წ. 20 მარტს 50 წლისა).

წარწერაში გვარი არ იხსენიება. თავი იგეე თაზია, რაც საკუთარ სახელად გვხვდება. ხეწეში ხარებოვის გვარისანს უწოდებენ მეტსახელად თაზით-ს (თაზიებს), ისევე როგორც ფარასტაეებს უწოდებენ მეტსახელად განათ-ს (განათებს). აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ ამ ფარასტაეების ერთ-ერთ წინაპარს განა რქმევია, ხოლო ხარებოვებისას — თაზი ანუ თავი.

თავი სოსეს ასული კ. შეიძლება თიბილაშვილი იყოს, რადგან იქვე, ამავე ხელით დაწერილ მეორე ქვაზე აწორედ ეს გვარი იხსენიება.

თავის წარწერა პალეოგრაფიულადაა საინტერესო. იგი თ-ს ნუსხურიდან მხედრულზე გარდამავალ მოხაზულობას მოგვაგონებს. „მღევალი“ წერია ნაცვლად „მხევალისა“ და კ-ს პატივი ახლავს. მი — 50 იწერებოდა ნ-თი, მაგრამ აქ ქართული წარმოთქმის მიხედვით — ომოც-და-ათი — მ-40+—ნ-10 წერია.

თავის საფლავის ქვის ფერისა და კუბოსთაეის (სახურაეის) მსგავს ქვის ზედაპირზე, იმავე ხელით (და იმავე თარიღით) წერია:

„ჩუოთ-ს წელსა (.) მარტის კ დღესა, გარდაიცვალა
მონა ღვთისა სოხე ყავდინას ძე თიბილა (-)
(ქვის ზედაპირის მეორე ნახევარზე)

შვილი ა წლისა (.)

ვინც წაიკითხოს (.) შენდობა

უბრძანოს“ (ე. ი. გარდაცვლილა 60 წლისა).

საკითხავია. ეს სოხე ზემოხსენებული სახელი სოხე ხომ არაა?!

ვინმე ხარებაშვილი ჩუაზ (1867) წელსაა გარდაცვლილი. „საფლავისა ამასა ქვეშე მდებარე სოლომონ გიბილის ძე ხარებაშვილი“ — ჩუპ (1880 წ.) წელს გარდაცვლილა (გიბილი, შდრ. ოსური სახელი გები). „თემურაზ ფირის ძე ფარასტაშვილი“ — ჩუპ (1872 წ.) წლის „ქრისტიშობისთვის კ (20) დღესა“ აღსრულებულა (ფირი, შდრ. ოსური სახელი ფრი), ხოლო „მონა ზეთისა მესტაწანის ძე ხარებაშვილი უფალმა მიიღო ჩუაგ (1863 წ.) წელსა (.) მარტის 2-ს (ასეა. — ი. ბ.) დღესა“.

ხეწის თავზე (იხეე ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე). კიბასის (ჭიმასი) ლიახეში შესართავის პირდაპირ, გორაკზე პატარა ნიშისა და კოშკის ნანგრევებია. აქვე სასაფლაოა. ერთ-ერთ კარგად გათლილ საფლავის რუხ ქვაზე ლამაზი ხელით წერია:

(ზემოდან)

„სულ ამო ყოფილა წუთი სოფლის ცხოვრება,
მამიტაცა სიკვდილმა (.) აღარ მამცა დროება (.)

(სამხრეთიდან)

. მომიხსენეთ

არჩილა გაბრიელის ძე გათიკოშვილი (.)

(ჩრდილოეთიდან)

ჩუპდ წელსა (.) მაისის ა დღესა (.) შობილდან ვიყავი

ოცი წლისა (.) დამარჩა ერთი ვაჟი“ (.) (1884 წ. 1 მაისი).

ერთ ქვას ზემოდან წერია:

„ამ წუთი სოფლისგან არ მეწა წილი (.)

ზეცას იქნება ჩემი ქორწილი (.)

(ჩრდილოეთიდან)

ფარტასი ბუხიძე (!) ასული გათიკო (-)

შვილი გარდაიცვალა 1896 წ.

ერთი ვინმე ჩუ (?) (18??) წელს

„გარდაიცვალა ფეთისაგან რელგურაძე...“

სხვა ქვაზე წერია:

„ჩუპდ წელსა (.) მარიობისთვის გ დღესა

გარდაიცვალა პავლე თოდიას ძე გათიკოშვილი“. (1885 წ. 3 აგვისტო).

ჩაეის ზევით მთაზე ტაძარია 12 მოციქულისა და მეორე მაირამის ეკლესიაა“. - აღნიშნავს 1871 წელს ვ. პეტაფი (გამოაქვეყნა 1872 წელს).

ს. ხეწის ჩანათას უბანში არსებული კომქიას შესახებ ფოლკლორულად საინტერესო ცნობა ჩაეიწერეთ.

ამ კომქიდან ერთი ქვა გადმოვარდა. ოახნა ვაჟაკმა ვერ დადვა იგი თავის ადგილზე. მოვიდა 160 წლის მოხუცი ფრე ფარასტაშვილი თავის 9 შვილითურთ და მაიმამ მათ უთხრა: ქვა ადგილზე დააბრუნეთ. თორემ ეს ცული ამბის ნიშანიაო. ძმებმა ცადეს, მაგრამ ქვა ვერ დაძრეს. ფრემ თქვაო, წახლდა დრო. მე ერთმა დავდე ჩველობაში მაგ ქვა იქ და თქვენ ცხრამ ვერ ასწიეთ!

იქვე მყოფთ ს. ცალაგონელებმა ფრის დასცინეს: ცხრა შვილი ერთ მაიმამ არ ღირებულაო, და თვით მაიმამ 3 თხად აღარ ღირს, მაგ ცხრეს როგორ ასწინებდაო.

ფრის ბზის ჭოხი ეჭირა სელშიო, დაერია დამცინველ ცალაგონელებს. სცემა მათ. ცხენები და ძროხები წაართვა და გარეკაო.

მოვიდნენ იმათი უხუცესები. ფრის პატიება საზოგადოებას. მანაც აპატივა და ცხოველები დაუბრუნაო.

აქვე ჩვენთან ერთად ჯენენ ცხინვალის პედიანტიტუტის დოცენტები: აკაკი თოფურია და სერგე გუნია, თბილისის თეატრალური ინსტიტუტის ლექტორი ნინო შვანგირაძე და სხვები. ისევ ამათი თანდასწრებით ხვეწიშვიდ გვიამბებს თქმულება ეშმაკის შესახებ. რომელიც პეტაფს 1871 წელს გაუგონია. ამის მსგავსი თქმულება ა. შანიძესაც (ხევესურული ვარიანტები) აქვს გამოქვეყნებული.

გადმოცემით, მონადირეს დამის გათევა მოსწევია ხეწის ტყეში. დილით ნაბიდან გამოიხედა. ხედავს, რომ მის მახლობლად ცეცხლი ანთია და მოსორებით თვალეზღაპყეტალი ეშმაკი დგას.

მონადირე გამოდგრა ნაბიდან და ხეს მოეჯერა. ეშმაკი ნაბაღში შეტევა. მონადირე მას თოფი ესროლა და მოკლა.

სხვა ვარიანტით, მონადირემ ეშმაკი შეიპყრო და იმსახურა.

დიგორის ს. მახჩისკის უბნის ახსინძის მცხოვრები სეკინა სეკინაევი უყვებდა ვ. ჰუაფს: ოცი წლის წინათ მე ეშმაკი დავიჭირეო, და მოუთხრობს სწორედ ისეთ თქმულებას. როგორც ხეწეში გავიგონეთ.

კაცი თიბავდა ხეწემი. წვიმა წამოვიდა. კაცი კარაგში შევიდა და დაეძინა. გაახილა თვალი თუ არა, ეშმაკს ხედავს. წაშობტა კაცი. ხელი ცელს სტაცა. ეშმაკს ხის ცელი აღმოაჩნდა. ახლა ადამიანი და ავი სული პირისპირ დგანან. ადამიანმა, თითქოს, ცელვა დაიწყო. მას ეშმაკმაც მიჰბაძა. რასაც ეს კაცი შერება, იმასვე იწერებებს ეშმაკიც...

კაცმა თივის თოჯი დაგრიხა და ფეხები შეიკრა. ასევე მოიქცა ეშმაკიც. პირველმა ცელით თოჯი გაქრა. მეორემ ველარა და ის ადამიანმა შეიპყრო, სახლში წაიყვანა და იმსახურებდა. (ვ. ჰუაფის ვარიანტით ამ ეშმაკს თავი უნდა დაეპარსა მამაკაცებისათვის შაბათობით. თქმულება დიდიაო და არ ასრულებს).

ხეწური თქმულებით. ეშმაკს თმა მოსჭრეს და დაუმალეს. შემდეგ მაინც მიაგნო, მოიტაცა. ოჯახი დასწვევლა და გაიქცა⁶.

ხეცურულ თქმულებაში თმის მაგიერ ფრჩხილებშია ეშმაკის ძალა⁷.

ს. ხეწე არქეოლოგიურად მეტად საინტერესოა. აქ ე. პჩელინას აღმოუჩენია ახ. წ. I საუკუნის საფლავები და საინტერესო სამარხბეული ინვენტარი (დასახ. ნაშრომი, გვ. 99—110).

ბ. კუფტინი მელერეკისში, ყორნისში, რუსთავსა და ხეწეში (სტირფაზი) ნაპოვნ კოლექციებს გვიან ბრინჯაოს ხანისად თვლის⁸.

ხეწის სასოფლო საბჭოში შემავალ იმავე ს. სტირფაზში Стыр фаз — (დიდი ვაკე) არსებულ ბორცვ ცარციათ კაძახზე (ცარციათების კლდეზე) ნაპოვნ საგნებს არქეოლოგები აკუთვნებენ გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანას და იბერულ-კავკასიური მოდგმის ტომების ნივთებად მიიჩნევენ. სტირფაზის კერამიკისა და ბრინჯაოს ნაწარმოებს ბ. ტეხოვი პარალელებს უძებნის ნულის, ქვასათლის, მცხეთის, თრიალეთისა და სხვა სამარხოვანთა ინვენტარში.

სტირფაზის საფლავებში გვხვდება მსხვილ და წვრილფეხა საქონელთა ძვლები, რაც მოწმობს, რომ ძვ. წ. XIII—IX საუკუნეებში აქ მესაქონლეობა იყო განვითარებული⁹.

კ რ ო უ ა. კროუა. კროზა (ოსური კროზ) ხეწიდან 2.5 კმ დაშორებით მდებარეობს მდ. დიდი ლიახვის მარცხენა ნაპირის ზეგანზე. კიშანის ხეობაში. (მეორე კროუა ცხინვალის რაიონის ხეთაგურის სასოფლო საბჭოშია).

აქ ტყეში ხილულთაგან გვხვდება: ბალი, ტყემალი, მჟალო, პანტა და სხვ. სოფელში ბევრი დიდი კაკლის ხე დგას. მათ თითო ყუნწზე ზოგჯერ 5—10 ცალი კაკალია და ის ყურძნის მტევანს მოგვაგონებს. წიწვოვან და ფოთლო-

⁶ ვ. ჰუაფის წერილები: Сборник свед. о Кавказе, т. II, тб., 1872, გვ. 753.

⁷ შდრ. ა. შანიძე, ხალხური პოეზია, I, ხეცურული, თბ., 1931, № 547 და სათანადო შენიშვნები (გვ. 227 და 574) «ქალღმერთი», I—II, თბ., 1923—1924, გვ. 155—157.

⁸ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года..., თბ., 1949, გვ. 25—30.

⁹ ბ. ტეხოვი, ასპოანტა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა VI საკენიერო კონფერენცია 1955 წ. 25—29 აპრილს საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიაში, თბ., 1955, გვ. 59—60.

ვან ტყეებს შორის, კროკის ლამაზ მდელოებზე ზაფხულში ისმის ბავშვთა ყრამული. აქ ისინი ცხინვალთან მოჰყავთ საზაფხულო პიონერთა ბანაკებში.

სოფელში 22 კომლი ცხოვრობს (1865 წ. 29 კომლი ყოფილა).

კროკის სიძველეთაგან სოფელშივე ეხვდებით 4 კომშისა და 1 ციხის ნანგრევებს. ილია (ილიშ) კავდანის ძე თიბილოვი (1954 წ. 70 წლისა) ამბობს, რომ მას ციხის კედლები ახსოვს ახლანდელზე უფრო მაღლები.

ს. კროკის საფლავის ერთ ქვაზე წერია:

„ჩუოზ წელსა (,) მარია მობისთვის ი დღესა...

(აღვეს) რულე მ(ო)ნა ღვთისა....

თიბილაშვილი ნინა...“

(1877 წ. 10 აგვისტო).

იქვე, სხვა ქვაზე ვკითხულობთ:

ჩუამ წელსა მარტის ი დღესა გარდაიც(-)

ვალა მონა ღვთისა საჩინო

ბარძიმაზე ხარებოვი ი წლისა (,) ვინ

ამას წაიკითხოს (,) შენდობას უბრძანოს“ (,)

(1868 წ. 10 მარტი)

ამ ქვაზე ისეთივე ჯვარია გამოსახული, როგორც ხვწის სასაფლაოზე ბავშვის — ირინე თიბილაშვილის — საფლავის ქვაზე.

მეზობელი ქვის წარწერიდან ვტყობილობთ. რომ „ესტატე თიბილაშვილი მ წლისანი“ (მ) გარდაცვლილა ჩუოთ (1879) წელს, და ითხოვს:

„ვინცა წაუკითხოს (,) შენდობა უბრძანოს“.

სხვა ქვაზე წერია:

„ჩუბ წელსა მაისის მ დღესა გარდაიცვალა

მღევალი მღვთისა მამო

ბარძიმა ქოქოშვილის ასული 16 წლისა

და ვინც წაიკითხოს (,) შენდობა უბრძანოს“.

(1883 წ.)

საფლავის მაღალ ქვას წინიდან აწერია:

„იუიავ 18 წ. 50 p (!)

დედაშვილი (,) მამა (,)

ბაბაღე (,) გრიშ (,) მალხაზს

სარა“.

მეორე მხარე არ იკითხება. სამხრეთ მხარეზე კი ახატია ანგელოზი და 2 მტევანი ყურძენი.

მეორე ქვაზე ვკითხულობთ:

„ჩუაა წელსა (,) ენკენისთვის ი დღესა

(სურათი)

გარდაიცვალა მონა ღვთისა

ესტატე ბიბოძე თიბილა(-)

შვილი ია წლისა და

ვინცა წაიკითხოს (,)

შენდობა უბრძანოს“.

(1861 წ. 10 სექტ., 11 წლის).

სხვა წარწერების მიხედვით, ვიღაც ფირუ ჩუპგ-ს (1883 წ.) გარდაცვლილა: ნინო ფირანბას ასული ყოროშვილი, თედო თიბილაშვილის მეუღლე, აღსრულებულა 89 წლის 1889 წ. თებერვლის 25 დღესა.

აქვე ლათინიზებული ოსური ანბანით შესრულებული ეპიტაფიაცაა. ქართული ასოებით შესრულებულ ოსურ წარწერაში წინანდელი ქოქოშვილი 1888 წ. ქოქოვეად იხსენიება („მარო თათულას ასული ქოქოვეც, მალხაზა ხარებაშვილის მეუღლე...“). თვით მალხაზ გარდაიცვალა 65 წლისა 1907 წელს. თადეოზ ფარნას ძე ხარებაშვილი ჩუბ (1872 წ.) 1 თებერვალს გარდაცვლილა.

მხატვრობით შესანიშნავი საფლავეს მაღალი ქვის (აღმოსავლეთ მხარეზე გამოსახულია ერთი ქალი და ორი კაცი. ქვეშ — იგივე ორი კაცი ცხენებთან) წარწერა გვაუწყებს, რომ ფაფელო ხოდოვამ (60 წ.) აქ დაასაფლავა ჯედის — ბაბაღე ჯაბიევას — ერთადერთი (18 წ.) ვაჟი.

ერთ-ერთ ქვას აწერია:

(ზემოდან) „თავჩე გიორგის მეუღლე ხარებოვის(,)

(სამხრეთიდან) 00 (?) წლის (,) 1882 წელს აპრილს 15“.

თავჩე ოსებში გავრცელებული ქალის სახელია. წარმოთქვამენ — თაუჩე. რომელიღაც თაუჩეს შესახებ ხალხური სიმღერაც არსებობს. კროეაში ჩვენ მიერ ჩაწერილი ხალხური ვარიანტის ტექსტი ასეთია:

„ჰოა, კარაადა, თაუჩე!

თუმბღლ ძქქუ, თაუჩე!

ნარაგ ასთაუ, თაუჩე!

ჰოა, კარაადა, თაუჩე!

ზილგა, ზილგა, თაუჩე!

ჰოა, კარაადა, თაუჩე!

კაძთა-მაძთა რაკავს!

ჰოა, კარაადა, თაუჩე!“.

თუ ამ ტექსტიდან შისამღერებლებს გამოვრაკავთ. გვრჩება:

„თმახუჭუკა თაუჩე,

წერილწელა (ტანწერწეტა) თაუჩე,

ტრიალ-ტრიალით (ცეკვით)

მოდო, თაუჩე!“

ოსური ხალხური სიმღერა თაუჩე პატეფონის ფირზეცაა ჩაწერილი (მუსიკა ტ. კოკოითისა, სიტყვები — ე. კაზბეკოვიანა, შესრულებული ჩრდილო ოსეთის სახელმწიფო სიმღერისა და ცეკვის ანსამბლის მიერ ტ. კოკოითის ხელმძღვანელობით, გამოშვება მოსკოვის აპრილს ქარხნისა, 17219).

ფირის ტექსტი განსხვავდება იმისაგან. რომელიც დ. ტონსკის მიერ 1939 წ. მოსკოვში გამოცემულ ნოტებს ახლავს ოსურად და რუსულად. ტექსტის თარგმანი ასეთია:

1. Добродушна Тауче.

Ой, уарайда, Тауче!

Как солнышко, Тауче.

Ой, уарайда, Тауче!

Белолнца Тауче.

Ой, ри-ра-ри-ра, Тауче!

Благодарна Тауче.

Ой, ри-ра-ри-ра, Тауче!

2. Душнокося Тауче.

Ой, уарайда, Тауче!

Стан прекрасен у нее,
У красоти Тауче'
Черноброва Тауче,
Ой, ри-ра-ри-ра, Тауче'
О, красотка Тауче,
Ой, ри-ра-ри-ра, Тауче'

3. Лучезариа Таучე,
Ой, уагайда, Таучე'
Светлолица Тауче,
Ой, уагайда, Таучე'
Как прекрасна Тауче,
Ой, ри-ра-ри-ра, Тауче'
Наша гордость Тауче
Ой, ри-ра-ри-ра, Тауче'

კოსხელა დრომ ლეგანო! ძე თიბილაძეილი (მოხუცები ასე აწარმოებენ თავიანთ გეარებს) ვეარწმუნებს, რომ იგი 111 წლისაა (1954 წ.). დაბადებულია და ცხოვრობს ამ სოფელში რმ 5 წლის ვაშკოკლებით, რომელიც მას ძველათ სამხედრო სამსახურში ვაწევეს გამო ბაკოში კანტარებია. ის იგონებს, რომ მას მიღებინეს ფიცა, რომლის სიტყვები ასე იწყებოდა: «Присяга есть клятва...» დრომ ბატონყმობასაც იგონებს.

აქ ორ-სამი ოჯახი ღია ტეტოვობდითო. ანბობს ის, ზეენში ჯეჯი აიბილ-შეილი სხეებზე ღონიერი იყოო. „წაიღა ჯეჯი, მოკლა ირემი და მოიტანა. ჯეჯის ცოლმა გაიხედა და თავად მაჩაბელი მოდის. ქმარს უთხრა: თავს ეუშეელოთო! ჯეჯიმ ირემი დაძალა. მკოამ შეშოვიდა მაჩაბელი და ირემი გამოატანინა. უთხრა: შენ ბაღატი მოგეცი და არა ირემი, როგორ გაპბედე, რომ მოკალიო და წააოთვა. ჯეჯი კომზე ავიდა (მეორე სართულზე კქონდა კოშკს კარიო). მაჩაბელს იქედან დაუქანა: მაჩაბელო, გამეცა, თუ არ გინდა ირემზე დაგაელო!...“

დრომს თქმით, ამ კოშკს ბაქის კოშკს უწოდებდნენ. ამ კოშკის ნანგრევები აოფელშივეა, ზემონსუნებული საააგლოდან დასავლეთით. კოშკს წინ ერთი დიდი ჩადრმაეებული ქვაა, დრომი ამბობს, რომ ამ ქვაში თოფის წამალა ეფქვაედიო.

კოშკის ნანგრევებს შოთის ბრავალი ლოდია (ერთ-ერთი მათგანი 2 მ 70 სმ სიგბრიაა). ერთ ამბალო მდგარ ბრტყელ ქვაზე სამხატვრო ტექნიკუმის მოწათე გერსამ ჯიოფეა დაუხეაქეა დოქი, რქები, მელა და ს. კომაარა ის ოთხკუთხი კოშკი, რომელიც აქედან კოვად ჩანს (კოიეას ჩრდილოეთით მდებარეობა, სეეს გაღმა).

დრომ გეამბობს: ბაქის კოშკში ირემი უოფილაო. მანში მღიდაჩი განაი იეესო, ერთ დოფს დაწყუს ამ ობობს გათხრა. მავრამ ვინც ბარი დაქრა, ყეეღას სელო ასეეედაო და თქმას თავე მაანებესო.

იმავე გადმოცემით, ვანაზე გველი წევს. კონც მიწას გათხრის და იმ გველს პირველი შეხედაეს. უაბელოდ მოეეღებო. ამიტომ გამთხრელმა ეს გველი პირველად კეეას უწეა დაანაოოს. კეეა მოეეღება და კაცი გადარჩებაო.

აქაურ ოსებს სწამო ჭეეოს გველი, ეს აოაა საშოშოო. შხამიან გველს კი სეირქამი აღმასი აქე. ჩეეღაბული და ებრეება, ბერეფასი თეალი არ წამართეანო. გველს რეე უეეარს და აოთეას განაოწოესო.

სოფლის სამხრეთითაც უოფილა მველად სასაფლო. ადგილს მუსთე

უუარს კალოს ჭვარს უწოდებენ. აქ ბებერი ცაცხვი, კაკლის ხე და ხნიერი ბზის ბუჩქებია.

ამ მუსთაე ჭვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ფერდობზე, რომელიც წიწვოვან-ფოთლოვანი (ნაძვი, ფიჭვი, ურთხელი, წიფელი, ქვემოთ — ძმერხლი და სხვ.) ხეებითაა დაბურული. ძველი ეკლესიის ნანგრევებია. დრაშის თქმით, იგი დოდოთის ქვითაა აგებული. ქვა კი მართლაც დოდოთისას ჰგავს, მაგრამ აქედან დოდოთი ძველი დროისათვის შორსაა (20—25 კმ-ზე ძნელად მისასვლელ ხეობაში).

ამ ეკლესიას მიქელ-გაბრიელი (ოსური „მექალ-გაბერ“ ან უუარ) ეწოდება. ერთ-ერთი ნაგებობა ეკლესიის სამხრეთითაც მდგარა. მისი დღეობა იენისას ბოლო შაბათ-ვიკრატზე მოდიოდაო (ეს აღდგომაზე იყო დამოკიდებული).

როგორც ზოგიერთი სხვა საკულტო ნაგებობა, ეს ეკლესიაც 1919 წლამდე გადახურული ყოფილა: (აუშტა დანანგრევი იყო) და შიგ ზოგჯერ სწირავდნენ კიდევო.

დრში იგონებს, რომ ეკლესიის ნაგებობა მაღალი არ იყო, მაგრამ კარგად იყო მახარატებულიო (მოჩუქურთმებული).

სოფლის მოწინავე ახალგაზრდა სერგო აღ. თიბილოვიც კი (1918 წ. დაბადებული) გვეუბნება: „მექალ-გაბერის ტყიდან არაფლის გამოტანა არ შეიძლება, მასში ყველაფერი ხატისაა“.

მხოლოდ დიდი სამამულო ომის დროს ყოფილა თითო-ორილა შემთხვევა, რომ ზოგიერთ უკაცოდ დარჩენილ წვრილბავშვებიან ქალს ამ ტყიდან ხმელი ფიჩხი გამოუტანია.

ეკლესიის ნანგრევების ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში (შიგნიდან) ქვაზე თავისებური პრიმიტიული ჭვრის გამოსახულებაა.

ჩუქურთმიანი ქვა ნანგრევთა მახლობლად იდო, სხვები ჩვენ აღმოვაჩინეთ ნანგრევებში, ერთად დეაწყვეთ და მათი ფოტოსურათი გადავიღეთ.

ერთ-ერთ ქვაზე, რომელიც სამხრეთი კარის მახლობლად აღმოჩნდა, წრეში ჩასმული ჭვარია გამოსახული. ჭვრის ქვეშ შემდეგი ქართული ნუსხური ასოებია ამოკვეთილი: ჩჳე — ეს წლებს უნდა აღნიშნავდეს, უდრის 1085-ს. იქვე ქვაზე ქრონიკონი — ტე (305+780=1085 წ.) ამოვიკითხეთ.

მამასადამე, ამ ჭვრთან ქვაზე ასოები 1085 წელსაა დაწერილი და ეკლესიაც მაშინდელი შეიძლება იყოს.

აღნიშნული ქვა წარწერიანი პირით შენობის შიგნით უნდა ყოფილიყო, რადგან იგი არ გახუნებულა.

მეორე წარწერიანი ქვა კი, რომელიც თავიდანვე უფრო მუქი ჩანს პირველთან შედარებით, შენობის გარედან ყოფილა, რადგან იგი ძლიერ გახუნებულია. მასზე ქართული ნუსხური ასოებით წერია უსახრ, ისე რომ უსა ერთადაა და შემდეგ სა-ს ზის თავზე, რ კი ცალკე დგას.

ერთ ქვაზე ამბობურობენ. ბოლოებში ჩაჭრილი და გულში თითქოს დალურსმული ჭვარია გამოსახული, რომელიც, ჩვენი ვარაუდით, აგრეთვე XI ს უნდა იყოს.

ერთ-ერთ ქვაზე ნახუნებში მოცემული თავბოლოშეკცევიო მდგომი ორი ირემია წარმოდგენილი. ეს პირობითი ნიშანია ნწყემსთათვის, თუ რომელი მიმართულებით არის გზა სასოვრებისაკენ. ეს ქვა კედლისაა, მაგრამ იგი ჩვენ ვნახეთ ტრაპეზის ქვაზე პირჩაღმა დადებული.

სხვა ორ ქვაზე ხაზებში ჩასმული ჭვრებია გამოსახული, მკლავებზე განშტოებებით და ერთზეც შუახაზის შემდეგაც ხაზებია დასმული, ისეთივე, როგორც ზოგჯერ კროქას მახლობელ კოშკთა კედლებზეც გვხვდება.

აღნიშნულ ქვათაგან უფრო საყურადღებონი იმ ქვის ყუთში (ყუბო) ჩაეწყვეთ, რომელიც ეკლესიის სამხრეთი კარიდან 6 მ მანძილზე იყო თავის მხრიდან ღია. ამ ქვის ყუთში შევძვერით და. მიუხედავად იმისა, რომ შიგ მყოფმა კოლოებმა შავი დღე დაგვაყენეს. სარკოჯაგი მაინც გავისიჩქეთ. შიგ რამდენიმე ძვლის მეტი არაფერი აღმოჩნდა. ქვის ყუთის სიგრძე 2 მ-მდეა, განი 75 სმ-მდე. ქვის ყუთის გვერდები შიგნიდან გათლილია. სარქველი სამი ქვისაგან ყოფილა შედგენილი. თავისაკენ პირველი აუტლიათ. ეს ქვის ყუთი (სამარხი) ნიქოზის სარკოჯაგთან შედარებით პრიმიტიულია და უფრო ძველიც უნდა იყოს.

ეკლესიის ნანგრევების ქვებში წავაწყდით და მოგვკალით გველი. ზემოხსენებული მოხუცი დრიში და სხვები გაოცებულნი დარჩნენ, — გზა შეშლია ამ წყეულს, თორემ ასეთ წმინდა ადგილზე ავი სული არ იცის და არც შეიძლება იყოსო. ასეთ ადგილს ანგელოზები და წმინდანები უცავენ და ავმა სულმა რომ დაიბუღოს, უვნებელი ხდება, ძალა წაერთმევა ხოლმეო.

აქ გვიჩვენეს (ეს უკვე 1956 წლის 28 აგვისტოს) პირობის ორი ხელწერილი. პირველი 1908 წლის 12 მარტობისთვის (აგვისტო) დაუწერიათ ქართულად. „რაზღენა თიბილაშვილი და მიშა ფარასტაშვილი“ შეთანხმებულან ერთ სადაყო საკითხში“.

მეორე ხელწერილიდან ჩანს, რომ კროქაში 1912 წელს სახნავი მიწები ეკუთვნოდა თავად ციციშვილს, რომელიც მიწას ბეგრით აწლევდა ადგილობრივ მცხოვრებლებს. მოგვყავს ტექსტი:

Условие

1912 года сентября 21 дня Мы (,) ниже сего подписавшиеся (,) с одной стороны кн. Давид Цицианов, а с другой житель сел. Крожа Джавского общества крестьянин Кавдин Караманов(ич) Тибилашвили заключили между собою сие условие следующим:

1. Я (,) кн. Цицианов, даю собственно принадлежащую мне пахотную землю (,) находящуюся в селении Кроже (,) под названием «Дварбин хум», — в следующих границах, с Востока овраг, Западом Юга дороги и севера пахатная земля помещика Цицианова, которую распахивает Габо Тибиллов(ич) Тибилашвили.(.) Выше упомянутую землю распахивал до сих пор крестьянин этот Габо Тибилашвили, а сегодня отказывается от распашки.

2. Выше названную землю я (,) помещик Цицианов (,) даю жителю сел. Крожа крестьянину Кавдину Караманову(ичу) Тибилашвили для распашки, за каковую он (,) Тибилашвили (,) обязан платить помещику ежегодно 4-ю часть его урожая.(.)

3. С. есть наше условие(,) в чем и подписываемся.

Кн. Давид Георгиевич Цицианов.

ბ. თარხანოვი по неграмотности Тоты Тибилова по личной симон ვალიშვილი(,) ყავდინი თიბილაშვილი просьбы расписался.

Самоличности подписавшихся на сие бумаге удостоверил помещик

Джавского старшины по селению Крожа,) удостоверяю подписью моею и приложением казенной печати.

Тома Тибилов

(печать).

წ ი ა რ ა. წიარა არა ჭავის. არამედ ცხინვალის რაიონს ეკუთვნის ვანათის მხარეს, მაგრამ ჭავიდან უფრო მისადგომი და ახლოსაა. ახლა იგი გერის სასოფლო საბჭოში შედის (გერი — იხ. ნაკვეთი V). 1865 წელს გერი ჭვრივის სასოფლო საზოგადოებაში შედიოდა. წიარა მაშინ მასში აღნიშნული არაა; ეგებ, სხვა სახელი ერქვა! ამ საზოგადოებაში მაშინ 302 კომლი ირიცხება. ახლა ნაკლებია, რადგან ბევრი ოჯახი ბარში ჩასახლდა.

ჩვენ კროუიდან წიარაზე ავედით. კროუის სამხრეთ-აღმოსავლეთით სათიბებს ზევით, ტყეში, მთის თხემზე, საიდანაც შესანიშნავი ხელია ცხინვალისაკენ, გვხვდება ქვის ნაგებობის ნანგრევები, რომელსაც წიარას ჭვარს უწოდებენ. ეკლესიის სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლები უფრო კარგადაა შემონახული, ვიდრე ჩრდილოეთი და დასავლეთი კედლები. დასავლეთი კედელი სწორი ყოფილა. ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლები მთავრდება საკურთხევლის მრგვალი კედლით ისე, რომ ნახევარწრისებრ მოხაზულობას წარმოგვიდგენს. ეკლესიის სამხრეთი კედლის მთელ სიგრძეზე ორგანყოფილებიანი მინადგამი არსებულა. თვით საყდრის კუთხის, კარისა და საარკმელთა ქვები თლილია, სხვები — ყორექვისაა. გადახურული ყოფილა თხელი ფიქალებით. ნაგებობა შიგნიდან 5,5 მ, განი — 3 მ 30 სმ.

ამ ეკლესიის დღეობა ივნისის ერთ-ერთ შაბათს იმართებოდა. მოდიოდნენ კროუის, ვანათის, გერის, ზალდინის და სხვა მახლობელი სოფლების ეპხოვრებნი, მოჰქონდათ შესაწირავი. ნაგებობა ძველი ჩანს, აქ წარწერებს ვერ ვპოულობთ, ფოლკლორულადაც ის მეორდება, რაც ჭავა-ხეწეში აღვნიშნეთ.

წინამდებარე ნაშრომის (I—XV ნაკვეთების) შემაჯამებელი აზრი ისაა, რომ დიდი ლიახვის მთელი ხეობა უფრო ძველ ფენებში ქართულია. შემდეგ თანდათან ჩნდება აქ ოსური მოსახლეობა. ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული მონაცემების მიხედვითაც უდავოა, რომ აქაური და ჩრდილოელი ოსები ერთი ხალხია. მათი ეს ერთიანობა ყოფის (ეთნოგრაფიული), ენისა და ფოლკლორის მონაცემების მიხედვით კარგად არის დასაბუთებული ცნობილი ირანისტოსოლოგის — ვასილ აბაევის ნაშრომებში¹⁰.

ამავე თვალსაზრისით საინტერესოა სხვა წიგნებიც, მაგალითად: *История Северо-Осетинской АССР (Москва, 1959)*;

3. *В а н е е в*, *Исторические известия об аланах-осах, Сталинир, 1941*; *В. В а н е е в*, *Народное предание о происхождении осетин, Сталинир, 1956*; *В. Н. Г а м р е к е л и*, *Двали и Двалетия в I—XV вв. н. э., Тбилиси, 1961*; *Г. С. А х в л е д и а н и*, *Сборник избранных работ по осетинскому языку, Тбилиси, 1960*; *გ. დ. თ. ო. გ. ო. შ. ვ. ი. ლ. ი.*, *საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (უძველესი დროიდან XIV ს. დამლევამდე), სტალინირი, 1958.* და სხვა არაერთი ავტორის ნაშრომები.

¹⁰ *В. И. А б а е в*, *Осетинский язык и фольклор, Москва-Ленинград, 1949*; *В. И. А б а е в*, *Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, Москва-Ленинград 1958.*

ლიახვის ხეობის ოსების ცოცხალ სიძველეებს (ე. წ. Живая старина) უფრო მეტად, ვიდრე ჩრდილოელი ოსების ფოლკლორს, ატყვია ქართული ზეპირ-სიტყვიერების კვალი.

თითქმის ყოველ სოფელში გარგონებთ თქმულებებს დარეჯანების (ნართების), და დარეჯანიანების (ქართული გზით), ამირანისა და სხვათა შესახებ, აგრეთვე, როგორც ადრევე აღვნიშნეთ, ისტორიული პირების — ვახტანგ გორგასალის, თამარ მეფის, ერეკლესა და სხვათა შესახებ. მეორე მხრივ, ქართველებთან ოსების უშუალო და, აგრეთვე, უფრო ძველად კავკასიონის გადაღმიდან მეზობლობის შედეგად ქართულ ფოლკლორშიც ჩანს ნართული ეპოსის სახელები და სახეები¹¹. ძველი კავშირების მაჩვენებელია, რომ „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგ გორგასალის დროიდან ოსი მთავრების გამოჩენილ გმირებს — მეომრებს ოს ბალათარებს უწოდებს.

პროფ. ვ. აბაევის მტკიცებით, სიტყვა ბალათარ (ბაყათარ) ოსეთში თურქულ-მონღოლური მოდგმის ხალხებიდანაა შესული და იქედანვეა რუსული სიტყვა „ბოგატირი“¹².

ჩვენ ვუშვებთ შესაძლებლობას, რომ ამავე ბალათარ სიტყვის სახე-ცვლილება (ღ-ყ, თ-ჩ) დასავლეთ საქართველოში ხმარებული სიტყვა ბაყაჩა — მსუქანი, ზორბა ბავში, დიდი ფრინველი (განსაკუთრებით — დიდ დედალზე იტყვიან — ბაყაჩა დედალიაო“). ბაყაჩა ვაყის სახელადაც გვხვდება საქართველოში. შორს რომ არ წავიდეთ, ამ სტრიქონების ავტორის ძმის — ქიმიურ მეცნიერებათა კანდიდატის, კორნელი მეგრელიძის — ბავშვობის სახელი ბაყაჩა არის (მდრ. ბალათარ — ბაყაჩა). თუ ეს მონგოლების დროის სახელებიდან არ შემორჩენილა, მაშინ იგი ოსური ეპოსიდან არის ნასესხები.

ოსურ-ქართული კულტურული ურთიერთობის კიდევ უფრო კონკრეტული ფაქტი ისაა, რომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რიგ ოსთა საფლავის ქვებზე ოსური სიტყვები ქართული ასოებით წერია. სამხრეთ ოსეთში ჩვეულებრივი იყო ამავე ასოებით მიმოწერა. იოანე იალღუზიდის (1775—1830) მიერ ოსურად თარგმნილი სახარების ქართული ნუსხური ასოებით გამოქვეყნებამდე¹³ ხელნაწერიდანაც იკითხებოდა ასეთივე სალოცავები. კ. კეკელიძემ და გიორგი ახვლედიანმა შეისწავლეს ივანე იალღუზიდის ცხოვრებამოლავაწეობა, მისი თარგმანები ქართულიდან ოსურ ენაზე¹⁴. ცნობილია, რომ 1802 წელს შედგა წიგნი რუსულად, ქართულად და ოსურად პატარა ლიახვის ხეობის ს. ვანათში მცხოვრებ და ქსნის ხეობის ოსთათვის¹⁵. ამ წიგნშიც ოსური სიტყვები ქართული ასოებით წერია.

აკაკი შანიძემ დაახასიათა ქართულ-ოსური წიგნი, გამოცემული 1823 წელს, მიუთითა, რომ „ქართული ასოები იხმარა იმავე ი. იალღუზიდემ მის მიერ ოსურად ნათარგმნ საეკლესიო წიგნებში, რომლებიც დაიბეჭდა 1820-

¹¹ Ш. В. Дзидзигური, Грузинские варианты нартского эпоса, Тбилиси, 1971.

¹² В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, Москва-Ленинград, 1958, გვ. 246.

¹³ Г. С. Ахвледиани. Сборник избранных работ по осетинскому языку, Тб., 1960.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ გ. ახვლედიანი. წერილი თბილისის უნივერსიტეტის მოამბეში, ტ. VI, თბილისი 1926.

24 წლებში¹⁶. ავტორი აღგენს პარალელური (ქართულ-ოსური) ტექსტის ფოტოსურათებსაც.

ა. შანიძე წერს: „აწლად მიგნებული ცალი ოსური სახარებისა, მართალია, მხედრულად არის ნაწერი, როგორც წინათ ცნობილი ორი ცალი, მაგრამ უეჭველია, იგი უნდა დაბეჭდილიყო, როგორც აღენიშნეთ, ძველი ქართული ასოებით, როგორც ეს მიღებული იყო საეკლესიო წიგნებისათვის“¹⁷. სწორედ ასეა დაბეჭდილი თბილისში გამოცემული „საეკლესიო ლოცვანი“¹⁸. — მარცხნივ ქართული, ხოლო მარჯვნივ ოსური ტექსტები ძველი ქართული ასოებით. ასეთივეა ჩვენს ხელთ არსებული ამავე წესით მოსკოვში 1821 წელს დასტამბული „საღმრთო მახაბრება“¹⁹. — „ხვეჩაონ ლაგაღქანგ“ (კონდაკი) (სათაური — ასომთავრულით. ტექსტი — ნუსხური). აქ ისაა განსაკუთრებით აღსანიშნავი, რომ ეს წიგნები, როგორც ეს აკად. გ. ახვლედიანმა უკვე აღნიშნა, სამხრეთელი ოსების ასომთავრულია და წინააღმდეგ მეთყველებს აახავენ, — სწორედ იმ ოსების მეთყველებს. რომელთა კულტურულ წარსულსაც ეხება წინამდებარე ჩვენი ნაშრომი.

ზ ა ლ დ ა. ამ საყურადღებო სოფელზე ლატერატურაში ცნობები არ მოიპოვება. ამიტომ მასზე საგანგებოდ ვჩრდებთ. იგი ცხინვალის რაიონის ქემერტის სასოფლო საბჭოში შედის. მდებარეობს ზემოალწერილ ქემერტს, გერსა და წიარას შორის. ს. ზალდა, მასში არსებულ სიძველეებს გარდა, ცნობილია იმითაც, რომ აქ დაბადებულა (1775 წ.) ოსთა დიდი განმანათლებელი, ქართულ ენაზე შექმნილი პოემის „აღლუზიანის“ ავტორი იოანე (ივანე) იალღუზიძე — გაბარაშვილი.

ი. გაბარაშვილის შემდგომი თაობები — გაპარაეკები (ადგილობრივი გამოთქმით გაბარათები — გაბარანთი) არიან. მათგან გაგონებთ გადმოცემას: ზალდაში ერეკლე მეფე ჯარით ბრძანებულა. დღისით დაღესტნელი თავდამსხმელები რომ გაურეკაეთ, გამარჯვებულებს ლაქე აზნაურ იალღუზიძის ოჯახში გაუტარებიათ ოსური ლუდის სმაში. მასპინძელს ერთ-ერთი შვილიშვილის შესახებ მეფისათვის უთქვამს: აზრანი (ნიკერი) და მარჯვე ყმაწვილი არისო. იგი მეფესაც მოსწონებია, დღით თავის ცხენზე შემოუსვამს, წაუყვანია და გაუზრდია. ეს ივანე (იოანე) ალღიზათი²⁰ — ალღუზიძე (შდრ. „ალღუზიანი“) იყო.

ეს ალღუზიძე, იგივე იალღუზიძე, აღრინდელ წიგნებში ჯაველად იხსენიება იმით, რომ მამინ ზალდა აღმანისტრაციულად ჯაქის საზოგადოებაში შედიოდა. ზალდაში 1865 წელს დროებითავადებული 67 გლეხი ირიცხებოდა. ახლა აქ ამისი ნახევარი თუ იქნება (დანარჩენი ბარისკენ დაწეულა). მათში 4 კომლი თიბილოვი და 1 ხაბალოვიც ცხოვრობს.

¹⁶ ა. შანიძე, ერთი ფურცელი ქართველთა და ოსთა კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან (ქართულ-ოსური წიგნი 1823 წლისა) — ურნ. „პაენე“, 1964, № 1, გვ. 171.

¹⁷ იქვე, გვ. 174.

¹⁸ ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, I, თბილისი, 1941, გვ. 90—91, № 121.

¹⁹ იქვე, გვ. 91. შდრ. ი. ლოღაშვილი, დავით სოსლანის აკლდამის საიდუმლოება, თბ., 1971, გვ. 86—88, იქვეა დასახელებული ძირითადი ლიტერატურა იოანე იალღუზიძის მრავალმხრივი მოღვაწეობის შესახებ.

²⁰ З. Н. Вансев, Народное предание о происхождении осетин, Цхинвали, 1971, გვ. 6—7.

²¹ ივანე იალღუზიძის შესახებ იხ. Н. Г. Дзасохов, Словарь (выборочный) к текстам И. Ялгузидзе, Цхинвали, 1971, გვ. 6—7.

ზალდაში რომ პირველად 1954 წელს ვიყავით, ი. იალღუზიძის მამა-პაპეული სასახლის ნანგრევები და კოშკ-გალაენის კედლები ჯერ კიდევ არსებობდა. უბანს ადგილობრივები გაღვანს (ქართ. გალაენი) უწოდებდნენ. აქ 1977 წლის ივლისსა და 1978 წლის ბოლოსაც ვიყავით. ხსენებულ სიძველეთა მხოლოდ საძირკვლებიღა შეიმჩნეოდა. იალღუზიძის მოდგმის გაბარაითებად ითვლებიან: აბრამ, გერსამ, გიორგი, ელიოზ, იასონ, ილო, კოსტა, ჩვენი (ცხინვალელი ექიმის ვიქტორ ჯუსიოთის, ოთარ ჭაფარიძისა და ჩემი) მასპინძელი, ყოფილი მასწავლებელი რომან (რამან) ექვთიმეს ძე გაბარაითი (გაბარაევი) და სხვები. ესენი გვიამბობენ, რომ მათი შორეული წინაპრები აქ მზივის მთიდან და ყელის ტბიდან (წითელი ჭერის მთიდან) ჩამოსახლებულან. ჩვენ მზივში ახლაც გვყავს ნათესავიო. ზალდის უფრო ძველი უბნები სოფლის გარეთ — სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და სამხრეთით (ამას ლოლანთ უბანს ან პატარა ლალისას უწოდებენ) მდებარეობს. იქ შედარებით ძველი სასაფლაოები და ნანგრევებიც არის. საფლავის წარწერები ახლებია.

ახლანდელ ზალდაში გუშაბათიანი ეკლესია 1820 წელსაა აგებული ი. იალღუზიძის ინიციატივით. მეორე კი 1870 წელს აუშენებიათ, როგორც მასზე აწერია, თურქეთ-ბულგარეთის ომიდან დაბრუნებული „სიმონ გაბარაევი-ბედიევიჩის“ თაოსნობით.

ამ მხარეში სახელგანთქმული ლალისა ვასტირჯი — ლალისას ეკლესია (წმინდა გიორგის), ანუ ლალისას ჭვარი. სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით აღმართულ მთის მწვერვალზე დგას საოცრად გახარებულ ბზის ტყეში. სარწმუნოა, მას ლალისა იმეტომ ეწოდება, რომ ამ ეკლესიაში ლალის^ა თვლებით შემკული ხატი ესვენა. ან ჭვარი იყო და საკუთარ სახელ ლარისა — ლალისასთან არ უნდა იყოს დაკავშირებული. მის აგებას გაბარაითები ი. იალღუზიძეს მიაწერენ, მაგრამ ეს არაა სწორი. იგი მრავალსაუკუნოვანი ქმნილებათაა, ეკლესია ნაცრისფერი (ს. ხვწის) გათლილი ქვებითაა აგებული (განი 5 მ, სიგრძე — 5,5 მ).

საკურთხეველის სარკმლის თავზე ნუსხური ასოებია ამოკვეთილი: „ქ გი შე“, რაც ნიშნავს — „ქრისტე, გიორგი შეიწყალე!“ იგივე გიორგი, ისევე ნუსხური ჩაქრილი ასოებითვე საყდრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ბალავარზე დადგმული ქვის წარწერაშიც (35×75 სმ) იხსენიება. წარწერა რვა სტრიქონს შეიცავს (აქ სტრიქონებს ვერტიკალური ხაზებით გამოვყოფთ). იკითხება ასოები: „ქ ე შ წყ/ გ ო რ გ / და ი მ/ სა და დ ვ ე ს ს/ საძირკველი/ ქ რ ნ. კ. სა — „ქრისტე, შეიწყალე გიორგი რ გ და ი მ/ სა და დ ვ ე ს საძირკველი ქრონიკონ. სა“. იმ = 18 + 780 = 798 ნაადრევა ამ წარწერისათვის. 18 + 1312 = 1330 კი გვანია! საკითხი კვლავ საკვლეოა.

რკ ხსენებული გიორგის ზედწოდება უნდა იყოს, მაგრამ თუ იგი ციფრია, უდრის 180-ს და, მას რომ მოქცევის 780 მიეუმატებთ, გამოდის, ეკლესია 960 წელს აუგიათ. თუ „ქრონიკონ“ სიტყვის შემდეგ სა წერტილით იმატომაა გამოყოფილი, რომ ციფრის აღმნიშვნელია, უდრის 201-ს. თუ მას მოქცევის ისევ 780 მიეუმატებთ. გამოდის ამ ეკლესიის საძირკველი 981 წელს ჩაუყრიათ, ამ თარიღებს მხარს უჭერს წარწერის პალეოგრაფიაც. მამსააღამე, ლალისას ჭვარი 120—100 წლით შეიძლება უსწრებდეს ზემოხსენებული წიარის 1085 წ. აგებულ საყდარს.

ლალისას ჭერის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხის ერთ ქვაზე (ნუსხური ასოებითვე) წერია: „ქ ე შე/ ჯ ბ ლ/ ვ ლ დ ა“ — „ქრისტე, შეიწყალე ჯ ბ ლ

ელ დ ა“ (?). ეს ასოები ქვაზე პირშებრუნებით (გვერდულად) არის წარმოდგენილი, განსხვავდება ამავე ნაგებობის სხვა წარწერათა ასოებისაგან და საფიქრებელია, რომ ეს ქვა ამ კედელში უფრო ძველი ნაგებობიდან არის მოხვედრილი.

ამავე ეკლესიის დასავლეთ კარის თავზე ქრისტეს ჭვარცმაა გამოსახული. საყდრის სამხრეთ კედელშიც არის ქვები ჭკრის, მხეცისა და სხვა გამოსახულებებით და ზოგი მათგანი შეიძლება უფრო ძველი ნაგებობიდან იყოს გამოყენებული.

ეკლესიის აღმოსავლეთით დგას გათლილი ოთხკუთხედი კოლონა. მის ჩაჭრილ ზედაპირში ჩასმულია დათვის თავის ქანდაკება პირით ეკლესიისაკენ, ე. ი. დასავლეთით. იქვე ადამიანის რამდენიმე თავის ქალაც ძვეს. ამობენ, აქვე კალასა და რკინას „აღნობდნენო“. ნაღობის ნარჩენები გვხვდებაო. გვეუბნებიან, აქვე დათვის თავის მეორე უფრო დიდი ქანდაკებაც იდგაო, ვილაცას ფერდის ტყეში გადაუგდია და ველარ ეპოულობთო.

აქვე მიწაში ღია ქვაკუბოც ჩანს (სიგრძე — 190 სმ, განი 75 სმ, ქვის სისქე — 10 სმ) ისეთივე, როგორც მცხეთასა და ნიქოზშიც (იხ. II) გვხვდება.

გვიამბობენ: აქ ლალისას ვასტირჯის (წმინდა გიორგი) დღესასწაული პარასკევს იწყებოდა და მეორე პარასკევს მთავრდებოდა. ღრეობის დროს ფხიზელი მოხუცები იცავდნენ „დათვის თავს“ — ვინმე მთვრალი არ დაეჯახოს ან არ შეაბრუნოს, თორემ გაწვიმდება და დღეობაზე ხელი შეგვეშლებაო. უამინდობის ან გვალვის დროს კი სპეციალურად ამოდიოდნენ სოფლიდან, ლოცვით მიდიოდნენ „დათვის თავთან“, იქვე მდებარე ადამიანის თავის ქალას შეაბრ-შემოაბრუნებდნენ; თუ „დათვის“ სახეს აღმოსავლეთით მიაპყრობდნენ, წვიმას ელოდნენ, თუ იმავე თავს დასავლეთისაკენ „გაახედებდნენ“, გამოდარებას ელოდნენ²². ორივე შემთხვევაში „დათვის თავის“ დაძვრის შემდეგ საყდარში ლოცულობდნენო. იმასაც დასძენენ: ადამიანის თავის ძვლები მკველად უდგას ამ დათვის თავსო. დათვის თათის ან თავის გამოსახულება კი ძველად ტანსაცმელზე (მხარზე) ჰქონდა ზოგ ვაჟკაცს გმირობის ნიშნადო.

ცხადია, აქ „დათვი“ ამინდის ღვთაებად ყოფილა მიჩნეული. იგი ქართული ლაზარეს²³ ორეულია.

„დათვის თავთან“ ადამიანის თავის ქალას დაწვობა შეიძლება მით აიხსნას, რომ ოსებსა და ჩეენი მთის ზოგიერთ ხალხს გვალვის დროს წესად ჰქონდათ ძველი საფლავიდან ძვლების ამოყრა (განსაკუთრებით თავისა) და წყლით დასველება (იხ. ზემოთ — ელისი, V).

მოვიხსენიებთ ეთნოგრაფიულად და ფოლკლორულად საინტერესო ზოგ გადმოცემას. მოხუცი იოსებ გაბარათის თქმით, მზე ან მთვარე რომ დაბნელდება, ვეშაპის ბრაღია²⁴. იგი ჩაყლაპავს მნათობს და, მუცელი რომ აეწვევა (მთქმელის სიტყვებით — „მუცელს რომ დასწვავს), უკან ამოაგდებს და ქვეყანა განათლდებაო. წარმოდგენა ვეშაპის მიერ მნათობთა ჩაყლაპვის შესახებ შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანსა“ და სხვა ძეგლებშიც არის ასახული.

²² შტრ. ეურნ. „ფილიუგი“, 1965, № 10. შტრ. ივ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართული ერის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960, გვ. 76—78; ი. შ ე გ რ ე ლ ი ძ ე, ლაზარობა აპკარაში, ეურნ. „კორახი“, 1970; № 4, გვ. 90—92; იქვე, 1976, № 2, გვ. 65—79.

²³ Л. А. Ч и н и р о в, Народный земледельческий календарь осетин, Цхинвали, 1976, გვ. 69.

12. შ ა ო ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1981, № 2

როგორც სხვა სოფლების, ისე ზალდელ მოხუცებს სჭერათ, რომ ნართული სოსლანი²⁴ სოზრიყო ქვამ დაბადა. ოსების წარმოდგენითვე არსებობს „ასხს არ დურ“ — ქვის მჭამელი (მკვნეტელი) გოლიათებიც. თუ ასეთი ცაში იქნება და პირიდან ქვა გადმოუყარდება, მაშინაც იძვრება მიწა და „ყიამათ ბონ“ — „განკითხვის დღე“ დადგებაო.

აქვე მოვისმინეთ თქმულება თხის მოშინაურების შესახებ. თხა პირველად მხოლოდ ეშმაკებს ჰყავდათ. ისინი მას თავიანთ უფროს ძიკურს (ისმის—ძინკური და ძინკვერიც) სწირავდნენ და თვითონაც იყენებდნენ. ოსები დაინტერესდნენ ამ ცხოველით (იოლი შესანახავია, მისი თმიდან თოკი და ქსოვილი კეთდება, ტყავი მოსასხამად და გულად ვარგა, რძესაც იძლევაო), მაგრამ ვერსად იშოვეს. დაბოლოს ხერხს მიმართეს. ძიკურს კაცი მიუღზავნეს. მან უთხრა: თხების მწყემსად დაუდგები შენს ეშმაკებს, ოღონდ ნამწყესური ნატურით ამინაზლაურონო. ძიკურმა გადახედა ეშმაკებს და უთხრა: ხი, ხი, ხი, მწყემსს რომ ვეძებდით, მისი ფეხით მოვიდაო!

მოტყუვდა ეშმაკთა თავი და ეშმაკებიც — ოსი მწყემსად აიყვანეს. დათქმული დრო რომ გავიდა, ოსმა ნამწყესური მოითხოვა — ნამრაველ ყოველ ათ სულზე 1 სული. მისცეს მას კუთვნილი ნეზები და ვაცებიც, ეს ცხოველი ოსეთში გავრცელდა და შემდეგ სხვა ხალხებმაც გაიჩინესო (შდრ. ეურნ. „ფიდეუგი“, ცხინვალი, 1965, № 10, გვ. 10).

თავის დროზე ვერ ჩაიწერეთ და ახლა გვაგონდება. მოხუცმა დავით ბეჭიზათმა (ბეგიზოვი. იხ. ზემოთ — ს. ელისი) გვიამბო: თხა ეშმაკებს ჰყავდათ და ადამიანებმა ვერ ჩაიგდეს ხელში. ოსმა ეშმაკის მოტყუება დააპირა, ხოლო ეშმაკმა — ოსის. ოსი ეშმაკს მწყემსად დაუდგა, თხას გავიჩენო. ეშმაკმა დაიყენა: ნეზ თხებს მიეცემ, ვაცი არ ეყოლება და ვერ გამარავლებსო. ასეც მოხდა. ოსმა მიიღო ნამწყესური და წამოვიდა. წუხდა, აღარ იყოდა, როგორ გაემრავლებინა თხა. დრო რომ დადგა, ნეზმა თხებმა თვითონ მონახეს ვაცი თხა და გამარავლდნენ. შემდეგ ეს ცხოველი ოსებისაგან სხვა ხალხებმაც გაიჩინესო²⁵.

ზალდაშიც ცოლ-ქმრობის სიმტკიცისა და მათთვის ვაჟის გაჩენის მოწყალედ წმინდა მაირამი (მარიამი) მიაჩნიათ. ამიტომ უვაყო ოჯახი მაირამს (ხატს) შესთხოვეს: ვაჟი გავვიჩინე და ყოველგვარი უბედურებისგანაც გვიხსენით, მხეტთაგან ადამიანისა და ცხოველთა მფარველად მოგვევლინეო! (მარიამის კულტი)²⁶.

ზალდიდან ცხინვალში დაბრუნებისას ლალისას ჯვრის გადახურვისა და ჩქაური სიძველეების დაცვის საკითხი აღვპართ. ოლქის სიძველეთა დაცვის განყოფილებამ ეს ვერ შეძლო, მაგრამ აღმასკომის კულტურის განყოფილების გამგის მოადგილე ლილი გასიეევამ ზალდელებს შიფერი შეაქენინა. სოფელმა ეკლესია საიმედოდ გადახურა. საქმეს ზემოხსენებული რომან გაბარათი ხელმძღვანელობდა. იგი აქაურ სიძველეთა დაცვის რწმუნებულადაც დაინიშნა. 1978 წელს კვლავ მოგვემართეს ზალდელებმა: მასალა გამოგვიყონ, ფასი და შრომა ჩვენი იყოს, სხვა სიძველეებსაც შევაკეთებთ და გადავხურავთო.

²⁴ შდრ. „ნართები“, ცხინვალი, 1947, გვ. 37.

²⁵ შდრ. ლ. ჩიბიროვი, დასახ. წიგნი, გვ. 52.

²⁶ შდრ. ლ. ჩიბიროვი, დასახ. წიგნი, გვ. 10 და შემდეგი.

ამგვარი ინიციატივა გამოიჩინეს ცხინვალშიც. — მოხუცმა შალვა ცოტნიაშვილმა და მისმა შეგობრებმა, აქაური ზღუდრის 17-ე საუკუნის წარწერებიანი ეკლესია (იხ. ზემოთ — ზღუდერი) თუთიით გადახურეს და კარი შეჰკიდეს. ეს მაგალითები მისაბამია და ასეთ უანგარო ადამიანთა და მათთვის ხელისშემწყობთა (როგორც ლ. გასითი — გასიევა აღმოჩნდა), მხარდაჭერა და წახალისებაც სასარგებლო იქნება.

И. В. МЕГРЕЛИДЗЕ

НАДПИСИ И ДРУГИЕ ДРЕВНОСТИ ЛИАХВСКОГО УЩЕЛЬЯ

XVI

ХВЦЕ—КРОЖА—ЦИАРА—ЗАЛДА

Резюме

В настоящей пятнадцатой части монографии под тем же названием описываются и изучаются памятники грузинской старины X—XIX веков, их тексты и осетинские надмогильные (XIX в.) надписи, которые встречаются в селах Лиахвского ущелья (часть исторической провинции Грузии — Шида-Картли) Хвце и Крожа Джавского района и Цира Цхинвальского района на территории нынешней Юго-Осетинской автономной области Грузинской ССР.

Одновременно с памятниками материальной культуры здесь же изучаются грузинские и осетинские предания о тех же сооружениях архитектуры, мифологические и другие сказания и некоторые особенности быта местных жителей.

Первые четырнадцать частей настоящей монографии автора опубликованы также на грузинском языке с резюме на русском языке.

I. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Гори—Эргети), Труды Цхинвальского гос. пединститута, т. III, Тбилиси—Цхинвали, 1956, с. 229—256.

II. Древности Сталинири [Цхинвали] и Земо-Никози, названные «Труды», т. I, Цхинвали, 1952, с. 245—320 (в тексте 27 рисунков).

Отдельное издание — Цхинвали, 1952, с. 1—80.

III. Древности Кусирети и их надписи, XV научная сессия Цхинвальского гос. пединститута, Цхинвали, 1954, с. 38—42.

IV. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Сабацинда-Кемерети), Труды Тбилисского гос. пединститута им. А. С. Пушкина, т. XI, Тбилиси, 1957, с. 81—93.

V. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Гери—Вашели—Рока—Едиси—Эрмани), Труды Цхинвальского гос. пединститута, т. VII, Тбилиси—Цхинвали, 1959, с. 137—163.

VI. Надписи и другие древности Паца и Д'жеджора, там же, где V, с. 164—180.

VII. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Згудери), Труды Тбилисского гос. университета, т. 99, Тбилиси, 1962, с. 237—244.

VIII. Надписи и другие древности, Икорта, Вестник отделения общественных наук Академии наук Грузинской ССР, Тбилиси, 1963, т. 3, с. 170—185.

IX. Надписи и другие древности ущелья Малой Лиахви, там же, где VIII, 1963, т. 5, с. 202—218.

X. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Гори—Шиндиси), «Мацне», 1966, № 3, с. 244—259.

XI. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (дополнительные сведения о Земо Никози и Цхинвальских древностях, Тамаршени, Курта), «Мацне», 1969, № 6, с. 119—132.

XII. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Кусирети), «Грузинское источниковедение», III, — сборник, посвященный 75-летию со дня рождения проф. В. Д. Дондуа, Тб., 1971, с. 98—104.

XIII. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Тигва—Корниси—Рустави—Кехви), «Мацне», 1971, № 4, с. 93—110.

XIV. Надписи и другие древности Лиахвского ущелья (Гупта—Джрна—Ниниа—Мсхлеби—Джава), «Мацне», 1976, № 2, с. 58—73.

XV. Выше Корниси, в Цорбиси (с рекомендационной заметкой акад. А. Г. Шанидзе. «Строительная надпись 880 года), газ. «Коммунисти» от 14 июля 1981 г., № 138 (на груз. яз.).

XVI. Предлежащая часть.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის
ისტორიის ინსტიტუტის რუსთველოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის აკადემიკოსმა შ. შიშიგურმა

კ უ შ ლ ი კ ა ტ ი ა

თელო სახოკია

ილია შავჭავჭავაძის ნაწერთა გიგლიოგრაფია*

“ივერია”. 1980

- № 1. მეთაური, იწყება: „დადგა ახალი წელიწადი და ნება გვიბოძეთ, ასე ვაკვიროთ“.
- № 6. მეთაური¹, იწყება: „ჩვენ, რაც შევიძელით, ვაუწყეთ ჩვენს მკითხველებს უმთავრესი საფუძველნი სახელმწიფო სათვალავად ბანკისა...“ (ბოლოს ფანქრით აწერია ი).
- № 7. მეთაური, * იწყება: „უელაზდ უწინარეს საცნობელი ის არის, რომ საგლებკაცო ბანკი“ (ბოლოს ფანქრით აწერია ი).
- № 8. მეთაური*, იწყება: „ერთი დიდად საგრძნობელი წუნი საგლებკაცო ბანკისა ის არის“ (აწერია ი).
- № 11. მეთაური*, იწყება: „ღღევანდელი ვეროპა ქგავს იმ კაცსა, რომელიც გარედან მტერს უყენებს თვალსა და შიგნიდან მოყვარესა“.
- № 13. ფელეტონი*: ამბავი ყბადასალები და წყალწასალები. (პოლემიკა «Трих. Личности»-ის მწერლებთან, აწერს „ივერიელი“ (მე ილიასად მიმართნი).
- № 14. მეთაური, იწყება: „ბულანვე ამოირჩია პარიკმა“.
- № 16. მეთაური, ** იწყება: „რა არის სიმდიდრე ეროსა?“ ასში და ათასში ერთის ოქროში ღღობა (აწერია ი).
- № 17. მეთაური, იწყება: „ეგრეთ წოდებულს „სამთა კაქშის“, შედგენილს გერმანელ პოლიტიკოსთ მიერ“.
- № 20. მეთაური, იწყება: „გაზეთებს დღეს ჩრდილში აქეთ მიყენებულე ყველა სხვა საქმეები“
- № 21. მეთაური*, იწყება: „არიან ზოგი რთი იმისთანა ქვეყნები, საცა“ (აწერია ი).
- № 22. მეთაური, იწყება: „განმეორება იქნება ათასყერ თქმულსა, რომ ქვეყნის ეკონომიკურ ყოფა-ცხოვრების“...
- № 26. მეთაური, * იწყება: „დიდი ხანია სჩივიან ჩვენი მუშაბულენი და მიწათმომქმედნი“ (აწერია ი).
- № 27. მეთაური, * იწყება: „ერთი არასასიამოვნო თვისება დაეკება აქაურ სომხის ლიტერატორებსა“ (აწერია ი).
- № 31. მეთაური, * იწყება: „ბ-ნ სვიმონ ვეზიროვის წერილი შესახებ ვაზის ავადმყოფობისა“ (აწერია ი).
- № 32 მეთაური, იწყება: „ჩვენმა მკითხველებმა უკვე იციან, რომ კომიტეტი საადგილმამულო გადასახადის გაწერისა...“.
- № 33. მეთაური, * იწყება: „ჩვენ არა ერთხელ გეითქვამს, რომ ევროპის ახლანდელი შინაგანი მდგომარეობა მეტად გამწვანებელია...“.
- № 37. მეთაური, ** იწყება: „კიდევ ერთი ახალი პროცესი მკურნალთა შორის...“ (აწერია ი).
- № 38. მეთაური, * იწყება: „დიდი ხანია ლაპარაკი იყო, რომ აქაური სასულიერო წოდება აპირობს სიონთან დაარსოს მუზეუ“ (აწერია ი).
- № 39. მეთაური, იწყება: „დასაყუთ ევროპის დიდს სახელმწიფოებს რომ კაცმა თვალი...“
- № 40. მეთაური, ** იწყება: „გღეხ-კაცთა ყოფა-ცხოვრება და ქონებითი შემძლეობა“ (აწერია ი)
- № 41. მეთაური, იწყება: „20 თებერვალს, ორშაბათს დღეს ქალქის საბჭოში ბ-მა კოლუბინსკიმ შეიტანა...“
- № 42. მეთაური, ** იწყება: „ჩვენ მკითხველებს მოეხსენებათ, რომ ღღევანდელ ინგლისის შინაურ პოლიტიკას...“

* დასაბეჭდად მოამზადა ლევან ჭრელაშვილმა.

¹ ერთ ვარსკვლავს უესკამთ იმ წერილებს, რომლებიც შესულია ი. ჭავჭავაძის თბულებათა სრული კრებულის ათტომეულში, რომელიც გამოსცა პ. ინგოროყვამ.

² ორ ვარსკვლავს უესკამთ იმ წერილებს, რომლებიც ილიას ნაწარმოებად აღრიცხული აქეთ „ივერიის ანალიტიკური ბიბლიოგრაფიის“ შემდგენლებს.

- № 43. მეთაური*, იწყება: „ერთა შორის დაუნდობლობა, ომი და სისხლისღერა...“
- № 45. მეთაური, იწყება: „ჩვენს მითხველებს უკვე მოეხსენებათ ყაზახის ამინოვის ამბავი“.
- № 50. მეთაური, იწყება: „ახლანდელს მთავარ მინისტრს საფრანგეთისას ტირპის აბრალებენ...“
- № 51. მეთაური, იწყება: „ვუშინ უკანასკნელი კრება მოხდა კომპეტეტისა, რომელიც მოწვეული იყო ბ-ნ ვუბერნატორისაგან.“
- № 55. მეთაური,* იწყება: „ერთი მეტად ხელის შემშლელა მიზეზი და გარემოება ბათომის წარმატების“ (აწერია ი).
- № 56. მეთაური,** იწყება: „ჩვენის ფიქრით საკუთრების საქმე ბათომში“...
- № 57. მეთაური,* იწყება: „თქმა არ უნდა, რომ რუსულმა ლიტერატურამ დიდი ხელმძღვანელობა...“ (აწერია ი).
- № 61. ცელური,* იწყება: „ამიერკავკასია მიწის პოხიერებთა და ჰაითა“ (აწერია ი).
- № 71, 77, 78, 83, 90, 106, 116, 117, 118, 130, 159—ფელეტონი* „აი ისტორია“.
- № 85. ფელეტონი: წერტილები სხვადასხვა რაგინდარამ (წერალი პირველი). აწერია სფირილონ ჩიტორელიძე.
- № 88 № ივზე.
- № 105. ფელეტონი,* ვხადაცხა და სხვათა შორის (პოლემიკა კანზართან).
218. მეთაური, იწყება: „ეს მესამე წელნიადია თითქმის, რაც ევროპის პოლიტიკა ერთსა და იმავე მდგომარებობაშია“.
- № 221. მეთაური, იწყება: „დიდი ხანია, როგორც ვეროპასა, ისეც რუ-ეთში ლაპარაკია იმაზედ...“
- № 222. მეთაური,* იწყება: „ფილოქსერა, ეს ყველა ჰარზე უღრღესი ჰირი ვახისა“.
- № 224. მეთაური, იწყება: „ერთი სასიამოვნო ამბავი კიდევ მოგვიტანა მამინდელმა დეკემბამ...“
- № 225. მეთაური, იწყება: „ინგლისის დღევანდელ პოლიტიკას ვარემოებამ...“
- № 228. მეთაური,* იწყება: „ღრღეს ჩვენშია-კი ბევრი არ არის იმითანა კაცი, რომ“ (აწერია ი).
- № 231. მეთაური, იწყება: „მამინ, როდესაც გერმანიის იმპერატორი მოგზაურობს“.
- № 232. მეთაური, იწყება: „მთელი ეურნალ-გაზეთები ევროპისა დღეს“.
- № 233. მეთაური,* იწყება: „კრიტის კენძელის ამოლობამ“.
- № 234. მეთაური,** იწყება: „რალც დომხალი კეთდება დღევანდელ პოლიტიკისაგან“.
- № 236. მეთაური,* იწყება: „ძლიეს მოვესწარით, რომ აქაურმა რუსულმა გაზეთმა“ «Новое обозрение» (აწერია ი).
- № 237. მეთაური*, იწყება, „შემდეგ იმითანა საუცხოვე „წუობილ-სიტყვაობისა“, რომელიც...“ (აწერია ი).
- № 238. მეთაური*, იწყება: „ჩვენა ვნახეთ, რომ „Новое обозрение“ (აწერია ი).
- № 243. მეთაური,* იწყება: „დეკემბამა ერთი თითქმის მოულოდნელი ამბავი მოგვიტანეს“.
- № 244. მეთაური, იწყება: „გერმანიის იმპერატორის ყოფნამ საბერძნეთსა და...“
- № 248. მეთაური, იწყება: „გაზეთებს თითქმის საფანელი შემოაკლდათ“.
- № 250. მეთაური, იწყება: „შესამძლო ვანა კაცი, თავის თავზე სულ არაფერსა თაკილობდეს“.
- № 252. მეთაური,* იწყება „24 ნოემბერს ტფილისის სასამართლომ თავის მსჯავრი“ (აწერია ი).
- № 259. მეთაური, იწყება: „აი, რა მოუწერია აღმოსავლეთის ენებს...“
- № 265. მეთაური, იწყება: „ჩერ კიდევ თითქმის პირველ ხანებში, რაც...“
- № 269. მეთაური,* იწყება: „აზია, რომელიც ერთს დროს მამამთავარო იყო...“
- № 271. მეთაური*, იწყება: „სპარსეთს, ამბობს ერთი კორე! პონდენტი რუსეთის გაზეთისა...“
- № 273. ფელეტონი, წიგნი კალაღმადან. სფირილონ ჩიტორელიძის.
- № 275. მეთაური, იწყება: „ჩვენს ვაზეთს არაერთხელ ჩამოუგდია საუბარი“.
- № 277. მეთაური,* იწყება: „ეს ოციოდე წელიწადზე მეტა, რაც“.
- № 278. მეთაური, იწყება: „ევროპაში, როგორც მოეხსენება წიგნისკვლთ“.

1890

- № 1. * ნიკოლოზ გოსტაშაბიშვილი (სახალწლო მოთხრობა—აწერია **).
- № 3. მეთაური, იწყება: „ახალმა წელიწადმა ერთი საყურადღებო ამბავი“.
- № 5. მეთაური, იწყება: „პოლკარამ ხელახლად ააყავანა ევროპის დიპლომატია“.

* შემდეგ ვადახატვლა და ფრჩხილებში ჩასმული: „ჩვენი სოფელი (სურათი) ვაჟა-ფშაველასი, № 45 (მე-3 კე)“.

- № 7. მეთაური, იწყება: „ამ ბოლოს ხანებში ძალიან ვახშირდა...“
 № 10. მეთაური, იწყება: „ყოველი სახელმწიფო ევროპისა საყოველთაო საქმეში...“
 № 12. მეთაური, იწყება: „ჩვენ ამას წინაღ ვაუწყებ ჩვენს მკითხველს...“
 № 16. მეთაური,* იწყება: „დასავლეთ ევროპას, დიდ ატლანტიკის“.
 № 18. მეთაური*, იწყება: „ბატონუმობა გაუქმდა რუსეთში“.
 № 20. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ ამას წინაღ საუბარი ჩამოკადვით“.
 № 22. მეთაური, იწყება: „საკვირველი კაცი ბრძანდება ახლანდელი ახალგაზრდა იმპერატორი...“
 № 24. მეთაური, იწყება: „ჩვენ ამის წინაღ გერმანიის იმპერატორის...“
 № 26. მეთაური, იწყება: „დღევანდელ გვესმის თუ ვკითხულობთ...“
 № 27. მეთაური, იწყება: „დიდი ხანია, ისმობდა საზოგადოებაში...“
 № 29. მეთაური, იწყება: „ერთი უდიდესი საჭიროება სახელმწიფოსი...“
 № 37. მეთაური*, იწყება: „დიდი რამ არის, ვინც იცის კარგად წაითხვა წასაკითხისა“.
 № 39. მეთაური, ** იწყება: „ერთი დიდი ნაყოფი ჩვენს სოფლის მასწავლებლობისა“.
 № 41. მეთაური, იწყება: „მეუბნა ხალხის საქმე, რომელიც გერმანიის იმპერატორმა...“
 № 43. მეთაური, იწყება: „შარშანდელმა წელიწადმა თათქმის სრულიად...“
 № 44. მეთაური, იწყება: „აქაურ ვახუთის მკითხველებმა უკვე...“
 № 47. მეთაური, ** იწყება: „ყველა შეტყობილი ექნება ის სამწუხარო ამბავი...“
 № 50. მეთაური, ** იწყება: „... ალიაკითი, რომელიც ამ ბოლო ხანებში ასტყდა ქალაქში...“
 № 53. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ! სათავადაზნაურო ბანკის...“
 № 55. მეთაური*, იწყება: „მოწინააღმდეგენი იმ დივიდენტიან...“
 № 57. მეთაური*, იწყება: „ქ. ტფილისში, ახალციხესა, გორსა...“
 № 63. მეთაური, ** იწყება: „დღეს აქამოდ მთელს ქვეყანაზე...“
 № 64. მეთაური*, იწყება: „მოიღვა ვაზაფხული, როცა გამოიტანა...“
 № 65. მეთაური, იწყება: „თანდათან ირკვევა, რომ ბ. ბისმარკი...“
 № 67. მეთაური*, იწყება: „დიდი ხანია, ჩვენს საზოგადოებაში...“
 № 69. მეთაური, იწყება: „ამ მოკლე ხანში ევროპაში ბევრი რამ მოსაუზუნებელია...“
 № 72. მეთაური, იწყება: „დღეს აქამოდ არ ვათაყუბულა...“
 № 74. მეთაური, იწყება: „განსამართლების ახალმა წესებმა...“
 № 129, ** ამ ნომერში აღწერა: „როსის პატივსაცემად წარმოდგენა და ეახშაი, ეახშაზე სიტყვა უთხრა აქაიმ და ილიამ.“
 № 168. მეთაური, * იწყება: „ჩვენ მინამ ვიტყვოდეთ რასმე...“
 № 170. მეთაური, * იწყება: „ჩვენ წინა მეთაური წერილიდან...“
 № 171. მეთაური, * „წინადაც მოვახსენებ და ახლა...“
 № 173. მეთაური, * იწყება: „სწორედ მოვახსენებ...“ (იგივე ბანკის საქმის კვარტლებმა).
 № 178, 179, ფელეტონი. „წერილი მეგობართან“, სფირიდონ ჩიტორილიძე.
 № 233. მეთაური, * იწყება: „გაგონალა ამისთანა ამბები, რაც...“
 № 234. მეთაური, * იწყება: „დღე ისე არ გადის, რომ...“

1801

- № 24. მეთაური, * იწყება: „ვათავდა არჩევნები ქალაქის ხმოსანთა“.
 № 34. მეთაური, იწყება: „ჩვენ არა დროს არა გუქარებთა, რომ ვგრძნობდებულ...“
 № 50. მეთაური*, იწყება: „ჩვენის ქალაქის თვითმმართველობისათვის ორი ძალან...“
 № 53. მეთაური, * იწყება: „ლონ ქვეყნისა მართო ნიჭიერი...“
 № 94. მეთაური, იწყება: „ყოველ წელაწადს რუსეთში და ჩვენს ქვეყანაშიც...“
 № 102, 103, 104, 107, 108, 109, 111, 114. მეთაურები. „ტფილისის სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის წევრთა წლიური კრება“.
 № 105. ** დაბეჭდილია მოკლე წერილი მადლობისა ილია ჭავჭავაძისა იმად მიმართ, ვინც მიულოცა ბანკის მმართველობის თავმჯდომარედ არჩევა (იხ. № 104. „ახალ ამბავში“, პირველი ამბავი).

* ამის შემდეგ ფრჩხილებში ჩაწერა: „ქე-16 № დაბეჭდულია ა. სკარბელის „არუთინის თავგადასავალი“.
 * ამის შემდეგ ფრჩხილებში ჩაწერა და გადახახულია: („მაკე-ქე-21 № ეყას „პატარა სცენა“... ამბავზე“).
 * ამის შემდეგ ფრჩხილებშია ჩაწერა: („ამ № ყაზბ“).

- № 117.* * ამ ნომერში დაბეჭდილია „წერილი რადაქციის მიმართ“. ივ. მაჩაბლისა საბანკო არ-
ჩევენების გამო. იქვე პასუხია ილ. ქვეკვაძისა?.
- № 240. მეთაური *. იწყება „სიმილი ჩვენს ქვეყანაში...“
- № 242. მეთაური, იწყება: „მას აქეთ, რაც საფრანგეთის...“
- № 245. მეთაური*, იწყება: „ბ-ნის იზმაილოვის ამრჩევი“.
- № 251. მეთაური, იწყება: „დაბრუნდა თუ არა თ. ბისმარკი“.
- № 273. მეთაური*, იწყება: „ამ უკანასკნელ ხანებში ამბავი მოვიდა...“
- № 274. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ ამას წინადა ესთხოვდით“, რომ...“
- № 275. მეთაური, * იწყება: „წარსულ კვირა დღის მეთაურში“.

1882

- №. 5. მეთაური, * იწყება: „იმისთანა უმაგალითო და შემაძრწუნებელა“.
- № 11. მეთაური*, იწყება: „ნათლისღების დღეს მომხდარმა“.
- № 13. მეთაური, * იწყება: „იმ ნათლისღების უბედურების“.
- № 16. მეთაური, იწყება: „ქუთაისის საზოგადო საქმეთა...“
- № 21. მეთაური*, * იწყება: „წლეუანდელს ივერიამ და(...“
- № 25. მეთაური*, * იწყება: „ჩვენდა სამწუხაროდ, უნდა ესთქათ...“
- № 39. მეთაური*, იწყება: „ჩვენს გაზეთში დაბეჭდილი იყო წერილი“.
- № 68. მეთაური, იწყება: „ჩვენ კარგა ხანია მას აქედ“ (ქალაქის გუბერნატორის შერვაშიძის მიერ ამხანაგობის დაარსება).
- № 77. ფელეტონი*: ნიკოლოზ ბარათაშვილი (პატარა ეტიუდო ერთის წერილიდან ამოღებულ).
ქვემ აწერია * * * და ფანქრით „ილია ქვეკვაძე“
- № 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110—ტფილ-სის სათავადაზნაურო-საადგილ-
მამულო ბანკის წევრთა წლიური კრება.
- № 117. * * რამაძტულ საზოგადოების საგანგებო კრება.
- № 140. მეთაური, იწყება: „ეს ოცი დღეა, რაც ბაქოდან...“
- № 172 და 173 * *. ტფილისის სათავადაზნაურო ბანკის კრება.
- № 204. მეთაური, იწყება: „ხოლერა განელდა, მხოლოდ“.
- № 240. მეთაური, * იწყება: „ჩვენში ახლა მეტდ გამწივრდა“.
- № 241. მეთაური*, იწყება: „წარსულს ორშაბათს ჩვენს ქალაქის...“
- № 272 და 273*, საგანგებო კრება ტფილისის გუბერნიის თავადაზნაურობისა.

1883

- № 1. მეთაური, * იწყება: „შემოედგით ფეხი, გწყალობდეს ღმერთი“.
- № 4. მეთაური* იწყება: „ჩვენი ეკონომიური ძალონი...“
- № 14. მეთაური* *, იწყება: „ბატონყმობის გაუქმებას, გლუხთა...“
- № 17. მეთაური, იწყება: „ამას წინედ შემევიდრე ცესარევიჩი...“
- № 32. მეთაური, იწყება: „ამ უკანასკნელ ხანებში დიდი...“
- № 33, 34, 39, 40, 42, და 43—ტფილისის სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის წევრთა სა-
განგებო კრება (ამას უნდა მიუმატოს № 41-ში დაბეჭდილ „რედაქციისაგან“).
- № 44. მეთაური, იწყება: „ამას წინად მოვიხსენიეთ, რომ...“

† ამის შემდეგ გადახაზულია: „ამ წერილებს აწერია მანოელიძე“:

99. მეთაური იწყება: „კარგათ ვიცით, რომ სოფლის“—აწერია მანოელიძე(?)“

119. მეთაური, იწყება: „აეხაჯობა ორგვარია—მანოელიძე (?)“.

120. მეთაური, „მწვევე გარემოება რუსეთის შინაური“

127. მეთაური, „წინა წერილიდან ენახეთ“.

136. მეთაური. „ჩვენს ორს წერილში“.

202. 208. „ქართული თეატრი“.

* ამის შემდეგ ჩაჩოში ჩაწერილია: „ № 153 და 157. წერილი დავლენტიდან ე. ნინოშვილისა“.

† ამის შემდეგ ფრჩხილებში ჩაწერილია: „სოფრომ მგალობლიშვილის ფსევდონიმთაგან“:

ნი: 1) კიცია, „პროვინციელი“—იხ. ივერია 1892, № 72, „ნა პროვინციელიდან“..*

- №№ 81, 82, 83,* * წლიური კრება ტფილისის სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის წევრთა.
 № 86.* ილია ჭავჭავაძის სიტყვა ნ. ბარათაშვილის დასაფლავებზე ღიღუბებში
 № 152. მეთაური* იწყება: „ბევრმა მაგალითებმა წინადაც და ნამეტნაველ...“
 № 164. მეთაური, იწყება: „მოწათმოქმედს, ხენა-თესვის, ვენახის...“
 № 216. ფელეტონი* * „მოკითხვლი საზოგადო ფული (თ. ივ. მაჩაბლის და ბროსეს პრემიის გამო). აწერია ილია ჭავჭავაძე“.
 № 226. ილიას საპასუხო ფელეტონი ივ. მაჩაბლისა.¹⁰
 № 234. ფელეტონი* *. „ილია ჭავჭავაძისა ივ. მაჩაბლის საპასუხოდ“.
 № 237. მეთაური*, იწყება: „ჩვენს მკითხველებს უკვე მოეხსენებთ...“¹¹.
 № 252. მეთაური* *, იწყება: „ბატონი იზმაილოვი უკვე ამორჩეულ იქმნა ქალაქის...“
 № 262. მეთაური*, იწყება: „ევირაპა, 28 ნოემბერს, ჩვენს გაზეთში...“
 № 283. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ მოგვივიდა მთავრობისაგან...“

1894

- № 11. მეთაური*, იწყება: „ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაუროთა...“
 №№ * * 99, 101, 102, 104, 108, 110. ტფილისის სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის კრება.
 № 114 * * მეორე გვერდზე დაბეჭდილია მძღობა ილია ჭავჭავაძისა ამორჩეულთა და მომლოცველთა მიმართ.
 № 161. * * პირველ გვერდზე დაბეჭდილია ილია ჭავჭავაძის საპაწაუბრო წერილი სახელწოდების (20 იელისი) მომლოცველთა მიმართ.
 № 184. მეთაური* *, იწყება: „გაპირებულმა მდგომარეობამ სოფელს...“
 № 186. მეთაური* *, იწყება: „გაზეთები იუწყებიან, რომ სეკტემბერში...“
 № 198. მეთაური* *, იწყება: ბ-ნ მინისტრი სახელმწიფო ქონებისა...“
 № 200. მეთაური, * იწყება: „ჩვენს წინა წერილში“ (იყურეთა № 198).
 № 204. მეთაური, იწყება: „ჩვენმა მიწათმოქმედებამ რომ...“
 № 224. მეთაური* *, იწყება: „მიცვლება აწ ღვთის მიერ განსვენებულ...“
 № 250. მეთაური* *, იწყება: „ერთი უდიდესი საქმე საშროფლო“.
 № 265. მეთაური*, იწყება: „ფინანსთა სამინისტროში დღეს...“

1895

- № 4 * დაბეჭდილია სახალწლო ეკსპრომტი და შიგ ილია ჭავჭავაძეზეცაა.
 № 9. მეთაური*, იწყება: „უველაზე უდიდესი ამბავი ამ ბოლოს ხანს...“
 № 97. ტფილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა არაჩვეულებრივი კრება.
 №№ 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105* და 106. თავადაზნაურთა ბანკის კრება (106 №-ში ურცული სიტყვაა ილია ჭავჭავაძისა).
 № 240. მეთაური*, იწყება: „გუშინდელმა კორემპონდენციამ თელავიდან“.
 № 243. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ მეთაურში ამ რამდენსაზე...“
 № 247. მეთაური, იწყება: „შუაგული, შუანასკვი ვერედ წოდებული“,
 № 248. მეთაური*, იწყება: „ჩვენს ამას წინად ორს მეთაურს...“
 № 249. მეთაური*, იწყება: „მეორე საგანი კახეთის მუერნეთა კავშირისა...“
 № 251. მეთაური*, იწყება: „საოცარი მდგომარეობაა დღევანდელ...“
 № 253. მეთაური, * *, იწყება: იქნება ომი თუ არა? სულ უველანი დღეს...“
 № 254. მეთაური, * * იწყება: დიდი ხანია ვეროპის მეცნორნი...“
 № 256. მეთაური, * * იწყება: „ამ უკანასკნელ ხანებში ჩვენს ქალაქში...“
 № 258. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ ამას წინად მოკლულ აღვნიშნეთ...“
 № 262. მეთაური*, იწყება: „მართალია, ბევრი ლაპარაკი იმოსანა...“
 № 263. მეთაური, იწყება: „უოველი მხოოდან სწორედ...“
 № 274. მეთაური*, იწყება: „უველა რძახის, რომ სომეხთა...“
 № 276. მეთაური* *, იწყება: „დიდი ხანია, ცნობილია, რომ...“

¹⁰ ჩანსულია ჩარჩოში.

¹¹ ამის შემდეგ ფრჩხილებში ჩაწერილია: „241. ფელეტონი. მაჩაბლის პასუხი ილ. ჭავჭავაძის წერილზე (იხ. № 234)“.

1808

- № 2. მეთაური*, იწყება: „ცხოვრება ცალკე აღამიანისა...“
 №№ 20, 21, 22,* ჩვენი ახლანდელი სიბრძნე—სიცრუე (ფელეტონება).
 № 22. მეთაური**, იწყება: „მოსკოვისკი ველომოსტი“ (№ 20).
 № 27. მეთაური**, გაზეთი „კავკასი“ არა სცხვრება, არა...“
 № 29. მეთაური**, იწყება: „გაზეთებმა მოგვიტანეს ამბავი“.
 № 63. სიტყვა თქმული ილია ჭავჭავაძის მიერ გაენათის მონასტერში გაბრძოლვისკოპოსის და-
 საფლავების დღეს (მეორე გვერდზე).
 №№ 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103—ტფილისის გუბერნიის
 თვადანხანურთა საადგილმამულო ბანკის წევრთა წლიური კრება.

1807

- № 1. მეთაური, იწყება: „პოლიტიკური მიმოხილვა“.
 № 2. მეთაური, იწყება: „საკვირველს პედუნა დაბადებული“
 № 3. მეთაური**, იწყება: „ამას წინად რთს სახლში...“
 № 4. მეთაური*, იწყება: „23-ს ამ იანვარს დანიშნულია...“
 № 5. მეთაური*, იწყება: „შეოთხე სავანი, რომელიც კომისიამ“.
 №№ 7, 8, 9,* ტფილისის გუბერნიის თვად-ანხანურთა სავანგებო კრების...“
 № 15. მეთაური**, იწყება: „ჯეშინწინ „ნოვე ობოზრენიეში“ დაბეჭდილია...“
 № 21. მეთაური**, იწყება: „ჩვენ შევიტყუეთ, რომ მთავრობას...“
 № 22. მეთაური**, იწყება: „ნუ თუ თვალწინ დაგვიდგა დასაწყისი...“
 № 27. მეთაური*, იწყება: „აოკრობელ გულვახეთქებით გვიჩვილია...“
 № 30. მეთაური**, იწყება: „ჩვენ, ქართველები, რაღაც...“
 № 32. მეთაური**, იწყება: „ღმერთო, გვიხსენ უარესისაგან“.
 № 38. მეთაური**, იწყება: „არ არის არც ერთი გუბერნია...“¹²
 № 48. მეთაური*, იწყება: „ნუქარა აღსრულდა. ეგრეთ წოდებულ...“
 № 49. მეთაური**, იწყება: „ჯეშინწინ მობრძანდა ახალი...“
 № 53. მეთაური**, იწყება: „კარგახანია, რაც აქაურმა რუსულმა...“
 № 56. მეთაური**, იწყება: „ჩვენს მეთაურში ამას წინად...“
 № 58* და 60 ტფილისის სამეურნეო—საკრედიტო საზოგადოების წლისთავი კრება.
 № 59.* პატარა საუბარი (კამათი *Нес обзврей*).
 № 61. მეთაური**, იწყება: „გაოლა ომისა, რომ ჩვენს ქალაქში...“
 № 67. მეთაური**, იწყება: „ჩვენი წინა მეთაურში ეთქვიო...“
 № 75. მეთაური**, იწყება: „ჩვენ ამას წინად მეთაურს წერილში“.
 № 78. მეთაური**, იწყება: „ცალკერ ინეინერობა, მკურნალობა“.
 № 80. მეთაური**. იწყება: „ჩვენებთან მკურნალების, ჩვენებთან...“
 № 81. მეთაური**, იწყება: „პანი შაუშოვის „სცდების...“¹³
 № 85. მეთაური**, იწყება: „ისტორია არუთინოვის და „ტრიხინებისა...“
 № 86. მეთაური**, იწყება: „ჩვენ წინა წერილში ვაჩვენეთ, რამდენიმე...“
 № 88. მეთაური**, იწყება: „წუ მანამ იკანეკოს ნაძიებს...“
 № 89. მეთაური**, იწყება: „ბ-მ იკანეკოს გამოძიებდან“.
 № 90. მეთაური**, იწყება: „დღეს საჭიროდ დაეინახეთ აღენიშნეთ...“
 № 93. მეთაური**, იწყება: „ჩვენ წინა წერილში მოკლედ აღენიშნეთ...“
 № 94. მეთაური**, იწყება: „ხედალ № 18-ს მისის განკითხვის...“
 №№ 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 197, 108. წლიური კრება ტფილისის სთავად-ანხანურთა
 საადგილმამულო ბანკის წევრთა. ¹⁴
 № 189. მეთაური*, იწყება: „წლევანდელი წელიწადი განსაკუთრებით...“
 № 190. მეთაური*. იწყება: „ან-ლოკავკასია დასახლებულია მრავალგვარ...“

¹² ამის შემდეგ გადახაზულა: „№ 45. მეთაური. ნეკროლოგი თვადი ნ. ზ. ჭავჭავაძე“.

¹³ ამის შემდეგ ფრჩხილებში ჩაწერილია: „82 და 88 ნომერში ანგარიში ტრიხინებთან ლო-
 რების და ისპანდაროვის და შიოს შესახებ“.

¹⁴ ამის შემდეგ ფანქრით წერია: „1890 ახალ ღრამების გამო, გრ. ორბელიანი“.

- № 194. მეთაური*, იწყება: „პირაქეთელი ოსები ჰბინდარობენ...“
- № 196. მეთაური*, იწყება: „ჩვენებური თათარი უფრო ეული“.
- № 200. მეთაური*, იწყება: „ჩვენებურ თათრებს ზამთრის...“
- № 201. მეთაური*, იწყება: „არიან თათრებს შორის იმისთანანი“.
- № 215. მეთაური* იწყება: „ჩვენ წინა წერილებში შევინიშნეთ...“
- № 226. მეთაური*, იწყება: „ჩვენს წინა წერილებში მოვიხსენიეთ იგი მიზეზნი...“
- № 227. მეთაური*, იწყება: „იყოს თუ არა ევროპაში ოსმალეთი...“
- № 231. მეთაური*, იწყება: „რომ უკეთესად შევიცნოთ...“
- № 233. მეთაური*, იწყება: „თუ ინგლისის გაბატონება...“
- № 243. მეთაური**, იწყება: «Новое время» თავისას არ იშლის...
- № 265. მეთაური*, იწყება: „ჩერ კიდევ პუშკინმა სთქვა...“
- № 268.. მეთაური, იწყება: „ხოლო რა უამს მოვიღეს ძე კაცი...“

1898

- № 1. მეთაური*, იწყება: „ჰა, ერთი კიდევ ახალი წელწა...“
- № 2. ნეკროლოგი*, ილია ოქროშქედლიშვილი.
- № 4.* (იხ. მეორე გვერდზე „პატარა საუბარი“ (ქალებზე).
- № 8. მეთაური*, იწყება: „11 იანვარს, როგორც მოეხსენება...“
- № 9. მეთაური**, იწყება: „ბევრს ჰლაპარაკობენ იმის თაობაზე...“
- № 12. მეთაური*, იწყება: „ი. გ. თუმანოვს, როგორც უკვე ყველას მოეხსენება“.
- № 13. მეთაური*, იწყება: „თ. გ. თუმანოვი თავის გაზეთში...“
- № 18. მეთაური*, იწყება: „მას აქედ. რაც ბერძენთა...“
- № 24. მეთაური*, იწყება: „დღევანდელ დიპლომატიისათვის...“
- № 26. მეთაური**, იწყება: „ამას წინად ტფილისის საბჭოში...“
- № 29. მეთაური, იწყება: „ყველაზე დიდი ნაკლი ჩვენის...“
- № 36. მეთაური**, იწყება: „ჩვენი ერთი დიდი უბედულებაა ის...“
- № 37. მეთაური**, იწყება: „ტფილისის სასულიერო სემინარიაში რამდენიმე...“
- № 39. მეთაური*, იწყება: „ამ თებერლის 22 დღეს შესრულდა...“
- №№ 45 და 46. ფელეტონები*: „ოცნაზობა თუ სულელობა“.
- №№ 84, 85, 86, 87, 88. ტფილისის სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის წევრთა საზოგადო კრება.
- № 102. მეთაური*, იწყება: „ქართველკაი ვამბობთ ხოლმე...“
- № 224. მეთაური**, იწყება: „დაიბეჭდა და ეითარც ჩერ არს...“
- № 240. მეთაური, იწყება: „იღეს, მ რომებდა, კსრტულდება...“
- № 245. მეთაური*, იწყება: „ამ უკანასკნელ წლებში ევროპა...“
- № 246. მეთაური**, იწყება: „ჩინეთის საქმე ხომ...“
- № 247. მეთაური*, იწყება: „წინა წერილებიდან სჩანს, რომ“.
- № 248. მეთაური*, იწყება: „შიდა რუსეთის გაზეთები...“
- № 249. მეთაური*, იწყება: „ჩვენს ვუმრდელს მეთაურში...“
- № 253. მეთაური*, იწყება: „1870 წელსა, როცა გერმანია...“
- № 255. მეთაური, „ჩვენს უკანასკნელს მეთაურში მოვიხსენიეთ...“
- № 261. მეთაური, იწყება: „მას აქედ. რაც სამთა კავშირი...“
- № 267. მეთაური, იწყება: „პატრიუტკულა ან. ფურცელად...“

1900

- № 1. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ კენსისი და ადელად...“
- № 19. მეთაური**, გაზეთს „Кавказ“-ში (№№ 18 და 19).
- №№ * 64, 65, 67, 59, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76. სომეხთა ნეცნერნი და ქვათა ლაღი-ფელეტონებად
- № 109. * ამ ნომერში პუშკინის დაბუღებულან 100 წლის შესრულებს ვაშო სხვათა შორის დაბეჭდილია ილია ჰევეჯაძის თარგმნილი ორი ლექსი პუშკინის... „წინასწარმეტყველი“ და „ქუშმარიტება“.
- №№ 113, 114, 115, **. ტფილისის სათავადაზნაურო ბანკის წარმომადგენელთა საზოგადოების კრება.

№ 218. მეთაური*, იწყება: „არა ერთხელ გამოგვიტყვამ ჩვენს...“

№ 255. ფელეტონი*, ასი წლის წინად (პირველად შემოსვლა რუსის ჯარისა ტფილისში). აწე-
რია ილია ჭავჭავაძე.

1900

№ 1. მეთაური*, იწყება: „ესეც პირველი დღე მეოცე საუკუნისა“.

№ 51. მეთაური*, იწყება „დღეს თუ ხვალ ჩვენში შემოღებულა...“

№ 54. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ ამას წინად, როცა ვარჩევდით...“

№ 58. მეთაური*, იწყება: „ჩვენ წინა წერილში ავნიშნეთ, რომ...“

№№ 68 დ 69. სამეურნეო ბანკის წევრთა წლიური კრება.

№ 74. მეთაური იწყება: „დღეს აქამომღე სულ ამას...“

№№ 90, 91, 93, 94, 95.* ტფილისის თავადაზნაურთა ადგილ-მამულების ბანკის რწმუნებულთა
კრება¹⁵.

1903

№ 118. დაბეჭდილია კორესპონდენცია სოხუმიდან: თ. ილია ჭავჭავაძე სოხუმში (შიგ ილია ჭავ-
ჭავაძის სიტყვაა, წარმოთქმული საიღიზე, სოხუმელებმა რო გაუმართეს). კორესპონდენცია
ეკუთენის აწ განსვენებულს შექი ხახიაშვილს.

1902

№ 21. ფელეტონი*, გომართელის ფილოსოფია და არჩილ ჭარჭაძის ფსიხოლოგია. აწერს: ახალ-
მოსული.

№ 44. ფელეტონი: არა—პატარა საუბარი. ახალმოსული¹⁶.

№ 230. მეორე გვერდზე. განყოფილება „ჩვენებურ ამბებში“ ილია ჭავჭავაძის ხელმოწერილი
წერილი ივანე ოქროშველიშვილის მიმართ.

1905

№ 20. * თავადაზნაურთა კერძო თათბირი (შიგ ილიას სიტყვებია).

№ 21. * ილიას წერილი „წერილი რედაქციის მიმართ“.

№ 68.* დამატებულ არის დაბეჭდილი ილიას „ნუ თუ?“ (პასუხად „მოგზაურის“ კორესპონდენ-
ციისა).

[1917—1920 წ.]

¹⁵ ამის შემდეგ გადახაზულია ჭვარციანი:

1902

№ 1. მეთაური, სწორედ დამდეგ 1902 წელს (?)

№ 131. მეთაური, ამ დღეებში ჩვენს გაზეთ (?)

№ 132. მეთაური, ბეერგვარი შემცლარი აზრი (?)

№ 133. მეთაური, ეს რამდენიმე დღეა.

№ 136. მეთაური, დღეს ჩვენს გაზეთში.

№ 137. მეთაური, დღეს ჩვენ ებეჭდათ.

№ 138. მეთაური, ბოლოს დროს სამასწავლებლო.

№ 140. მეთაური, ამ ბოლოს დროს ჩვენი.

¹⁶ ამის შემდეგ ჩარჩოში ჩასმით გადახაზულია: „№№ 26, 27, 37, 51, 60, 65, 94, 96,
252, 260. „სოფელი და სოფელნი“ და აწერს მ. ტფილსელი (?). (მ. მაჩაბელი)“. „მ. მაჩაბელი“
მიწერილია სხვა ხელით.—ლ. ჭრ.

263, 266, ფელეტონი სამთა კანცირი (აწერია? ტფილსელი). (ამ წერილების კრიტიკა
№ 258-ში ბ. ბარბაქაძეს მიერ).

მ ე ც ნ ი მ რ ი ს ი შ ბ ი ლ ე

კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი

(დაბადებიდან 80 წლისთავის აღსანიშნავად)

გამოჩენილ ქართველ სემიტოლოვს ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, მეცნიერების დამსახურებულ პოლარეს, კონსტანტინე გრიგოლის ძე წერეთელს დაბადებიდან სამოცი წლისთავი შეუსრულდა.

კ. წერეთელი დაიბადა 1921 წლის 4 თებერვალს თბილისში, მასწავლებლის ოჯახში. საშუალო სკოლის დამთავრების შემდეგ მან სწავლა განაგრძო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტზე კავკასიური და აღმოსავლური ენების სპეციალობით, რომელიც წარმატებით დაასრულა 1941 წელს. იმავე წელს ჩაირიცხა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიაში ასპირანტად სემიტოლოგიის პროფილთ, სადაც დასპეციალუბებას განაგრძობდა აკად. გ. წერეთლის ხელძღვანელობით.

ასპირანტურის დასრულების შემდეგ კ. წერეთელმა 1945 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „ხმოვანთა პარამონიის საკითხისათვის ურმიის არამეულ დიალექტში“, ხოლო 1956 წელს—სადოქტორო დისერტაცია, რომლის თემაც იყო „თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკა“.

1944 წლიდან დღემდე კონსტანტინე წერეთელი მუშაობს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ასისტენტად, დოცენტად, პროფესორად, ხოლო 1977 წლიდან სემიტოლოგიის კათედრის გამგედ. პარალელურად 1945 წლიდან კ. წერეთელი მუშაობას იწყებს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში აღმოსავლურ ენათა განყოფილებაში უმცროსი მეცნიერი თანამშრომლის თანამდებობაზე, შემდეგ იგი უფროსი მეცნიერი თანამშრომელია, ხოლო 1960 წლიდან სათავეში ჩაუდგა ახალდაარსებულ აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიტოლოგიის განყოფილებას.

პირველი სამეცნიერო ნაშრომი კ. წერეთელმა 1940 წელს გამოაქვეყნა და აქედან მოყოლებული მან საბჭოთა არამეისტიკა ასოზე მეტი გამოკვლევით გააძლიერა.

ძირითადი დარგები, რომელშიც პროფ. კ. წერეთელი ეწევა მუშაობას, არის არამეისტიკა და ებრაისტიკა. შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ ავტორის გამოკვლევებმა არამეისტიკის დარგში დიდი ავტორიტეტი მოუპოვა ქართულ სემიტოლოგიას საერთაშორისო ასპარეზზე. მისი გამოკვლევები გამოქვეყნებულია ქართულ, რუსულ და უცხოურ ენებზე, საბჭოთა კავშირისა და უცხოეთის სამეცნიერო ორგანოებსა და ცენტრებში.

კონსტანტინე წერეთლის სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობის ამ მოკლე მიმოხილვაში ჩვენ შეეჩერდებით მის ძირითად მონოგრაფიულ გამოკვლევებზე. პირველ ყოვლისა ეს არის „ნარკვევები თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკისა“ (თბილისი, 1958 წ.). ეს მონოგრაფია ფუნდამენტური გამოკვლევაა, რომელსაც ფაქტობრივი მასალის სიმდიდრისა და ანალიზის სიღრმის მხრივ ძნელად მოეპებება პარალელი არამეულ დიალექტოლოგიაში. ეს ნაშრომი გერმანულ ენაზე თარგმნა დ. გამოაქვეყნა ცნობილმა აღმოსავლეთმცოდნემ ფ. ალტჰაიმმა (1961 წ.).

1968 წელს კ. წერეთელმა გამოაქვეყნა „თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა“. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ამგვარი ხასიათის გამოკვლევა საუბუნის წინათ გამოქვეყნდა გერმანულ ენაზე. მას შემდეგ ამ ტიპის ნაშრომი აღარ დაბეჭდილა. კ. წერეთელმა ახალი მასალების გამოყენებით შექმნა ქართულ ენაზე ორიგინალური გამოკვლევა, რომელშიც თანამედროვე ასურული ენის სტრუქტურა სრულყოფილად აისახა.

კ. წერეთელმა ჩაიწერა და შეისწავლა ყველა არამეული დიალექტი, რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზეა გავრცელებული და დაიწყო დიალექტოლოგიური მასალის პუბლიკაცია. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა მისი ნაშრომი: «Материалы по арамейской диалектологии», том I, 1965. ეს ნაშრომი შეიცავს ურმიული, არამეულის ტექსტებს, მათ თარგმანსა და! კომენტარებს. ვამოკვებ განხორციელებულია მალაქ მეცნიერულ ღონებზე და ამდენად მისი მნიშვნელობა სტდება

არამეიტის ფარგლებს. ეს ნაშრომი სათანადო მნიშვნელობას იძენს საერთოდ სემიტოლოგიისათვის. ამ მუშაობის გავრცელებას წარმოადგენს კრებულში «Семитские языки» (ტ. 1 დატ. III) გამოქვეყნებული სალმასური და ენური ტექსტები.

მკვლევარმა შეისწავლა აგრეთვე ჩვენი ქვეყნის ფარგლებს გარეშე შემონახული რამდენიმე დიალექტი. რიგი მონოგრაფიებისა კ. წერეთელმა გამოაქვეყნა მოსკოვსა და უცხოეთში, მათ რუსულ მიჯნულენება: «Современный ассирийский язык (Москва, 1964) სერიაში: «Языки Азии и Африки». ნაშრომმა დიდი ინტერესი გამოიწვია და იგი ითარგმნა იტალიურ, ინგლისურ და გერმანულ ენებზე.

ქ. წერეთლის ზოგი ნაშრომი ეძღვნება თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებით მორფოლოგიას.

1979 წელს სერიაში «Языки Азии и Африки», გამოქვეყნდა ქ. წერეთლის მეორე ნაშრომი «Сирийский язык». იგი პირველ გამოკვლევას წარმოადგენს საშემულო ენათმეცნიერებაში, რომელშიც სრულყოფილად არის წარმოდგენილი კლასიკური სირიული ენის სტრუქტურების აღწერა.

ასევე სერიაში იბეჭდება ქ. წერეთლის კიდევ ერთი მონოგრაფია «Арамейский язык», რომელიც ავტორის მრავალწლიანი მუშაობის ერთგვარ შეჯამებას წარმოადგენს არამეული ენების შესწავლის დარგში. უკანასკნელ წლებში ქ. წერეთელი საინტერესო მუშაობას ეწევა სემიტური ენების შედარებითი ფილოლოგიის დარგშიც.

მაგრამ მეცნიერის მუშაობა არ იფარგლება მარტო საკუთრივ სემიტოლოგიური თემებით. სპეციალიზმისათვის კარგად არის ცნობილი ქ. წერეთლის დამსახურება ქართულ-აღმოსავლურ ენობრივ და კულტურულ-ისტორიულ ურთიერთობათა კვლევის დარგში. პირველ რიგში აქ აღსანიშნავია მისი გამოკვლევა ქართული ბიბლიური ტექსტის ენობრივ თავისებურებათა და ქართული ფონიკური ტერმინების შესახებ.

ქ. წერეთელი დიდ ყურადღებას უთმობს სახელმძღვანელოთა შედგენას სემიტოლოგიური დისციპლინებისათვის. მან გამოაქვეყნა „თანამედროვე არამეული ენის ქრესტომათია“ ლექსიკონით (I გამოცემა 1958 წ., II—1980 წ.). ეს სახელმძღვანელო წარმატებით გამოიყენება საბჭოთა კავშირისა და აგრეთვე უცხოეთის ზოგ უნივერსიტეტში. იბეჭდება „ებრაული ენის სახელისა და ზმნის პარაღმები“. ახლა მეცნიერი მუშაობს კლასიკური სირიული ქრესტომათიისა და ლექსიკონის შედგენაზე. ქ. წერეთლის მეცნიერული კვლევის შედეგებმა ფართო საერთაშორისო დიპლომატიის შეიძინა. ისინი ფართოდ გამოიყენებიან სპეციალურ ლიტერატურაში. მათ დიდი ადგილი ეთმობა ბიბლიოგრაფიულ თუ სხვა საცნობარო გამოცემებში. მეცნიერის ნაშრომთა დაინტერესებაზე მტკიცელება მრავალი რეცენზია, რომელიც გამოქვეყნებულია ჩვენში და უცხოეთში (ნ. პოგულებსკაია, ი. ჭიწინიკოვი, მ. ბოგოლუბოვი, გ. შარბათოვი, ი. ფრიდრიხი, ს. სევერტი, ფ. ალტ-ჰაიმი, ჯ. რინსლდი, ჯ. გარბინი, პ. ნაველი და სხვა). ამ რეცენზიებში მოცემულია ავტორის სამეცნიერო პროექტების მაღალი შეფასება. ქ. წერეთლის ნაშრომები ოთხეულ ადინიშმა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სხვადასხვა სახელობის პირველი პრეზიუმით.

ქ. წერეთელს ხშირად იწვევენ ლექციების წასაკითხავად უცხოეთის უნივერსიტეტებში (გლრ, უნგრეთი, ფინეთი, სირია, ერაყი, დას. ბერლინი, იტალია, გფრ და სხვა).

კონსტანტინე წერეთელი არის აქტიური მონაწილე და ორგანიზატორი სემიტოლოგთა და არაბისტთა საკავშირო კონფერენციებისა. სისტემატურად იღებს მონაწილეობას აღმოსავლეთ-მცოდნეთა საერთაშორისო კონგრესებსა და კონფერენციებში.

იგი არჩეულია ამერიკის აღმოსავლეთმცოდნეთა საზოგადოების საპატიო წევრად და რიგი უცხოური საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოებების ნამდვილ წევრად.

დიდი დამსახურება აქვს ქ. წერეთელს სემიტოლოგიის სხვადასხვა დარგის მეცნიერული კადრების მომზადების საქმეში, მათ შორის არიან მოსკოვისა და ლენინგრადის ახალგაზრდა სპეციალისტებიც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი მუშაობა აღმოსავლურ ენათა სწავლების მოწყობის მიზნით თბილისის საშუალო სკოლებში.

ქ. წერეთელი ხელმძღვანელობდა თბილისში 1980 წელს ჩატარებულ პირველ საკავშირო კონფერენციას, რომელმაც განიხილა სამშალო სკოლებში აღმოსავლური ენების სწავლების მეთოდოლოგიის საკითხები.

ქ. წერეთელი არის რიგი მეთოდური და სპეციალიზებული სამეცნიერო საბჭოს წევრი. მეცნიერი აწარმოებს დიდ საზოგადოებრივ მუშაობას. იგი არის არაბულ ქვეყნებთან საბჭოთა კავშირის მეგობრობის საზოგადოების თავმჯდომარის მოადგილე, ამ საზოგადოების საქართველოს განყოფილების თავმჯდომარე, აზიისა და აფრიკის ქვეყნებთან სოცლდარობის რესპუბლიკური კომიტეტის პრეზიდენტის წევრი, უცხოეთის ქვეყნებთან მეგობრობისა და კულტურული ურთიერთობის საქართველოს საზოგადოების პრეზიდენტის წევრი.

უესურვოთ ჩვენ იუბილარს ჯანმრთელობა და შემოქმედებში წარმატებები ჩვენი მეცნიერების სავეთილდლოდ.

კრიტიკა ღა ბიბლიოგრაფია

А. Д. Алексидзе, Мир греческого рыцарского романа XIII—XIV вв., Тбилиси, 1979

Монография А. Д. Алексидзе «Мир греческого рыцарского романа XIII—XIV вв.» посвящена теме, которую никак не назовешь малоисследованной. Греческий роман, начиная с эллинистической и римской эпох и кончая завоеванием Византийской империи турками, интересует европейскую науку почти двести лет и привлекает не только античников или исследователей греческого средневековья, но в не меньшей степени—медиевистов-западников. Это обстоятельство ставит всякого нового исследователя греческого романа в трудное положение, заставляет искать при решении темы новые пути, стремиться к анализу материала с иными, чем это делалось прежде, точек зрения. Следует сразу отметить, что А. Д. Алексидзе, благодаря исключительно свободному владению материалом и глубокому знанию специальной литературы, удалось создать важное, поваторское исследование, не только подводящее итоги изучению греческого средневекового романа, но и определяющее новые пути раз;аботки данной темы. В своей работе А. Д. Алексидзе проявляет себя как мастер литературоведческого анализа, в совершенстве владеющий его методикой и обладающий к тому же ценным качеством—трезвостью исследовательской мысли, умело контролирующей и оценивающей явления истории литературы в системе фактов истории культуры в целом

В книге А. Д. Алексидзе рассмотрены, по сути дела, все основные вопросы истории византийского романа. И хотя упор делается на изучении рыцарских романов XIII—XIV вв. «Каллимах и Хрисоррора», «Велтандр и Хрисанца», «Ливистр и Родамна», анализ их ведется на фоне развития жанра греческого романа со времен поздней античности, а также при постоянном сопоставлении с развитием романа на средневековом Западе: именно эти аналогии часто делают выводы автора особенно надежными, позволяют вписать историю греческого романа в историю европейской литературы XII—XV вв. А. Д. Алексидзе, изучая греческий роман на протяжении всей его многовековой истории, приходит к важнейшему заключению о нем как о жанре, который, подобно другим жанрам мировой литературы, претерпевает в процессе своей долгой жизни значительную эволюцию.

Одной из интереснейших тем в византиноведении является соприкосновение западной и греческой культур в XIII—XV вв. Греческие рыцарские романы—памятники этих контактов, которые при умелом анализе позволяют получить ценные данные для истории взаимоотношений западного и греческого миров, а также определить степень самостоятельности или зависимости от европейских влияний создателей греческих романов. В своей работе А. Д. Алексидзе убедительно показал греческий, не западный характер большинства изучаемых им романов, раскрыв в то же время те особенности этих произведений, которые позволяют говорить о благотворном воздействии на византийскую литературу литературы европейской. Византийский роман А. Д. Алексидзе включает в общее русло развития византийской литературы и видит в нем непосредственное отражение идей своего времени. Воспевающий земную любовь и красоту, роман XIII—XIV вв. на византийской почве становится таким же принципиально новым явлением, какими в идейной жизни Запада представляются гуманистические и рационалистические течения. Сравнительный анализ греческого и западноевропейского средневекового романа позволяет автору прийти к важным выводам типологического характера, выявив как общее, так и особенное в развитии греческой литературы в Поздней Византии.

Монография А. Д. Алексидзе привлекает не только постановкой и решением ключевых проблем истории средневековой литературы. Большое значение имеют все те частные исследования огромного числа конкретных, «мелких» вопросов, без которых было бы невозможно создать концепцию истории греческого романа. В качестве примера высоко профессионального исследования такого рода сюжетов достаточно указать на анализ жанровой

природы «Каллимаха и Хрисорона», а также разбор мнений относительно авторства этого романа. Представляется совершенно верным вывод А. Д. Алексидзе о том, что «Каллимах» не простое стихотворное переложение сказки, а новый жанровый этап, составными элементами которого были сказка, роман, акритический эпос с его пятнадцатисложным стихом, близкий к разговорной речи язык. Вместе с тем в этом произведении отчетливо проявились, черты реальной византийской действительности.

Интереснейшей с точки зрения историка является X глава монографии, в которой изучается социальная среда авторов и читателей (или слушателей) греческих рыцарских романов. А. Д. Алексидзе удалось убедительно проследить в проблематике, художественной системе, иерархии образов византийских рыцарских романов ощутимые приметы времени, определить классовую ориентацию авторов, выявить отражение специфики феодальных отношений в империи XIII-XIV вв.

Монография А. Д. Алексидзе по широте и актуальности поставленных проблем, их новому освещению, богатству материала и глубине его анализа является ценным научным трудом и представляет собой существенный вклад в современную византиноведческую науку.

З. В. УДАЛЬЦОВА

член-корреспондент АН СССР, директор
Института истории АН СССР (г. Москва)

ახალი წიგნები

გამოქვეყნდება „მეცნიერება“

ირაკლი კენჭოშვილი. გალაკტიონ ტაბიძის პოეტიკა.

რედაქტორი დ. ლაშქარაძე

ნაშრომი თავისებური გაგრძელებაა ავტორის წიგნისა „გალაკტიონ ტაბიძე და ევროპული ლიტერატურა“ („მეცნიერება“, 1974), რომელიც თავისებრივად ახალი პოეტური ფენომენის ჩამოყალიბების განმსაზღვრელ წყაროთა გარკვევას მიეძღვნა. ამჯერად ავტორი გალაკტიონ ტაბიძის პოეტური ენის ზოგიერთი ძირითადი საკითხის გაშუქებას ისახავს მიზნად.

გალაკტიონის ლირიკულ ქმნილებებში ჩართულია „სხვისი მეტყველების“ სხვადასხვა ერთეულები — სემანტიკური და პროსოდიული ალუზიები, ციტატები, ევლტურული სიმბოლოები, რომანტიკული, სიმბოლური, ანტიკური და ხალხური პოეზიის სტილისტურ სისტემათა მანიშნებელი ელემენტები. ყოველივე ეს გ. ტაბიძის საუკეთესო ლექსებს პოლიფონიურ ელემენტობას ანიჭებს. ასეთია ამ ნაშრომის ერთ-ერთი მთავარი დებულება. პოეტის სტილისტური ხერხების ანალიზის საფუძველზე ნაჩვენებია, რომ გ. ტაბიძის ლირიკის მიზანია არა ჭეშმარიტების დეკლარირება, არამედ სინამდვილის გარდასახვა მშვენიერების იდეალის შესაბამისად.

68 გვ., ფასი 35 კაპ., ტირაჟი 3000.

მანანა გვებაძე, თანამედროვე ქართული პოეზიის საკითხები.

რედაქტორი მ. აბულაძე

წიგნი ეხება თანამედროვე ქართულ პოეზიას. ცნობილი ქართველი პოეტების — ანა კალანდოძის, მუხრან შაქაპარიანის, შურმან ლებანიძის, ოთარ ჭილაძის, ჯანსუღ ჩარკვიანის, შოთა ნინიანიძის და სხვათა ლირიკის ანალიზის საფუძველზე თვალმიდევნებელია თანამედროვე ქართული პოეზიის ძირითადი ტენდენციები, ხაზგასმულია ამ პოეზიის მოქალაქეობრივი პათოსი. წიგნში საუბარია თანამედროვე ქართული ლექსის ევრსიფიკაციის საკითხებზე, ეპიკურის და ლირიკულის ურთიერთამოკიდებულების შესახებ თანამედროვე ლირიკაში, აგრეთვე ლირიკული პოემისა და თანამედროვე პოეზიისათვის აქტუალურ ბევრ სხვა საკითხზე.

136 გვ., ფასი 80 კაპ., ტირაჟი 25000.

ნანა დამბაშიძე, ნიკო ლორთქიფანიძის მხატვრული ხელოვნების თავისებურებანი.

რედაქტორი გ. ციციშვილი.

ნაშრომში მოცემულია XX საუკუნის პირველი ნახევრის გამოჩენილი ქართველი მწერლის ნიკო ლორთქიფანიძის შემოქმედების სტილურ-შინაარსობრივი ანალიზი, განხილულია მისი მხატვრული თხზულებების ის თავისებურებანი, რაც მას განსაკუთრებულ ადგილს ანიჭებს ქართული მწერლობის ისტორიაში. ამასთანავე, ნაშრომში ზოგადად მოხაზულია ის ლიტერატურული ფონი, რომელიც გენეტიურად უკავშირდება ნიკო ლორთქიფანიძის მხატვრულ შემოქმედებას.

102 გვ., ფასი 60 კაპ., ტირაჟი 2000.